X

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.
Coll. No. 88

Title 'SABDAKAUSTUBHA.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 88 Subject: Vyakarana (Grammar)

Title: Sabdakaustubha.

Author: Bhattoji Diksita Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: Place of the Ms.: —

Size: 10.5" x 4.9" Extent: 194 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanagari

Remarks: Incomplete. incorrectly

मन्द्रः खेनसंभिन्नंचरत्तमन्तरं। अभिलाषोपनीतंमत्तत्सुरवैस्वः पदास्पदं।

[illegible]

श्रीगणेशाय नमः ॥ [illegible] ॥ १ ॥ नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं पाणिन्यादिमुनित्रयम् । श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च [illegible] ॥ २ ॥ [illegible] फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ॥ ३ ॥ [illegible] शब्दकौस्तुभं [illegible] ॥ [illegible] व्याकरणस्य [illegible] भगवान्भाष्यकारः प्रादुर्भावयत् ॥ अथ वा धातुशासनमिति ॥ अथशब्दः आरंभस्य द्योतकः । ननु वाचकः । निपातत्वात् । उपसर्गवत् । नन्वेते [illegible] धातोः सकर्मकत्व [illegible] योगे न वाचकत्वमिति । उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात् । [illegible] उपसर्गाणां द्योतकता । निपातानां तु वाचकत्वमेवेति चेत् । [illegible] कर्मत्वस्य वाच्यत्वात् । उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकत्वात् [illegible] । [illegible] निपातत्वं च [illegible] साधारणमेव । [illegible] तत्राह [illegible]

[illegible]

१

[illegible]

प्राप्ति [illegible] पाते [illegible] प्रमाणं संकोचनीया स्यात् । [illegible] पदार्थैकदेशेन [illegible] । [illegible] शब्दस्य [illegible] । [illegible] कारकविभक्त्ययोगात् । [illegible] सिद्धान्ताभ्यो [illegible] । अत एव येषां द्योत्यापरपर्यायो नास्ति [illegible] । [illegible] निपातस्यानर्थकत्व [illegible] । [illegible] धात्वर्थनिर्णयः । [illegible] निपातत्वे [illegible] व्यापारो [illegible] । [illegible] । [illegible] निपातत्वात् [illegible]

[illegible]

शाब्दकौ. २

सर्वथापि [illegible] द्योतकाभ्युपगमे [illegible] वाचकत्वे [illegible] प्राप्तिक [illegible]
वकि: [illegible] इष्ट । तथथा । [illegible] मेतदेवं [illegible] यथा [illegible]
पयो [illegible] यत्र तुल्यतरति । यद्येवं [illegible] अत्र [illegible] कर्मप्रथमायां [illegible] तेनैव [illegible]
शोपमुक्त । अनुशासनीति [illegible] कर्तरि [illegible] [illegible] तिङ् [illegible] कर्मत्वं [illegible]
[illegible] तथा च [illegible] ततः शब्दानामिति
कर्मत्वि [illegible] ततः [illegible] शब्दस्येति शब्दार्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] कर्मणीति शब्दवतो भयप्राप्ताविति
[illegible] इत्यर्थः । [illegible] कर्तृकर्मणोरिति [illegible] उभयप्राप्ताविति । आचार्यस्य कर्तृत्वेन तु [illegible]

प्रयोगमात्राभिप्रायेण वार्तिकम् ४

[illegible] कर्तृकर्मणोः [illegible] इत्युक्तं शब्दानामनुशासनमित्यत्र नेति [illegible] २
तिअर्थानुवृत्ति [illegible] अतो नास्त्युभयप्राप्तिः । [illegible] तथापि [illegible] उभयप्राप्ताविति [illegible]
[illegible] आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् शेष २
[illegible] विशेषणमिति [illegible] २ उभयप्राप्ताविति [illegible] कर्तृकर्मणोर्यत्र [illegible]
शब्दानां [illegible] प्रयोगः इति भावः ३

[illegible] व्याकरणे सती सूर्ध्वं: ६

[illegible] प्रतिपादकभावः ५
[illegible] वाचकभावसंबंधस [illegible] सर्थः ७

लक्षणा [illegible] तस्मादैदिका लौकिका [illegible] शब्दा [illegible] वैदिकाः [illegible]
[illegible] लौकिकानां [illegible] लौकिका [illegible] लोके [illegible]
[illegible] मि हि [illegible] नवा [illegible] करणं [illegible] त्याग [illegible] पादानं [illegible]
[illegible] त्य
[illegible] कारनिष्ठितेन
[illegible] तस्य संबंधस्य उपयोग [illegible] त्वात् । [illegible] पदार्थानामिह
[illegible] वाचक भावात्मकः संबंधः । अत एव शाब्दबोधे [illegible]
[illegible] शाब्दबोधे [illegible] उग्मनः । [illegible]
[illegible] सर्वशब्देन भासते । ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च [illegible] यथा । तथैव
सर्वशब्दानामेते [illegible] तत्र न [illegible] हि [illegible]
[illegible] नार्थ [illegible] न [illegible] अत [illegible]
[illegible] भेदा [illegible]
[illegible] करणत्व [illegible]
[illegible] संबंधि [illegible]
[illegible] कारादि [illegible] र्थः २

वस्त्वनिकत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वं न

सम्बन्धाकभेदाभेदौ [illegible] । अन्यथा बहुव्रीहित्वात् तत्पुरुषावधारणत्वाद् [illegible] वनस्पतिनरकादेरप्यभेदापत्तौ च
[illegible] व्यवस्थानस्यात् । तस्याभेदप्रत्ययस्य [illegible] । नातिव्यवस्थाऽदेशं [illegible] रितरूपमिति । एवमेव शब्देनापि साह
[illegible] नामितिस्थितं । अनित्यत्वादिदुष्टत्वात्तत्त्वस्य प्रकरिष्यमाणोऽपि [illegible] देवादुपदेश्यविशेषपुरस्कृ
तैस्साधु [illegible] । अतएव वाजिनि हरिर्देवके [illegible] साधुः [illegible] क्रमेणासाधुरिति [illegible]
तः । [illegible] पैङ्गिकादीनां एतन्न्यायसिद्धमेव [illegible] पदार्थबुद्ध्याद्यन्नापदार्थे [illegible]
दिविचारस्तु [illegible] प्रासंगिकः । तथाहि लोकप्रसिद्धं [illegible] पदार्थः आत्मनुपपत्तौ [illegible] नविशिष्टत्वादि
वेत् । अस्तु तावदेवं । तथापि [illegible] वेति वेत् । अत्रोच्यते [illegible] पचति इत्यादयः [illegible]
कल्प्यतां [illegible] विशेषस्यैव [illegible] बाधकाः आनन्त्यात् । अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनात्... उपाय
[illegible] आरोपितत्वेन तत्र [illegible] अर्थवादः [illegible] आत्मपदे [illegible]
[illegible]
[illegible] उपायाः [illegible] अतएव [illegible] अपरे [illegible] २
[illegible]
[illegible]

[illegible]

तदवयवानुरीतिर्हि [illegible] पचतीत्यादौ आद्यैः स्मार्यमाणलक्षणया बोधकाइति वदंतः प्राञ्चः । तथाहि । [illegible]
[illegible] शक्तिग्रह इति [illegible] प्रयोगत्वव्याप्तिनामेव [illegible] शक्तिः सिध्यति नत्वलौकिकानां त्यादीनां
[illegible] इत्यादिप्रकृतीनामेव [illegible] प्रत्ययाः [illegible] किन्तु अपादीत्यपाचीत्यपचेदित्यादिप्रयोगा
[illegible] अपाक्षीत् अपाचीत् इत्यादयएव । [illegible] नतु पचति [illegible] तेनार्थबोधकतत्वे [illegible]
[illegible] तत्रार्थसंबन्धकल्पनात् । [illegible] गौरवात् । [illegible] पचति
[illegible] एव बोधकत्वेन [illegible] संसर्गे [illegible]
[illegible] । एतेन कर्तृप्रकरणे आख्याता
[illegible] परास्ताः । [illegible] २
[illegible]
[illegible] । अन्यथा [illegible]
[illegible] । अन्यत्र [illegible]
[illegible] । तत्तु [illegible]
[illegible] । [illegible] तत्वप्रधानैनामानोति ताव

शब्दकौ.

तिकादिविधेयोऽप्येकवाक्यतास्तीति चेत्सत्यं वाक्यैकवाक्यतानुसारानुपदेशवाक्यतापादनीति विधिलक्ष्य

४ [illegible] कारिकेतिः । प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं तिङ्क्षु लक्ष्यते । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्यादि [illegible]

शास्त्रान्नाधिकोऽपि रूपस्यैव बोधकत्वमस्तु [illegible] । पाकस्य प्रजननीतिवत् स्यादिति [illegible] प्रयोगोऽप्यत एव नोपपद्यते । पश्यति

भवतीत्यादिष्वादिनैव पश्यतिपच्यतो [illegible] लोकत्वनाद्विकं न भवति । तस्मात्तिङ् [illegible] विशेष

णविशेष्यभावस्यासत्त्वादस्तीति वक्ष्यते [illegible] कर्तरि यदेकं तत्र प्रकृतिप्रत्ययादेशादिभेदे [illegible] रित्यादि [illegible]

पत्तयाख्यानाना [illegible] प्रादध्यानीति । तदप्यापादनतः । द्विवचनादि [illegible] नादेशाने [illegible] नाह्ये कथ [illegible]

तस्य एकवाक्यतास्य तत्र कर्तरि [illegible] द्विवाहिकी [illegible] प्रयेत । लविधि [illegible] कारानुवादेन [illegible] पा२

कर्तृग्रहणं [illegible] द्विवचनादिसंज्ञा [illegible] एवादेश [illegible] कार्यादिति [illegible] कादिभ्या

शब्दान्तर तेनेलर्थः ६ नाम आदेशा एव शास्त्रे कर्तव्याः । एवं सत्यादौ तिबादिविचारके [illegible] इति महदेवगौरवं । [illegible] परासंबंधेन [illegible]

लेबोधकः । इति शुद्ध [illegible] अत एव [illegible] स्फोटाख्यमुपगमस्त्वशब्दी ती । सिद्धे [illegible] त्यादि

यथाआलाप्या [illegible] सर्वसंमतं तथा [illegible] वक्तुत्वसुवानु [illegible] स्फोट [illegible] निरूपातत्र [illegible]

पक्षाः । वर्णस्फोटः १ पदस्फोटः २ वाक्यस्फोटः ३ अखंडपदस्फोटः ४ अखंडवाक्यस्फोटः ५ [illegible] स्फोटाः ।

वर्णपदवाक्यभेदेन [illegible] जातिस्फोट इति । तथाहि [illegible] नाशे [illegible] दकानुरूद [illegible] पदमेस

भिकत्वात् [illegible] ग्रह [illegible] निगमनादिरहाद [illegible] पदेत्यादिविवरक [illegible] ४

वर्णस्फोट [illegible] किंतु समुदायेनैव समुदितस्यैतिस्सन्

साध्य [illegible] ३

[illegible]

कारू [illegible] क्रू [illegible] दीनां प्रयोजनसमवायिनां सर्वेषामेव वर्णानां [illegible] नां वाचकत्वेति वर्णस्फो

टपक्षः । [illegible] तयो वाचकानवेति चेत् [illegible] प्रतिपत्ति [illegible] । १ । [illegible] रामायहरये [illegible] त्यादौ परि [illegible]

[illegible] तेपि [illegible] वाचकः । किंपा [illegible] कर्मत्वादेर्दिस्य [illegible] तथा [illegible] त्यादि [illegible]

[illegible] वाचकं कर्मत्वादि [illegible] पदस्फोटपक्षः । इध्ये [illegible] निगमनादिरह [illegible] वाक्य

इत्यादिवु [illegible] वाक्यस्फोटः । ३ । एकः पदतु [illegible] एकपदं वाक्यं वै [illegible] वर्णा [illegible] मेवपद

[illegible] वर्णा [illegible] एकत्वमस्तीति [illegible] प्रत्यक्षं [illegible] तथा [illegible] पदार्थो [illegible] तिचेत् । भावः भाव

[illegible] कां तर्भवतीति चेत् [illegible] भावि तेषु [illegible] शक्यं ते [illegible] । अनि यत

[illegible] देगौरवमिति चेत् [illegible] अनाल [illegible] उपाधी [illegible] अभाव [illegible] भाव [illegible] नित्य

[illegible] वाचकः । [illegible] स्फोट [illegible] कारा [illegible]

[illegible] त्वासि [illegible] स्फोट [illegible] पत्र

[illegible] अत एव [illegible] अनुमानम् [illegible] कारस्याभावादिति [illegible] दवादि

[illegible] तथा [illegible] स्वरू [illegible] वर्णा [illegible] ना [illegible] कादेशा [illegible] तथा [illegible] वर्णा [illegible]

[illegible]

शब्दकौ॰

५

[illegible]

भेदिष्यति। उ[illegible]वोपदेवेन। [illegible]ते लौ[illegible] पचनी[illegible]भोपाधिको वा भेदो स्तु वर्णानां ता[illegible]
लिं[illegible] इति[illegible]। पदेन[illegible]नेति। तस्मा[illegible]
उपदं वा[illegible]वेति [illegible]स्फो[illegible]हावीतरने[illegible] [illegible]स्फोट[illegible] नस्तु पी[illegible]र[illegible] शक्ततावच्छेदक तया आधेप
[illegible] अन्यथा[illegible]रस्य इत्या[illegible]विशेषप्रसी[illegible]नापत्तेः। [illegible]पाधिकृतं उपाधिश्च परंपरा[illegible]
[illegible]सा[illegible]रूपा[illegible]का। तथा[illegible] इ[illegible]
[illegible]वाच[illegible] भाभिधक धर्म[illegible]ति[illegible]पदे[illegible]एव वाचको [illegible]। अ
[illegible]पा[illegible]। तथाहि। [illegible] पद[illegible]गं[illegible]
[illegible]पदं[illegible]। लक्षेव तथा[illegible]स्य तेभु[illegible]स्फोट[illegible]तथा[illegible]

[illegible]

५

[illegible]

८

[illegible]

नेया

शब्दकौ.
६

म[illegible]त्यवृत्तिः तुल्यबलं लिङ्गं पंथाः। अर्थं वहति गा। तु॰ [illegible] मेकैकं तत्रैते पर्यायपर्यायइति। व्याकरणार्थी प्रयोजनास्ति कश्चि
त्पालनाकं [illegible] देवदत्तादयो वा केचन तथैव स्फुरनर्थकाः। तथा एवं स्थिते निपाताद्योतका विकरणा अनर्थका इत्यादिविवे
विप्रकियाद्दशायामेव। आख्य अगादीनां वस्तुतोऽर्थवत्त्वस्य केन सकथनं। धातूपसर्गयोः शास्त्रेऽधातुरेव तु लाद[illegible]। ला[illegible]
संडइत्यर्थः। एवं च नामार्थो [illegible] एव संसर्गः। सत्यार्थाः प्रधानमित्यादिवस्तुतस्तयोर्विप्रक्रियायामपाए [illegible]। किं गर्भ
अन्ये किं गर्भे कि इत्याती निर्गमते। विवारः फलितः सर्वप्रकृतिप्रत्ययाश्रय इति। आरोपितस्यापि पारमार्थिके [illegible] यतानदि
कृता। लिपि [illegible] आरंभतीर्थ्यागराबंधादीनां लौकिकदृष्टांतानां अर्थ वाहकावयपं [illegible] शावतरणादीनां तं तां [illegible]
वैयासिकादीनां चैतत्कृ[illegible] सिद्धांतानां [illegible] वदन्तीत्यलम्। तदेवं [illegible] भेदेनाविद्यैव [illegible] त्वमपि सत्यापीति [illegible]
दृष्टमिति स्थितं। आहुर्व्याख्यातृणां [illegible] यान्वेद रविधेय [illegible] इति। समारंभ [illegible] नामैविद्रव्य [illegible] मिति च। तदेवं व्या
दिवाजसंपेयसंग [illegible] तानरणालेख्य [illegible] वाग्निति वासिष्ठरामायणेऽष्टान्यायेन शब्दविवर्तपक्ष [illegible] सन्नेमस्तंगा
२४ स्त्रेते [illegible] देवसमुत्थपिष्ट [illegible] स्वनिभावेषणार्थे हरिविवर्तवादादिकं मत्वसंगावस्या [illegible] तत्त्वतः [illegible]
प्रकृतेनातीनोपयुक्तमिति हितन्यते॥ इति स्फोटनिरूपणम्॥ नन्वाहेत नासंकिलावच कारस्तु [illegible] इत्यादि [illegible]
वेदाध्ययनमनर्थकं स्यात्। [illegible] पाठानुपपत्तिः [illegible] तथैव [illegible] तानपीति [illegible] स्थितिः। २२
एवमिहापि प्रकृत्यादिविभागेपारमार्थिकत्वाभिधानमवतानमयुक्तम् अत एव शाब्दे तत्किमर्थकस्वनानुत्पादनं दोषः॥ ६
२२

प्रमाणपरतंत्रानविध्वंसनवाक्यवेदाध्ययनफलमिदैवाष्टौ निर्विनिलाकुः ६ २ विषमोदु
स्थ

अत एव भाष्यकारोऽपि शब्दो नित्योऽनित्यो वेति विकल्प्योभयथापि व्याकरणारंभस्यानिष्प्रत्यूहत्वमुपपाद तथा
यिष्यतीति चेत्। सत्यं। उपपत्त्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता। पक्षभेदे तु गौणत्वमेवोक्तमत अपरस्य दोषः कृतपादपासना
त्वादिति। तस्मात्सर्वं वाक्यपदादितु [illegible]। स्वार्थस्थादीनां प्रधानीकृतत्वमानमित्यादि पक्षस्थाः मत्वपि [illegible] देवोप
पादयितुं वा यतते इति दिक्। ननु साधुशब्दो विषयः। अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया लघुत्वादेरोपपत्तिः। तथापि
व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं किं। निमित्तेन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति गृह्यते। प्रथते हि। ब्राह्मणेन निष्कारणो ध
र्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति निष्कारणे हेतुं कामनामिव प्रेरणा इति [illegible] वाक्यं कामनातं गुणाः तेऽनेनानिष्कारणं
तं वेदे आस्तां [illegible] तेन पदानि संभवतः। तथा षडंगवेदाध्ययनतदर्थज्ञानकृपो धर्मोऽस्ति तत्संयोगा
सनादिवेद तथा। श्रुतिरेषा निहरदत्तादयः। स्मृतिरितिस्तु भट्टाचार्याः। तन्मतादिस्मृतिरेवेतिमालिकं साहि आगमः स्व
त्वपीतिभाव्ये प्रागमस्य कत्वादागमस्मृतिरेवेति व्याख्येयं। अगतं [illegible] वाक्यं तेन सर्वस्य वाक्यं। उक्तं हि शिष्टाचारो मुख्यं व्याक
रणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते। निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते। इति
उपकारकत्वमप्यंगत्वं। व्याकरणस्य प्रधानत्वं विशेषप्रयोजनवत्त्वादि। कालिदासादिकवि [illegible] विशेषमिति [illegible] अध्येति
मपि स्वाध्यायोपयोगिनां अनुष्ठानोपयोगि नेत्रकालं च विशेषमिति प्रतिपादयति। निरुक्तं तु [illegible] वेदपरिशिष्टप्रमाणं। नाहु
मादिस्वाध्यायानां लोपागमवर्णविकारादिनां व्यवस्था संग्रहात्। वेदोऽविविधतिरधिगम्य आदि [illegible] गमाद्युपागम्य अस्मत्
२२

देवादयन्तं अोन महत्वं

[illegible] प्रयोगात्तदेवेति [illegible] स्वप्रयोगं [illegible] करणे [illegible] ५

शब्दकौ० ९

पं०१

तीत्यादि दिक्पदार्थ निर्लक्ष्य [illegible] पाणिनीयस्य कांदबरीमिति। कल्पतरु [illegible] पि प्रकारान्तर [illegible] तस्य न्याय [illegible]
स्वतन्त्रतायां बाधी तस्य अंगजातस्य [illegible] गोत्र्यायोगे [illegible]। तस्मात् षडंगेषु [illegible] प्रधानं व्याकरणं। पदपदार्थ [illegible]
नस्य व्याकरणे [illegible] न [illegible] अतएव शिक्षायां तस्य [illegible] स्थानं [illegible]
[illegible] व्याकरणं अध्ययनस्य [illegible] कंदिति [illegible] तथा [illegible]
अभावे [illegible] पापस्य [illegible] तथा व्याकरणं अध्ययनस्य [illegible] अनुष्ठानेन [illegible]
[illegible] तथा च भाष्यं [illegible] न [illegible] संदेहः [illegible]
[illegible] करणस्य [illegible] पर [illegible] पुल्लिंग [illegible]
[illegible] एकः [illegible] उभयोर्नपुंसकं नपुंसकेनेति नपुंसके [illegible] तयापि [illegible]
[illegible] आगमः प्रवर्तकः [illegible] [illegible] आगमो [illegible]
[illegible] तथाहि [illegible] [illegible]
[illegible] व्याकरणं [illegible] [illegible]
[illegible] आगमो [illegible]
[illegible] यथा देवा [illegible] [illegible] तलोपः
[illegible] व्याकरण [illegible] संभाव्येरन्निति ४

[illegible] आगमः [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] व्याख्यास्यामः। [illegible]
यथा। [illegible] नगरे [illegible] इति [illegible] प्रत्ययो [illegible]
[illegible] [illegible] निपातन [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] तथाहि। [illegible] उपदिष्टं [illegible] यथा [illegible] उपदिष्टं [illegible]
कौ० ७ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] तस्मात् [illegible]
[illegible] तत्र [illegible] [illegible] यथा [illegible] तस्य [illegible]
[illegible] [illegible] यथा [illegible] पातन [illegible] टि० २
[illegible] [illegible] वर्तते। [illegible]
[illegible] [illegible] वर्तते। [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

शब्दकौ. ९

नं१

तथापि वर्तमाने एकादेशेऽपि निवर्तते। अकारो नेत्यस्य [illegible] निर्वर्तते नित्यत्वात् प्रकारस्य तत्प्रधान [illegible] अकारांतत्व
पक्षाश्रयस्य। तत्र [illegible] तत्पुरुषे [illegible] स्यात् पुरुषस्य [illegible] धो दानस्य [illegible] बहुव्रीहौ सोऽयं प्रकृतः। किंत्वस्य बहुव्रीहिः। प
यादेशीयाः [illegible] दुक्तो मंत्रः तस्या [illegible] प्रत्ययेनास्य कर्विहितः पृथ्वा [illegible]
इति पुरोगतोऽवतानमंत्रः तत्स्य [illegible] नायं [illegible] मित्यादिरेव [illegible] पाणिनीसूत्रे [illegible] प्रथमे [illegible]
तेनैतत् प्रकृता वनिर्दिष्ट तया [illegible] ब्राह्मणस्य प्रयोगो ननु ओविशी [illegible] स्वरस्य स्यवधारणात्। तथा [illegible]
प्रयोजनं अध्यापनं ब्राह्मणानां [illegible] व्याकरणसाधुत्व [illegible] पदपाठादिनासंभ लथाह्नि
वात्। शब्दानामानं स्यात्। तस्मात् उत्सर्गापवाद [illegible] लाघवं अन्यथा गौरवं। अत्र संदेहो [illegible] ऽन्यं। तथा हि।
त्रिपदी [illegible] भवेतेति लिप्स्यते। तत्र संदेहः। कर्मधारयोऽयं बहुव्रीहिर्वेति। कर्मधारयपक्षे [illegible] शब्देन [illegible] बर्ध
लक्षणप्राप्तपदं [illegible] मत्तीगौरे वाभिधीयते [illegible] बहुव्रीहौ तु [illegible] सुबन्त
पत्त्वमिति। [illegible] संदेहः। तत्र [illegible] पूर्वपद [illegible] बहुव्रीहिं वैयाकरणो [illegible] ना [illegible]
तथापि [illegible] सत्त्वात् संदेहः। अर्थाभावेऽप्यभावात् संदेहमित्यस्य [illegible] नापद्यते [illegible]
भाव [illegible] तत्पुरुषमपि [illegible] भवतीति [illegible] उपपादयिष्यमाणत्वात्। अत एव [illegible] यथाऽनुप्रयोगः [illegible] संहिता
वि। अथापि [illegible] एवं बहुव्रीही तस्यापहृतस्यापहृतो भक्ष्यमाणत्वात् तावपि [illegible] बहुव्रीहि [illegible] व्याकरणं
नु कर्मधारयस्य [illegible] बहुव्रीहिरपि संदेहः संभवति [illegible] नाभिर्णयः [illegible] तथासंभवोऽपि
[illegible] तथासंभवात्। ९

मुख्य

९

प्रा२

अवैयाकरणान्प्रति सार्थकं। [illegible] तयाख्यानेयमिति दिक्। तदेवं [illegible] लाघवसंदेहावृत्त्यापि गत्यादिक
कानि। आगमस्तु प्रवर्तकः इत्युक्तं। भाष्ये तु संदेहे [illegible] धर्मफलकत्वस्य [illegible] प्रवर्तकत्वं [illegible] ध्येय [illegible]
कसंदेहो नित्यानामपि [illegible] पर्यवसानमस्तीति सूचितं। फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा। धर्मेण पापमपनुद
ति। विहितस्यानुष्ठानात् [illegible] तस्य च सेवनात्। अनिग्रहाद्वेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छती त्यादिवचनान्निषिद्ध साधकानि
तिदिक्। [illegible] भाष्ये प्रवर्तकवचनानि [illegible] रख्यातानि। तद्यथा। ते सुराहेलयो हेलय इति
कुर्वंतः पराबभूवुः। तस्माद् ब्राह्मणेन [illegible] तवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणं। अत्र नेति छित
इत्यस्य विवरणं नापभाषितवै इति उभयत्रापि कृत्यार्थे तवैकेन् केन्यत्वन इति। तवै प्रत्ययः [illegible] नाम्नेकोऽर्थस्यानि
हावचनात् [illegible] कर्मणि [illegible] नापशब्द सामानाधिकरण्यं न [illegible] नेत्यभिप्रेता। अत्र [illegible] तव्यमिति [illegible]
सुराहेत्यादिरर्थवादः। तेनेह त्रिसत्रं [illegible] धर्मवादिकं [illegible] द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फल
श्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन [illegible] स्य मात्रपरत्वात्। प्रकरणे तु [illegible] निषेध [illegible] ति
पर्यालोच्य [illegible] भाष्यकारै [illegible] स्फुटीकरिष्यते। अत एव [illegible] व्याकरणमिति नो
पसंहृतं। [illegible] दोषश्रवणात् तद्विपरीतानुष्ठानादिति भावः। अत्रैव [illegible] प्रयोगे [illegible]
लुतेऽप्लुतत्वमपि [illegible] प्रकृतिभावः [illegible] करणं [illegible] लोके। ननु [illegible] तस्माह्यस्समति [illegible] भाषा कर्तव्य
[illegible] अपशब्दप्रयोगात् [illegible]
[illegible]

शब्दकौ०

इति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्नैवं दोष इति वेत्सत्यं। अत एवापारतोषाद्याघ्यादिर्वर्ननं क्लेश इति तत्परैर्व्याख्यातं सर्व
१ स्म२ स्वादेङ्त्वत्र पदग्रहणं बोधितत्वादिति भावः। ननु नेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति वेदवाक्यं कृतसंदर्भपोतनार्थमेव कः पुनः प्रयोगः अ
नादिनि शब्दादनादिनिः शब्दादिनादितिवेत् तत्राप्यनुपपत्तिः। पदितु तन्त्राण्डितस्वरानुपपत्तेः। यदितु तत्राण्डितस्वरवैनिर्मुक्तएवपाठस्त
मिरिशब्दे रेफस्य लुकनपशब्दहलत्वयेम्। इदं च भाष्यादिप्रसिद्धं श्रुतिपाठमनुरुध्य व्याख्यातं। अयं च पा
ठः कश्चिच्छाखायामन्वेषणीयः। माध्यंदिनानां शतपथब्राह्मणे तु इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति वर्णलिङ्गपठितत्वात्तस्मा
द्वाह्मणेन म्लेच्छितवै नापभाषितवै इति पठ्यते। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः। तस्मादिद्याशास्त्रमध्येयं। [illegible]
हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्
ति स्वरेण स्वरतः इत्यत्र तसिः। मिथ्याप्रयुक्तः पदार्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तः [illegible] तोऽर्थान्तरं स्व
रवर्णदोषान्नाभिप्रायमाहेत्यर्थः। अत एवतदर्थं नाहेत्यर्थः। वागेव वज्रो हिंसकत्वात्। यजमानं हिनस्तीति। यथा
धर्मं कृताद्धोमाद्यजमानेऽधर्मोत्पत्तिरेवं धर्मकृत्यादपवादप्रयोगाद्यजमानेऽप्रत्यवाय इत्यर्थः। वाक्शब्दः
पुरा किल त्वष्टुः पुत्रे विश्वरूपे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रमुत्पादयितुमभिचारि
कं यागं कृतवान्। तत्रेन्द्रस्य शातयिता शत्रुः हिंसकः इति यावत्। तथा भूतः सन्वर्धस्वेति प्रतिपादयितुमिन्द्रशत्रुर्व
र्धस्वेति प्रयुक्तं। तेन तत्सम्बुद्धौ शत्रु इति कुन्प्रत्ययः। प्रज्ञादिगणे निपातनात् हस्वत्वं। इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान् १

केस्लेसादि

संबोधनविभक्तिः तस्या अनुवादविषयकत्वात्। अत एव वाजसनेयका अप्यधीयते यज्ञपर्वेत्यस्य प्रयोगः। इत्थ
त्वस्याति इन्द्रस्य संबोधनं भाक्तिर्न युध्येयेति। एवं स्थिते इन्द्रशत्रुश्च्छाब्दे ऽष्टानां शरत्समये कृते इन्द्रशब्दः आद्यु
दात्तो भवत्यादितः। तत्पुरुषसमासः प्रयुक्तेन्त्यो दात्ते अन्त्योदाहरणं निष्ठितो [illegible]। तत्पुरुषस्य प्रकृतिस्वरेण
[illegible] इन्द्रो हन्ता ते तेन इन्द्र एवास्य हिंसकः संपन्नः इतिभुक्तिभिरत्र पुराणादिषु प्रसिद्धं तदिहैव उदाहरणं तत्पुरुषे पा४
स्यादितव्यं। यस्तु कर्मत्वीस्येकमुत्येऽभावितमर्थं। तावता कृतकृत्य इति शीक्षा इति। अवाक् यदादिपर्युदासेन
नेन्द्रवैवं तुतिवेदिद्धीप्रवतैः। तदेवं भेदलक्षणे नेमं नामनाम्नात्। अनाम्नातेषु मन्त्रत्व
मिति। आपस्तम्ब आह। अनाम्नाता अनं मावध्या प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति। अत एव मन्त्रो हीनः इति पाठस्यापि शाखा
प्रसिद्धत्वेऽपि समानस्यान्यत्र तथापि इन्द्रशत्रुरित्युक्तौ संकोचः स्यात्। स्यादेतन्मन्त्रशब्दः इन्द्रशब्दमात्रपरः स्यात्सावेन
भाष्ये दुष्टः शब्दः इति पाठे तन्तु स्वाद्द्रिद्रशत्रुर्वर्धस्वेति हि नित्यं देयवचनं वेतैवेत्। सत्यं। इहितं यद्यपि मन्त्रस्तथापि तत्तु कार्यंत म५
दनुकरणस्य पाठेऽप्यर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात्। नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तमो
तादोषप्रवेशः प्रसक्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेन्न। स्वरविधौ छन्दसि का नाम वान्। एतावानेव हि भेदः यन्मन्त्रे
स्विते स्वर्यमेकश्रुतिर्भवति स्वरप्रत्यभिधीयते। लौकिके तौ विकल्पितौ कल्पः अत एवैकश्रुत्यात्। त्रैस्वर्ये स्ववर्णेनेति पक्षादप
मपि तत्र तत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः। न चैवमनुवृत्तं [illegible] सुव्यावहरणं सिद्धं विभाषा छन्दसीति विभाषा [illegible]

शब्दकौ. र्थः स्यात्। प्रसज्यप्रतिषेधे लुनाद्यं दोषः यत्र कर्मणो अस्य निरन्तरपुनर्वभावाग्रहणं तत्र नञ्पर्युदासपक्षे प्येवमेव प्रा
१० प्तिरिति वाच्यं। नित्योऽपि कर्माभिव्याप्यो दिप्यमनेनुस्यायस्य कलमा आरंभसामर्थ्यादि वत्रभि। न नासिद्धः प्रसज्यप्रतिषेधेलुनातं
मसामर्थ्यं हृति [illegible] सुवारेना र्थस्यप्रविधिपि [illegible] रेतोकं दोनात्रविषयके एवा बाधसंभवात्। वस्तुहादीनां च दत्त्वम
स्ति नेत्रवालेलोत्तर वात्। तस्मादसमर्थसमासमाश्रित्यापि प्रसज्यप्रतिषेध एवाग त्यासंबौ कर्तुं [illegible] मुचितइति शब्देन्दुः। पर्युदा
सपक्षे मनं त्रेतिस्यंवात् तोऽवेतिविषयविभागसंभवेन यत्र कर्मान्तर तयोर्विभाषाग्रहणासंभवात् उक्तापरितोषादेव तु कौस्तु
जपाद्धिः प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्येहाप्येकस्मिन् प्राप्तौ सत्यां तदकरणं बहुत्र हि स्वरकरणं स्वरतो पराधादि त्यस्मये
हरि इत्याद्यर्थ [illegible] नेवापज्ञहीनमविशेषेण निगदेनैव साध्यते। अनन्यविद्वन्नुद्धो [illegible] वर्त्तितकारिवत्। निगदेन पाठमात्रे
ण ग्राह्येद्यदाति। सोतिनक्ष [illegible] निषेधः शब्देनाकाशं तेन वायुस्तेन [illegible] वलति [illegible] भवती स्पर्शः। निरु
क्तेषु अधादिस्थानप्रशंसा [illegible] नानं दावेसुपकम्या वागुरस्य मोरदारः किलाम्नद्यो त्यभेदेन विज्ञानानिबोधं
मोर्ध [illegible] नपूर्ववस्तुतेनाकर्मेतिज्ञान [illegible] तपाक्वे निमं अनुदाहृत्य पञ्चही नमविज्ञातमित्यादि पौठितं [illegible] पिगृहीतं
शब्देनाविज्ञातमर्थता। प्रकृति प्रत्ययविभागेन नेत्यादिवोध्यवत् अपत्रापि भ्रूयते। एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयु
क्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवति। एतद्वैकः पूर्वपरयो [illegible] भाष्यकहत्यतिएतन्न [illegible] कर्मैवकात्यायनप्रणीते
आलारव्येषु भाष्योकेस्मयेते। [illegible] कुरालादि [illegible] शब्दान्यधाप्य व्यवहारका [illegible] नितम [illegible] परत्र दाग्योगपि १०

तदुच्यति चापशब्देरिति। दुष्यति चापशब्दैस्तत्राग्रावैयाकरणाः कर्तासामर्थ्यादिधियः। तथा। अविद्वांसः प्रत्य
भिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्। अयमौ [illegible] त्वलुकरणं वानिलपरं प्लुतिग
तिर्संज्ञालनोगतिसमासे [illegible] वार्त्ताघमि वित्यादावविधा लुकरणं व्यादेशविनकौ [illegible] पाठि [illegible] कार्याः पठंति प्रया
जाः सविभक्तिकाः कार्याइति। यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमंत्रा सविभक्तिका एव पठ्यंते। तथापि यथाधानानंतरं च
यथाप समानं [illegible] वान्स्याघादिवासंवत्सरमध्येतस्मत्लो विपत्स्यात् तदा नेमत्रि [illegible] पुनरा [illegible] विधामतं भेद
नात्मतं प्रयाजाः सविभक्तिका इति। तत्र केवलाविभक्तिः प्रयोगानर्ह [illegible] प्रयोगे न [illegible] पठ्यते। सावाग्निवा वरुणान
तुपाकाधिरु। निरुक्तेदेवताकांडे। अथाकं देवताः प्रयाजानुयाजाहित [illegible] वतार्थमंत्रवर्णादीनि सुदाहृत्य आग्नेया
इति तु स्थितिरिति हुयसंहारात्। तस्मा दादित्य [illegible] प्रयाजे [illegible] विभक्त्यो नि शब्दस्वरूपविभक्तिकाः पठ्यंते [illegible]
मंत्रेषु प्रदृष्टाः [illegible] अपि यो वाग्स्मो पदवाः स्वरोधरकोवासंवि दृष्या लिंगाः आर्त्विजीनहमि। पद्यापदाम [illegible]
[illegible] प्रत्यायामिति सूत्रस्वरः उदात्तादिः अक्षरं व्यंजनं स्वरान्वितोचर। ऋत्विजमर्हती त्यार्त्विजीनोयजमानः।
[illegible] तितिकर्मभर्हत। तिआर्त्विजीनो [illegible] पतार्थ [illegible] नितिसूत्रैप्य महत्वर्त्थं तत्कर्माह [illegible] पसंख्या। नदि
भिवातिके [illegible] पञ्जैयाजनेवाहि [illegible] वाधिकारान्तिभावः। [illegible] वर्णाः। चत्वारि शृंगा। [illegible]
वाक्। उतत्वः पश्यन्। सकुमिव त्यादि [illegible] तितउपरिय [illegible] तिभाव्यं। वाकानीलितउः प्रमाजिति चनरदस्य [illegible] भाष्ये

शब्दकौ०

११ के। वस्तुतस्तु भाष्यानुरोधादलवर्गे धेनुष्टुत्वात्पोगमात्रंव्यवच्छेदं न त्वन्ययोगोपि। तथा नपुंसकवर्गेस्यादुत्कृष्टं
गुतितउइतिशिकांडशेषः। अत एवालितउमाचष्टेलितापयती त्यामुक्कं ग्रंथा अधिसंगच्छतइति दिक्। ...काः पठं
ति। आश्लिताम्भियपत्राद्दंप्रयुज्यमानमक्षीवीयो सावत्सतो नितिष्टिनेव प्रयुक्ते तथादशाम्युत्तरकालं पुंस्यस्यानात... नाम
विदध्यात्तथोपवदापुलरतस्यमवद्भिपुरूपानुकननीदिप्रतिष्ठितं तम्भवति चन्दनं च नु... रूपं वा नाम... न
तद्धितमिति नामकरणेऽधिकारिताः पितुर्वैस्त्वकः पुरुषस्य तन्तुको यासि अभिधानेरामे हुरूवान्नकं। अल्पवाम्न
पि हृस्वपलहानिदीर्घः। अनुरूपमित्यत्रपात्रादित्वात्तस्त्राभावः। दृष्टाविभुजादित्वात्कः। यत्तूपपदाद्विवक्षया आलभ्यो
पसर्गे इति कंकत्वात्तु नः पञ्चीलत्सुरूपइति। तत्तु कर्मत्वविवक्षेत्रे कारादनुपपदात्कर्मोपपदो विभाषेत्येन नितवार्तिकस्य
मदीस्वैवासाखा विधिकृत्तकृविभुजादित्वात्क इति भाष्यस्यचानुगुणं। अत एव गंगाधरादिशब्दानां संज्ञात्वावस्वमितिको नह
कः। वस्तुतस्तु प्रथमंकर्माविवक्षायामनकपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसंबंधेप्यदोषः। वार्तिकादिकं तु प्रथमंनेवकर्मविव
क्षायामित्येतत्। अन्यथा कतरस्यादिगुणागतिः। अत एव वाक्यं तु... हेतुमितिभाष्यकारस्याशयो वहिरंगस्तौ। क्वमतीसांत
रंगः पदसंस्कारो न विहन्यते इति केष्वटोप्सिद्धमिति। विवक्षावल्लोकमासिद्धयनुसारिणी न तु स्वौ अक्षेति। विपरभ्यां तो...स्या
रावपि द्वूर्वधातुः सावनेनयुज्यत इति पक्षस्तबहृत्व विजयतीत्यादिनाऽपादनीयमितिदिक्। तथा ... एव पद्यते। नु
देवा अस्विकणापस्यतेऽसन्निधेः। अनुदात्तेतिका कुदेस्सर्वेषु परस्मैपदेति। अस्यार्थः। हे वरुण संपदेवोसि। पस्य ११

तेकाकुदंतालुका कुकुदिका। नाउपलिप्त... यते... भिन्नितिकाकुदं वैदेहिनुत्त्वोपपामर्थः। धातु नाम ने कार्यत्वा
त्। ततो यथार्थे कविधानमित्यधिकरणे कः। संयन्ताद्विवक्षी नसुरूपे शकंध्वादित्वात्पररूपं। तुवले रणे इत्यस्माद
धिकरणे कः। एषो त्वादित्वात्तु शाक... पदत्वमन्यं। निरुक्तच रसोप्ये बंसस तारेश्य बध्र वसेंध... अनुदात्तेति।
तालुं प्राप्य... बह...स्यर्थः। अन्न दृष्टान्तः। साधुदीं लोहमयीं प्रतिमां... तेलयेति। अनिर्दिष्टं तत्त्वं म
केनस्तीकस प्रतिमा... करोति। न च पतितम्न्नयो पिशाचीरं पार्थं अपरं कुर्वीतीति भावः। ...णयः प्रतीतिस्यमरः।
स्वपतेर। सूर्मीर्ज्वलंतीस्मा लिंजेन्य... वेयुक्ता स्पगदति। अभिहृवंदृत्वं वाकं दसी त्वनुवन्धेयं णो देशाः... भिल्य
त्रभेद्रीआपद्य। अने दीपनार्थेबेत्याहुः। वस्तुतस्तु उपकुशिमु... योद्धतिमत्वपरे योनमत्पयः। रं...म्रं वपत्तुपि
रित्यमरः। स्वरं भ्रेद्दुपिरंधे। द्वितीय उत्कृष्टती मिशु पिपतिसौरस्वामी। गर्तेगर्त्ता निवेतवा पपपोचे दुपिरंज्ञपितेनाम्भ
तः॥ स्त्रियश्चेजनप्रपंचः॥ दृष्टांतपपपयो जनन्वोतकयाः संबंधापिकारणं तु नामावेनेतिपपचूनौ लौपूर्वकेनमपो
मनेपष्ठं तते। न्यएव नरस्वर्णमत्यवति छते। नतु पथा ध्रीकृत्या वार्येत्तो केवलअनप्रभ नकत्वे वदेवमधीयते नत्र शिष्य
गर्भितं व्याकरणमप्यध्ये... यते। तत्किं प्रयोजनवर्णनसौ मे अनेहस्त्वमरं। प्रायेणेदानीं तन्नाशामहस्ताधुकत्वादि
५ अवकुल्लबत्वाच्च प्रधानभूतोवेदलावस्यवते। तत्प्रयोजनकानेवबालप्रतिमोजनादिकं प्रयुक्तसमर्थाः शिष्यागुरूणा
उपरिवचमानंवेदंगतं की मिथुकं। नमोगहीतवेदाः प्रेसिनापन्नाद्विवाहा पैत्र रमणाणवाक... प्रकाधरुणामे

शब्दकौ० र्यन्ता णाभवितस्य प्रयोगस्य वर्जनं ते । वेदाङ्गो वैदिकाः शब्दाः लिङ्गा लौकिका लौकिकाः अनर्थकं व्याकरणमिति वस्र
१२ सवर्तितं ते । तान्प्रति मुख्यत्वेन प्रयोजनानि वर्णितानि । पूर्वं केचित्तु व्याकरणं शिक्षादीति वृत्त्यागमिति प्रथमं पाठ्यं
तान लक्षणानुसंधानपूर्वकं वेदेष्वाश्रयेतः शिक्षा । तदापरं वाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयोजनमप्र
सिद्धेत अतिपादनमपि न कर्तव्यमिति विधिप्रविभागवदर्थां मौञ्जपयुं व्यामुपाकल्पयघाविधिपुरुषेण दंतस्यभी
यीतमानस्वाभि मोर्ड पेत्रमार । ततः परं तुर्हदंतीति शुद्धेन शुश्रूषमं सन्देहा वेदांगानिरहस्यं च कल्पसूत्रेषु संपठे
दुलह तद्दुशिमत्वयस्येवेन्तु वर्द्धमनध्यायेषु गान्यधीमीत्यादि स्मृत्यन्तराणां । यथा लोके नयाविदवेदांगाध्ययन
स्यमन कालनालभ्यते । तथापि वेदविषयकमाकेश प्रशाप्यकारो लेसौ न वेदि वृद्धीहियवदि कल्पएवेति
विषयादि तत्वं । तदेवमर्थं ध्वनेतुष्टवेष्यप्रत्युत्थत्वात्साधुशब्दव्युत्पादनं कर्तव्यमिति स्थितं । ननु किमिदं साधुत्वं साध्यपाति
दोध्यमूर्तीति साधुरिति चेत्साम्यां धकर्तं लाद्यतिवेन्नागावाद्यावपिलस्य त्वात् । शक्तत्वमिति चेन्न । पचतीत्या
दौ विकरणेनानसाधुतापत्तेः । तेषामनर्थकत्वात् पुपचष्ठलङि त्यादीनां साधुतापत्तेश्च कादानिकदर्शनात्
प्या । तेषामाश्रिलम्ब्ये पंः शक्तेः कविष्कल्याप्यासत्वमाश्रयादिधातिप्रसक्तेः । द्योतकत्वं तदिहानिवेत्र । द्योतकेषु तन्मप्या
समभिव्याहार निषण्णानेः औपसंहारिकी शक्तिरेव घोतनेति चेन्न । प्रोत्तरजित्वघोनरदत्वयोरविशेषापत्तेः निर्गमनादिरूप
शाब्दनावच्छेदकत्वापत्तेः व्याप्यवत्तिशक्तौविश्रान्तेः । तत्रवाहू द्विविवनाध्यवस्थापत्तिः । नवनाविविशेषेण १२

वमा पुलेतिवाच्यं । कत्र्यादिनासंकरापत्तेरिति । अत्राहुः । अनपभ्रष्टत्वे सति नादिर्वैशब्दस्यप्रयोग्यता । व्यक्तिवाच्यत्वे जनी
यावा जातिः कापीह साधुरिति । अस्यार्थः । शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टता । तादृग्भिन्नो ऽनपभ्रष्टता ।
सैव साधुता । आवार्थे विशेषणं लभ्यते । तथाहि । एकार्थे शक्तलक्षणमात्रबोधयितुं वाच्याहुः कुन्दो ऽनादिः गतुमतस्य द्योतमितुः
सिन्नपर्यायदपघात्वं गमनः सैव साधुः । अन्यथा साधुरिति । यदि गावादिष्वेव प्रथमं शक्तत्वं तत्स्तान्प्रयुञ्जते तेषाम्
पन्यथो बारणसंस्कारे । तदपदोषप्रयोगेष्वतस्येव । मूलप्रयोगेषु कुम्भमाघ्यतमसत्वात् तद्वा । अनादितासाधुता । अना
दि इति तु भावप्रधानो निर्देशः । आदेशमात्रो नादिवृत्तिर्वा । असंदेहप्रतीत्यर्थं तु रूपं । अस्तु दृष्टप्रयोग्यता वा साधुता । तत्व
तत्व चक्वाल्यपरिशीलनं शक्तिमिगच्छेनादितिवि शेषो वेदि । यच्च जातिसंकरस्तु तत् । तत्र गुरुत्वाननुकृता तो तस्या द्योतुला
रा । तथाहि । यस्य देवदत्तादेरन्यो व्याएवर्णवि प्रभूतासत्त्वस्य कुप्यादिव्यपि तस्योच्च वर्णत्वमुञ्जेषु प्रयुञ्जमानेऽनापत्ते ।
तद्दोष्यानो च्चसाध्यारणात् तदुमापक जात्यंगी कृत्येत्सत्वेव घटते । न तु न तत्र घाप्यनानुजातितस्त्री कारे ओष्ठवर्णवत्सर
धारणाले । माणग्रहीतत्वे नानुमितिसामग्री वैकल्यात् । वस्तुतस्तु उपाधिसंकरवदेकजातेरपि स्वीकारात् । द्रुपक संक ४
ताबी जातिरस्ते । विनिगमकाभावेन भूतत्वमूर्तत्वयोरिव शब्दत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयोरपि जातित्वेऽभङ्गापत्तेश्च । तस्मा
त्तुर्विध्यपि साधुत्वं निर्दोषं व्याकरणैकगम्यं वा । एवं असाधुत्वमपि तु वर्णाभ्यपभ्रष्टतासादितात्प्रत्ययापयोग्यता
तदवच्छेदकजातिर्वा बोध्या । इति तु आदिरीत्या सुपुपपद्यानकतापत्तेः साधुत्वासाधुत्वे तत्त्त्तप्याप्यनपभ्रष्टत्वरूपं
यद्यपि

शब्दकौ.

१२ साधुत्वमस्त्येव। तदेवं [illegible] प्रसक्तावुपयोगि। अन्ये त्वाहुः सौत्रानुदेशका कृतं कस्मान्न भवतीत्यादि भाष्यादेवायुक्तः। ए
नं२ वं वानादिकमभ्युदयमेवोपपत्तं वा नपभ्रष्टनाम्नो [illegible] कुपोकवेयसेके तावेरहावेशिन्ने त्य वचने। तदेनदुक्तं या
स्ते ताः स्वेषुमासं [illegible] तेरिषुमाद्यमः। कथं [illegible] साधुत्वं नैवताः साधवोऽनताः। अनपभ्रंशस्य रूपत्वाभावा सामप्र
दत्ता। हृत्तेविष्टा यपात्रो केतवासे कोलेनाधमाः। ततश्च नासी प्रयोगेभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत्। [illegible] नार्थबोधार्थं
प्रयुक्तेषु केवलमिति [illegible] निर्गलितोऽर्थः। याः स्वेताः स्वेषुमासं [illegible] इति पक्षे। अन्ये इमे प्रथमेऽपि शब्दाः साधवः परि
कीर्तिताः। अतएव शास्त्रेणैकोऽपि मन्त्रो [illegible] अन्ये ओशादिताः पुंभिरपशब्दा इतीरिता इति च साधुत्वस्याधुलक्षणे आ
श्रीयमाणे हि षुआदीनां साधुत्वसाधुत्वयोर्निर्विवादः स्पष्ट एव। तेषामप्यनादित्वे तु पक्षे तु चतुर्विधापि प्रागुक्ता साधुतास्येव अतएव
कात्यायनिवमनः संज्ञायाः सोऽपि न कश्चित्। नित्य एव तु संबंधो डित्थादिषु गवादिवत्। डित्थादीनां च शास्त्रे [illegible]: शास्त्र
वक्ते लक्षणः। अत्र [illegible] संबंधो विशेषणविशेष्यवदिति पक्षे [illegible] न [illegible] वारे [illegible] नाकरणे त्वयं
विशेषः। कल्पं कुर्यात् [illegible] तदितमित्यादि [illegible] विरोधिना मैव साधुत्वा। तद्विरोधिनां तु देवताबाधानुसारे [illegible] क्रियमाणानां कु
र्वी [illegible] इत्यादि नामधेयानां साधुत्वेन। तदेतत् [illegible] नेर्वार्तिकव्याख्यावसरे स्फुटीकरिष्यते॥ इति साधुत्वनि
र्णयः॥ [illegible] लक्षणयोस्तयोरपि वादरूप [illegible] अनुत्वाध [illegible] अन्यतरस्यां वा मतिपाठे
[illegible] नामानं स्वेन तदसंभवादिषु तं। स्यादेतत्। [illegible] प्रत्यापन [illegible] तिपक्षमा [illegible] वक्तिपक्षं। आपेस [illegible] १२

पक्षाश्रितं तत्र बाधितमेवेति न सिध्येत्। तथाहि। जातौ पदार्थे द्वयोर्वेद्योः पदस्य स्वरूपपरिहारेण [illegible] त्वाद्यात्मकवि
शेषेवरिताधर्योः [illegible] प्रसंगे परस्परं प्रतिबंधादप्रतिपत्तिरेव स्यात्। [illegible] पदवत्। तथा च वक्ष्यति। अप्रतिपत्तिर्वा
नन२ भयोस्तु [illegible] त्यादि [illegible] वक्ष्यति [illegible] तावत्स्यु वतीति। [illegible] तेपादि [illegible] तस्मान्नेति [illegible] नास्ति [illegible]
यतत्। यथा भिंयकी [illegible] तेपरत्वाद्भिनावेकतेपुनः प्रसंगविज्ञानादक [illegible] नदेवं [illegible] पक्षेपुनः प्र
संगविज्ञानेप [illegible] तस्मादि [illegible] सिध्यति। तथा च [illegible] इति तस्ये तदिभावे [illegible] प्रापित्वाप
रत्वा [illegible] केनस्य [illegible] बाधः। व्याक्तिपक्षे तु सकृत्प्रवृत्तौ तु देवप [illegible] तरेव [illegible] तार्थत्वासंभवा
द्विकल्पप्रसंगेऽपि [illegible] परमेव [illegible] लिनत्तु [illegible] तथा येन [illegible] न [illegible] तरमा [illegible]
कल्प्यत इति एतदपि [illegible] भावएव पर्यवस्यति। तथा च [illegible] इत्यादिः सिद्धांतविभिंचकी [illegible]
पक्षेनासिध्यति। तस्माद् [illegible] पक्षाश्रयणे [illegible] नमिति चेत्। सत्यं। अतएव [illegible] त्सहयम
प्याश्रीयते। कृष्टिः कश्चिप्पदार्थ इति। तत्र जातिवादी [illegible] जातिर्वा [illegible] मीमांसेन [illegible] वाक्य
[illegible] एवोदाहरणमस्तु [illegible] अनुपपत्तिं [illegible] मतीतेरनुभवसिद्ध
त्वादकिसेवा [illegible] वक्रोप्येवं समंजसः। पक्षांतं। [illegible]
[illegible] कं। [illegible] मपि मातेरेवावा [illegible] अकार्यत्वेपि

जातिविशिष्टेत्याकृत्यादिविशिष्टेत्यतो इति अनेनार

शब्दकौ. १४

र्यतावच्छेदकत्वं च शक्यत्वे विशिष्टरूपतावच्छेदकत्वसंभवात्। अत एव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाग्रहे नेति नैयायिकाभ्यु
पगमः। तस्मात् आकृतिः पदार्थ इत्याकृतिमात्रं तु वाच्यमिति। न तु तद्रूपस्य [illegible] साक्षात् पदार्थैकदेशत्वं न प
दार्थ इत्यादि [illegible] जात्योरन्यतरेण विशिष्टस्यैवापरस्य वाच्यत्वे [illegible] रूपं मतान्तरं। तथा [illegible] कर्तव्ये [illegible]। स्य
नियोगेनैकत्वेन [illegible] संबन्धः समुदायो वाच्यो [illegible] इति। तत्र व्यक्तिरेव जातिरेव वा वाच्येति हठमतद्वयं नियो विशिष्टा४
गेन [illegible] चतुर्थचरणे [illegible] मतद्वयमनुपपन्नं [illegible] यद्यपि जातिव्यक्त्योः पक्षयोरन्यत
रस्य लक्षणया बोध आवश्यक [illegible] मुपपादयेत् [illegible] किमपि बाधकं नास्ती
त्यपरे। वस्तुतस्तु भेदो [illegible] तृतीयः पक्षो [illegible] दर्शितः [illegible] अनुरोधाच्च
वस्तुतो न लौकिक इत्यन्यदेतत्। वस्तुतस्तु [illegible] अपरस्य त्वादि [illegible] गृहीत्वा
प्रक्रियानिर्वाहः सुकर इति दिक्। यदि तु व्यक्तिरेवेत्येतन्मतं [illegible] स्यात्तर्हि जात्याख्यामिति सूत्रं नारभेत। प
रस्परं जातिरेवेति तर्हि सरूपसूत्रं नारभेतेति भाष्यं। ननु [illegible] नैक एव [illegible] जातिपरत्वे
हि आख्या [illegible] सरूपसूत्रमस्तु।
वस्तुतः [illegible] एव [illegible]। अत एव उदाहृतसूत्र
[illegible] इदानीं वार्तिककारः शास्त्रस्यापि [illegible] माह। सिद्धे शब्दार्थ १४

संबंधे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः। यथा लौकिकवैदिकेषु। लोकादेव हि प्रयत्नं प्रयुञ्जानः। अ
प्रयुत्पन्नं प्रतिज्ञाकरणादीनामप्रवृत्तेः। अर्थे वृत्त्याश्वादित्यादि व्याकरणं शक्तिग्राहकं [illegible]। तथा [illegible]
र्तिकं। अर्थात्मादित्वानादिति। अनेकमन्यपदार्थे इत्यादि तु [illegible] अर्थमनूद्य साधुत्वमात्रव्याख्यानपरं। ततश्च लोकादेव
शब्देऽर्थे तयोः संबन्धे चावसिते अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगे प्रसक्ते गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्यादय इति नियमार्थं शा
स्त्रं नियमफलं तु धर्मः। तत्र सामान्यतो दृष्टान्तः। प्राङ्मुखो भुञ्जीतेत्यादि लौकिकशब्देनोक्तः। व्रीहीनवहन्तीत्यादि
र्थे वैदिकशब्देनोक्तः। धर्मनियम इति षष्ठीतत्पुरुषः। अभ्युदयसाधनत्वात्। ननु [illegible] प्रकृतिविकृतिभाव
विरहात्। ननु यदि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं तर्हि केन धर्मप्रयुक्ता अपि [illegible] स्यादित्यतो [illegible]
५८ आर्यहाने विना अप्रयुक्ता इत्याह। [illegible] महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः। तथा च भाष्यं। सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लो
काश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः। एकविंशतिधा बाह्वृच्यं
नवधाथर्वणो वेदः। वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। बहुत्वान्नाम [illegible]
गोविंद [illegible]
[illegible] प्रयोग [illegible]
अत एव भाष्ये [illegible]

आथर्वणिकः। वसन्तादित्वात् ठक्। दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात् टिलोपाभावः। आथर्वणिकस्याम्नाय आथर्वणः। आ
थर्वणिकस्येकलोपश्चेत्यणि कृते [illegible] नियोगेन कलोपश्च। सकलमनुशासनम्। एतावता प्रयोगविषयं पर्यालो
चयितुमशक्तेः [illegible] लक्षणानुगतानां प्रयोगोऽस्तीत्यनुमेयं। अस्ति च व्ययो दाहतानामपि वेदे प्रयोगः। सप्त
स्वेव वत्सरेषु [illegible] श्रुत्यन्तरेषु। यत्र [illegible] नास्ति। ननु यदि [illegible] तालिङ्गित
त्वं [illegible] इति चेन्न। नहि [illegible] नामप्रयोगो नव्यवहारेण [illegible] शास्त्रसं २५
कोचात्। अनुगतो [illegible] तस्य कर्मनिष्ठि कारकस्य [illegible] गुलीनां संकोचः। [illegible]
शिष्टाचारेण [illegible] संकोचश्च। तदुक्तं। आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति। यत्तु अप्रयोगः [illegible]
[illegible] नागमश्चेत्यनिष्टप्रसङ्ग [illegible] तदुक्तं। पथा [illegible] इति। अप्रयोगे [illegible] प्रयोग इत्यर्थः। [illegible] यथेति
प्रयोगे तुल्ये [illegible] न प्रवर्तत इति निष्कर्षः। नन्वेवं आनाय्यो [illegible] प्रयोगश्चेत्यादौ [illegible] कार्यारे
[illegible] त्वादीनां [illegible]। [illegible] संकोचापत्तेस्तुल्यत्वात्। तस्माद्धर्मबुद्ध्या [illegible] एतद्विषयस्य वे
[illegible] साधुत्वबुद्ध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यं। यद्वा [illegible] साधुप्रयोगस्य [illegible] स्मृतिप्रवर्तनाद
[illegible] अत एवेतिहासपुराणादिषु [illegible] आपस्तम्बी [illegible] नाशकान्य [illegible]
ग्रन्थेषु दिग्दर्शितं तस्य [illegible] साधुत्वं समर्थयन्ते [illegible] वचनमर्थः। प्रकरि १५
न्यायेन।

[illegible]

उगलेषु

तत्प्रतिषिद्धत्वात् [illegible] तेनाधिकार इति [illegible] कार्यमिति। गोण्यनुबन्ध्यामित्यादिकारनव
प्रति [illegible] न प्रवर्तत इत्यर्थः। उपपादयिष्यते चैतत्। अत एव [illegible] साधुत्वेऽपि न तत्र [illegible] संगच्छत इति दिक्। [illegible]
[illegible] को नियमविधिः [illegible] एतद्विषयक [illegible] तद्विषये [illegible]
[illegible] शब्दे [illegible] तेन [illegible] भक्ष्याः इत्यस्याभियतो दाहरणात
[illegible] अत्रासौ [illegible] भवितव्यमिति [illegible]
[illegible] आदित्यादिशब्दानिति [illegible] अत एव [illegible]
[illegible] अत एव [illegible] पूर्वपक्ष [illegible] इत्यर्थो [illegible] अत एव [illegible]
[illegible] कतमत्

प्रक्रिया॰ [illegible] साधुत्व
[illegible] बोधः। [illegible] सर्वनामस्थाने
[illegible] साधुत्वे [illegible] पक्षाप्रयणादेति [illegible] अपरे [illegible]
[illegible] तथाहि। अस्माद्वक्तव्याद [illegible] शक्तिरिति [illegible]
[illegible] शक्तिः। पदार्थान्तरं [illegible] वक्ष्यते चो॰
गं

शब्दकौ०
१६
या

कल्पकत्वमेव । असाधुरनुमानाद्वाचकत्वाद्साधुर्बोधक इति वैयाकरणाः । स्त्री कालं हि पदेनोलिङ्गादिरनुमितानां
शाहीनामसाधुनामपि बोधकत्वं । ननु साधूनामनुमानान्तेवलोपपत्तिः कल्प्यत इति चेत् न । वचनं प्रत्येकं
तत्संगमः किं नु यथा व्यञ्जनतया मध्यमेव प्रतीयते । शक्तिः । तथापि वै बोधजननसामर्थ्यमेव घटादीनां शक्तिः । अ
वकाशाल्लापदपुंवर्गादाशक्तिः समानत्वेऽपि बुद्धतापत्त्यापत्त्यभ्युपगमेऽवशक्तिग्रहस्य जननियम एव स्वयमभिप्रायाभावादिद
तिभूत । नन्वेवं गौणमुख्यविभागो हि दृश्यते सर्वस्मिन्स्यवाचकाइति पर्यवसानादिति चेत् । तत्पदोपि [illegible] गौणत्वात्
निसर्गस्य तुल्यत्वात् । मुख्य भावेन दृष्टान्तोऽतिवेतरामनुत्तरसप्रयोगतादिनहाभ्यां गोत्वानुपलब्धिभागइति ग्रहाणा । ननु अन
कत्वेनाग्रहीतादपि तार्हि कारणं [illegible] र्थेऽपि दपः स्यादेवेति चेत् । पदार्थस्मृतिरापाद्यतेवा यथार्थबोधो वा नाद्यः । संबंधग्रहं
विनातद्योगान्नान्त्यः । हानाभावात् । पदार्थस्मरणं द्वारं । एवं च नरुदेवल्लापर्यसाधुस्मरणाकर्त्तना किं साधुत्वमभवनी अनुपा
तिसाधुत्वं तज्जातिविशेषाः कर्कमित्युक्तमेव । समानाधिकरणतो शब्देनाप शब्दैर्भेदोऽप्यन्यत्वे नन्तरपक्षपदमीति दृक् कर्कमुख
॥ अपशब्दानां वाचकत्वाद्वाचकत्वविचारः ॥ प्रयोगशब्दप्रत्ययादत्वातो वार्तिककारः प्रयोगशुद्धिमनुज्ञानना यादि निरुक्तम्
ति । दुर्भेदैरन्तु एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्य तद्विशेषेऽपि दृष्टादि करणन्यायेनपदे प्रति२
कस्मादृष्टं तद्दिनरजदर्थमितिप्रयोगात्स्कंधंशास्त्रं तु लक्षणमित्यभ्युपगमात् । प्रयोगस्य फलंमतिलन्निाहितत्वाद्वा । ज्ञानस्य
तुल्यवहितत्वात् । ज्ञानस्य प्रयोगाङ्गतापादृष्टार्थत्वाभावात्कंचनदृः । सर्वत्रैव हि विज्ञानं स्कारत्वेनगम्यते परांगत्वात् १६

।ये तानं आत्मत्वानं संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वेन परागं स्मस्कारागं अन्यत्र विषयआत्मशानेतर घटादिविषयकज्ञानेनिषर्भः)

वितानादन्यत्रैतद्वथार्थतानिति । अत एव तत्र शिराङ्गलहत्यां वो अश्वमेधेन प्रयुक्तपदतवैनमेव वदेत्वा दिश्चिदिवानपर्वका अश्वमेधे
आकर११ तुष्टानुत्सन्नक्रमितिविषयितां ततः । न तूक्तं वार्तिककृता । न तु त्यं वेदशब्देन वेद शब्दोपि धापको पस्याथैस्य अश्वमेधाद्येनेन
दृतु स्वलितस्पर्शः । तेन वैदिकवादना । तपिपक्षकोटि प्रविष्टत यादृष्टो तापंगातिरिति नाशं कमीयां ते सुरा इति चूर्णीद्राह तमु
तिरप्यवादप्रयोगात्स्वयवार्यं बोधयंती साधुप्रयोगा दुर्जनन्यायिति । ताजसनीय नांश्चतत्वे तस्मादेषा व्याना तावगृह्यत
इति श्रुतिरप्येवं । भाष्येतु अनुदेशपादेन साधुज्ञानात्क्वमित्ययमाशिपक्षः समार्पितः । नवैवंभप शब्दज्ञानाद्धर्मो दिस्यादिति
वाच्यं । पापक्षय नैवास्ति कश्चित्स्वभ्युपगमनात् । नन्वेवंविलवाहस्यादिमथ साधुप्रयोगस्यैवविधे धातु । नव व्याकरणाध्ययनेऽपि तस्य
प्रमोगो१ पारिनिहितपवत्वाद्देवो धार्थं पुष्पदृश्यमन्ती नोष्णावपकएवेतिवाच्यं । तदीयज्ञाननमाजेऽन्यो वाहित्या अत एवालौकिकं प्रक्रिया
वाक्यनहत्वान्प्रस्वर्गो वरशतेमेघस्समासे तत्पदविग्रहाभ्युपगमः । अथापि वृत्त्याहनार्थंतत्प्रयोगभावमप कर्त्तात्राह तथा
विनष्टा । अत्र पक्षद्वये नतेषां प्रत्यवायाजनकत्वात् । न त्वेते शास्त्रैः [illegible] कत्वाद्यप्रयुक्ताः येनगाव्यादिनाम्नमजेरन् । अथ
सादित्वादसाधुतेत्यान्हलमयादिनष्टाति । शब्दस्वरूपपरत्वात् । अतः करणानां सर्वत्रसाधुत्वाभ्युपगमात् । नहि हेलयो हेलय
इति श्रुतिपाठोऽपि प्रत्यवायजनकः । शब्दस्वरूपमात्रपराएतोऽपि जाएवसाधवभ्येतिनुल्यं । अत एवस्वाहे देवा दुर्धरेस्वाति
श्रुतावापुराणपाठेऽपि मन्त्रत्वाप्यस्यार्थपरत्वेऽपि हि तस्यानाम्नानादनं वृत्तप्रजपादिपर्युदासेनमं वोदिधीपुमानाएकश्रुतिर्न
प्रतत्वेतिप्राणुक्तं । अत एव साधुत्वासाधुत्वयोरिकन्निनकाद्याबोधभावभेदेति विरुद्धरूपपादतया धर्मेदाहृदनेदृति ह

परिशिष्टमबोधजनकत्वात्तु पचप्रमनतिना

कूपखनकीलिखियते

शब्दकौ० १ दीनं प्रयुक्तं । नच प्रकृतिप्रत्ययकल्पनमित्यादि दोषो नापशब्दानुकरणस्य साधुतापत्तिश्च । असाधुनां शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावा
त् असाधुत्वस्य शास्त्रीयकार्याभावाभावान्न प्रशास्त्रीयप्रकृतिरिमे ते इति कल्पना कृते नाप्येसकरमेव तत् । उपपदप्रभ्रंशेति प्रयो
गादपशब्दानां अर्थवत्त्वाभावो नास्तीति साधुत्वमेव स्यात् । किं चापि अभ्युपगम्यापि प्रत्यवायं भाष्ये कूपखनकन्यायोपदर्शनात् तथाहि
७४ कूपखनकः पूर्वं पङ्केन लिप्यत एव तथापि ततो लब्धेन जलेन तन्मलं दूरीकरोति । एवं कृतेपि बलिनं तेनेतरोपि पदं निःक्षिप्त
पेशाना दुर्बोध्यत्वमत्यत्वापनिरासं एवं तरं बलमतस्मृति । तोयं कूपखनकन्यायः कर्म एव ति प्रातिश्चासरूपन्यायेन एवं तु
नि । समासत्वाभावात् कूपखनकन्यायः इति स्वपदविग्रहः । नवाशिष्टिभिर्मुनालक्षणं प्रणीतं लोकवाधः स्यादिति वाच्यं । इह खनने
कर्तृत्वमात्रस्यादिवस्यायोगालिप्तत्वस्यादिवशीलत्वात् । तस्मात्सर्वदापि शिष्टाः दिप्रयोगे प्रत्यवायं प्रतीतिश्चितं । नत्वेवं भाष्ये सिद्धे
तितं । पाशेकर्मण्येभाष्ये । ननु एवं वाइत्यस्य कतुम कर्तृणोपाठात् । नकृत्प्रयोगात् इत्यपशब्दं न प्रयुञ्जीतानानडुत्पत्ति । एवं हि श्रूय
ते । पर्याणस्तवीतोनानकः यो प्रभृतिः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञाः इत्यादि । प्रत्यक्षधर्मात्तो नामपोगं अधर्मवले न साधुत्वा
तधर्माः । अभायं श्रुतेरायः । योगिनौ पेतेविव त्यविधा प्रलौकिके प्रयोगे प्युरहविरहे लपधातयात्वा कभवतीति नित्यस्वाम
यदानस्तदा न इतिवन् पर्याणस्तवीणाइत्यस्तुः । पथनेकर्मतिपुनः साधुनेवप्रयुङ्क्ते । तेन पर्याणस्तवीणा इत्येवं रूपाभेदं
तौं मुनयो लोकसिद्धा इति । अतएवाहुः । स्युः पात्राणं तत्प्रकृतिरुपायमपशिष्टैः । प्रतिषेधः कृतोश्चमिष्टैः प्रकरणाभ्यामादिति ।
अपरे त्वाहुः । कृतेदेवेहिः प्रयोगे प्युरहः प्रत्यवेतीति तेषामप्यनाशयः । नाम तं वदेदिद्य नारम्भात्धीतः पुरुषाये पिनिषेध १७

स्तायदृत्ती तिनिर्विवादं । नचनिषेध्यमनतं तद्विधा शब्दा नतमर्थान्तिं तयोरिति । शब्दस्यार्थस्य वा विपरीतप्रतिपत्तिहेतु
भूतत्वेन अशब्दा नाम तत्वदत्तं । एवं च यथा अर्थान्तं वदतः प्रत्यवायः तथा शब्दान्तमपीति तु तत्वं । कतुं नयेनुनरपनाम्ना
पुरुषोपि प्रत्यवैति कतुरकिदिगुणाइतिवचनद्वयवक्तास्मि यतीति दिक् । यथा वप्रयोगेकात्प्रयुञ्जीतानी नियमस्तथा साधुत्व
ज्ञानेपि व्याकरणस्य नियम इत्यर्थे पेयं । व्याकृता वागुचलदिति प्राञ्जलिः श्रुतेः । व्याकृता व्याकरणसंस्कृतेत्यर्थात् तदर्थः ।
व्याकरणशब्दो योगरूढ्या लक्षणलक्षणसमुदायपरः तत्त्रत्ताम परोवेति । पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितं । तत्रापि पक्षे सूत्र
मात्रमधीयानेवैय्याकरण इत्यप्रयोगो भाक्तः समुदायवाचका हि शब्दाः क्वचिदवयवेपि प्रयुज्यन्ते । यथा पूर्वेपञ्चाला
उत्तरे पञ्चाला इति । द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य रूपं निर्विवादो हि होतं इति वन्नेयः । अष्टाध्याय्या एकदेशः सूत्रमिति स्वयव
यवावविभागे पष्ठी तियोस्तु । अस्य वचनस्या पंचकृत्यादिवत्तं । नवैवमपि सूत्रमात्र प्रकृत्वा प्रातिपदिकत्वेन यनानुपपत्तिः प्र
दृष्टे विग्रहयोजनादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । अतएव तु तत्त्रयुक्त्यमानमप्युपेक्ष्यते । यत्रैव सूत्रस्य तात्पर्य
शेष्याति नदेवग्रह्यते । तदुक्तं सूत्रेष्वेवाहितत्सर्वं यद् नौ पश्चवार्तिके इति । अतएव पकुलन्त्र हणादिकं तात्पर्यकमिति दिक् ।
नन्वेवं केवलेपि दिज्ञेन । नाट लक्षेनकस्यापि शब्दस्य साधुत्वमवगम्यते । नयुक्त लक्ष्मात्वाद्विधेय वरहितवर्णस्वरानुपूर्व
तिपत्तिर्दिवलक्षणमिति वाच्यं लोकत एवाविलुप्तवर्णप्रतीतिरवश्यवाच्यत्वात् । अन्यथा हि तद्धिपाठस्यापि हर्तव्य
तापत्तेः । तदुक्तं । दरकुलयपश्चिप्रदुष्टानादुदात्तस्वरितादुनासिकदीर्घप्लुतानामनुपदेशादिति । एकश्रुत्यान्तस्य अपि नद्विद्या १८

नादि स्वरत्रयस्यापि कर्तव्यः पाठः इत्युक्तं कैय्यटेन एतु पाठो हि अन्यतमस्योच्चारणादेव सिद्धेस्त्रयोरेव कर्तव्यतां कुर्यात् । अत
एव लोके त्रैस्वर्येण कण्ठताल्वादिस्थानकत्वमिति गम्यते एतेषां भाषा छंदसीत्यत्र स्फुटी करिष्यामः ॥ ननु निर्देशस्यासा
निपरत्वात् प्लुतादि संग्रहणो स्यात् [illegible] प्रभृती नामपि संग्रहापत्तेः । तदुक्तं आकल्पुपदे शाल्विति निर्देशः
नादीनां प्रतिबंधः [illegible] एकत्वेपि तद्भिन्नतरे यामभ्यां संवृतत्वं दोषः । आदिशब्दात् कलः सत्वरो हि
तत्र [illegible] तयाभ्यास [illegible] तयोः स्वो विशिष्ट [illegible] भावः । एवं दीर्घे पि [illegible] कालतमे को वेनोच्यमानो
[illegible] एवं करणादित्वं रादिति बहवो दोषाः शिक्षा प्रातिशाख्यादिषु प्रसिद्धाः तत्र दोषविशिष्टानामप्युत्वादि आत्यन्त
तत्वाज्जाति परनिर्देशपक्षे तेषु अतिव्याप्तिरिति स्थितं । स्वर्गणादिविहादिपाठस्तत्र जेणोभपार्थत पाबुणो [illegible] भः अ
पठितेषु प्रातिपदिकेषु तथाप्यागतेः ॥ स्यादेतत् । सर्वा अब्यक्तको हल्व्यक्तस्य ग्रामर्गीते [illegible] अप्रतिबद्धान्
वैकल्पोरवां सर्वेकां अनुबंधानां नत्त्वाभावान्नात्र इत्संज्ञा लोपयोरपि प्रागात् । तथाहि ञि इ धातोऽः कारस्य इत्संज्ञा । परि
इकारस्य लोके [illegible] ङित आत्मनेपदमिति अस्य स्थाने क लादात्मनेपदमिति पठितव्यमेः । कक अथ प्रक्रियापादशाया
मे वयघात्कारः प्रयोगेतु शुद्ध एव न प्राप्नोति ॥ [illegible] कारणमपि शास्त्री यस्य कलं कार्यं प्रत्यक्षिकृता [illegible] एवं च
प्रक्रियायां दोषस्य कलादिप्रयोगे परिनिष्ठितेऽपि [illegible] यथा यथान्यायपक्षेपि अकानस्यापि [illegible] प्र
क्रियानां त्रिपर्ययोस्तु प्रयोगसमवायिनीत इहदिहपक्षे कल्पाद्योपीति । न कश्चिद्दोषः । धात्विकल्पमानत्वं इति न्यायः अे १८

इवो ध्याः ङकारादयो हि ध्वनित एव अव्यवाप्याः ॥ तथा [illegible] पठनी यस्येकारस्य [illegible] कत्वमात्रं कल्प्यमिति ।
न च [illegible] तद्व्यत्र कर्षकार्यमिति वेत्सत्यं आलोक गौरवमाप्यते । एकमापेनो हृक्लिताधि [illegible] आप्यते
कल्पमाकार्याणि । इत्यायत्ताः अभिन्नबंधाः कलाः पाठ्याः ॥ अतएव [illegible] इत्येतस्य स्थाने [illegible] इति
हितेपि पाठ्यं । आदेरिंत्येनेत्यवादि आदिकको सहेतुका अवदृत्यादिकाः संज्ञा कायेत्यतः । कर्तोनिति [illegible]
देशसति [illegible] न्यायसिद्धो लर वरन वर्णस्य संज्ञा न स्यात् [illegible] लोप इत्यादाव लड [illegible] कथ्यते । प्रप
स्वरसंधित्व संदेहमपन करिष्यते । तस्मात् सर्वमनुबंधकार्यादिकं [illegible] भित्र [illegible] इत्येव । [illegible] अ
पाणिनीयं नुभवनीति वेत् । भन्ने पन्ने । इत्येति अध्यर्थो वर्णोपदेशः ॥ एवं वा [illegible] उपदेशादेवो दाना [illegible] सिद्धि [illegible] कल्पं कला
दिवर्तिप्रसंग इत्यं परिहार्यः ॥ आगमादिविकाराभावप्रत्ययाः [illegible] गते [illegible] अभावाः कथ्यादय
ति । [illegible] मासि [illegible] ति । तत्र । तथापि प्रति पाठस्या [illegible] प्रत्यात् । अप्रयागा [illegible] भवति प्रप
स्यात् । संविक केवलं कहनि । [illegible] इति । स्यादेतत् । स्वरवर्णानुबंधाभिन्ने प्रायपदिश [illegible] पाठ [illegible]
[illegible] एवाप्तु उणादिर [illegible] सा साधुत्वा [illegible] । विशेषाव धारणं [illegible] नेतर्व [illegible] कोश
[illegible] आनुपूर्वि [illegible] वर्णोपदेशस्य [illegible] प्रत्याहारनिष्पत्तिः
प्रत्याहारश्च [illegible] प्रत्याहिय्यंते वर्णा एभिरिति [illegible] तत्र [illegible] कारादिसंज्ञा

म त्याल स्य ग्रहण
शब्दकौ.
१९

वर्तते प्रसक्तिः। योगरूढ्यनुपगमात्। तस्मादाङ्ग्रहणं त्यजेन सेन तत्प्रसिद्धिः। सिद्धाः प्रत्याहारशब्दा व्याख्यानेभ्य एवेत्याह
देवानुग्रहात्॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥ अइउण्। संज्ञास्वार्थे। आदिरन्त्ये
नसहेत्यनेनैकवाक्यत्वात्। अइउणिति प्रत्याहारकार्यः। अन्त्येन णकारादिना सहितः सन् आद्यं तन्मध्यपातिनां स्वस्य
च संज्ञेति वाक्यार्थः। अकाराकारादीनां वर्णानामेवानुकार्यत्वेनाप्रसक्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं
निगादिव्यपदेशाभावादिति। सुपां सुलुगिति लुग्वा। छन्दोवत्सूत्राणीति वा। अकारेणाकारसंज्ञे प्रयोजनाभावात्
तस्मात् संज्ञा किमर्थमिति। सुपस्याप्रत्ययान्तत्वान्नदीतिसंज्ञा। यदेवं प्रत्ययसंज्ञानिवृत्तिरिति
नाकारस्येतत्वं स्वरसाम्येनाभावात्। अत्र अर्थस्य अभिव्यक्तिः। कर्मव्यपदेशो वेत्युक्तम्। तत्रापि विवक्षोपादानं
विज्ञानमिति समाधाने। पीकारस्येकोऽसवर्णे इति ऋकारस्य ऋत्यक इति प्रकृतिभावस्य नवेत्यादेरो सवर्णदीर्घः। पतञ्जलि
लोपदेशकाले अनादिसिद्धानां नामान्याख्यातानीति। नदीसंज्ञा। वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामुच्चारणात् प्रभृति वर्णसमाम्नायो
यत्नात् संज्ञानुपात्स्य इत्यादौ न स्वरूपग्रहणमिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नेति वर्णोपदेशात्प्रागपि तत्संज्ञा प्रकरणात्। अथ
धातुप्रत्ययप्रातिपदिकानां वर्णैः सह वर्णसमाम्नायात्। तथापि वर्णानां नामप्रातिपदिकत्वं प्रत्ययः परश्चेत्यादौ सुप्
स्यादात् प्रातिपदिकात् चैकवचनेन पृथगनुवचनमित्यादौ तत्प्रातिपदिकानां स्वरूपग्रहणमित्यकारस्वरवद्
नामधेयमिति त्रैविध्यमस्यादिति सर्वोपलक्षणम्। तत्र साध्यसाधनभावस्य संज्ञानेनेत्यादिश्रुते प्रयोजनम् १९

३०॥

उदेशपदार्थे हकारपाक्षेत्यादेपदम्

यथा घटस्य निमित्त्यादौ सर्वादीनामपीति नेत्युक्तं प्रयोजनानामपि। नन्वेवं ग्रहणकशास्त्रमपि अङ्गे प्रसङ्गस्येत्यादौ तत्
इत्यस्य नियमे प्रवर्तते। नन्वत्र दीर्घादीनां नाम एव त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीति सिद्धान्तेऽपि नन्वेतेषु न वेत्याह
पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः। तद्योग्यपदार्थबोधो न संभाव्यते। तथा चाण् शब्देनैवोपस्थिता ये पञ्च सवर्णग्राहकत्वं संज्ञा
र्थः। अत एव दीर्घादिरन्त्येनेति सूत्रेण प्रत्याहारसमाम्नायपठितेष्वन्त्येनेति तत्र इति तानेवाणोपस्थापयति। तथा च अष्टादश
भिन्नकारः सिद्ध इति पर्यवसन्नेऽस्त्वेतत्। तथापि नित्यादिपु अकारोऽष्टादशानामनुपस्थापकः इति तन्नत्युग्रहणमस्त्
येवायमेतद्वाक्यार्थबोधात् प्राग्ग्रहणकशास्त्रस्य निष्फलत्वात्। न हि सिद्धवद्धिरित्यादावादेशानुपस्थापकोऽपि वृद्धिशब्दो
वृद्धिरादैजिति संज्ञासूत्रेणानुपस्थापयति। किं तु स्वरूपमेव। संज्ञासूत्रेण च सामानाधिकरण्याद् दैवं वृद्धिशब्दवाच्यत्वा
वधारणेऽस्त्वेतत्। तथापि संज्ञानुपस्थितिर्बोधप्रसक्तिः। तस्मादइउणित्यादौ स्वरसंधिः प्राप्नोत्येवेति चेत्। न। संहिताधि
कारस्य प्रयोजनस्य अनित्यत्वादाक्षेपेण सिद्धत्वात्। संहितेकपदे नित्येत्यनित्यत्वादुपसर्गयोः। नित्यासमासेषु केवलेतरा
विवक्षायामेव तदिति। समासस्य प्रयोजनत्वं गोवलीवर्दन्यायेन। एकपदत्वं नेत्यनेन तत्संग्रहसिद्धेः। इयं च प्रायोऽपि भिन्ना
वाएकदेशानुमते क्वचित्संहिताधिकारे सेव ज्ञापिता। असंहितायाममणादिभिः स्वरसंधौ हि संहिताधिकारः। अत एव ह
ताहिति त्वमसि शीघ्रबद्धी इत्यादौ नित्यावग्रहस्थलेषु द्विर्वचनेन भाष्यकारेण यथासम्भवं प्रविष्टः। श्रौतीनां
नाति किं तु केचन एकपदत्व प्रश्नाद्यनेनास्य नासापुता अत एव आलंकारिकैः श्रुतसंस्कारतावापेक्षया प्रयोगे बहिः

शब्दकौ० २०

पितामामदौ वा सर्वगालिते । लक्ष्म्येऽलाक्षीत्यवदेतत् । अन्ये तु मध्यमसंहितायां कालव्यवायादेव प्रगृह्यादेरप्राप्तौ किं संहिता
धिकारेणेति । तेन संहितायाः अधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवायो विवक्षितं आपद्यते तत्रैव भात् । तेनु अग्नाविष्णू इत्यग्नाविष्णू
६३ इत्यादावप्रगृह्यत्वं नेष्यते । अग्निमीळे इत्यादौ तु विभागेऽपि नियातः । तेनोरासंतानियादौ नसादयधास्ति ध्वंति ।
एवं पुरः हितमित्यत्र हि शब्दस्य स्वरितत्वं न स्यात् । पृथक्तान्यसंगतं स्यात् । तयोर्व्वाब्वदाचि संहितायां [illegible]
[illegible] समासे इति सिद्धान्तत्वादि तेन विधेयतदेतन्मते तत्त्वात् । अतएव तेरीयाऽव्वत्र हे इतित्या [illegible] पठन्ति
अत एव बहुचा न प्रगृह्यीळे इत्यस्य पदविभागपाठे नियातमेव कुर्वीत । ननु स्वरितत्वस्येति चेत् [illegible] प्राप्ति शास्त्रे
विहोऽविधानात्स्वरितसिद्धेः उक्तं हि । यथासंभवमनानां सं रेकौ भवतो स्वरः उपदिष्टस्तथार्द्धं [illegible] राणाम्
ग्रह इति । तदेवं प्रउलि त्यादौ संहिताविरहात् संधिरति स्थितं । कैचित्तु भाद्दे सुपा कालाने पातसंज्ञा । निपात एकाजि
ति प्रगृह्यत्वं । ततः प्र [illegible] भावः । यद्यपि अभिपातानामपि कृग्रहणाभिदं ध्वभ्रोदात्तिः क्वाचिदित्यादि सिद्धं तथापि
नसर्वाप्यकृपः साक्षान्निर्दिष्टस्य पाः । आनंसान् । किं तु कार्यं विध्यक्ति श्रीरिदमानास्त्विरतः श्रीभूतरा अपि गृह्णानां । तेनैव
ते । अन्यविधानव्यासिद्धिर्विनिर्दिष्टमतां तेन तदिन रेतिसंज्ञाये आधकौ दिरेव पुत्काः । संहिताकार्याविरहेणानिर्दिष्टमतान्तरूप
स्यकु दम्भीतिसिद्धेरित्याहुः । कारप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिः कुल्याग्रहणात् । नहि रेमाकलापांकुक्तकुलमितिस्थोपसंख्या
ल । अन्ये तु इकृतो धातुनिर्देशे इत्येतान्निर्देशः शाब्दः कारप्रत्ययविधानवर्तते । निर्देशः प्रतिपादनं । तेनप्रयोग २०
इकिकिपमाणानां, प्रसिद्धमसाधुत्वं

विशेषविशिष्टानां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्ययः । इह तु अनुवाद्यसंपादनमात्रमिति आर्षे न तु कार्यविधुश्च इत्यादौ दृष्टानाम
कादीनां प्रतिपादने । अतः कारप्रत्ययानावर्तत्याकुः । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षापक्षे तु अर्थवत्त्वस्य
विवक्षितत्वपा वर्णे प्रातिपदिकाभावात् कारप्रत्ययाभावः । अदेङ्गुणः । अकारः संवृतः । विवृतकरणाः स्वराः ।
तेभ्यः ए ओ विवृततरौ ताभ्यामैऔ ताभ्यामप्याकारः । संवृतोऽकार इति शिक्षावाक्यात् । विवृतसंवृतादयः शब्दाः
शब्दाप्रवृत्तिधर्मः प्रयत्नविशेषप्रयुज्यन्ते । तेन विवृतं करणं प्रयत्नो येषां ते तथा । अतः स्वरादुकारादयः पर्याः । प्रकृते
गवि होकौ रिवर्ण वर्ण अकारायांसंवृतत्वादि [illegible] तः संवृताकारस्य अभ्रेण्डादिना गुणादीन् प्राप्तवा
विशेषणात्प्रपरं न तु स्वाहे विशेः । यथास्थानसुग्धिराणां पशीयानामेव स्वात् तेर अभ्यसन्त्वे अव्यवोभो अदि
भिः सुतमित्यादावेकमात्र एकार ओकारत्वं मतमन्ये यीनद्धत्वात् कार्यादीया यथा तयायाः अकारस्य संवृतत्वं तु
मविवाक्येव । तथाप्यसौ प्रक्रियादशायां आकारेणाऽर्चेणाग्रुते नसहसावर्णेभिस्तु वैविवृततरोऽसि तस्यै नाशादेङ्गुण
नपते । विवृततरत्वं स्ववयोग इत्यायांमात्र प्रत्येन दर्प शास्त्राने अभाइनिस्तुं कृतं । तेनाहिस्विततरमनुपसंहृतो
विधीयते । यातु ग्रहायसमर्थकेणाकारेणादीर्घप्लुतयो रपि ग्रहणकशास्त्रे न वा सवं प्रहणस्यादिति । वा अस्य इति
तपरनिर्देशस्य एक एवोदेशात्स्वप्रहणनिर्देशस्यावासिद्धत्वविधाणात् व्यासीनहि न भेदादिके कार्यः । [illegible]
परनिर्देशादेकरोऽपनिर्देशात् । स्वरानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति । शास्त्रान्तेऽपि विधीयमानास्सव

शब्दकौ.
२१

तः शास्त्रीयकार्ये सर्वं शास्त्रदृष्ट्यैवेति न कापि प्रक्रियायां सावर्ण्यप्रतिषेधः। शास्त्रीये क्रियमाणे प्रत्यापत्तिवचनमेव
ज्ञापकं इहापि तत्र तत्र परिदृष्टत्वात्सावर्ण्यस्याप्रवृत्तेः अत्र वार्तिकं ऋकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति त
त्र विवृतशब्दो विवृततरपरः उदाहृतशिक्षानुरोधात् [illegible] तदपि शुद्धो [illegible] यथा तत्रापि विवृततरस्या
कारस्य विवृतत्वेन प्राप्तासावर्ण्यप्रत्याख्यातेपि सेत्स्यतीति चेत् न सवर्णसंज्ञायां तुल्यप्रयत्न इत्यस्य विवृत
तरत्वाद्यवान्तरधर्मपुरस्कारेणैव बलवत्त्वात्। अन्यथा ओदौतोरपि सावर्ण्यापत्तौ ग्रहणार्थत्वं एवं नातिप्रसङ्गः
ग्लौकं ग्लानरत्यादावपि ओतोम्शसोरित्यात्वं प्रवर्तेत। ई दूदेद्द्विवचनमित्येकारान्तस्य विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञाकर
वावहे इत्यादावपि प्रवर्तेत। एङः पदान्तादिति पूर्वरूपं कस्मै अद्यार्थी अस्तीत्यादावपि स्यात्। किं चैवं हका ८०
रादीनां विवृतत्वादकारादीनां विवृततरत्वात्सावर्ण्यप्रसक्तेर्नाज्झलाविति सूत्रं न कर्तव्यमिति भाष्यसिद्धान्तो
व्याकुप्येत। एओङ् ऐऔजित्यादिसूत्रद्वयेङ्कारस्य कारस्य रूपानुबन्धद्वयकरणं चेह लिङ्गं। अन्यथापि अन्यतरेणैव सर्व
संव्यवहारे सिद्धे किं बहुना। एकारौकारावपि न निर्दिष्टौ कारादीनामिव सावर्ण्येनादौ [illegible] इति दिक्। तस्मादत्र
प्रत्याख्यानवार्तिकयोर्विवृततरः शब्दो विवृततरं लक्षणया बोधयतीत्येव तत्त्वं। यदा किंचित् [illegible] तरेण सा
वर्ण्यं सेत्स्यतीत्यवधेयं। एवं च [illegible] तएवास्तु। एतच्च न्यासकारहरदत्तयोर्ग्रन्थानुसारेणोक्तं। तत्र
शिक्षावाक्योपष्टंभेन व्याख्यातं। वस्तुतस्तु आकारो विवृततरः [illegible] वार्तिकस्वरसात् सिद्धं [illegible] तत्रापि २१

तथा च पाणिनीयशिक्षा स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं। तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति। पा
णिनीयमतं तु मतांतरं तत्र पाणिनीयं। अत एव एओङ् सूत्रे भाष्यकैयटादौ अकारस्य विवृतत्वाद्विवृततरावैचौ [illegible]
मो न सावर्ण्यमित्युक्तं एवं च [illegible] पदप्रयुक्तस्य सौ एवं न्यासकारहरदत्ताभ्यामुक्तं [illegible]
यथा [illegible] पठतः [illegible] विवृततरस्यापि विवृतत्वमादाय सावर्ण्यमस्तु। [illegible]
भाष्य यत्नः सवर्णसंज्ञायां [illegible] पस्वरत्वात्। तथैव मेङ्योरिति प्रसङ्गः। [illegible]
न पीनः। अतएव [illegible] सामर्थ्याद्धि तत्र सावर्ण्याभिव्यक्तेरिति दिक्। ननु दंड आढक इत्यादौ दीर्घस्य सहदीर्घ
कादेशः सावर्ण्यस्य फलमित्यस्तु। प्लुतेन तु सावर्ण्ये किं फलमिति चेन्न। इह आ३ इ इदं नेति गुरोरनृत इति प्लुतेन स
ह पूर्वस्य दीर्घ एकादेशः फलमिति गृहाण। न च दीर्घे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वं शंक्यं। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति आप
केन सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति वक्ष्यमाणत्वात्। स्यादेतत् आ३ इ इ समाम्नायिकस्य अकारस्य हीते विवृतत्वे
भातु प्रतिपदिकम [illegible] निपातस्य [illegible] नस्यात्। आस्य समाम्नायिकत्वेन भिन्नप्रयत्नानाममी
षामग्रहणात्। [illegible] दीर्घे अः [illegible] परिभाषया अंतस्यैव स्यात् [illegible] कारस्य [illegible] इति परि
भाषाप्राप्ताधान्तुपस्थितेः। तथा [illegible] प्रातिपदिकस्यांतउदात्तो भवतीत्येतन्न स्यात्। नायकत्व [illegible] तथा
कारस्यान्त्वाद्यादेशो न स्यात्। अवनमती [illegible] निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं

श्रहणेखट्ठादकमित्यादिसिध्यति असति विवृतत्वे अस्य श्रावित्यादिविधेः सत्त्वात् हरेष्वपि संवृतत्वप्रसक्तेः स्वेक्वकार्यस्याप्यनुदीर्घप्लुतयोरप्र

शब्दकौ. किंच स्यात्। अस्य श्रावित्यादौ अकारस्य संवृतत्वेनानणत्वात् सतिग्राहकत्वे गुणो भवति स्यादादावेवं तस्यानणत्वेऽपि भ

२२ वतीत्यादौ। न वा दद्रुसमाम्नायिकस्याविवृतप्रतिज्ञासामर्थ्यात् तस्य दीर्घप्लुताग्राहित्वेऽपि तत्कार्यप्रवृत्तिः स्यात्तेनाप्यस्य खट्ठा

दकमित्यादौ दीर्घसंपादनेन विवृतत्वप्रतिज्ञायाः साफल्ये सति सामर्थ्यविरहात्। न चापि। अकः सवर्णे इत्यत्र अदि

रसि नेति वचनाद् इतरयोरेव अकारककारयोरनुकरणमिति निष्कृतं तेन प्रत्याहारगतेन विवृतेनाकारेण सावर्ण्या

दीर्घकृतयौ प्रतिकार्ये दस्य स्वपृष्ठता यात्कादिवृत्तत्वप्रतिज्ञायाः सामर्थ्यम्। अतोऽयेत। प्रत्यापत्त्या आद्यसमाम्नायिक

नह स्यैव विवृतत्वं ह्याप्नत इति हुनः किंतु सामान्यापेक्षं ज्ञापकं इह शास्त्रे प्रायो व्यवहारः सकलो विवृतस्यैव तस्य

ति। एवमपि मनुष्य आरणवर्णान्तर्गतेन अस्य श्रावित्यादावुच्चारितस्याणत्वेन सवर्णग्राहकत्वात् स्यात्। किंच अकः स

वर्णे इत्यादौ प्रत्याहार एव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् एवमिकोऽयादयोऽपि कोपलभ्यत्वादावेवं ग्राहकाः स्युर्न तु एरनेकाचोय

विप्रतिपत्तव मत स्येति इत्यादौ। ननु एक एवाकारः। तत्कस्यानणत्वमाशंक्यते। न चैवमनुदात्तानुदात्तत्वादिविरुद्धधर्मानुपपत्तिः। तेषां

व्यंजकध्वनिधर्मत्वात्। अनुबंधश्च वरस्यापि लोकवत् प्रविष्यति। लोके हि इह तत्तु डोमन्दमारले नौत्यादिकर्मनेणएकस्याने नवेत

कधर्मोपदेशोपि मते देशभेदेन धर्माव्यवतिष्ठं तेल घेणापि कर्म लपादिष्वेवात्। नं नरे इह स्वभेदिति। गावो डाकुपिति

तत्किते। असां प्रातिकर इत्यादौ तु नैकमप्यनुबंधकार्यमितिव्यवस्था। अत एव मान्दीव्यत्योरहि श्वपि ख्योतिसानेषु

नः पुनर्नाति करणं सार्थकं। कथंतर्हि पठेन तरनीतिपाटकः। तरनीत्यधिकारे नो घ वृत्ताग्निति [illegible] ठन्। कथं बध २२

नस्याभिमितसंयोगरुत्तौ तो बाधन्याः। तस्यानिन्द्रिते संयोगे स्यातामित्याधिकारे गोत्र्यो संज्ञाम्नादिमानल्पश्चा

देर्यादेरिति पन इति वेतः आदितिकृताः व्यपदेशापत्त्यपेति। नच वाकुकइत्यादौ गुरुत्वासिद्धि अरिलाघ्नेत्यादौ तेका

र्यासंनवइति वाच्यं। अन्यादिषु ति पर्येने हगोपत्स्यापि गुरुत्वसंभवात्त्यायाप्लापनात्। अत एव केरितोत्यादौ सा क१

वेकाव इति विनके रूढानत्वं न भवति। आदितिकृतेन च चद्रव्यपदेशेन स्वाश्रयस्य एकाच्व्यपदेशस्य निवृत्तित्वात्। नहि

स्त्रिदत्रोदिद्वय पदे हीलचन्ते। तस्मादुक्तरीत्या बाधकाभावात् एघचकंपरस्य धकव लोपा कारद्वित्वे के वेतिसर्वेषु

वाभाति नोदात्तत्वादि विरुद्धधर्माध्यासेन बुद्धैकस्य बाधात्। ध्वनिधर्मा एवैत इत्युक्तमिति चेन्नहिकत्वगत्वा

दिकमपि तस्यैवास्त्विति। अकारेकारादीनामप्येवमप्रसंगः। तदेतदुक्तं। अखंडपदवाक्यवाचकमिति। किं बहुना

कोवलमो संभाष्य वास्त्वेव अंत्यो वर्णः। एक एव व्याप्तिमते ध्वनिभिर्वसवर्णभिर्वाताद्गुणं हरिणा। अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्यजातिः स्फोट

इति स्थिता केचिद्वर्णपदवाक्याध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति। तस्मात्तद्ध्वनिभिरेवाभिर्वर्णे हि ततोहि जातिस्फोटएवेति

वेदांकर यथोरदोदात्तानुदात्तादी नाम विभेदस्वेति न्यायतः पादनिष्ठितेरीति। एवं ध्वनिगतानुदेदानुदात्तत्व

रितादिका नु। वर्णाजनुपहता स्युरर्थाबगतिहत्वइति मीमांसकमतमर्थं नूरतीमत्वाद्युपेक्ष्यमितितद्वतां। एवंच

अनंता वर्णाः इति नैयायिकादिभ्युपगतरीत्या मयोपेतो निर्दे शस्तार्हिअस्य च्वावित्यापि नवैवास्तिवेति जाति

ग्रहणस्य शास्त्रे ए। तदुक्तं। सर्वत्र एव ग्रहणमपरिमाणमानिर्ग्रहणादिति तपरस्त्वं कुलातिनिर्देशमनुकस्य

31(3.0)43(3)

शब्दकौ०
२३

नेति प्रसंगस्य भंगाया। एवं लीनामइत्यादौ तुएकैका अव्याप्तिरपि तानि विशेषणत्वयादिवक्ष्यते। विशेषविशेष मा
लत्वात् प्रत्येकत्ववत्। अस्य वाविसादौ तुअनुवाधावशेषणतान्न व्याप्तिविवक्षिता। ग्रहेकत्ववत्। किंतु
अण्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नामपक्षोभिप्रेतः। एकाअवर्णव्याप्तिरतिप्रसक्तु दूषितएव। अष्टादशाअव
र्णव्यक्तयइति पक्षेतु अष्टादशजातिव्यक्तिजातौ पक्षो निर्देशकत्वाहि पुनरण्ग्रहणं वैयर्थ्यं। व्यक्तिनिर्देशेतुअंतरी
तो अस्य वाविसादौ सवर्णग्रहणानुपपत्तिरितिमहत्संकटं। तस्मादुक्तस्य अकारस्या शयोदुर्वचइति चेत् उ
च्यते। त्रिपदिपक्षे पुअस्त्येव तत्र अस्योपपत्तिः। तथाहि। अएवाप्यकारादिसिद्धत्वमिहा दल्लादकारएकएवेतिपक्षे ध (असांप्रतिमे भकार
र्मिव्यवस्थाया स्वदेवोपपादनोपपत्ताकेअण्कार्येन भवति यथा यथार्थस्यपादिविधिस्थकेनदीर्घादिप्रवृत्तिः।
तथा अस्य वाविसेतिविधिरपि माल्ली भवती त्यादौ न प्रवर्ततेति ग्रहणकशास्त्रं कल्प्यते। नच सावर्ण्याधीनमितिहस्व
स्य विदृत्तसंप्रतिज्ञापते। ननु आहरसमान्नायि कल्पेवचेतु नरपिनव्यवतिष्ठते तेरितिसावर्णिकी प्रतिज्ञा। एवमपि
अस्य वाविसादौ भेनएत्वादेवग्राहकत्वं न स्यादिति चेत् विवृतत्वं त्यानादिविशेषणत्वस्याप्यएत्वात्। नहि मुं ऽ ध न
त्वमादित्वतदवदृश्मेदेनानुपपत्तः स्वरूपमात्रानुवादेनावहताअपि श्यामो दीर्घ अनुवादिविस्तारथोध्यवमिकं
तेउदात्तत्वमपि तानुनासिकत्वगुणतत्तुशब्देनानुपात्तान्न भेदकोइतिदिक् उक्तमेवक्ष्यते। अनेनैव व्याख्यपदइति पु
क्षे अष्टादशाअवर्णव्यक्तयइतिपक्षेभयपदिकस्वदीर्घप्लुतत्वापारली एकाजातिः कंठादिजन्यतावच्छेदिका तेनु २३
तुसतर
११ यथा ६ ऽ अनन्ता व्यधेर् कं आण्डव दूरे
गणनित्यतामपु ६६

मातिपेकुत्वा अनंताव्यक्तयपक्षेनदोषः २

त्वव्यानिर्वयंत्वात्वच्छेदिकाव्याख्येव। तथापित्वाप्यक्रमता वृत्तिरपि आतिरस्ति। तथापि अष्टादश व्यक्तयः
पक्षेपिपक्षे निर्देशः। तेन लक्षणालीये एकत्र जातिधव्यत्वंवैक्ष्यपि स्यात्। अतएवसर्वविकृत्स्ना अणोभवंत्येवेति
अस्य वाविसादौ नेकोपि दोषः। अचां नामित्यादिष्वपि हस्वेकारः। अन्यथा अचात्यन्तानि निमित्ते सति वः दूर्प्रपरमो
त्तका इयोर्नेपे अन्यतरस्यैव कृतं। वैस्या जातुअनर्थः। अनुग्रसमान्नाये उभयोरपाठात्। नतस्याव्यलो शक्तिर्तिनपर्व
तेना कृत्यस्यापकः तान्तु अभिव्याप्तत्वादिः स्यात्। एवंपदोवर्णानान्नन्तरं वैष्यरसवर्णग्राहकत्वं नास्ति। ननु विवृताः सं
गर्च्छते। यथ व्यापकत्वान्तिपदस्यैवानिर्देशं सामर्थ्यं अन्यग्रहणं त्वअनाभिति चेत् एवमपि उपसर्गो हतो। तादौ ल्दव र्ण
ग्रहणपक्षग्रहणकशास्त्रस्यावश्यकत्वात्। नतु ल्दवर्णे योरितिसावर्ण्यं विधानसामर्थ्यात्तत्तुहक्तः। अकः सव
र्णइत्यादौ चारितार्थ्यात्। किंच ऊ अस्य वाविआदौ वापकत्वान्मेदेशत्यादादीनामइत्यादौ तुव्याप्यताऽतिनिर्देशमुत्व
३५ त्वान्निप्राकाभासंकरोतिस्यात्। तथानुवाधविशेषणत्वंविधेया शावर्णाय ग्रहेकत्वपक्षैकत्ववृद्धिवाधितत्वविव
क्षितत्वे तिमीनां स्वकार्यादावैष्यकरणेअप्रीकर्तुं शाक्यमा। उपेविवानन्तभ्यानभवा नभोत्यअउपे स्यादिवावितं
नअप्रीन्दतिलुविवक्षितमिति स्वीकारात्। अर्द्धधातुकस्ये दुत्वादेदित्वा दावनुवादविशेषणस्यापि कुरुभेविवक्ष
त्वं। तस्मात्वास्यानतोविशेषप्रसिपत्तिरिति परिभाषेवविरुद्धान्ति शारदां व्याख्यानेतुलदस्यानुरोधातिपद्य
प्रागत्यपतन आश्रीयतेनथा प्येते तद्धलेनग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिस्वानं चमत्कारमावहति। ग्रहणकशास्त्रवले
२

शब्दकौ.
२४

नहि अप्रत्ययो ऽपि विधीयमानः सवर्णग्राहकः इति कुतः तत्रं [illegible] उक्तं दित्वादेय [illegible] मांसकमर्थी [illegible] शास्त्रे
विरुद्धाः श्रेयां संनमनो यद्वेदित्यादिषु एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे एकग्रहणमपि ज्ञापकं । अन्यथा आदुणादि
सेकं तस्य पर [illegible] कत्वादित्याशंसंभवात् किंतेनेति कु । अथवा अभंग [illegible] त्या [illegible] ज्ञापानपि इहोच्चारितोऽ
कारादिः स्वतन्त्रः पदव्यक्तीः सा द्रव्यारव्यसंबंधेनोपेस्थापयति । नवैवमपि तत्त्या अनुपस्थितानां शब्दा
ये अन्वयमति [illegible] लानुपपत्तिः । अर्थस्याहारवदे बाधकाभावात् । अतिप्रसंगमंगत्तता त्वपग्राहकवचने
न । अन्यथा तथापि [illegible] त्याहाराद्देरापि प्रसंगस्य तद्वस्थत्वात् । स्पष्टं हि [illegible] नुआसवत्
व्याप्यद्व्यादौ [illegible] हारः कृ नदृष्टिवेन । अपत्योपे कर्मणि [illegible] ज्ञापकं कर्मणि [illegible] त्याधनुग्रा
सनादर्थस्याहारस्यावि [illegible] त्वात् । अन्यथागादि [illegible] त्यादावगते [illegible] वस्तुतः [illegible]
नकुविधि [illegible] पुनकारोऽग्रहणाक [illegible] ककारादीन [illegible] त्यादिवर्णनिषिद्ध [illegible]
ग्रहिष्यतित [illegible] पृथक् ककारोपदेशेन । [illegible] नत [illegible] हणं [illegible] ककारस्का
रयोः सवर्णा [illegible] पि [illegible] वचने नाव [illegible] स्यवाच्यत्वात् । अन्यथा [illegible] पृथक्कारेसालका च अवेरश
रीपतीत्यादीउपसर्गादिति धातोर्वा [illegible] त्वस्य अप्रवृत्ति प्रसंगात् । नतु [illegible] स्य लुकारस्येदन्तक
रणं । तस्य वर्णर कार्येषु सिद्धत्वाद् कोरत्वाव [illegible] उपसर्गादिती त्यादिसे [illegible] विधेन । [illegible] इति विहित २४

स्यादि [illegible] पि तदनुकरणस्याप्य । असिद्धतादि [illegible] स्यादेतत् । प्रकृतिवदनुकरणमिति अतिदेशादप्रमप्य
सिद्धत्वं [illegible] वस्यापि [illegible] । [illegible] त्याहेति तेतिरीयवाद [illegible] मा पुदात्तुयते ।
तथापि भाष्ये [illegible] सर्वी [illegible] इतिनिपातोपयन्तस्य [illegible] पदार्थकता
नस्यात् [illegible] कोप्यि [illegible] अथवन [illegible] स्यते । अग्नीइत्यादौ [illegible] न्दे
न । अतिदेशानं [illegible] कनुपपत्तेः [illegible] तत्को [illegible] ज्ञाः । [illegible] विना [illegible] अपि
[illegible] येन ततो [illegible] ताय [illegible] तस्य वचनैः । [illegible] दर्शनस्य संबंधर्शो
[illegible] स्याद्यपि [illegible] उदाहृतम [illegible] गौनुपपन्न [illegible] उदाहृत [illegible]
रीत्या [illegible] व श पस्याकरणेन [illegible] पोद्दोरन [illegible] निर्देशोपपत्तिर्देशस्यानि
[illegible] अथवा [illegible] इत्यनुवृत्तिवार्तिके नेयं परिभाषा अस्या
अनित्यत्वात् [illegible] नत्वप्यते । [illegible] सिद्धो नः । [illegible]
[illegible] शब्दादनुकरणस्य [illegible] अपि [illegible] नित्यत्वाद्विवानुकरणस्य [illegible]
भावादित्युक्तोः प्रसंगात् [illegible] ततो विना [illegible]
विपरिकत्वाप्या [illegible] । [illegible] तिदु [illegible] पाद [illegible] अतिदेश [illegible]

शब्दकौ. रहप्यनुक्तानादनित्यत्वमापिनिरुक्ता। एतेन पुष्पदन्त त्वस्य पगोवरयो रित्यादि[illegible] गाथ्यारच्याताः। अष्टकृतम

२५ पा२ नुसरामः। लृकारानुकरणस्याप्यतिदेशो नास्त्येव त्वात्सकारी वत्या पापुप्सर्गा इती त्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ किंच ती२

वर्णे नैति वेत्। न। तथात्वत्ति रेफ[illegible] मामापि लृकारपरत्वात्ति व्याप्रकृते अनित्यत्वे नातिदेशाभावमेरेव

त्वमापिवाप्यन्यात्। महरेफपरत्वे सिद्धे आर्तिदेशाप्रेफस्य लकारो नविष्य तीति वेत्। न। एवमपि गमृत्यृ इत्यादि

[illegible] लृकारस्यानुकरणे लृ कृनाति देशादेकति सैन्वावात्। तस्मात्सवर्णत्व स्यावश्यकत्वेन लृ आदेश्य भयाप

र्यएवेति वेत्। अन्यो व्यते भता वार्तिकं[illegible]त्युत्तेः सवर्णतः। आरभ्येपिवार्तिके लकार ऌकारयोः सव

र्णस्यानित्यत्वं [illegible] लृकारो पदेशः। तेन [illegible] रिस्यग्युरोरनृत इतिलृतः सिध्यति।

अन्यथा अनृतइति निषेधः स्यात्। लकारे लृकारग्रहणात्। [illegible] नाग[illegible]दो[illegible] नादौ कव

व लृसवौं सोपसंख्यानिकलत्वस्याभवदिति [illegible] आदि तेनापि दुष्वा। अन्यथा [illegible]त्य नाना दौ [illegible] पत्येति

लत्वस्य दुर्वारत्वात्। इदं त्ववधेयं। वार्तिककृता लवर्णे ऋग्रहणमपरिभाव्य मितिसिद्धान्तादकारे लृकारस्य

भाष्यमात्रलिये [illegible] ग्रहणसंभवात्। सावकारी पत्तीत्यग्रकाद्याप्तिनेवीति [illegible]: सावर्ण्यादिपित्लृ सावर्ण्यमते ऋ ग्रहणसंभवात्

न वर्णेदीर्घे हि [illegible] लकार[illegible] रसौ सवर्णेऽप्यस्य भवतीत्येवं वेद्मितार्थः। नव लृत्पकद् इत्यस्याप्रकृतेर्ग्रहणक वात्

नारत्वामावादेव। एवं च वदीर्घसंपादनकृतार्थ लृकारपाठः सावर्ण्यमित्यत्वन्न पिकथं नापर्यदिति तस्मादृग्र २५

दृणं प्रत्याहारस्यत्वकाने [illegible]ग्रहणं कर्तव्यं अप्रत्ययग्रहणं वन कार्यमित्याग्रायः कस्यांः। यद्यप्येवं गम्लृ प्र

भृती नां [illegible]दितां नञ्लोपो। [illegible]दित् कार्यं प्राप्नोति। पृथगनुबंधकरणंतु नहि वृतप्रयुक्तत्व अडनदेशस्य ऋदित्वप्र

दत्वावारितार्थत्वात् ह्वे कर्तव्यापि विनुमसमर्थं तथापि सावर्ण्यस्या। मत्वलत्ववेदै [illegible]समाधेयं। यदा सवर्णसंधिप्रकर

ले लृवर्णस्य ऋवर्णाव एव वान्यः। सावर्ण्यं वनोपसंख्येयं। [illegible]तसु प्रकरणं नरस्थ इतिनतमांति देशः प्र[illegible]:। उरणपर

परइति परिभाषाकार्यकालत्वात्सवर्णसंधिप्रकरणस्थैरुरिस्यने न लृवर्णग्रहणोपपत्तिः। अस्मिन्नपि पक्षे लृकारो

पदेशोहृत्कृ लं [illegible] इत्यन्वनुतो यथास्यात्। [illegible] रलिवद्धित्वं प्रसक्ते सहतिनवरवरितः अत्र सत्तमावि अनभिम

तल्पवान्कर्मणि कृत्ते नगतिरनंतरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। कर्मणि यः कृः लङ्तेउत्तरपदेतद्धिमानात्। नलक्षोप

निपाते कृते उदात्तानुदात्त स्वस्वरितः। नचोत्रकृपोरो लइत्यस्यापि सिद्धत्वेदीकापि। पूर्वत्रासिद्धं परंहि प्रत्वेमत्यासि इ

न तु [illegible] परं प्रातिहर्वा। एवंच गम्लृप्रभृतीनां लृकारस्य इत्संज्ञा प्यनावासे नसिध्यति। अन्यथाकुत्रुवादि पुता सं भाषमाणे

मदित्वेति लृकारेपरतः कृतेनपणादेशेन कृलंत्रानुवादेनवशापकेन कथंचित्साधनीयास्यात्। एवं इति तो नु

मित्वाविनुवादानी अत्यक इत्यादिनि देशानां वेसामर्थ्यादिकारादयोपि नानादेशपरनः। यद्यामु नतस्त्वरी स्वाह

रुद्रः ऋकारमुच्चारयितुं अशक्ता कुमारी करणा पाठका यद्यालृकारमनुच्चारयतिस्तदनुकरणस्यापि अशक्तापीति।

कंः। अतुकरणत्वाननुकार्येणार्थवता सर्वमसाधुताभ्युपगमात्। नन्वेवं लृवर्णस्यदीर्घानसंती निर्वाह[illegible]त्यत्र

शब्दकौ० नुकरणस्य नत्वादिसुत्वभावादिति चेन्न । न्यायप्राप्तस्यापि वचनेन बाधात् । इदं च न्यायप्राप्तं च कं त्वमेनं शादिश्रि
२६ ति वार्तिकाल्लभ्यते । तथाहि । लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुताद्यर्थ इति हि वार्तिके नलृकारोप
देशस्य प्रयोजनत्रयमुक्तं । ऋद्धलकाय देहीति यदृच्छाशब्दः । कुमारी ल्लृतुकं इत्याहेति अशक्तिजानुकरणं । मुलादि
ह्वनस्वरितानां प्लुतोऽह्वयः । एतदर्थं लृकारोपदेशः इति हि तस्यार्थः । तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणायेदं वार्तिकं न्या
य्यभावादिति । अस्यार्थः । ऋतिस्तत्वबिदतेरौयादिः तिरिनिर्दिष्टः सौत्रो धातुः । तस्माद्दोणादिकः कुन् । तत्र लृवेत्संज्ञि
तं । कुन्नशिल्पि संज्ञयोः रपूर्वस्यापीति । शिल्पिनि मनि ध्येयसंज्ञायां च लोपपदाख्याः रूपपदात् धातोः कुन्स्यादित्य
र्थः । रजकः नर्तकः इत्यादि शिल्पिनि । वरकः भपकः दरकः कनकमित्यादि संज्ञायामुदाहरणं । तथा च ऋत कति
शब्दस्य साधुत्वात्तस्याप्यः । तल्लृकारः स एव संज्ञा । तथा वक्तुं कुर्वन्ति तत्रैतन्मित्यादि गर्लस्य लृतिरप्यनु
कृतिर्न भवतीति । एवं च वदं त्वाशास्ये न कुगतं हेतुभाष्ययायल्कृवीमं च लाप्दिनामक्रियते तत्त्वाख्यितिसुकृटी
कृतं । आदि शब्दादनुकरणेपि शिष्टानुरोधं स्वरमेतास्वलदि द्वि चेनिसंतीति शास्त्रमर्यादामुल्लंघ्य क्रियमाणस्य स्य ४
शिष्टानुकरणे स्यात्प्रसाधुत्वादशक्तिता । तस्मात् दधि भुप्लिष्यः कुवीमं च्यादिनामिव गम्यते ल्पादनुकरणेभ्यो
दीर्घलृवर्णानुकरणस्यापि न्यायतो न किंचिल्लृत्सर्पकिंतु वाचनिकमिति स्थितं । मंत्रशास्त्रेनुमातरकान्यासा
दौ दीर्घलृवर्णोपि प्रसिद्धः तत्रापि सातिशायरव्यन्यायेन भन्यत्रास्तोभोपपत्तत एव तत्वबधेयं । एवं च यं सा २६

ऽनामपि शिष्टैरनंगीकृतानां न्यायसाम्यादसाधुतोक्ता । तथा चाहुः नाक्ष्वाविरं तिपरः प्रयुज्यत इति । एवं च न्याय
भावादिति वार्तिकेन पूर्ववार्तिकोक्तप्रयोजनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनं निराकृतं । लृतकश्यासाधुरेवा इदं च त्रयी
शब्दानां प्रवृत्तिर्न संते ति पदृच्छाशब्दाइतिपक्षे तलृकंपक्षांतरैरपिहि पमूलाराभवंतीति भाष्यकारः । एतर्द्धं यथवीलो
चनपाकुंचनरुत्पत्तिपक्षेल्लृतकादयोपि दधि भुमादिवत्साधवः साधुत्वेलृर्वोः साधव एव नामहद्दि भुमादिविलक्ष
स इतिलभ्यते । अन्यथाहि पक्षांतरैरितिनसूयादिति । नवमं यस्मृतीविरोधः नाचतापि कृतं कुर्यान्नताद्धितान्मतिगम
मुप्तं प्रहृतस्यावैपगवादेरिव न शब्दसाधुताभ्युपगमे बाधकाभावात् । उत्पन्नस्तु साधुनप्रियमकुंआ नोदेवगालणा
दिनिं दकवद्धर्मशास्त्रोल्लेघ नात्प्रत्यवैतीत्यन्यदेतत् प्रकृदितीमप्रयोजननिराकरणार्थं वार्तिकं । अनुकरणं शिष्टाशि
ष्टाप्रतिषिद्धेषु यथेति । तस्यायमर्थः । शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्वेव । अशिष्टं च तदप्रतिषिद्धं च साध्वसाधु यथेन्द्र
नंदिप्रभावदि । तथा लृतकस्य साधुपत्तिपक्षेन । असाधुः मदोषो हेतुकरणानध्यसाध्येवोलीहदंतु भाष्ये दूषितमेव हि लिखी इत्य
इत्यादीनां शिष्ट प्रहीतानामसाधुतार्थं वीजाभावात् । नयपशब्दो वा कके समाजे णतथाल्यं अपशब्दस्त स्याप्यसाधु
तापत्तेः । नन्वकृतिन दुकरणमित्यनेन असाधुतानिदिशाः । अशास्त्रीयस्यातिदेशायो गादिति दिक् । तस्माद्वार्तिककृता
दूषितमपि द्वितीयप्रयोजनं भाष्यरीत्या स्थितं । परं पिन्नर्मायप्रयोजन निराकरणपरं वार्तिकं । एकदेशविकृतस्यानन्य
त्वात्तुल्यादपदृति । तस्यायमर्थः । बुद्धिर्थिलादेशादि नामेषु प्रातिदिधानमितिवत्सनाणात् अदकोरकेर ऋस्वरेफस्यल

शब्दकौ०
२७

नन्वान्तरतमप्रतिषेधापत्तिः आद्यामिति योगविभागेनव्यवस्थितविभाषाश्रयणेन तत्त्वतः अगतिकगत्याश्रयणं तु सम्यग्मि० निर्वपा

भाग

त्वेन तेएकदेशविकृतमनन्यवदेवेनाबृकार्यसिद्धेरिति। नैवमनन्तरतमप्रतिषेधापत्तिः। अरयलइति न्यायात्। नह्येकदेशविकृत
तन्यायेन रेफवत्तापद्यते। लोकेपि हि नतु दस्यपुरुषत्वमपुरुषकार्यं नाभात्येव। नचैवं लोलृकारादेरीर्घस्या
रवतइतिमनुतनप्रतिषेधापत्तिः। ह्रस्वस्यरवत्वेधीति भासात्। एकत्वेनसतिएकस्यऌकारस्यप्रत्याख्यानापत्तेः अंगा
भ्युपगमेविपरीतमित्वगोरवमिति। नदेतदाहभाष्यकारः। सेर्यमहत्तोवंशास्त्रंवार्तिकेनानुकम्पतइति। ऌकपाशविशेषः
फलविशेषोवा। लटत्वौ लौइतिधातोरनुदात्तेतः टकलिखरपरियो कृत्स्नियोस्त्वोणादिकः कुन्निइत्यौकलीतिरुआनः। ल
कारंजनेरेस्यात्। केवंपरिवर्गोतरेइतिभवः। ननुकपोरोलकृतिससुं अअरत्वस्यात्। एवंवल्लत्वस्या। सिद्धत्वादेव
मुत्पादनःसेत्स्यर्णीतिवेन्न एवंहिसतितिस्रोपि डीत्यस्याप्युत्कर्षःस्यात्तस्यलत्वस्यासिद्धत्वात् इतिनेगिन्वते हृत्वओ ऌलिवेति
दीर्घःस्यात्। नतुकृत्वमातिशारत्वे अकारत्वं रावपक्षपक्षुरुकाम्लीयाइति ऋऌवर्णयोःस्थानसाम्येकेशत्रदीत्या
ग्रहणकशास्त्रोविनिर्वाह। ऋऌकारोपदेशसंस्काराले त्वाकृतेनाशेनमुलसिद्धेसावर्ण्ये नित्यत्वात् ज्ञापयितुंकर्तव्य एवेतिदि
क्। एओङ्। ऐऔच्। यद्यपिदं होमानमिथ्येतावन्मुण्डिराणमर्णोत्तमाअर्द्धमेकारं अर्धमेकार्धमेकं संबाधीयते। सुनाति एअँ आलनति।
अर्ध्वर्योओअद्रिभिःसुतमिति। अंतःपादस्थस्य अँयपरस्यैतदीर्घत्वं प्रातिशाख्ये अर्द्धमेकारं अर्धमोकारं वाविदधति। तथापि
प्रातिशाख्यसमांसेव्यावक्त्वादेवरेव शारदालाधारणेअस्मिन्शास्त्रेतस्यनग्रहणं। पावकादावदिदिअकारादि भिरष्टादशाना
मिवएङ् भिरपिएकमात्राणांग्रहणं संमतं स्यात्। ह्लघवार्थैकमात्रावेवएङावुपदेशे। तत्र अकारादिवत् अजैवतद्दुंडुएत्
ऌकारोपदेशोमास्त्विति चेत्र ऊर्ध्वरी ऌकार ऋऌवर्णयोःसावर्ण्यविसंख्यानं परं असारव्यापतां ५ अकारस्येङःपरस्या ३

८

सिद्धाते

सप्रतनपरत्वात्। त्रिकमेरोवेगुणसंज्ञास्यादिति वाच्यं। तत्रएओइतिस्वरूपेणैवदीर्घयोर्निर्देशोअनणत्वेनसवर्णाग्रह
णोपपत्तेः। एकमाच्छ्हमा आकारवाद्। तंवर्णेहि वर्णोपदेशेएओइतिदीर्घयोर्नाआचतुरूपं। गुणसंज्ञायांतुएङितिस्यार्द्ध
द्र्यं। संकलनयात्रमाद्रीःपूनाआः। समंतु वर्णोपदेशेमात्राद्वयं। गुणसंज्ञायांतुवर्णद्वयमितिविशिमाःपदैवमात्रोः। तस्मा
त्द्विमात्रानिर्देशासामध्यादिप्येकमात्रयोरनाभिनतुल्यान्त्रीयते। नन्वेवंएवंशुभ्रस्वादेशोइतिन्वर्णस्यात्। तद्वितस्थानेतर
तमपरिभाषयाआलुवत्तोरषैकाराधौकारयोर्निर्देदस्पर्धीकृत्य तत्रस्थेये। अकालेकप्राप्तिमलोअकारस्यभावत्नूये
तदारंभात्। एवंहि पूर्वोभागोअकारसदृशः। उत्तरस्तुइवर्णोवर्णसदृशः। तत्रउभयांतरतमस्यह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण
अकारःस्यात्। इकारोकारोवास्याताम्। तस्मात्मात्मात्कदाप्यर्वणभेदादितरस्यारंभः। वस्तुतस्तुप्रत्याख्यातमेत्सूत्रं। तथाच
तत्र वार्तिककारो वक्ष्यति। सिद्धमेङ्ःसस्थानत्वात्। ऐचोश्चोतरभूयस्त्वादिति। अस्यार्थः। शब्दपरविप्रतिषेधेन एङउत्त
रभागांतरतमो। उवर्णोवेतिसिद्धं। परत्वा। एकारःशुद्धतालव्यः। ओकारस्तुशुद्धोष्ठ्यइतिमतेसिद्धमित्यर्थः। तथाचबहु
चानां प्रातिशाख्यं तालव्यौ वेकाररवकारौ रवर्णे रेफ ऋकारे कारोयकारः शकारइति। शेषओष्ठ्यापवादइतिच। पूर्वोच्चैः
शोपोवर्णनातिरिक्तावान्यापनुपपादयितव्यः। उवर्णःपवर्गःओऔउपध्मानीमआओष्ठ्याइतिसूत्रार्थः। इत्थंचप्रातिशा
रव्यवार्तिकृतौव्याख्यातं। तत्राप्येतुशेषग्रोओष्ठ्यपवादेतिपाठः। तत्रअपवादेत्यस्यउत्तरत्रैववक्ष्यमाणानुष्ठ्यसंज्ञायेत्यर्थः।
अदसिद्धस्येववाच्यवाचकभावस्यस्फुटीकरणार्थंचेदं। तदेवंशाब्दपरविप्रतिषेधानमतभेदेनस्थानसाम्याद्वासिद्धं

शब्दकौ०
२८

३१

नितिसमाधानं इयं ऐसुम् फाक्किका। एतच्च पक्षे इकापि तुल्यं तथापि तत्र सूत्रान्यथानां तदभ्यस्तीत्याह। ऐचोश्चेति। चकारोऽपि
गकारः हेतोरनंतरं बोध्यः। अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अपूर्वमात्रा इवर्णो वर्णो वेति पक्षे मत्रा मात्रादिवत्स्य अपदे
शब्दाद्यपि इकारो उकारो भिन्नस्तदर्थं। तत्र प्रविभागपक्षो व्यस्तीत्युक्तमेव वक्ष्यते। न च तुल्यं इत्यौक्तं समाधानं इयमेव स
रणीं। न चापि शब्दपरविप्रतिषेधपरं प्रधनश्चाख्यानं अभ्यादि विवरणेऽस्ति। तथापि तत्स्तु यत्नोमे अप्रतिपत्ति वैभक्तोरिता
दिवप्रतिषेधपरं नितिसूत्रे वार्तिकं भाष्यं च विरुध्येत। न हि गो। स्त्रियोरिति सूत्रे एचो शब्दो विधीयमानो हस्वो न्यत्र कार्य
तार्थः। येनाप्रतिपत्तिः स्यात्। न तु प्रतिलक्षणं लक्षणे दीर्घके लोपे ... प्राप्ते परमे वेति नियमो भवतीति चेन्न। एवं हि कृति
अतः परस्मिन्निति सूत्रे वैयर्थ्यं परत्वादेशः पक्षे चासौ व्यवस्थया युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिध्यतीत्यादि
भाष्यसंदर्भो विरुध्येत। न हि लक्षणे लक्षणान्तरं कार्ये हस्वादिरभावे एव विप्रतिषेधे परत्वमस्य विषयो। व्यवस्तुअं तरंगं क
दित्यस्येति लभ्यते। इदं च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः। द्विती पक्षेप्यारंभानमपि शब्दे कारादिवर्णातिशाख्यो। कस्य प्रायेणा
नादरात् दुर्बलं। अथ चैद्गोणामिमतस्यापि चतुर्मात्रस्य तपरकरणव्यावर्त्यतो लस्ते ईदिदि हाव्यभ्युपगमस्तर्हि एकल कुस
त्रोत्करीत्या एकारस्थ कार्यः स्योः सवर्णो वाच्य इति वार्तिकमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं। अथ शिष्टान्तरानुसारेण वार्तिकारस्य
कर्त्तर्ह एवद्गोणिति सूत्रारओपितथ्यैवास्त्विति दिक्। तस्मादेच इति सूत्रवक्ष्यमाणौ कारार्थो कारो न लभ्येते इति स्थितं। न नु प्रा
तिशाख्यो एवापि ताविक्त्येवं ते वेत्तदर्थकमनिष्टमापद्यते येन तयोरग्रहणं पक्षलः प्रतिपादयसीति चेन्न। एवोक्त्यस्य २८

विधो अंतरतमत्वे न तयोरेव प्रसंगात्। एचइगिति सूत्रे तुप्रत्याख्यालमेव। एतदर्थमिवस्य भाष्युपगमेतु गौरवमेव
दोषः। स्यादेतत्। एतओतकृ इत्यादि कर्मणे तपरानेवर्ण दृश्यान्तः। तथा च तुकालसूत्रे चृशब्दे नतपरग्रहणमेवोपमि
तोऽसत्यां नत्कालग्रहणादध्यएकार ओकारो वा कृत्वसंज्ञां न लभते ते न्यस्त्या वधिविशेषोपसोनेति। मैवं। भिन्नाग्रहणा
मपिअनत्पत्वापत्तेः। न त च गो चाल इत्यत्र अन्यत्रेत्यवः परस्यादिधीयमानो दित्वे लकारस्य नस्यात्। प्रत्युर्द्देतिका
यन उदकौ पगर्वेति ऋनुत्पत्स्यातो। प्लुतसंज्ञा विरहात् प्लुतो विधिर्नप्रवर्तेत। नच ओमभ्यादाने इत्यादि विधिसामर्थ्यान्न
सिद्धिः। उवर्णवि॰ ओ नेष्वकारे तार्थस्या पत्तेरिति दिक्। मदेतदाह वार्तिककारः। संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चा
रणं प्लुत्यादि व्यविधिः प्लुतसंज्ञार्थं। अतपर एवं प्रसवादेशो। एकादेशो दीर्घग्रहणमिति। अस्यार्थः। क्रियमाणं वर्णो
यस्तस्य सावयवत्वात्संधीयमानमक्षरं संध्यक्षरमिस्यन्वर्था पूर्वाचार्यसिद्धा एचां संज्ञा। तपरउपारक्षतेऽनेनेतिकर
णव्युत्पत्त्या प्रयोजनमुच्यते। तथा एचां तपरत्वोच्चारणे फलमस्ति वेत्तर्हि तपरोच्चारणं तावत्कर्तव्यं। प्लुतत्वेसत्यपि
अविशेषः द्वित्वकुंतुडादिर्न स्यादिति। तत्र प्लुतस्येकुन्तुडादिः तस्मा स्वरस्याद्वित्वमितिसूत्रे विप्लुतमात्रशाङ्कः। प्लुतेतदु
णं वर्णेऽतुन इर्द्दकारेणैव न सिध्यतीत्यर्थः। अप्लुते त्ववादो यं। वस्तुतस्तु अनन्त्यात्प्लुतसंज्ञैव न सिध्यति। तस्माद्दृश्य
परमिदं शाखिवार्तिकस्येत्येके। पक्षान्यास पाठे स्वाहा। अतपर इति। सूत्रे कर्तव्यस्यादर्भैकारादिनिवर्तयेदित्यर्थः। प्ल
तुलत्तुआभ्यामपि सूत्रं कर्तव्यं। उभाभ्यामपि वाजकर्तव्ये इति समनंतरमेवोपपादितं। तस्मान्नार्थदोषकृतावन्ता इः। प

शब्दकौ०
२२

सदृशसाधारण्यात्स्यादेतत् । तपरत्वाभावपक्षे गंगोदकं खट्वेत्यादौ द्विमात्रचतुर्मात्राणां स्थाने द्विमात्रचतुर्मात्रा आ
मादेशाः स्युः आंतरतम्यात् । न चाकः सवर्णे दीर्घ इति सूत्रे दीर्घ इति योगविभागः एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारे योऽविहितस्स
दीर्घो भवतीति व्याख्यानान्न द्विमात्राद्यादेशा इति वाच्यं दधीन्द्र इत्यत्राल्लोपप्रसंगात् । न च अमी सैव अस्तु
प्रथमयोरिति सूत्रात् पूर्वसवर्णोऽनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरिति वा एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं पञ्जालीयम् पूर्वः सवर्णदीर्घ
स्यात् दीर्घो माभूदिति तेन पशुमिति तावत्सिद्धं । संप्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव पूर्वो ग्रादौ नुवर्तते । हल इति सूत्रारंभसामर्थ्या
त् संप्रसारणाच्चेत्यनेन दीर्घो न विधीयते । तेन विद्धमित्यपि सिद्धं । अतो गुण इत्यत्रापि पररूपस्यैव सिद्धेः रूपमात्रसामर्थ्या
त् एङः पररूपत्वे इत्याएवादेशो न तु तत्किंलक्षणः । तेन खट्वेत्यपि सिद्धं । तस्माद्योगविभागो न एकादेशो दीर्घो भवतीति पक्षोऽपि
दत्वेति चेन्न । एवं सति हलः ईत्त्वविकारादित्याघसिद्धिप्रसंगात् । इहहिदीर्घ इत्यनादेशो येन अन्त्यात् तपो देहेतौ न । तस्मात् दी
र्घ इति योगविभागो दुष्ट एव । तेन गंगोदकं खट्वेत्यादौ द्विमात्रचतुर्मात्राप्रसक्तिर्दुर्वारैवेति । न च प्लुतप्रसंगेन तदपिवार्यं ।
प्लुताप्लुतप्रसंगेऽप्यस्त्येव नादस्तित्वं स्यमाणं तावत् प्लुतपाक्षिकुमारीः कथमापद्यते तस्य फलोऽपि वेद्यो रत्नप्रसिद्धेरिति चेत् न ।
आंतरतम्यप्रसिद्धेरित्याहुः । वस्तुतस्तु लोके प्यस्ति प्रसिद्धिः तथा च प्लुतानि चक्षुनाधिकत्वे भाष्यकारोक्ते पक्षः तएवं प्लुत
भेदाः स्युरिति अदो अवधेयं । गुणसंज्ञायां वृद्धिसंज्ञायां च तपरानिर्देशात् योगोऽप्येवं तदेतदुक्तं वार्तिककृता । एकादेशो दीर्घग्र
हणमिति । तस्यैव संज्ञिताद्विज्ञीवः । न चैवं तद्गतिर्कं दीर्घग्रहणं तत्र कर्तव्यतापरं नाद्वियोगविभागपरं उक्तम् उक्तेः । स्यादे २३

तत् । संज्ञासूत्रे अदेङौ तपरकरणे पिल्लुते दोषः कथं तत्कालग्राहकता । स्यादेव होरोदितिसूत्रे वर्णग्रहणेन तात्परतेति पं
चमी समासस्यापि प्राप्तितत्वादिति चेन्न । एवमपि तात्पराभ्यां मेऽद्वेद्वाभ्यां प्लुतदीर्घाणामेवोपस्थितिः । उपस्थिते
स्तु दीर्घस्य सवर्णनाम शेषाणां ग्रहणं दुर्वारमेव । न हि तेऽपि तात्पराः । अनुच्चारितत्वात् । आह च तपरसूत्रकारितानामपि
प्रत्याहारेरुपस्थितानामस्त्येव । दीर्घाज्जसि चेति तपकालात् । स्वादिष्वपि प्रादीनामित्यादिनिर्देशात् । तेन च महित्यादिकं
सिध्यतीति निवृत्यते । तत्परत्वात्कालस्यैव तेषु उच्चारितत्वे वस्यादिति चेन्नासत्वं । ऊमोऽस्वादितिसूत्रेऽनुडिति प्रत्याहारे ह्र
तदिति संज्ञायां च स्वर्णसामर्थ्यात् उतिकुगादिषु उपमदोषिवच्चास्ती कालतेत्येतत् स्वितात्परत्वसंज्ञा पामनन्तुमुन्यमानितकु
परस्मैपदं संज्ञितुतत्कालावधारणं सामर्थ्यात् करोतीति न कश्चिद्दोषः । यद्वा । अणुदित्सूत्रे भवशब्दसंज्ञेत्यनुवर्ते
ते । शब्दस्य संज्ञायां विधेयायां न तु तेनग नगरणात् ग्रीष्मकालो जित्वभाष्ये स्फुटं उपपाद्य विभाव्यमदेतदैवा । अ
०५ तो गुण वृद्धिसंज्ञाविधानेऽपि न सवर्णग्रहणं । तपरकरणं तु स्पष्टार्थमेदूदेदिति नन्न । अन्यथा हि किमैचावेवे हि निर्दिष्टौ किं
वा आकारोऽपीत्यादि संदेहः स्यात् । न च वृत्ते यत्र लादीनां चेत्यादितापकानुसरणेऽनुसारः स्पष्टितिदिक् । ऊकालरन्धा
यमेवयत्नः । भाष्ये हि वृद्धिसंज्ञायां आदिति दीर्घस्य तपरत्वेन सवर्णग्राहकत्वात् तपरकरणमर्थ्यमिति स्थितेऽड
दुर्दीर्घसामर्थ्यमस्तु । गुणसंज्ञायां तु तपरकरणस्याभावार्थतामुपमात्रं तत्र चरितार्थस्य सामर्थ्यं । मिनेदंसं
ज्ञिनोरेदोतोरूपकं प्रतिपदितत्वसवर्णग्रहणं स्यादेव । अस्मिन्नपि पक्षे एकादेशो दीर्घग्रहणमिति वार्तिकं दीर्घस्ये

वसंज्ञित्वादिति पूर्वग्रन्थेन व्याख्येयं। स्यादेतत्। प्रथमपक्षे तादृदिपरस्य तत्कालग्राहकत्वादूदोरपपवस्य वृद्ध्यादा
वेवस्यात् नतुल्लवः पञ्च एत्यादावपीति चेन्न। अनभ्यासात्। नायं तकारः किं तर्हि असंदेहार्थः मुखसुखार्थो वा दकारो
ममिति। नन्वेतत्पक्षे तितिप्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्तिकमत्वाख्यानपरेणाहि तपूरि तन्निमित्तस्य भाष्येण स तदविरुध्यते।
तथाहि। तनोतितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं। इह माभूत्। वृद्धिवडत्। प्युभिरत्तुभिः इमिद्वैपपद्य इत्यादिषु मा भूत्सम्माहूलं।
ततो भाव्यमानस्यात्तुकारस्यादृतो सेदोऽद्दित्वमेतत्सवर्णग्राहकतास्यादिति वाङ्कयलपरत्वेऽदकारस्यापि वर्त्तनं न
स्यादिति दूरा हृपरोपितत्कालग्राहकत्वति परिहृतं। एवं चोरदिति दावपि द्युपरत्वमेवान्यथा त्वकूलिप्रसंगात्।
अयमेव पदपरनिर्देशो भाव्यमानस्याप्युपकारस्य सवर्णग्राहकत्वं ज्ञापयतीति मतं। इह तु उदोरिति दकारान्नि
र्देशात्तत्कवः पञ्च इत्यादौ दीर्घादि इंसाध्यते। अनभ्यासः ऋकारस्थानिकोधकारस्थानिको वा दकारो भाष्यकृतो
विवक्षितः अतो न वृद्धौ तन्त्री विरोध इति। अत्र नवस्तुत्वाजिकमनो इत्याह दंभाष्यं अतो न विरोधः इत्याहुः। तकृत
स्तुतपरस्तत्कालस्येत्यत्र कोऽयं निर्दिश्यते प्रयोजनाभावात्। दिवउत्। कृतडत् इत्यादौ तु तपरत्वादेव सिद्धेः।
नन्वेवं तितन्वरितमितिक्षेएरदसेनोक्तं। तस्मात्तु परिभाषायामेवावार्तिकमतोः शिष्ट एअदर्शनादयं पक्षो महान्नव्या
भिराहृत इति। तवेदं वक्ष्यमाणकारस्थानिकोधकारस्थानिको वा दकार इत्येवं रूपोपपत्तिस्तावदे ओङ्स ऋषिकेवा
पूर्वो वाचंरिकोऽस्तु इति। अत्र तत्केपरत्वेऽयपयएवस्फुटं। नन्वेतत्र्यवास्माभिराहृत इति प्रमाणेनदीपितयति निवैतत्सत्त्वमा ३०
नित्यस्य प्रसंगादिति चेन्न भयत्वात्प्रसक्तयोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्समाधानत्वात्समुक्तिरित्यलम्।

इतः। तथापि परिभाषाया अदर्शनादिद्द्यास्मिन्हेतुः। अंगस्येतिसूत्रभाष्यादाख्यातानायभाष्ये ऋकार इलोऽचेत्यरिना
वोपन्यासात्। निरुतंदुस्तृमि सादिति व्यपेक्ष्य अंके तंत्र्यमिति स्थितेर्व्यर्थैवं परिभाषेत्याशयपरिचेन्न। तथापि भका
शि रस्थानिको दकार इत्यर्थ इति व्याख्या नकोऽपि ग्रन्थैकत्वयुक्त वरव रैविरुद्ध तयावाकवर्णे नाह एवापि वडीरत्या स२
दौ नित्यत्वादिति लिङ्गप्रसिद्धेः तवयं रहेदकार ग्रहेणपाक्षेर्निर्वरञ्जत्वात्। तथाहि। उदित्येव पाठे उकारस्य संज्ञा। तथा च त्यागिष्य
तउकारस्तु विधीयते। तथा च संशयाप्रसक्तेऽपिसंज्ञिनः किमायातं। केवलं तु सुसंज्ञापि तानानुक्तिः। तपरस्तु स्तिर्वा स्मितं
नतु तिदिति। यदि हि संज्ञावत्वसंज्ञापितं लएव तर्हि अतो भिस ऐस न वाङ्गरित्यापादावेवस्यान्नानुवृत्तौ रिक्ता रोः। तपरस्त
त्कालस्येति सूत्रेण च पदमूर्वस्यात्तरूपशब्दस्येत्यनेनैवगतार्थत्वात्। नन्वप्युक्ताद्दारियवसंज्ञायां कृतलिङ्गसंज्ञित्वं
शुश्राकं। न कश्चिदिह सांकर्यं पिरहात्। एवं च पित्त्वपरितामिहित्सऋभाष्यवार्तिकयोर्ध्यः सर्वोप्यपुपेयपवादएव। हृदयैराकल
नीयं। अयमेव चलवग्रन्थोऽभ्युपेत्यवादरूपः तादुक्तारग्रथ्याता गमयति। एतेन ओत्कृष्टोत्कृष्ट्यादौ खापि विधेयस्य तपरत्वा
भावो व्याख्यातः। नित्यं तु ह्वापास्तमिति दिक्। इह अकारादयो वर्णाः सोऽस्त्राग्रह्यंते। यदाह। तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वं। एवं
स्यार्धमेकात्तरस्येद्धृत्तादिति। वार्तिककारोप्याह। ऐचो श्चोत्तरभूयस्त्वादिति। तत्र संवृतोऽकारोऽङ्गिर्देशात्। तेन तएकंग तरस्य सदृ
शाः पृथक्। आकारादिकारस्य सदृशौ भागौ। एच्चु पूर्वभागो अकारस्य उत्तरइवर्णोवर्णयोः। ऋकारे उभयतो ह्रस्व भक्ते
र्द्धमात्रा। मध्ये रेफस्य सदृशो द्विमात्रो भागः। ऌकारे तु उभयतो भक्तिः। मध्ये सवर्णे ल्कारसदृशो भागः। तत्र स्वतंत्र
स्याद्योऽपि तेन कस्य तकारत्वमिलाद्दिसंज्ञाया अजन्तस्याभावं तकारः किंतर्हि ऋकारप्रभृति सामुरिनिसद

ततश्चर्णग्रहणेनाविधीयमानंकार्यं तत्सदृशे पृषोदरादि प्रवर्तते। तत्सदृशग्राहित्वं नतुलएव। नरसिंहवआत्मतरा कां तत्त्वाद्वागो
नौग्रहणंमात्रआपकंकादाहभागा भपिस्वतंत्रवर्णप्रयुक्तकार्यंप्रवर्तयेसुस्तद्धि जोद्वयोःसंख्यापरिमाणाभ्वादेर्यदिति नो
घवर्थे प्रतिसर्व द्वयेघञ्ग्रहणेनैवगतार्थत्वाज्ञोशब्दंनो शब्दं च नोपाददीत। तेनाग्नेइ द्वायो उदकमित्यत्र [illegible] वर्णदी
र्घनि। नैवैषोपवादापवादःस्यनेनेतस्यबाधो भविष्यतिवाच्यं। अपवादोऽपि येननाप्राप्तिन्यायेनसप्येपवादन्यायेनबाधएव
स्वबाधकतया अन्यप्रयाणात्। यादोवरितार्थात् अग्वेई द्विमित्यादौ पूर्वेणदीर्घेण बाधेरन्। अंतरंगेदीर्घे। अनयवमा
नापेक्षत्वात्। तथाअग्नेएतीति एङः पदांतादतीत्येतन्न। आत्त्वप्रसारणेत्यत्रअनुकृत। ममकाभिरित्यत्रएङसनोवातेत्यादौच
लोलोपेन। बाध्य तरतिवमनोनिमित्तमित्यत्रघञ्ग्रहणे कन्यतौ नेतिदिङ्। तुक्छिलोदन्विनानेष तुपनिविधेयंत
थाहि। छिहस्वग्रहणमपनीयतस्मात् छिउवेनरसजं कर्तव्यं। नवैवमानन्धुरित्यवेलु आदुनिस्याद्दावपितुक्प्रसंगः अ
भ्योतिष्ठे सत्स्निन्समार्थत्वात्। नियमश्च सामान्यापेक्षः। अकारोपधस्यपदि भवतितर्हि अभ्योतिरेवनतुअहत्यादौरि
तिमदितुअभ्यातिमार्गंनिवर्तेस्यात्तर्हि नाभ्रद्दत्येवमभूवात्। ऐलर्त्यत्रस्वतंत्रास्वतंत्रसाधारणीजातिरनुबाधेवैये
येवक्षिकल्पिता। एकदेशस्य वरध कृनि कर्मयोगात्तद्वदाराकारस्यैवलकारादेशात्पु[redacted]तिस्वतंत्रकातिनु
तेनविनिर्दिशः। किंनु अंशांशिसाधारण्या एवं स्वत्रवापकंलुल्लुप्टिकेकृपः तासिक्कृपः कृदुपधावाक्येपिचतेरिति निर्दि
श्यः। पद्मा। कृपउः रः लः इतिछेदः कृपइति लुप्तषष्ठीकंपदं। तंवतंजेतावत्यावाधेयं। कृपो योरेफस्तस्यलः कृपेककार

स्यावयवो योरेफः रेफसदृशोऽतिधावतं। तस्यवल्कारइति। तेनवर्ल्ही कृप्पलइत्यादि। सिद्धं। ईदृशपदसमेना
नगदर्शनपरभाष्यादेन कृपेरिति कृपाठस्यप्रामाण्ये किमत्वानिति यतो। नदेवं तु छेदेऽपि तादेशयोः समाहितं। विनाशो
नदीः। तत्सत्वंयोर्कः। प्राप्ति शब्दे। नर्धिर्हत्यत्र ईन्यभावद्भि। प्रकृते तुगस्यलत्वं नलिः। नत्वेदं प्राप्तिविधानं। वृं
रस्य रवग्रहणात् इत्य इयोगविभागः कार्यः। ऋतः ऋतः परस्य नस्यणः स्यात्। नृणामि। वृणोतीत्यादि। ततः वं
इस्वयग्रहणात्। अतइत्येवापित्रयायंपुनतइत्यादि। नन्वेवमपितपदकरणमित्यर्णमित्यादौणत्वंनस्यादिति
चेन्न। एवंतर्हि हलचिधाविवेहापिरफाभ्यामितिरेफलत्सदृशभागेसाधारणीजातिर्निर्दिश्यते। धुनाति तु तस्मोतिस
रूपाठात्। तापकाल्। नवपरस्याअनुभवत्याययेत्यर्थं। प्रवायेपीतिविभिन्नसमानेऽनयवार्थेपि णत्वाविभाषा
त्। नवैवंहतिमेत्याद्दावतिप्रसंगः। अहकुवाङ्नुम्भिरितिनियमात्। आङ्हसमाम्नायपिकैः तनप्रत्याप्येतेर्वाव्यवा
येप्यदिभवतिनर्वयैतैरेवेतिनियमस्त्रस्वार्थः। पद्मा। तमोतिशब्दपाठेनहोत पोत्प्रसंगात् कृणमित्यादिनिर्देशोन

वा४ नस्यलं नस्यणत्वनेपपाठाधवताचेत्। एवंतर्हि वाव्यायेपीतियोगविभागोपिनकर्तव्यो भवतीति। भाष्ये तु वर्णैक
देशावर्णग्रहणेनगृह्यंतइतिहलोपेतिपक्षसमर्थितः सतु कृप्रतिदिभेपत्वे नगोरवभयात् तेहप्रपंचते। नतुप

नर दिवर्णैकदेशा वर्णग्रहणे नगृह्यंतेत्तर्हि कुकुटः पिचनपि तन्मित्यादौ संयोगसंज्ञानस्यात्। अरवंडस्यमात्राका
लस्यकृ प्लुतइत्यस्य एकहल्त्वात्। मन्वेवमयोभवन्नइ ग्रहणेनाग्रहणात्। अन्वरवेडस्यानुपदेशात्कथंलत्व

शब्दके० ३२

मिति चेत्। मा भूत् तर्हि तदपि। अन्यथा नां हुल्त्वं कुतः सर्वथा तासंबन्धः। [illegible] इत्यादौ लुप्त एकवर्णो नान्यो हल्त्वं भविष्यति

अण्रूपं पदं हेर्ग्रहणात्। तदेवमवयवोस्तु हल्त्वं न स्यादेव। ततश्च संयोगसंज्ञा विरहे ततः पूर्वस्य गुरुत्वाभावे लुप्तो न स्यादिति

अत्राहुः। व्यंजनमर्धमात्रमेव। आरब्धारणं तु लुप्तरूपयोर्ह्योरेकत्वं भ्रमः। इदं वरिष्ठसमाचारात्। क्रियादृश्यमानं वर्ण

स्वीकार्ये परमार्थदृशा यां तु पदेन वर्णाभिधं ते वर्णाश्च न भवान्त्य। वाक्यात् पदानामत्यंतं प्रविवेको न कश्चनेति वा स्फोट

रीत्या स्फोटसिद्धौ न पतां क्षास्य पूर्वपक्षस्यावसरः। हयवरट्। हकारो यं द्विरुपादिश्यते। यदि तु परत्रैवोपदिश्येत। अट् भ्रश्रहश्र

इत्यत्र हणे पुनर्गृह्येत। ततश्च अर्हेणेत्यत्रा ड्व्यवायेपी ति णत्वं न स्यात्। महान् हि इ [illegible] मर्होहीति

न स्यात्। अत्र हि दीर्घादटि समानपादे [illegible]। आतोटि नित्यमित्यनुनासिकः। भोभगो अघो अपूर्वस्येति पत्वं। हलि सर्वेषा

मिति लोपः। तत्राप्यशीत्यनुवर्तत इति वक्ष्यते। ग्रामणी हसति इत्यत्र हशि वेत्युत्वं न स्यात्। तथा लिलिहे लिलिहे योरत्रात्रि

भावे इति लिङ्लिट्यविकल्पो न स्यात्। तत्र हि इणः षीध्वमिति स्मृता दिण इत्यनुवर्तते। तदेवं अटि आढौ हशि इणीति चतुर्षु ग्रह

णं प्रथमोपदेशस्य फलमिति स्थितं। यदि तु परत्रैवोपदिश्येत। वल् रल् झल् शल् ग्रहणे पुनर्गृह्येत। ततश्च रुदिर्हिस्वपिर्ही

सकौ द्यभ्यः सार्वधातुकं इति वलादित्वं मुत्वलुह इत्यन स्यात्। स्निहमीतौ। सिहित्वा स्नेहित्वा स्निहि यात्। सि निपतीत्य

त्र रलो व्युपधादिति कित्त्वं न स्यात्। अदाग्धां। अदाग्धमित्यत्र झल स्था विदित्वा लहकारादेः सलः परः। सिजिति सलो पल

लि न प्रवर्तेत। अधुक्षत्। आलिक्षत् इत्यत्र [illegible] शल इगुपधादनिट इति क्सो न स्यात्। तस्मात् त्यस्या हाराणां चतुर्घ्वेषु प्रथमो २२

चतुर्थ्येद्वितीयोपदेशस्य।

पदेशस्य फलमस्तीति स्थितं। स्यादेतत्। रेफस्य परकार्याल्लिप्राप्तं वाविलवधा। महान् ईदृक् इत्यत्र अचः परा ङकारा

सरस्य परत्वं इति विधीयमानं हत्वं न प्राप्नोति त्यादौ पकारस्येव प्राप्नोति। नवरोरीति लोपः तु करः लोपं प्रति द्वित्वस्यासिद्धेः हलो

यमानामिति लोप स्तु वैकल्पिक इति वक्ष्यमाणत्वात् पक्षे रेफद्वयं श्रूयेत। न व्याननपरस्ये कस्या नेकस्य वा उभा रु णे विशेषो ना

अ स्तीति वैशिष्ट्यं भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात्। अयं दोष इति वाच्यं। सत्यं त्या दुर्लभ्यो विशेष इति लदर्घात्। नतु सर्वथा विशेष वि

रहोभिप्रेतः। शरो विह लोपमाभित्यादि [illegible] पत्तेः। तथा च तु नुर्वद्दृत्यादौ यरो नुनासिके नुनासिको वेति पक्षे ण

कारः प्रवर्तेत। स्थानसाम्यात्। कुं डंरयोनेत्यादौ वापदांतस्येति पक्षे रेफः प्रवर्तेत। रेफोष्मणां सवर्णा न संतीत्येतद्धि क्रियातीयः

सवर्णा नास्तीत्येवंपरं। स्वस्य स्वयं सवर्णं भवत्येव। तु त्वास्य मयु तत्वात् सोरीति लोपस्तु नास्ति। तं प्रतिपदस्य सवर्णस्यासिद्धत्वा

त्। अथाद्भुत्वानुनासिकपरसवर्णे नि वलये च वाम्भा पूर्वत्र रेफो नुरूप्येत। हय वट् इति। लार्हि रलो व्युपधादित्येतद् हकारांते २६

पि प्रवर्तेत। ततश्च देहित्वा दिहिदिह पति त्यत्र पक्षे गुणो निषिध्येत। नतु अद्वयुपधादिति लु ल्वो अनकारांतात् युपधादिति व्याख्या

स्यत इति चेत्। एवमपि गोधेरः पदेरा नित्यादौ लोपो व्योरिति न प्रवर्तेत। रेफस्य न स्य नंतर्भावात्। वलीति वक्ष्यमाणत्वा

वेत्। हयवटी। हय्वाहि त्यादौ यकारेऽतिप्रसंगः। अनुप्राभानुनए वस्तु त्वेर्दं लीति सरेफं पदं। ततो रेफे वलि वेति व्याख्याना

ज्जोक्ते दोषोपत्तिविरह। एवमपि कोरणवि संयोगादेर्ता तो धातोरित्यत्र लव्रहणं व्यर्थं दिहवी दिग्गुणः संप्रसारणमित्या

दि क्रमेण यण्ग्रहणानि सर्वाणि रेफे चाप्सु [illegible] लि स्युः। नवेला वतापीष्ट नि यहे इको रणि त्यत्र सवर्णानां तु देशो न इकार

या[illegible]यी

शब्दकौ॰
३३
पा॰४

स्येदृतः। उकारस्य मकारः। ऋकारस्य लृकार इति बहुपल्लवप्रसंगात्। ननु यथाश्रुतेपि यथासंख्येन निर्वाहो दुरुपपादः। त
था हि। विधीयमानास्तन्मात्रपरत्वात् सवर्णा न गृह्यन्त इति विवक्षायाः स्त्वापत्तेः। गुणो नाम भेदकतयानुनासिकसंग्रहेपि पृथग्गण
नावैरूप्यात्। इकः सवर्णग्रहणाल्लघवं परमपि। न च षट्‌स्वेकपञ्चकानां इकु [illegible] नासिकारादीनां च तुल्यमत्त्वे
लिवाच्यं। लृतीयचतुर्थयोर्लृकारस्य [illegible] तुपस्थितेः सत्यां लृकारे रेफादेशस्य ऋकारे च लृकारादेशस्य
दुर्वारत्वात्। तस्मात् स्थाने तरतमस्त्वेनैव प्रकृते निर्वाहः। यथासंख्यस्तु [illegible] इत्यादिसूत्रे इत्यन
त्वेन निष्कर्षः। तथा च इकोऽरलिति न्यासेपि तेनैव निर्वाहो [illegible] नैपम्यात्। यथाश्रुते [illegible] तदाभाषाद् यमपि
इकोपि [illegible] सवर्णत्वे। इको यथासंख्यमन्तरतमोयणुस्यादिति प्राप्तिन्यासे तु यणो यथाविधि आन्तरत्वेन यथा
संख्यमेव भवतीति तस्माद् ननु [illegible] नादपकर्षः यथाश्रुते तु [illegible] हीनमर्धं दुर्वारमिति। अत्रोच्यते रेफस्य
विशेषतः श्रुतेनाद्वयं प्रतिनिमित्तत्वेन सामान्यतः श्रुतं कार्यं [illegible] बाध्यते। [illegible] नामाठरको [illegible] परिवेवि
षामिति विशेषतः श्रुतेन परिवेषणेन माठरकौण्डिन्ययोः सामान्यतः प्राप्तं भोजनं बाध्यते तद्वत्। यद्यपि [illegible]
द्वितीयं संभवति। तथापि [illegible] संभवे सामान्यतः प्राप्तं [illegible] न बाध्यन्त [illegible] दोषः। एवं [illegible]
[illegible] रेफापि [illegible] अन्तरतमपरिभाषया [illegible] अधिकाराभ्रवणात् [illegible] त्वादा
वपि रेफस्य न दोषः। [illegible] इति विशेषतः श्रुते न स्थाने [illegible] बाधादिति [illegible]। तत ३३

[illegible] गुरो येन [illegible] प्रत्यासन्नात्। [illegible] प्रतिषेधमत [illegible] प्रवर्तते। यद्वा। [illegible] सर्व
[illegible] चतुर्दशानां [illegible] चापवादत्वेति ताल्पर्यं [illegible] दोषः। न चैवमपि शास्त्र
[illegible]। व्याकरणे [illegible] नियमवलेन [illegible] एवं अपवाद
[illegible] वचन [illegible] अपवाद [illegible] तत्त्वं [illegible] नि [illegible]
[illegible] तस्माद् ईतुत्तरस्या पदुत्तरपदात् [illegible] इत्यादि [illegible] लिंगं। ना
[illegible] द्विर्वचनस्य [illegible] निमित्तनिमित्तिकविलुप्तं। न [illegible] तस्य [illegible] नद्दि ३६
तेकादिति। तथा परं तत्र तस्यापि रेफस्येति। एवं अनुनासिकपरः सवर्णविधौ [illegible] अन्तरतमपरिभाषासमूलो
[illegible] अन्तरतमेन [illegible] करोपीत्यादौ [illegible] अनन्तरतमे प्राप्ते [illegible] नेपवर्त्ते [illegible] यत्न [illegible]
[illegible] इत्याह। अत्र वार्तिकं। अयोगवाहानामट्सु णत्वशर्षु जश्भावपत्वे। अयोगवाहेत्संयोगे पथासंज्ञालो
न दर्शनं [illegible] इति भाष्यं। अस्यार्थः। अपि च नाम योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः। अनुपदिष्टत्वादुप
दिष्टैः सह प्रत्याहारसंबन्धमस्यार्थः। वाहयन्तीति वाहः। अयोगाश्च ते वाहाश्चेति कर्म
धारयः। अनुपदिष्टत्वेऽपि ये [illegible] भाष्यार्थः। [illegible] विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया नुस्वार
यमा इति भाष्यं। एतच्च [illegible] इति [illegible] उपलक्षणं। तथा [illegible] ३४

शब्दकौ॰
३४

भाष्ये। नमोर[illegible] वक्ष्यामीति तत्कथं तु तत्रैवस्फुटा। तत्र यमानां [illegible] अनुनासिकसंज्ञा सूत्रे प्रपंचायिष्यामः। एवमप्रकृतपदे
शः कर्तव्यः। एतं वक्तौ उरः केण उरः केणउरः पेणउरः पेणअट् व्यवायइति णत्वं। विसर्जनीय जिह्वामूलीयोपध्मानीयैर्वा
योऽपि स्यात्। नापस्या। नापर्चेकः सोपदादावितिसत्वप्रसंगात्। उरः कायतिउरः पातिइतिविग्रहः केवलं [illegible]। पारस्करे। आ किंतु
भ्यामातो नुपसर्गे कः। कुप्वोः ≍क≍पौ चेति वकारात्यादिको विसर्गः। नवैवमपि गोत्रिकारकोपपदानां [illegible] स समास वचनं
प्राकुसुबुत्पत्तेः। समासाभ्युपगमात् लोपदादावित्सिप्रवर्तते इति नाव्यं। तस्य इह घरेत्वौ धनकौ तेन्ना[illegible] सिध्यर्थमनित्यता या वदंप
मानत्वात्। पाशकल्पेत्यादिषु रगणनात्। अभणं। अहः कुधाध्वः। लिससूत्रे नुमग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अत्र दमवधेयं। अट्
सु क्रियमाणउपदेशः अकारानंतरमिकारात्मा कर्तव्यः। तेन इणः स्तुभनेन वा स्यत स्तुयत्नः सुइत्यादो इणः कोरित्यपि हे
लावधीयमानमादेशप्रत्यययोरित्यत्वं न भवति। अहः चाभ्यां संस्कर्तेत्यत्रानुस्वारात्कः परत्वमास्थिय संस्कार स्याद्
ग्रैयवेनाष्टमेन वक्ष्यमाणेन संगच्छते। नवैवं हरः करोतीत्यादाविको यणत्वीतियणः प्रसंगः। विसर्गस्यासिद्धत्वात्। एवं [illegible] प
रमतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वं वोध्यं। शार्ङ्गवोपदेशः कर्तव्यः। अनर्भाव [illegible] जनं। तथापि वार्तिकमतेउत्र आर्थं इति
धातुरूपभाम् [illegible] मोपध्यः प[illegible]ले। लक्ष [illegible] तरलभ्यादिकारादेशः। उग्निताउग्नितं। शार्ङ्गपदे अ॰प्रा॰प॰
शार्ङ्गनांतरीयकत्वादिवस [illegible] त्वमप्याद्यानि। भाष्यकारस्तु [illegible] तथापि। उपध्मानीयोपधत्वपक्षेउक्ति [illegible] पतीति। नियम
ध्यति। अभ्यासेवकारमात्रमेव तमसंगात्। हलादिः शेषेणजकारस्यानैकत्वेः पाढिपूर्वत्रासिद्धमाढ्यं चनेरलुके स वका ३४

[illegible]

बहुप्राप्ते

रस्यादिर्वं तदा [illegible] वकारस्य शेषः। अथ उभौ साभ्यासस्येत्यनेन नित्यता ज्ञापनाद्दिर्वचनेप्यसिद्धत्यामाभीयते।
६ औं [illegible] दित्यत्रयथा। तथाप्यभ्यासेउपध्मानीयस्य शेषे इभ्यासेचर्त्वेति भत्वेन वकार एव श्रूयेत। इष्यते त्वभ्यासे नकारइ
ति प्राचः। वस्तुतस्तु द्विती यपक्षे उपध्मानीयमात्रमभ्यासे श्रूयेत। तथा वारपि तु भर्प्यत्रावधं भत्वं तु दुर्लभं प्रकृतिवरां प्रकृतिव
दित्यप्रमेसिद्धं। तदिष्यमाणत्वात्। उपध्मानीयेषु त्वस्य। पिसत्वेन तावन्मात्राद्वित्वापत्त्याभ्यासे इकारो दुर्लभः स्यात्। किंच। अ
यपक्षे असमाधानेकृते उपध्मानीयस्य जत्वे अभ्युब्जाः। समुब्जाः इति स्यात्। इष्यते त्वभ्युब्जः समुब्ज इति। अत एव कुम्पोरित्यपि
कारे सोपदादाविति सूत्रे उपध्मानीयस्य पवेति वार्तिकेन कवर्गपरत्वउपध्मानीयस्य सकारो विधीयते। तन्तोजभ्वेन दत्वंभवि
ष्यतीतिचेद्युक्तं। उपध्मानीयस्यचेति वार्तिकारंभ एवगौरवावहइति भ्रमः। बकारोपधोपमितिविहितिकारमतेतु बकारस्यादि
त्वानिषेधः समुब्ज इत्यादौ दकारादेशाभ्यंतु भयमपि वचनेनैवसाधनीयं स्यात्। तस्मात् दकारोपध एवायं। अभ्युब्जः समुब्ज इति
पच्चास्यात्। कथं [illegible] उब्जितउब्जितुमित्यादि सिध्यति शास्त्वेन [illegible]। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरित्यस्मिन्कुत्वाभावनिपातना
र्थे सूत्रेबकारो धारणेनानुमीयते उब्जेरकुत्वविषये दकारस्य भकारं विधाय कं बकारं विधाय कं वा वचनमस्तीति। तथाहि भु
३२ जमानं वचनं भंगेति। तदुब्ज इति वा। उभयथापि सूत्रे भुजाभ्युरित्यस्यानंतरं कस्यते उब्जेः स्तोः दकारस्ये यावत्। भुज
योगे भकारो बकारो वा भवतीति सूत्रार्थः। उब्जेरिति किं। निब्जः भुजीति। अभ्युब्जः समुब्जः इह हि न्वजोः कुधि एपतोरिति कुत्वे
कृते भुजनायो गो नास्ति। स्तोः श्चुनेति च दयोपध्मीव नार्थं वा [illegible] कस्यमनुक्तं। अन्यथा बहुतर कल्पने गौरवं स्यात्। ए

शब्दकौ०
३५

संबोध्नि जिपती त्यपि सिद्धं। नं शाद्नि दिकारस्यापि हल्त्वान्निषेधात्। नचपरत्वाज्ञत्वबलेपि इत्वं त्रासिद्धे नास्तीति विप्रतिषेधो भावाद
तरस्येतिनष्टप्रमाणत्वात्। अंतरंगत्वाज्ञत्वबलेपि इत्यपिन। असिद्धत्वादेव। नचद्वर्द्धत्रासिद्धीयमादर्श्वनेइ लासिद्धत्वप्रतिषेधः
शंक्यः इत्वे कर्तव्ये सतिहिसाननिषेधः नतुइत्वानिषेधेपि। इहतुनेदृशा इतिसूत्रेणाद्दित्वानिषेधे कर्तव्येनेयोधमेवासिद्धत्वान्मेति
दिक्। अथवा मास्तु वाक्यरोपानुमा नेभुजन्भुजा दिति निपातनादेवककारोस्तु नचैवमसिद्धताविरहाद्दकारस्यैवद्वित्वं स्यादिति
वाच्यं दकारोपधानिर्देशसामर्थ्यात् जिह्वाद्दस्याद्वित्वे कृते तेनलोदकारस्यवकारप्रवृत्तेः। नचास्मिन्पक्षे अभ्युद्गत्यादावपि ककारप्रसं
गः। भकुलविषयेएवनकारोनिपात्यत इत्यभ्युपगमात्। नन्वेवं कुत्वविषये विफलार्थत्वात्कथं दकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुक्तं चेन्नाद
त्वानंतरमेव ककारः प्रवर्ततेति चेत्। अनभिधानादलोपः अदि मास्तु निपातनं चैवमभिशेषेण तु अभ्युद्गः समुद्गः इत्येतन्नोद्
द्वगद जेरूपं। किं तु उपसर्गद्वयपूर्वकौ [illegible]सेर्न्येषपिदश्यत इति डप्रत्ययः। व्युत्पत्तिमात्रं चेदं। रूढिशब्दत्वात्। सम्पुद्गकः संपुटकः इ
त्यमरः। तदेवं अयोगवाहानां शर्षुपदेशस्य जश्त्वाभावरूपं प्रयोजनं वार्तिकमतेस्ति भाष्यमते तु नास्तीति स्थितं। तथापत्वम
विप्रयोजनं। सर्पिःषु धनुःषु तुम्रविसर्जनीयशर्व्यवायेपीति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति। शर्व्यवाय इत्येव सिद्धत्वात्तनु
५८ म्ग्रहणं तु लंयथापि कर्तव्यमेव। नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात्। इह मा भूत्। वृंहिति। नुम्ग्रहणं हि स्वस्थानि
कस्यानुस्वारस्य लक्षकं। अन्यथा असंभवात्। नहि इण्कवर्गाभ्यामुत्तरः सकारो नुमा व्यवहितः षत्वविधौ संभवति। अनुस्वार
पक्षेस्यादिति द्वाद्विल्लादुः। अन्वादस्ताभिकला देन नुम्त्वं तथापि स्वाश्रयस्यानुस्वार[illegible]स्यपि सत्वात् शर्त्वेनैव सिद्धे निपमार्थ ३५

श्री

त्वपुत्वाभियमसजातीयापेक्षइति अनुस्वारेणव्यवाये चेद्भवति तर्हि नुमैव नत्वन्येनेति फलितं। वस्तुतस्तु अत्रिरेशं प्रति
अनुस्वारस्यासिद्धत्वात् दातिदेशा एवेह दुर्लभाः। कुरुहिंसु इत्यादौ विधायकत्वसंभवेनिय[illegible]त्वानुपपत्तिस्त्वा तथापि
लक्ष्यानुरोधात् तुस्थाने स्वेवरादेशं। यथा कुधाड् स्वत्रे तत्रान्वी होण त्वंमाभूत्। प्रांभणं होनस्यादित्येवमर्थं कल्पनेति वि ना२
ता रूपादिसुक नसु पुंस्वि त्यादौ माभूदितिलुस्त्वं। एतद्विधा वनुस्वारमात्रे लक्षणं। पत्वे तु नुम्स्थानिक एवेत्यन्यदेतत्। अ
स्मिंश्चपक्षे शर्षुपदेशोपि सत्व्यामेव हल्त्वयत्वे अल्पनां लरीवकत्वादेकास्तदेन लत्कं तु उत्तर वार्तिकव्याख्यानास्मभं
तरमेव स्फुटीभविष्यति। तथाचवरूत्वमपि। लेवकु भ्यो कः पो चेति सूत्रं तर्गतो विसर्गः सिद्धः एवं च सौत्रनिर्देशोनैवो
वार्तिकस्यार्थो लभ्यते इति वोध्यं। अनेन सौत्रं विसर्गग्रहणमेवोपष्टंभ्य शर्षुपदेशं प्रत्याचक्षाणं यथा श्रुतमद्भ्रूपदे
शपरं वार्तिकं व्याचक्षाणाः परास्ताः। अट्सूपदेशेन अनुत्वात् भ्रमयोर्ला भोपि हत्त्वयत्वाल्लाभात्। तत्फलस्य वक्ष्य
माणत्वात्। नचाद्भ्रूस्वेवप्रकारोत्र रदुपदेशान्न लाभ इति वाच्यं। तथासति पयश्विलादावि पत्वेन पचापत्तेः। अचत्वा
प्रियास मसूत्री तत्रत्य कैयटादग्रंथविरोधापत्तेश्चेति दिक्। अविशेषेणेत्यादिराधिकस्यायमर्थः। यत्रयत्र प्रदेशो प्र
योजनं च दृश्यते तत्र तत्रोपदेशः कर्तव्यः। प्रयोजनं नानिहृसं योगसंज्ञा दीर्घ्ववेति तथाहि। वार्तिकमतेउ [illegible]रूपस्थानीयो
पधातचपस्थानीयस्य हल्संज्ञां बिना संयोगसंज्ञा न सिध्यति जर्त्ये चैवेत्येवसिद्धं। ततश्च संयोगे गुरुरिति गुरुसंज्ञाया अभावप्र
सङ्गे अके इत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतो नस्यात्। तस्मात् लगुरुसंज्ञासंयोगसंज्ञा हल्संज्ञा नं[illegible]रोत्तरसापेक्ष तथा प्लुत

नी२

शब्दकौ॰ ३६

सिध्यर्थं हल् सं॰ ज्ञा ए॰ वितव्या। तदेतदभिप्रेत्योक्तं नोगसंज्ञाप्रयोजनमिति तथा उपदेशे संज्ञाप्रयोजनं। निष्ठू नं दु
ष्कृतं इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं यथा स्यात्। भाष्यकारस्त्वाह। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्गग्रहणं व्यपवृक्तानां प्रयोज
नं। उपधाग्रहणं प्रत्याहारान्तात् द्वितीयापरस्य विसर्गस्येत्यर्थं इत्युपदिष्टे सिद्धिरिति। अतो न सर्वविधि प्रयोजनं। न ह्यत्र इति
ति। विसर्जनीयान्तस्य पदस्य सह इतिपक्षे अन्त्यस्यैव सत्वं यथा स्यात्। पदस्य ये विसर्जनीय इति व्याख्यानाल्लिङ्ग इत्यमानस्ये
धी तिपाराभावादसिद्धत्वाद् दमपि न प्रयोजनं। द्विर्वचनेन प्रयोजनं। उ॰ रः कः उ॰ रः पः। अनचि चेति अचउत्तरस्य परो विधी
यमानं द्वित्वं सिद्धं भवति। तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोऽपि प्रयोजनं। यथा उरः केण त्यादौ अचः परस्मिन्निति स्था
नाति। एवं व्यूढोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति। स्थानिवद्भावात् सकारस्य। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो अल्विधित्वसति सिध्य
ति। नव पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधो सिद्धिरित्यर्थं। न पदान्तस्य रोपधस्य तस्य अचः परस्मिन्नित्ये तद्विषयक
त्वात्। स्थानिवद्भावं प्रतीत्य पादीस्थस्यासिद्धत्वान्न्याय सिद्धं तदिति पक्षे तु नेदं प्रयोजनं। उरः केणेति णत्वं संस्कत्वैतत्र
सकारस्यादित्वं वाधिकं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक्। यद्यपि सर्वमिदं अट्कुप्वाङ् रूपदेशो न सिध्यत्येव तथापि वार्तिकाक्षर
स्वनायादित्यादि संभवतीत्याशयः। लण्। अत्र अकारो अनुनासिकः प्रतिज्ञायते। नतु हकारादिधिर्वोच्चारणार्थः। तेन रण
रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं भवति प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकस्तु रकार लकारयोः सवर्णविधिरिति वार्तिकनिर्देशः।
नतु अष्टलि स्याज्ञानुबन्धेण कारः स एव हानुबध्येते। तेनाण्ग्रहणे द्विण्ग्रहणे तु वर्णपरेण वेति संदेहः प्राप्नोति। न ३६

नु

स्मात्संदेहाये ह अनुबन्धो लकारमेव कुतो न कृतं इति चेन्न। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति
परिभाषा। ज्ञापयितुमनुबन्धस्यैव पुनरनुबन्धात्। अमङ णनम्। झभञ्। अत्र अकारानुबन्धो भाव्येप्रत्याहारत्वात्
सन्निप्रत्याहारत्रयेऽप्युपयुज्यते। अमङ ङणि ति तत्र नकारे णेवानिर्वहति। तथाहि पुमः खय्यम्परे इत्यत्र। नय
सकार भकारपरः खय्भवति। येनातिप्रसंगः स्यात्। तथा हलो यमां यमि लोप इत्येव पाठ्यं। नच ह्रकारम कारो रूका
रभकारपरो स्तः। हलुकु तरपोरुत्तयोः संभवेतुमरो इति लोपेन भाव्यमेव। तथाऽस्मो रुत्वादविडन्तु एनमिलिता
र्थे। नचरूकारभकारो परो लोकेः उह्य ज्ञेर्लभेश्वा रूपितो स्तएवेति चेन्न। उह्य द्वैविधत्वात्संयोगान्त लोपे सति
उदिति रूपाभ्युपगमात्। क्रमेणतु अश्वविधानात्। जन्वेवमपि आगमि नस्तु मो ङ णनेभ्यः परे भवा आगमास्तु पंचेति
संख्यानानुदेशेन स्यादिति चेन्न। यथासंख्यमिति सूत्रे हि अध्यर्धप्रमितिसे वेलार्थ्यानिर्देशमनाभगतत्संख्या साम्यमभ्री
मते। न तु लक्षणेकारे वकार्यांशप्रयोगगतं। तस्मान्मा तुमकारोऽनुबन्ध इति स्थितं। घढधष्। जबगडदश्। खफछठ
थचटतव्। कपय्। शषसर्। हल्। इति माहेश्वराणि अक्षरसमाम्नाय सूत्राणि। अथार्थसंग्रहः। एकस्मात्
ङ ञ ण व रा द्वाभ्यां ष अिनु एवेकरणमाः स्युः। त्रेयो य यो व त्रुभ्यां रः पंचभ्यः शलौ षड्भ्यश्च अस्यार्थः। ङ ञ ण व र
एभ्यस्मात्परे ज्ञालाः स्युः। तथाहि। ङकार एकारादेव परो ग्राह्यः एङ परत्स्पामितिमया। नतु विङितादिभ्योऽज
स्वति वक्ति वच्यातिभ्यो ङित्यकारेणाग्रहणमस्तीति चेन्न। आदिरन्त्येनेत्यत्र आद्युदित्तस्वर्णस्य चेत्सतोऽप्रत्ययइत्यनुवृत्तेः।

शब्दकौ.
३७

अत एव बहुष्वपीति न प्रत्याहारग्रहणं। सुपि चेत्यत्र तु अप्रत्ययः इति प्रालघे यो नास्ति यञादाविति विशेषणं तु उत्तरत्र
बहुवचने झल्येदिति विशेषणात्। सुप्तिङ् इत्यत्र तिसः आकङ् सातू इत्यादि वर्णात्। राः सर्वदूः हलो रित्यत्र तु अङ्ग्य हलसामर्थ्यात्
इति प्रत्याहारग्रहणं न भवति। अणो रो हलादौ चेति द्विव्याख्याने अङ्ग हलो रिति व्यर्थमेव स्यात्। द्विविधा एव हि कित्तः प्र
त्ययाः अणादयो हलादयश्च। अति रासोईं त्यत्र तु कित्वमेव नास्ति आ सहे कादेशस्य स्थानिवद्भावेन अणादि त्वादीर्घ
ईशो ङीत्यपि न प्रत्याहारः। ॠकारान्तेषु ॠ छत्यूनामिति गुणविधानात् तापकात्। सनिश्च इङ श्वेति न प्रत्याहारः। इ
को झल् इति कित्त्वविधानात् अस्य गमां सनीति दीर्घविधानाच्च। इङं तानां सनि गम्यादेवोक्तिसि तु हाल्तस्य त्वयं नि
र्विषयं स्यात्। परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः इङश्चेत्यपि न प्रत्याहारः वैयर्थ्यप्रसंगात्। तथाहि। इकारान्तेभ्य एरचा भावं उ
कारान्तेभ्यश्च दोरविषया ॠकारान्ताः संख्येव ना एऐतानामपि अनैमित्तिकेन आत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भाव्यं। अतः
प्रत्ययोत्पत्ति वेलायां एऐतानसंख्येवा ऋदंताः परमवशिष्यन्ते। तत्र उरत्येव लाघवात् कुर्यात्। वस्तुतस्तु सामान्यतः सात्वे
नैव ऋदंतेषु पदाः सिद्धत्वात् तत्रमेवेदं न कुर्यात्। अथोच्यते। इङश्चेत्यारंभसामर्थ्यादेव लोवर्णांतेषु एव अनः सह
वैकल्पिको पदस्य समाधिश्च बालिति। तदप्यन्न। एवं हि सति अनपेक्षितावेव बाग्रहणं कुर्यात्। कीङ्गीनां णाविति न प्रत्याहा
रः। कीङ्ग्योः पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। नच इकारान्तानां मध्ये एतयोरेवेति नियमार्थं पृथग्ग्रहणमिति वाच्यं। एवं हि
इक इत्येव ब्रूयात्। एङंतानां सामान्यलक्षणेनैव आत्वस्य सिद्धत्वात्। इङ्धार्योरित्यपि न प्रत्याहारः। धारिणसा ३७

ध्वर्पणात्। तस्मात्सिद्धं इङ् कार एकस्मादेवेति। तथा अकौ यो व्येकस्मादेव। अतो दीर्घो यञीति। तथा अन्रउणि वे
बल्ल्वां णकारो व्येकस्मादेव। अणि लियथा। अथेणः षीध्वमित्यादाविण्प्रत्याहारो व्येनेन कुतो नेति चेत्। न। अणि
ऋवालमुवां ध्वोरित्यत्र इकारो कारयो स्वरूपेणाभिर्ह्रयणात्। अन्यथा हि संहितायां मा आल्लाघवात्। पदच्छेदेप्यहमा
त्वालाघवादिण इत्येव ब्रूयात्। व्याख्यानात्पूर्वेणन तु परेण गृह्यते। व्याख्यानं चात्र सिद्धांतेपि दानिणं। ध्वो रित्यपि
निर्देशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घयोः तयकारवकारयो रानिसंदेहः स्यादेव। एवं एव श्वत्वादेशा इति सूत्रेडाप
इत्येवं प्रनिपातलाघवार्थं वर्णत्वेन ग्रहणमपीहलिंगं। इण ग्रहे हि तत्र यथासंख्यप्राप्तिरेवनेति न तत्परिहारायपाल
तव्यमिति दिक्। एवं ञकारः न मम ङणनमितिः। ङ मोवयमावङ इति सूत्रे अवङ इति न प्रत्याहारः आद्यादेशा ड्यर्पणात्। एवं
रकारो व्येकस्मात्। अहकुधाङ्गिति। दाभ्यां षः एकाचो बशो भष् झषंतस्य सध्वोरिति मण्या। ककारस्त्रिभ्यः अकः सवर्णे।
इको यणचि। इसुसुक्तांतात्क इति यथा। णाति त्यत्र लोणकौ च त्रिभ्यः अणुदित्सवर्णस्य चा प्रत्ययः इति चाणः। इणः षी ध्वमित्यादयस्
वेङणः इको यणचित्यादौ यस्त्वा। तत्र यण्ग्तावन्न पूर्वेण नसंभवत्येव। इण्तु संभवन्नपि विधायकाल्लः। अणस्तु उभाभ्यां ग्रह
णं क्वचित् पूर्वेण क्वापि परेणेति विवक्षायां ग्रहणं कश्चासेन परेणैव। अन्यत्र तु पूर्वेणैवेति सिद्धांतः। उक्तं हि व्याख्यानतो वि
शेषप्रतिपत्तिरिति। नहि परेऽप्यर्णा कोदि त्यादौ व्याख्यानादन्यद्बाधकमस्ति। किंच। अणग्रहणे नित्यावश्यं च रण
रपरः अणुदित्सवर्णस्य। इलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः। केणः। अणोप्रगृह्यस्येति। तत्र उरण् रपर इति तावत्पूर्वेण। अतएव

२।५

इक्शास्तीति धातुग्रहणात् ज्ञापकात् । तद्धिमाह्लाणमित्यादौ व्यावृत्त्यर्थं क्रियते । परेणाच्ग्रहणे नामीति दीर्घस्यापि परत्वा २१
३८ पत्त्याव्यावर्त्यप्रसिद्धिः । ननु विकीर्षतीत्यत्राज्झनगमामिति दीर्घे परत्वेन सति उपधायाश्चेतीत्वमेषितव्यं । तद्ग्रहणा
मित्याद्यप्रसंगे तद्वाच्यं तेन कृतत्वा उत्तरार्थं धातुग्रहणं भविष्यतीति चेन्न । एवं हि सत्युत्तरत्रैव कुर्यात् । इहैकं तत्ज्ञापकमेव
तथा च वक्ष्यति । तुह्राव उत्तरार्थं तु इह किं चित्र प्रोक्तीति । किं च । अण्ग्रहणसामर्थ्यादपि इह वृत्तिबोधार्थं । यदि हि परेणाच् स्यात्
उरजित्यन्ग्रहणमेव कुर्यात् । ... क्रूतं क्रूतेन ... पाहिमा ह्लाणमित्यादौ आद्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिक दीर्घाणां
२६ रपरतायाः परेणाण्ग्रहणे उपपादयितव्या या तावता प्लाभात् । कर्तां कारकरित्यादौ गुणवृद्धी प्रसंगे स्थानेन वर्णस्य
नादिशेषाद्रपरत्वविकल्पेन प्रसंगइत्यपि अण्ग्रहणे न सिध्यत्येवास्यादेतत् । कर्त्रर्थमित्यत्र दकोपानीरपरत्वे रेफद्वय
श्रवणार्थमण्ग्रहणं स्यात् । तन्न ... ग्रहणे नासिध्यति । हलोयमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः । सयोहो न्यतरस्यामित्य
तो न्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्तते । अत्र च ज्ञापकं ग्रहणकशास्त्रे अण्ग्रहणं । तद्धि सर्वे तासां वस्सर । ... कमित्यादौ परसवर्णस्य
सानुनासिकस्य ... ग्रहणे न ग्रहणात् इति वक्तेति ... वृत्तानां ... कस्य श्रवणार्थं क्रियते । हलो यमामित्यस्य
नित्यत्वेतु व्यर्थमेव तत्स्यात् । यद्यपि गुणानाम भेदकत्वेनैव सानुनासिकवत्तां ... सिद्धे ग्रहणकशास्त्रे अण्ग्र
हणमनेवोविर्तनत्वर्ण ... तथापि गुणभेदकाइत्यपि पक्षं ज्ञापयितुमण्ग्रहणं । भेदकाभेदक पक्षयोश्चातिव्याप्ति
पक्षयोरिवलक्षणानुरोधाद्व्यवस्था । अतएव च तन्मर्धोदात्तनिपातनमित्यादि संगच्छते । अतएव चाष्टन आविभक्ताविसा ३८

त्यविदमस्त्य ... धात्वेवानुनासिको नेति वक्ष्यामः । यत्तु विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरवर्णनं । अनुवर्ततेविभाषा
५२ शरोचिमहार्यत्वात् ... मित्येहि तस्यलोपेप्रतिविधार्थी नकश्चित्स्यादिति तत्तुभाष्येदूषितं । तथाहि । लोपस्थाने
सत्वेभवोरहलाभ्यामिति द्वित्वेनारंभसामर्थ्यात्तद्बाधः द्विविधाएवहि परः यनोऽझरश्चेति । तत्रहलोयमामिति
झरोझरीतिचलोपे ... तेद्वित्वं रथास्यात् । किंतर्हि तयोर्योगयो रुदाहरणमिति चेन्न । यत्रान्तरेणद्वित्वं ... ननत्रयं
लभ्यते । यथा आदित्यो देवतास्य आदित्यं हविः प्रतं अनमिति । एवं स्थितेव तुर्थे सत्रा पियदि द्वित्वं स्यान्तर्हि लो
पो न स्यात् एव । तत्स्थसार्थकः झरो झरीति निषेधः कथं विभाषानुवर्तिं ज्ञापयेदित्यास्तां तावत् । सर्वथापि विक
ल्पानुवृत्तेः स्थितत्वात्पक्षिक रेफद्वयश्रवणार्थं अण्ग्रहणं अस्त्विति । अत्रोच्यते । कर्त्र्यमित्यादौ सत्यपि रेफ रपरत्वे
द्वयश्रवणं दुर्लभं । रोरीतिलोपात् । नचतस्यपदान्तस्येति व्याख्यातुं शक्यं । जर्गृधे र्लुङ् अजर्घाः । पास्पर्धे र्लुङ्
अपास्याः । इत्यादेरसिद्धिप्रसंगात् । नचाण्ग्रहणसामर्थ्यात्तद्बाधः पूर्वेणापि ग्रहणे अबाधेनैवोपपत्तेरितिदि
क् । तस्माद्धातुग्रहणसामर्थ्यादण्ग्रहणसामर्थ्याच्च उरण्रपर इति पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितं । वस्तुतस्तु धातु
ग्रहणमेव ज्ञापकं । अण्ग्रहणस्य ऋकारात् इत्यादौ रपरताफलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । अणुदित्सवर्णस्य चाप्र
त्ययइति पुरेणैव उ ऋ दिति किंग्नत् । तर्हि कृतस्ख ... इत्यस्मात् चुरादि ... अबीभृतदित्यत्र ऋका
रस्यदीर्घस्यापि स्थाने ऋ ... यथास्यादित्येवमर्थं तपरकरणं कृतं । ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेणग्रहणे तु दीर्घस्यर्कृ

शब्दकौ० कारस्य न[illegible]आनित्वं नवा आदेशात्वैमसकामिति व्यर्थं तपरत्वं स्यात्। ननु सत्यपि परेण ग्रहणे उदित्त्वबलपरत्वं
३९ दप्यैव भाव्यमानेन सवर्णग्रहणप्रसक्ते रिति चेन्न भाव्यमानत्वादिति तत्र वृत्तिकारः। न चायं भाव्यमानोऽण् उदित्तु भाव्यं
णां तरानित्वत्वर्थं स्वरूपेणाभ्युक्तायतइति। कृते तु तपरत्वे गुणदत्वादेवदीर्घस्थाने भाव्यमानतापि लभ्यतइत्यर्थे १२
तत्। तस्मात् ग्रहणशास्त्रेऽण् परेणेतिस्थितं। तत्फलं तु उरण्रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणात् तत्र
लोकदोषः पूर्वस्येत्यादौरपरत्वासिद्धिः। हलोपेपूर्वस्यदीर्घो[illegible]ण इत्यत्राविहलामेणाम्संभवादेर्यान्तुषधोपा
भावादणर्थमिवाण्ग्रहणं स्यात्। तत्रश्च अकस्त्येवसिद्धमित्यण्ग्रहणसामर्थ्याल्लवेण। ननु ढत्व उघमनेअस्मा
८।२।७ दविड्ढ इत्यादि उभावे गुणे धत्वष्टुत्वढलोपे कृते उरेफस्य दीर्घस्थान सांम्याद् ऋकारे ढूलोपस्यासिद्धत्वादुपधाया
श्चेतीवेह वर्णस्यहआशु लेवेदीर्घं पास्यात् इति परेण ग्रहणं स्यात्। एवं तर्हि तृतीयेक्लिने देशार्क्षिगात्वर्णेन।
परेण हिग्रहणोहलेम्स्वत्राप्यस्यैवाण् ग्रहणं स्यात् इत्युक्तेः संप्रसारणेकृते दीर्घः स्यात्। तथा ह हादिपु ढशब्
स्वपाठोपि सामको वोध्यः। ढूढ उपमेि[redacted]अस्मानिष्ठायां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपे कृते धुढढ इति रूपं। ढूलोप्प्यादि
श्वायं उद्दहस्तः स हन्तृनमिंढ इति दर्शनात्। मृजमस्यावहेरुलिम्पे हर इत्यादिगंधे स्पष्टमेतत्। तुदादौ एतच्छा
तरत्वेन पद्मनामयोः। ढहस्तहूहि सार्वाइति धातोरपि निष्ठायां तढः स्त्त इति रूपंवोध्यं। इत्येतत्तु ढलयोरि
ति तु उभानो नका[redacted]हकारस्योन्नोदोनिर्नतकारस्यढलंवनिपात्यते। ननु असिद्धकांडस्थैत्वादिह २९
८१

प्रवृत्तिरितिचेद्यते। तेन त्रपादिदुत्व्यपारिहढी कल्पस्यादौ कृपुत्वमपुंकौलिरयादेशः। फढः भावभ्यासिध्य
मीलिदिक्। तेन ढूकोपसूत्रेपरेणाण् ग्रहणेपक्षेपिहकृढ ढ्रूलंढेवाति प्रसंगो न तु इहढेपीतिविवेकः। केचि
त्तु तत्र परेणाण्ग्रहणे मैंकानोकामी ढढ उपान स्कावत्तुकमितिपत्वसर्वनीययोरसिद्धत्वात् ढत्वप्रसंगः। तथा
पी हस्वमुत्योपात्कितस्यावहत्स्यभावात्यापपूर्वेणाविष्यति। अद्यायेनोपपत्तौ पेवायोनन्यापपत्तालेणगए
स्येत्यत्र परेणासति कर्त अग्नेवायौ पश्च पयोमात्रकाभावहाणोमात्रावृक्षवपतेरप्रत्ययः। वस्य अर्थापिप्रो
निरिपवर्जिताअंतस्थाः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेनाद्धेयुक्तत्वात्। तस्मादिह अण्गृह्येतिपर्ढ हासादवए
वानुनासिकोवोध्यः। तथाण्ग्रहणसामर्थ्यात् जिनपुक्ल्यापस्यवाधः तस्य पूर्वेणोपपन्नत्वात्। अपरण
सत्रेत्यत्र वारहस्वश्चादमित्यं कैव्ययोध्युस्यादयत्। कहंवश्वतीति पिकृते ढहस्वश्च मावह इतिलोवरित्नोपेयक
२५ मेव हस्वदेत्तद्विविदस्वदृश्वतिभवति। किंधिनु क्वोलुसं तस्थानिवत् कौमिथ्वंप्रतिनिस्थानिवदित्युभयधापिस्थानिकास
वमिपेधात् संप्रसारणप्रसंगो लोपोवार्णैदिति लोपेवाधितानदपवादस्योठः प्रसंगः नेति न तु उभस्थानि वृत्ताना
कृतूनिमित्तोवलोपो न भवति। न नैवमपिवक्तव्यकरोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति प्रसंगोति। न चस्थानिवद्भावः एवं प्रसि
द्धिनाश्रेपधातिलिर्वेनन्। ओभंगोइत्यतो शीत्यनुवर्त्याशिहलि तदेवानादिति। न वादिर्घपरेदिदिलोपः प्राग्भाविर्नोवृ
पमेवाप्रित्यतुठू प्रसंगतीयः। अंतर्भूतकिनाश्रयतया अंतरंगेकर्तव्ये बहिर्भूतणात्रपेक्षतया वहिरंगस्यासिद्धोपे

शब्दकौ०

४०

सप्तसिद्धत्वात्। इहलिइत्यत्र कल्प्यं। विप्रतिषेधे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन दश्यति ग्रहणेनग्रहणम्भवेतिचत्वंदुर्वारं।
न चालिलोपस्य स्थानिवत्त्वं पदान्तविधौ नेति निषेधात्। पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाच्च। तस्मान्नो पश्यति रपि तुवेति
वीतिर्वा। रक्षं वेतीति वक्तव्यः। रक्षां नानीति वक्तव्यः। वृक्षव्यं वृक्षवंश भावे वृक्षवृश्चि। न तु क्विप्। दुरुपसंगात्।
कोविधिं प्रति स्थानित्वानिषेधात्। तथा च देवयतेर्द्दिवृरि। तोस्यंतिकलितं। नचैवमपि लोपो व्योरित्यस्यप्रसंगः स्थानिवत्त्वा
त्। न च परान्तवत्त्वं। पदान्तश्चेन्दिधीमतड्ल्पर्णादि। लोपस्य वा नवयवत्वात्। किमावितं चेदं नोभगोइति सूत्रे कैयटेने
विरक्त। मतु हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं। वृक्षवृकरोतीत्येवं रूपः प्रयोगो नास्त्येव। अनभिधानात्। लॅण्सूत्रे
नपदान्ताः ■ लोपः संतीति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधानं निश्चीयतइति। तच्चिंत्यं। लॅण्सूत्रभाष्ये नपदान्ताः परेणः संतीति
पाठात्। अथ पद्येति पर्युदासाश्रयणेनावामेव कार्यभाक्त्वादितरेकार्यभाजो न संतीत्येवं परलयाकैयटेन तद्विवरणाच्च।
ननु वाममस्तिकर्ते इत्युत्तरभाष्येणास्य दूषितत्वाच्च। तदुदाहृतपाठेऽ तद्भाष्यस्यो क्तिसंभवात्तलाभाच्च। अतएव नोभगो
इति सूत्रे भाष्यकारवार्तिकादिभिः सर्वैरपि वृक्षवृक्षदुदाहृतं। स्वयमपीहत्यैवोदाहृतमिति पूर्वापरस्वग्रंथविरोधो
नाथरतिकैयटादिसकलग्रंथविरोधो विरुध्यन्तामावश्येति तिष्ठतु तावदेतत्। प्रकृतमनुसरामः। म कारो द्विर्भ्योस्या
स्य पुनःस्वय्यन्तपरे। हलोयमामपि लोपः। ङमो ह्रस्वादचीति। यकारश्चलुम्पः। इकोयणचि। इत एकाचोः एचोयवायावः।
द्वयैर्तु ताभ्यामैजिति। यकारोपि हृतुर्भः। अनुस्वारस्यययि। प वउ त्रः। झयोहोन्यतरस्यां। पुनः स्वयीति। रःपंचभ्यः। ४०

परो नुनासिके। रोरि। ढ्रलोपे। रिसवर्णे। खरिच। अभ्यासेचर्च। वा वासे। शकारः षड्भ्यः। भोभगोअघोः पूर्वस्ययोशिह
शिच। नेद्वशिकृति। सलोः। अदभ्यस्तात्। एकाचो बशोभष्। एकाः लोपिवड्भः। अतोलोपस्य। हलि सर्वेषां। स्वच्छादेः। रलोव्यु
पधात्। सलोहरः। झलां इत्युपधादिति। अर्थवत्वनुदन्तस्तत्रोच्छे हल्लीरईः संभवानां अष्टाध्याय्यां व्यवहृतानां
प्रत्याहाराणां संग्रहः। देनसूत्रेण आदेरप्रत्याहारस्य अर्मेताङ्इत्युणादिषु व्यवहृतस्य अमप्रत्याहारस्य व्यामिश्रं
लेषामेङेकद्वयन्तरमितिवाप्रश्नो तेनाव्यवहृतस्य तस्यैव यथोद्दिष्टाः अरिपोक्तरसादेरिति वार्तिककृताव्यवहृतस्य च
ङ्प्रत्याहारस्य वाप्यनुपपदोषः संरक्षाविषयमव्यामनुत्तरत्र। एकत्वात्यरिंशतैव। व्यवहाराद्ध्यवसीयतइति बोध्यं।
अत्र श्लोकवार्तिकं। प्रत्याहारेनुबंधानां कथमज्ग्रहणेषुन। आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्चबलवत्तरः। प्रत्याहारोपदेश
मालापः। तत्रायेत्तुबंधाः। तेषां अज्ग्रहणेषु सुपलक्षणं। अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु। कथं नेति। ग्रहणमिति शेषः। आदिरं
त्येनेति सूत्रे हि अकारस्याप्यावकाराद्धर्णानां भवंति। अतः संशयः। स्वत्वाविशेषात्। काराद्वीनामिव णकारककार
ङकाराणामपि स्यात्। तनश्चदधिणकारः दध्यिककारः दधिङ्कारइत्यादौ यणस्यात्। एवं मण्ग्रहणेष्वकारस्याद्
दिग्रहणात्तु वीनामित्वात्तद्बहुव्रीहवादइतिणत्वं स्यात्। एवमिण्ग्रहणेष्वकारग्रहणात्। अकिंचिद्धेरत्याद्यौविभाषेट
ङ्प्रतिषिद्धस्तादिति पूर्वपक्षः। पूर्वार्धस्यार्थः। उत्तरमाह। आचारादिति। आचार्या वृत्तेः कृतोनिर्द्देशः। उणादयोबहुलंछंद
सिद्धेषि। ङसिङसोश्चेत्यादौ यणोकृतत्वानुपपत्तेः नानुपपत्तेर्भावो संधिर्नेति तदपेक्षत्वर्थः। समाधानांतरमाह।
चिलप

शब्दकौ० ४१

अप्रधानत्वादिति। अणित्यादिसंज्ञाः प्रत्येकं तद्रूपप्रतिपादकतया नानुबंधा उच्चार्यंते। ततश्च पदार्थवृत्त्यादीयमानत्वात् ते
नामप्रधानत्वं। इतरेषां तु स्वार्थसिद्ध्यादीयमानत्वेनोच्चार्यमाणत्वं। तेन तेषामेव संज्ञानत्वं नुबंधानां। प्रधानाप्रधानयोः प्र
धानेकार्यसंप्रत्यय इति न्यायात्। नन्वेवं। अकारस्यापि संज्ञा न स्यात्। संज्ञाप्रतिपादकत्वेन कार्यत्वे वा तस्यापि [illegible]
शोकात् इति चेन्न। एवं रूपमिति त्वनुच्चार्य आदेरपि संदिग्धत्वात्। स्वरूपं वा देहे [illegible]। नान्यस्य। सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शि
तया औत्सर्गिकत्वात् [illegible] इतोऽप्राधान्यप्रतिभानात्। तदेवं संज्ञाप्रवृत्तिकाले [illegible] धानां सन्निधानमनुपे
तदेवासमाहितं। वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह। लोपश्चेति। [illegible] तरः स्वार्थे तरप्। अस्यायूतरमिति पृष्ठा।
हलंत्यमिती इत्संज्ञा [illegible] एकारादीनामनुसंज्ञा प्राप्नोति। लोपश्च। तत्र परत्वान्नित्यत्वादंतरंगत्वाच्च लोपे कृ
ते संज्ञाप्रवृत्तिकाले एकारादीनामसत्त्वादेव तेषामप्यसंज्ञा नेति भावः। यस्मिंस्तु प्रत्याहारे यो नुबंधोऽपेक्षितः तस्य
स्ववचनसामर्थ्यात् तत्प्रवृत्तेः प्राग्लोपाभावः। [illegible] तत्र [illegible] नसहित आदिः संज्ञा भविष्यति। अंतःपा
तिनां तु बुधानां न संज्ञा। [illegible] कारादि [illegible] नन्वेवं [illegible] प्रत्याकारे अकारस्य [illegible] सोनुबंधः। नहित
[illegible] ततः प्राग् [illegible] संज्ञाविरहे लोपदेशो [illegible] संज्ञार्थोऽप्रवृत्तेः। एवं च समाधानमपि दुरुपपादं उदाहृत
स्याचारस्य लोपश्च [illegible] नैगतार्थ [illegible] स्वौ [illegible] नप्र [illegible] गुण [illegible] केन [illegible]
माधानस्यतत्प्रपादत्वादिति दिक्॥ इति श्री शब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ छ श्रीः॥ ४१

[illegible] सोऽस्यादिरिति अकारस्यानुबंधत्वेन लोपस्य [illegible] तस्य संनिधानात् [illegible] स्यादिति भावः [illegible] अनुनासिक [illegible]
सिकस्य तस्य भावः सिद्ध एवेति भावः [illegible] अनुस्वारः स्यादिति [illegible] २

ॐ [illegible] प्रथमपादे [illegible] एवाविद्यमानत्वात् [illegible] भावः ६
[illegible] २

वृद्धिरादैच्। आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात्। संज्ञाप्रदेशाः वृद्धिरेचीत्यादयः। तदुदाहरण
मेवास्याप्युदाहरणं बोध्यं। [illegible] इति [illegible] लुग्वा। अथवा समाहारद्वंद्वः।
नन्वेवं द्वंद्वादुदकान्तादिति टच्प्रत्यायादिति वाच्यं। समासांतविधेरनित्यत्वात्। अत्र ज्ञापकं [illegible]
५४ दविधानं। [illegible] इति [illegible]। क्वचित्तत्व सामर्थ्यात् ज्ञाप्यमानमेतो [illegible]
[illegible] यथा [illegible]। यथा [illegible] इति विधीयमान [illegible]
[illegible] नत्वन्यथा। अत्र [illegible]
समासांतानामनित्यत्वात् [illegible]। तस्मात्सप्रत्ययविधा
नं ज्ञापकमिति स्थितं। तथा [illegible] ग्रहणमपीह ज्ञापकं। अन्यथा [illegible] इत्येवनि
र्दिशेत्। एवं हि सति [illegible] समासांत [illegible] समासांत [illegible] इति वक्ष्यते।
[illegible] ग्रहणमस्तु। तथाहि। [illegible]
ति [illegible] आदेशः [illegible] इति [illegible] विरोधसंनि धानादिति भावः
[illegible] नित्यत्वात् [illegible]
अनित्यत्व [illegible] तस्मात् [illegible] ग्रहणं ज्ञाप
[illegible] समासांत [illegible]
[illegible] इति [illegible]

शब्दकौ०

४२

दुर्जीनरसाहवर्मेणा ... मितिकदृत्तरस्यक्रुणा ... अवयवसत्वेपि नसत्ता स्वरनिपातः एवंचतत्साहवर्मा ... इति समासांत एव नतु पाद्यते। किं चिनित्य
नरसाहः ... इति वित्तरसाहवर्मेति ... समासे पुंवद्भावो निषिद्धः
सावर्णसाहः।१

नमत्तिवेन्न। दुर्जीनरसाहवर्मवत्केनापि नतु श्री सूत्र विहितस्य कारणसंभवात्। कृतद्विलसानुवंधस्यापि कुंपठन्ना
वति। किंगंतृतं ध्रीणंजो ध्वकुलिसी रनामनाम वेतिसूत्रे अपाठे त्वनुरत्वा अपवर्ग गमित्याद्यानुत्तरपदं तो
दात्तविधायके अध्वशब्दग्रहणमपीहार्लिंगं उपसर्गाद्ध्वनइत्यत्र सत्वमस्य नित्यत्वेहवित्यादेवासिद्धं स्यात्।
च्चाप्रतेरेभ्यादमत्वसुरु एइति सूत्रे भ्राद्गिणे राजन्शब्दस्य पाठोपीहलिंगं। अन्यथा राजा हंसरितिभ्यवी
तिदेवसिद्धे किं तेन। यत्तु अन्कृन्नष्वा पद्यमानं नहिद्दुत्वमादिलोपस्येव तद्विधिनंदतु करणमित्यविदेशोत्यत्र
यस्याविशतो नदकरणं नापकमिति। तन्न। अतिदेशो यन्नानि त्वइति कृतत्कस्त्रेषूपं वित्वत्वादिलिदिक्। कृतत्न
नयोः साधुत्वमित्यादिभाष्यग्रंथाश्च क्लिष्टत्वेनुकूलाः। अनयोः पदद्वयोरिति स्वरसात्। अयुवा आदितिअस
मस्तमेव। पस्पशाया शब्दाप्रतिपत्तिरितिवार्तिकेभाष्ये कारैरेव वद्धिआत् ऐचिति पदविभागप्रदर्शनात्। अस्मि ३ समासपरे
न्पक्षे अनयोः सूत्रखंडयोरिति नेयं। पक्षांतरानभिमायकमेव वा तत्। वृद्धिशब्दस्तु लंत्रेणार्थत्वा वायोजनीयः। द्वि
श्रि४ त्वनैदूयणः संप्रसारणमित्यादावि वोभयथा व्यदोपात्। आदिति तपरकरणमैजर्थं। तेनाइमात्र वृद्धसंज्ञाणामैत्वं
संज्ञा न भवतीत्यादिषु ओष्ठ्य ऐ औ वृद्धत्रयोः प्रर्पद्यते। नचैवंवकारस्यउत्तरशेषचैवस्यादिति पद्दलनतादिहऔ
नस्यादिति वाच्यं। अनंतरेदीर्घतया आकारश्लोष तस्यादिसंभवात्। यत्तु वाद्युजितेपदं ... रित्यादो ...
मिथ्यामिश्रत्यलपरत्वेभेदकारोपि पाठ्यतइति तिलतुरिलनिपिदिकृच्ञमाष्यकारैर्वक्ष्यमाणत्वात्। दात्यवस्थावत् ४२
... प्रकाराभावादितिलभ्यणइति ... मीमांसकमर्यादायाः ...
पदसौ नवोके प्रयोगासाधुत्वोत्वाद्याभिपितस्यैवोचितमितिभावः। किं च आदैजिति पदविभागे उद्देश्याने कत्वाद्वाक्यार्थबोधार्थं दृद्धिशरस्यादुक्तस
या असमर्गो रवं द्वन्द्वे समाहारस्यैकत्वादुद्देश्यस्य शरत्तः संभवाद्विनाद्वृद्धि विनापि सिध्यति॥७॥

वासि० ... पर्याय।
राधा।

वृद्धसंज्ञायाः सर्वत्राविशिष्टत्वात्सर्वेषां शब्दानां पर्यायत्वं माभूदिति व्यक्तिविशेषोपहितेत्युक्तं। घटव्यक्त्युपहिता वृद्धसंज्ञा घटत्वमित्यादि
रीत्या सर्वेः। यत्तीनामानंत्यादज्ञानो शक्तिः कल्प्यते। उपधानं च स्वधर्मारोपेणभेदं व्यक्तिनिष्ठवाच्यतायाः संज्ञादावारोपात् अ
न एरोपमीपव्रती ... धर्म मादधातीत्युपाधिरिति व्याचक्षते। घ

वत्र श्यपि सोम्य संज्ञा शक्तत्वात्स तीनां चसवासाम पि प्रणादिप्तपास नुवेय्यपीमिति यः न यीपसेउं ॥ ध्वयोर्थं संज्ञाशब्दानां आतिरा... इदि... बोधार्थं सूत्रमाव श्यकमितिभावः

लघ्राहकत्वात्। यत्तु नन्तुदकारसमभ्यस्तेपपक्षोमुधवयनात्रं। इत्यत्रुतपरग्रहणं स्वार्थमिवेत्यादिप्रयोगेबोलं नवि
मतव्यो। ननु यो कुरिति कुर्वं आदेशशब्देयानोति। ननु एषा शब्दानां प्रवर्तनिरिति पक्षे स्वसंज्ञाशब्दतया लौकि
कत्वेनानुशासनविषयत्वात्। नयोपक्षेपिणा तिशब्दत्वसंभवात्। वैशेषिकपरिभाषया वृद्धत्वगुणत्वादिजातिपी
कादेवैयाकरणपरिभाषयापि तत्वीकारस्युदुर्वारत्वात्। यत्तु नन्तुसिद्धांतेव्यक्तिविशेषोपपक्षतसामान्यएव जा
तित्वस्वीकारादिहाविस्तासु। व्यक्तिविशेषाश्चस्वरूपसत्ता अंतर्भेदेनानुगता कृताःसतोपधायकाः। तदुक्तं।
तस्यां सर्वेशब्दाख्यवस्थिताइति। आपंतावयवद्वारा समुदायानुकरणं वा पृष्ट शब्दः अनुकरणशब्दाश्च जातिश
ब्दएवा नत्र तकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। नत्राघपक्षेसङ्ग्रहवैयर्थ्यं। मदीयशास्त्रे वृद्धि शब्देनादैचएव विनियोगस्याभिम
ग्राह्या इति नियमार्थस्यारंभात्। तदुक्तं। अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्तत्वबद्धेदेनसंज्ञितिनियोगानित्वातस तार्थवाचित्वेप
रसंज्ञाताल्लौकिकत्वादिति। अनेकस्मिन्ननेकाः शक्तिरस्यास्तीति विग्रहः। अवच्छेदकभेदपिलापयाद्युक्तिभेदेव पकतासद्या
औपाधिको भेदइतिप्रवादस्तूपाधिर्भिन्नद्रव्यत्वपर्यवसन्नइतिमतेनापाः पक्षः उपाधिः ... माधितिकोमी धर्मेण
भवति भेदवदुपधेयेपि भेदोस्तीतिमतेनाद्वितीयः कल्पः। नकोपधायाइतिवृद्धाबनिषेधस्तु नाश्रितः। नदितद्गुणग्रहणं
कर्तव्यमितिवक्ष्यमाणत्वात्। अवच्छेदसीकोत्रः सत्वयत्वपिशत्ले निरुद्वैतसंभवति। तथापि तदितरस्मिन्नेतौ ... त्य
विरह एव शक्तिसंकोचोभिमतः। सर्वसर्वार्थवाचकत्वाभ्युपगमेतात्पर्यकविदेवेत्वस्यनिर्विवादत्वात्। शक्तिः
ननु घटकीनां सन्नोपधायकत्वे अनुगमकुपरेणपक्षेदनसुरत्यत आह। अवच्छेदेनेति। अघटभे यव २ दस्य घटमाबे संज्ञानेन रूपेण सर्वघटत्यकी
नोनुगमएक ... मित्यर्थः। नन्वघटभेदस्यप्रतिबोधक युदिघटत्वमेवनस्तः। न नुगमस्तु सदृश एवेत्यनउक्तं स्वरूपसत्तेति। उपधानेयायो
कमत ...

शब्दकौ॰ ४२

परं कारणतापरपर्यायासर्वं अनुपूर्वी रेखुक्तं। नवैवमन्यापत्त्याने कार्यत्वाभिलस्य विविजयता। पौरुषेयसंकेतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धेतरसंबंधस्याविनाप्रमाणं कुपुत्रकल्पनमिध्याहर्त्तव्यात्। गोलस्तुत्वाद्भागापि प्रसक्त्यायुप्रसिद्धुनिबंधनएव। गव्यादीनामसाधुतापि संकेतावरहेत्वेव। अतएव प्रसिद्धिपिनक्तेगोण्यादीनां गौरणासाधुत्वलक्षत्वेव लक्ष्य अक्षित रः। उक्तंच। व्यवहारानमिध्नः संज्ञामाः संज्ञिनिकल्पितः। नित्यएवतु संबंधो डित्थादिषु गवादिवत्। डित्थादीनां व शास्त्रे ष्विव शास्त्रव्यवच्छेदलक्षणः। [illegible] जिमोभिसंबंधो विशेषणमविशेष्यवत्। वस्तुतस्तु साधुत्वसाधुत्वहेतोर्भेदपदस्य प्रमानुशासनविषयतास्त्वे [illegible] स्यगार्भ्यासाधुत्वनिवेशनुप्रसंगोपपादितं। तस्मात्सर्वथापि कुत्वमसाधो त्येवेतिवेत्। सत्यं। अपरस्मपादीनिछंदसीति भ्रत्वमस्त्याकुत्वोपयोगिपदसंज्ञापि तवध्याते। अत्र स्वादिष्वेकवाक्यतापन्नातुपदसंज्ञा भत्वेन। सन्नुरुआसक्रक्रमताणतोनेत्यनतुविपरीतं। कुत्वेपदत्वमस्ति भत्वेतुनेति। विषयभेदेन संज्ञाद्वयसत्वे शेषपरं इद्धांततोबोध्यौ। [illegible] पदसंज्ञेन तुनास्तिकदस्त्याहोकुत्वाभावो [illegible] इंदसिविहितस्य रत्नेकवंप्रवृत्तिरित्यार्षीकरछंदोत्रतत्रालीतिभाष्यं। इतिरियंभाष्यकृतः। यद्वा। छंदः शब्दः स्वर्यते सारितेनाधिकारः। अधिकं कार्यजोणस्यापियहणमितेबोः। तेनछंदोगेवमितकार्यमदतिवेत्यास्मैहाद्यसमावेशास्तुभसंज्ञान्यथीतिवत्तमिति वार्तिकवचनाद्। षष्ठीयुक्तेद्वतिसूत्रेछंदसबेतिविभज्य रकासंज्ञेतितियमस्य छंदसिविकल्पनाद्वा। यद्वा। अपरस्मपादीनिछंदसीत्यनेनो भपसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजः सन्नुदायानिपात्यंते। नत्वत्रलाभसंज्ञेवविधीयते। ४२

नर्नुकरस्यत्रप्राप्तिः नर्नुककारइति धर्मस्येति कुत्वमित्यसंगतमत आह कुशवस्येति १
घटत्वस्य घटपदोपस्थाप्यत्वस्यथार्थान्तर २

अतएव नकाषिविशेषयुरस्कार संभवइतिबोध्यं। तस्मात्कुत्वंभैतिसिद्धंकुशंवस्याक्तद्धित्यनेन संज्ञात्वेन विनियोगात्तत्रवप्राग्भकरीत्यामतभेदसत्वात्। आतिदिश्तेयः प्रदर्शनमिभिनं। व्यक्तिविशेषोपहितास्तैवधा। शब्दस्वरूपमपिहतप्रत्ययार्थः प्रकृतिर्वापेक्षेत्ये प्रकारीभूतत्वं प्रयोगोपाधिनाभिलत्वधर्मस्य व्यक्तत्वार्थतया वस्य माणत्वात्। यद्वा। प्रकृतिः शब्दस्वरूपे पराजतयानपोएकं प्रवृत्तिनामनिवक्तव्येतुत्व तलादीनां शक्तिरेवेतिमतां तरमपि वक्ष्यते उभयथापीहप्रत्ययेनस्वार्थाप्रपः ककारोलक्ष्यते। तेनकुत्वं भेत्यस्य ककारोदेशोनेति पर्यवसितोर्थः। आहच। सामान्यान्यपिधीयंते सत्ता [illegible] विशेषिता संज्ञा शब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिरिति। इत्थंपदविभागः पदसाधुत्वं बोध्यं। शब्दार्थस्तुसंज्ञासंज्ञिभावः। तथाहि। समासविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्य [illegible] तयाभाकारस्येद्धोवृद्धिपदयोर्भेदेन संसर्गतादिशेष्यः विरूपोपस्थितिर्नियुरिशोषलीभूतं शब्दरूपता यबोध्या। एतेनैव सरत्वान्नघटेत्यादिव्यारव्यातं। ननुनत्रापिसमस्तत्वहादेशादानीतदट्ट्योकप्तलोनिग्राह्यो उक्तरीत्या तलहताविरोधापत्तेः। अतएवोद्धिरधिकरणेविधिप्रविधिपक्षंनत्वर्थलक्षणाप्रसंगेनद्वादबिभ्या नामधेयत्वंसिद्धांतितं। अन्यथा नामधेयत्वेपिलक्षणापत्तौतथा अधिकरणस्यासेनयुक्तिकतापत्तेरितिरिक्। स्यादेतत्। किमादैच्याबस्यवृद्धिसंज्ञा आहोस्विद्वृद्धिशब्दमाबर्त्यवृद्धिरित्यैआदैचसंज्ञावृद्धसंज्ञाद्विधाद्यारव्यानात्तुकेमुत्दसंज्ञाकल्पना

मंत्रात्प्रतिना नामेवेति पक्षे। विकिं नर्दर्शितः कल्पकाभावात्। आदिवतो गोत्रविशेषपक्षस्येवसंभवात्तन्नाविद्युभादिवत्सर्वाप्रयिलादिसंज्ञो नोतिदिक्॥

शब्दकौ० २ ष्टितानामेवेति। नाद्यः। सर्वभासः सर्वकाकः इत्यादावुत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति सूत्रेण पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वप्रसंगात्। द्वि
४४ तीये तु समासस्यैवांतोदात्तः। न च सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तता बाधं स्यादिति चेन् न समासस्वरेण बाधात्। सर्वस्तोम
इत्यादौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वरेण समासांतोदात्तत्वबाधे तु सर्वस्य सुपीति भवत्येव। इह तु कर्मधारयत्वात्
समासांतोदात्तत्वमेव बोध्यं। किंच। तावती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ तावज्जायो नास्ति ध्येत्। वद्भिन्नि तस्य वतुप्छितस्येति
उक्त्वा वतुभिति विधानं प्रसंगात्। नाद्वितीयो भक्तावली वोमात्रीय इत्यादौ वतुप्लक्षणस्य च मत्वर्थस्य सिद्धिप्रसंगात्। किंचैवं
आम्रमयं शालमयमित्यादौ नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति नित्यो मयड् न स्यात्। किंच। आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः। उदी
चां वृद्धादगोत्रादिति वृद्धलक्षणः फिञ् न स्यात्। न तु प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलमिति फिन्नाप्येतत्सिद्धं। न सर्वफिञ्फिनोः स्व
रे रूपे वा विशेषोस्ति फिन्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तस्योभयत्राविशिष्टत्वात्। न चाम्रगुप्तायनी भार्या इत्यत्र वृद्धिनिमित्त
स्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्ध्यर्थं फिञं वक्तव्येति वाच्यं। आतेष्वेषु न तेनापि प्रतिषेधसिद्धेः। न चाम्रगुप्तायनेः छा
त्रा इति वृद्धाच्छे विनाशिते पक्षे फिञोरन्यतरस्यामिति लुग्विकल्पेन आम्रगुप्तीयाः आम्रगुप्तायनीयाः इति रूपद्वयं
फिञं विना तत्र नेति प्रतिषेधे इति वाच्यं। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यत्र युनीत्यनुवृत्त्या एतद्रूपद्वयस्य सिद्धौ तेष्यसंगतत्वात्। अत एव तत्र
यूत्र्येवोदाहृतं। यस्कस्यापत्यं यास्किः गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति यास्कः तस्यापत्यं युवा अण् एतद्धुतिकिञ् यास्कायनिः। तस्य छात्रा
यास्कीयाः यास्कायनीयाः इति। तस्मात्किं नाप्रसिद्धो किमर्थं फिञेवेष्यत इति चेत् उच्यते। उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि प्राचां तु ४४

दीर्घा वा चार्याणां स्वस्वमतप्रवृत्तिरेव लाघवं दोषः सिद्धं तेहि उदीचामाम्रगुप्तायनिरिष्टः प्राचां त्विष्ट आम्रगुप्ता
इ उदीचां न सिध्येत्प्राचां तु सिध्येदिति स्पष्ट एवोभयोर्विकल्पमतभ्रमः। तथा च तत्रो भारद्वाजस्येति सूत्रे न अर्ध्य
न३ त्यादौ गुणे रपरत्वे च कृते अंतत्वादचस्तासत्वदिति स्याप्रासोति यत्नाद्ध्वनुपपत्ते क्रतो भारद्वाजस्येति इदं विधायकं
तत्र्य४ स्यात् विविध इति चेत्ताद्वाविनस्यादिति इत्वलोप्रासेऽचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य उपदेशोत्वतः भा
रद्वाजस्यैव। ततः क्रतः भारद्वाजस्येति निवृत्तं। एवं वसकवत्वस्यासिद्धिरिति सूत्रभंगो समाधावेव भाष्यकारो वक्ष्य न५
तीति सिध्यत्येवं अयं तु भारद्वाजस्य मतानुवादितो भवति। अत एवाचस्तास्वदित्यत्रोपदेशे त्वतइत्येतदुपदेशग्रहण
न७ मपकृष्य सिद्धं विष्यतीति दिक्। किंच। फिन्नि सति आम्रगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीरगोत्रे। फेश्छ च इति ठ
कोन स्यात्। तत्र फिक्के वा गमस्ते न तु फि न्यून इति स्थिकारात्तद्वुत्तिसिद्धं तं। न त स्यात् आम्रगुप्तायनीयः। आम्रगु
प्तायनिकः इति न स्यात्। अथ यमुं दभ्रस्युप्यानाद चार्च्ययतिरिक्तः स्यात् तद्धितवृत्ति तत्र प्रमाणमेव परिगणनादन्ये
भ्यश्छठकौ न भवत एवेति वाच्यं। अव्यक्ततापरिगणनस्याप्रायवलीयत्वात्। अन्यथा लैकर्ति सौवीरेष्विति
किं तैकायनिरिति प्रत्युदाहरणं न संगच्छेत तैकायनिशब्दस्य तत्रापाठात्। अत एव यमुनि द्रुगित्यत्रो दाक्षिवतेति क परीगणे
स्यापुत्तरैतिकादिभ्यः स्मिञ्। तैकायनिः। तस्मादलं तु वाफेश्छ च इति तैकायनीयः तदन्यात्रौ दुवप्रत्ययस्य लुकि कृते तैका
यः तैकायनी यादृतं न हि सति परिगणने तैकायने श्छः संभवति। न वाच्ये लोपः। अतएव यमुनिलुक् सूत्रे भाष्ये त्वापरि

शाब्दकौ०
२७

गणनमर्वा दी नमिति हरदत्तादयो व्याचक्षुः। अपि चाफलान्यसति आम्रगुणाभ्यनेरपत्यं गुवाग्रामणी व्यतीपत्त्यस्य एवाङ्
पार्श्वनिर्तो मुनिनुणाति ओगिति लुङि आमन्त्र्यमाणानीर स्त्रेकं ब्रूवं विलारि दृष्टे च व्यतिस्यन्नुपत्ति तत्र स्यात्। एवंतः
परत्वाभावात्। नवी प्रालतगोगमा अप्रत्ययस्यो पसंख्यानामिति सिद्धेः। गालगोनत्र दयवनेः। किंतु
जातिलक्षणपक्षे मालादीनां वेलना रेभली संस्यात्। अस्त्वेवं डमकसादीनामिति त्वने नेवदर्शपदाधुपात्तस्य सिद्धेः।
वृद्धि आपिवंशंदे तेनाहृत्वा घाम्भमणा ज्ञेरवंग्वनेर्डे हिरित्यादि दिग्देशप्रदेशोपुद्दलरेतराम्नयपारेहारायस्तु अन्नादक
बन्नादिवंसंज्ञा विशेषास्यादिति चापदं गोरवमिति। अत्रोच्यते। आदेशा गस्य वृद्धिसंज्ञा नवैवं सर्वभासादावुक्तदोषता
दवस्थ्यं। उक्तपदक्रोमर्दवे ल ग्रहिकुत्तरपदग्रहणं स्वर्मते स्वरिते नाधिकारः। तेनोत्तरपदस्ये त्यचि कृत्स्यपाद
छाई हिताश्रैवगृह्यते। यथा सर्वदीवालः स्तुसर्वार्थज्ञान पदस्येति वर्तते इदं चतत्राविलग्रहणे व्यवस्थेन कल्पनेव।
अन्यथा सर्वः कारकः सर्वकारक इत्यादावति प्रसक्तेः एवं तावज्ज्ञापर्व्यदोषः। तं ना दत्याद्याश्रयणेन वृद्धिशब्देन वि
हितावात् इयनिमित्तं तत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेधात् वृद्धिशब्देन विधेः कृत्स्नाच्छ्रमीमत इत्याशयेनैव तत्र भाष्ये
मः कृत्स्ना पाठ्वद्धेनिमित्तमिति। न वैय्याकरणभार्यैति प्रसंगः फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात्। ऐचौप्र
तिफलोपधानमप्यन्नीति न। नयो वृद्धिशब्देनाविधानात्। केचित्तु यावद्वृद्धि जननयोग्यत्वे सति किंचित्फलोपहि ५५
तत्त्वं हितोनि मित्तशब्दे नोच्यते। वैय्याकरणेतु द्वैयंप्रतिलब्धा तो ननिमित्तं। निषेधसन्निपोगाशिष्टतामाजेणाति प्र

भार्यत्वथासीदेवध्वरू

सेनभंगात्। तेन वैय्याकरणभार्यैनातिप्रसंगः। पारिवदोष्पः। पारिवपाभार्य इत्यादौ तु आकारमात्रोपाहितस्यैव
स्त्रिवरूपयोग्यतासके अव्रुद्धिप्रत्ययस्ती त्याहुः। तस्मात् आवत्तोगोरवापत्तेः शास्त्रीया देवासिद्धिलः। मालादीनां
तिसंज्ञा याविन्याव नयैदवा। आविसंज्ञा त्वविज्ञानेगौरवाद्वेहानिभिर्तं। आदैचु मात्रस्यादेशोपादृद्धिसंज्ञा विधीपते।
अनर्थकं स्याव्युशासनं म्होगतिप्रमार्थं आदेशार्थे नागमार्थेव देवणविशेष्यभावार्थे वेदे स्तुप्रमिति मार्दृष्ट
स्तीतुभाव्य एवनिरा कृतत्वादसंभवबुद्धि कत्वाचनेह लभ्यते। संज्ञासंज्ञिभावे सत्यावि कासं ज्ञाकः संज्ञीत्यत्रमात्ये
र्यग्राहकास्तुवहवोव्याधाः। तथाहि। पल्लबद्धयोगः प्राधान्यमित्याधुदेवपल्कहलं। तत्रबद्ध एवकार्यस्याद्दुपादे
यलक्षणम्भित्यभिषुक्तो केत्तवेबाधवाधा। प्राधान्यं तावत्संज्ञात्येलिंगं। तथादे इङ्गुण इत्यादौ स्पष्टमेव। वृद्धिसंज्ञा
सूत्रेतु मंगलार्थं वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगोपि न स्यमाणोन्यो मांतरेशादेवांकांक्षितेति लक्षितस्त्रिआदेच् वृद्धिरित्याका
रकपदानु पूर्वीज्ञानानीतर प्रेरवाक्यार्थबोधाभ्युपगमात् तत्रनिकृत्तानुपूर्वीज्ञानेआदेचामेवप्राधम्याजव्यभिचा
रः। पदानुपूर्वीशानमेवबोधे सतिज्ञानमिस्तु चाने। इदं च शाब्दबोधेहेतुरितिपेनेष्यते तेषामासन्नानास्वजकाचोवे
दः स्यात्। पदस्मृत्यालंबनेस्वकपदानांपदार्थस्मरणे नस्वरूपदस्यानांविषयत्वाविशेषात्। आदेजिति संज्ञालि
लिंगं बवहारार्थमिति संज्ञाकरणात्। मेदाभे दाभ्यामपि संज्ञित्वसंज्ञात्वेकुवेचिल्लिंग्येते। बहूनां हि एकासंज्ञेति ता
मघवात्। कतेकस्यबहवः संज्ञाः। न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तु बहवः संज्ञा इष्यंत एव नत्वद्युक्तकार्यविरुद्धत्वात्। कत

=१ पबद्धितपदार्थे पक्षि स्पष्ट अव्यापारग्रासनिः सा च कचिदुच्चारणे दना कचित्तात्पर्यरूता।४ सिचि वृद्धि रित्यादि पुपुनः पुनर्वृ
बहुत्वे कत्वाभ्या मित्यर्थः २ द्धि पदोच्चारणे।३

शब्दकौ० ४६

अकारानुबन्धेन

हस्वप्रत्ययस्य संज्ञा स्यात्। तद्भिन्नेनैव प्रत्ययस्य संज्ञा स्यात्। अष्टाक्षर्यामपि दृष्टुभादिषु संज्ञाविधानं यथा यथं बोध्यं। हृदु आदन्त्यादि अभेदेन शब्दः संज्ञेति किं तेन तद्बले नभु नानुप्रवेशं गम्यादेशः प्राधान्यमपि बोध्यं। स्व समासे संज्ञा। क्रियं तदिति पदं विहायस्य व्यवहारा भावात् इति पक्षे पोच्यं। आर्धधातुकं कार्यकालपक्षः अपरे अनुवृत्तमात्रे मास्तिदिक्। एतेन आई धातुके शेषः कदाचिद्। अपरे एकाल्प्रत्ययः स्वे रूपे शब्दस्य। अणुदित्। तपरः आदिरन्त्येन। येन विधिस्तदन्तस्य वास्तवापवादमिवार उहलः। तत्रापि विधिपरो तानुप्रवेशे कलनान्। कस्य कस्य वस्यागे बोध्या रोपदसां तरैरविसनाध्यानाथा। अनन्तरं वरणा। नियतं येन करणं किमित्या शाकयस्थाने आदेशस्य संज्ञामादिशाया निशानत्तुपपन्नं। प्रकृतं एकाल्प्रत्ययिभाषानुवृत्ते तुल्यं नद्यावपि तुवर्षं अपदत्वं संज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थमिति वार्तिकस्य लक्षणस्य नपुंसके कृतं तस्माद्गुरुनेव गलिः सभी वीनोनिर्दिश्य। नतु अदिदि रित्यादावन्यौन्याश्रयः संज्ञयापि हि क्रियार्थापि हि तानीं नसंज्ञेति। नव्यमालादौ तं ज्ञापयति संभवे सति। हल्वादिसंज्ञादिशा नं संभवति तत्सादृश्यं शब्दएवादेशः स्यात् अन्यत्र वृद्धिसंज्ञा प्रवृत्तावपि मालादिशब्दं तर्गतस्याकारस्य तत्तद्रूपं च एकस्यानुप्रवेशात् दिपि। अधिकः। मालेत्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्यानुपदेशात्सा धुत्वेपरस्य केसाधुत्वं मं नेदी दिः इत्यादिनाप्राप्य वेतन अङ्गं आकारो भावत्वे। येनान्योन्याश्रयः स्यात्। उक्तं वार्तिककृता सिद्धत्वादिति। भावात्तद्भावापेतरे तरात्मन्मताद्यार्थ। शिष्टं तु नित्यत्वाद्यादिति। अपरं क्षीणेकवद्गुणः कस्मिकात्करणवले

प्रयपदाद्युत्पत्तौ सामर्थ्याल्लक्षणमिति भावः ५

१ सन्तःनिषत्तस्य संज्ञिनः संज्ञा निमित्तत्वात् तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञया संज्ञि विधायकेशास्त्रेऽस्मिन् वृद्धिरित्यादौ शब्दादिपदेषु इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। यथाप्रसिद्धिरिति प्रसङ्गार्थः २

आदैज्वृद्धिरित्यर्थः ५

७३ संज्ञेति ४६

४६

शब्दानित्यत्वपक्षे ग्राहकादेरेव ५

सिद्धान्तिनित्यत्वपक्षे तु विभाषेत्यस्य संप्रसारणमित्यनेन संबन्धः। तथा च श्वयतेर्वैकल्पिकं संप्रसारणं साधु भवतीत्यर्थः। एवं च साधुत्वस्य विधेयत्वमिति दिक्। अत्रापि प्रयोगसमवायिवाचकत्वारोपेण साधुत्वारोपो बोध्यः ६ १ विनष्टे कृति किं कार्यं

क४

नैवमादौ स्यात् प्रयोगे वृद्धिसंज्ञात्रयाभावात् तदाश्रयत्वादेतत्प्रत्ययत्वाद्प्रसिद्धेः। व्युत्पत्तेस्तत्पक्षेऽपि लक्षणानि। मालामा लादौ आकारे श्रुते आत्वस्यामान्यप्रत्यासत्त्या कार्ये। त्यादिप्रयोगे समवायिनीं संज्ञं कारोपणं वृद्धिशब्दवाच्यताश्र यात्। सामान्यत्वस्थानेभ्युपगमपक्षेऽनु आत्वजातौ शक्तिग्रहात्। वाक्यस्य तु भवपदार्थस्मरणवाक्यार्थबोध ध्यं समांप्रकारत्वेनैवालम्बनं गमं गाभ्युपगमनात्। अन्यथाङ्गे हे पयोस्त्रीति वाक्यादप्यर्थबोधोऽनिर्णयः स्यादेवेति दिक्। अतएव ननु वेति विभाषेति किम् अभाष्यकारो न ब्रूते। साधुत्वस्याविधेयत्वे विभाषा श्वेरित्यादिना तस्यैव विकल्पः पत्तिः। तस्मात् संप्रसारणघेवैकल्प्यात् इति एवमेव इडादिविधौ गतिः। नहैवं साध्यत्वानुशासनत्वभङ्गः। साधुत्व विधिरस्यैव सर्वेऽनुशासनमादिधानमिति कमेण तदिति स्वीयविवरणकारादिभिः कृत्वात्। केवलविधाने प्रसिद्ध रूपादिनिश्चितं तस्या प्रसिद्धिस्त्वर्थाप्रतिक्रमाद् वाक्यार्थांशेद्रूपाद्यर्थे कंशवाक्यपरिसमाप्तिः मालादीनीवेत्या दिलिङ्गात्। आलम्बनोऽयं तादृत्यादौ तथा दर्शनात्। येषां पिण्डार्थाः वाक्तं दृष्टं तात्मित्यादौ समुदायेऽपि वाक्यपरिसमा प्तिर्दृश्यते। गुणकर्मभूतानाम् वाक्यानामप्यन्ता भागगमनम् तुरो धेन वृष्टिस्तं कर्म तथा प्रधानभूतस्य दातस्या द्दत्ययोगात्। तथापि वृद्ध्यादिषु परेषु विनासमुदाये शास्त्रं न समाप्यते। अतएव सभेदमस्तं सहेति सहग्रहणं वार्तिककृ द्दर्शयति। भाष्यकारस्तत्रैवमेवोक्तवानेव तदर्थमिति। अन्यथा एकादेशे दृष्टत्वं तु क्वचिद्भिन्नग्रहणं नेप्रयोगसंज्ञायां समासस्तं हयां वमहसं। रोकरणमेवान्यथा नापेक्षानार्थमिति मन्तव्यम्। अतएव सहसुपेति सहग्रहणं योगविभागे इति

धुत्५

लम४

एवं चास्याप्रामाणिकत्वेपि न भ्रमः स्वीकर्तव्यः प्रयोक्तृ संग्रहे एवं कृत्वा गतेः अतएव कृत्स्नार्थो गत्यतिक्रमोऽपि दूषणं स्यान्नैवार्थिः क्रियानेन बाधकमातरम्

दृष्ट्वा निर्देशादिति भावः। प्रसिद्धं वाक्यं प्रसिद्धमाप्नोति वाक्यार्थप्रतिपाद्यत्वात् कल्पितत्वं एकपदस्य भक्तुमर्हति। अन्यथैकसमुदायस्य नानापदकल्पने कस्तेन निश्चयोऽस्तेन प्रसिद्धेन संशिसन्धकल्पतापेक्षा संज्ञापि संज्ञाऽसमुदितस्यैव स्यादिति भावः ६ तदन्तं प्रभावतादिकल्पकस्य वैदितं दोषमिति प्रसङ्गे प्रतिपन्नमनेन तुल्यप्रयोगे ५

अन्वर्थसंज्ञयैव समुदायग्रहणसिद्धेरित्यर्थः १

शब्दकौ.
४७

ऽ. नादिसमासविधानार्थमिति स्त्रापयिष्यते। इह तपरग्रहणं संदेहार्थम्। ऋ दीर्घालिवर्णग्रहणमसंदेहार्थं वेत्यपंपरित
मे ओङ् ऐ औजिति सूत्रयोः। पयस्वि दोर्ल्वं वार्त्तिककृता। आकारस्य तपरग्रहणं सवर्णग्रहणमिति तु भेदकागुणा इत्य
स्य ग्रहणं नाविधित्वार्थमित्यभिप्रेत्याभाष्ये तु अभेदकागुणा इति सिद्धान्तं। गुणाउदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः। नांतरी
कत्वाद्धर्मनामत्य अपि पत्वेनानाविक्रियते इत्यर्थः। अनुदात्ते इत्यादावुदात्तग्रहणं चेदाप कं। अन्यथाद्युदात्तमेवो अनुदात्तः ४
चारयेत्। लाघवात्। ननु पथमेदेकागुणा इत्याहि पदक्षेपभाष्यकारः। हं त्या देशास्वर भेः स्थानिवद्भावादनुदात्त
त्वादद् प्रतिषेधप्राप्ते तद्वारणाय वध्यादेशे उदात्तनिपातनं तथा च एकाचउपदेशोऽदातिरनेन कार्यग्रहणं न कर्तव्य करिष्यते इ
मिति। तदेतद्विरुध्येत। अविवक्षास्रसंगात्। अभेदेऽपि न। तथापि स्थानेंतरतम इत्यनेनादेशस्वरः स्वरं प्रासस्थानि
ग्राहितयोदात्तोच्चारणं पत्नेनाविस्पार्थं विज्ञापयत इति। एवमपि यद्यस्य तिपर्छेद तस्य वधाद्युदात्तनिपातनं करिष्यते।
स्त्रनिपातन स्वरस्यातुरः शास्त्री तस्य बाधको भविष्यतीति तदविरुध्येत चतुर्ग्रह्णा दोलय्वुप्रत्तिपदोक्तेत्रुः संख्यायाः इति
कि ह सूत्रेणाद्युदात्तः। वतेर स्त्रीति विधुल्वादनेर्विमि त्वरेणाद्युदात्त एवतेल्ताभिकरण वत तस्स द्रा वक्षुप्रापिस्थानिस्व
रेणाद्युदात्तो ग्रहणोपपत्तेश्चतुरः शासी स्यैतद्धाधकत्वायोगात्। अपि च। अन्यथा दीनामप्याद्युदात्तत्वादंतादेशस्थान
तोऽपि स्थानुकूल्येनुदात्ता एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यती सुदात्तयहं स्थानिक्कमेव। प्रकृतं किंम
माणं तथा क्षपिके प्रविवक्षां ज्ञापयेत्। यदपि एकश्रुत्यास्त्रपाठात्स विदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति तदपि विल्यं। ४७
अपिनाधुत्ल्यानि पहे चतुष्पाध्यो ऽमित्यत्र षत्वं नस्या दित्यरुचिं सूचिता। चतुःपंचाशदित्रिप्रयोगस्तु साधुरेव ४

एवं सति अनडोऽप्युदात्तोच्चारणे वैयर्थ्यं ततदुहालदग्रहणवैयर्थ्यमापत्तेः। उक्तज्ञापनाभावाच्च। तथाहि। किं शाप्यं स्वरा
देनानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यत इति। आहोस्विदसति यत्नविशेषे अविवक्ष्यत इति आद्ये निपातनस्वरो न विवक्ष्येत। अंत्ये तु
दात्तोच्चारणं एव विवक्षा हेतौ यत्नविशेषे सिद्धे कथं ज्ञापको स्यान्मा भाव तदौचित्यात्। तस्मात् गुणानामभेदकत्व प्रतिपादके
मते त्वेना अंड तरग्रंथविविक्षुन्ने देति चेत्। उच्यते। किमाचार्याद्दरालि वैकात्म्यिक मैकश्रुत्यमंगीकृत्य पक्षी मतेरदपि
रिहाराभर्विदि स्त्रियाये न लअनक्राद्युदात्तत्वं निपातनं करिष्य नहस्तुत्वं रहलुञ्स्वर्येण सूत्राणां पाठमाश्रित्यस्वर प्रयोगो पास
स्य गुणस्यनो तरी पकत्वे नाविवक्षितत्वसंभवादुदात्तग्रहणं ज्ञापकमिति सुवचन तो न विरोधः। यद्वा। अणुदित्सवर्णस्येत्यत्र अभ
यद्ग्रहणेनैव। सिद्धे गुणभिन्नानां यवलानां सवर्णग्रहणार्थं किंयमानं सवर्णग्रहणं गुणानामभेदकता मपि ज्ञापयति। भेदकाभेदक
त्वपक्षयोरुभयोरपि पक्षयोरविकल्पस्यानुरोधाय वर्तते तुल्यं ह्युक्तं। तेन भेदकत्वपक्षाश्रयणे नाद्युदात्तनिपातने क
तपक्षे योग्य मापि यद्वि पदवोरिद्विकल्पस्यानुरोधाय वक्ष्येत्सुल्कं ह लुक्सूत्रे। तेनभेदकत्वपक्षाश्रयणेनाद्युदात्तनिपातनं क
रिष्यत इत्यादि भाष्ये दोषो अत एव वषट्कारस्त्वाप्लवे अप्तन अविरोधिमिलादित्यादौ वानुनासिको न प्रवर्तते। ननु अणुग्रहण
हलो यमां यमिति लोपेऽव्यवस्थां ग्रहणानुवृत्ति ज्ञापनार्थमिति उक्तमिति चेत् उभयमेव ज्ञापकत्वे एव विरोधात्। न हि एके नैक
मेव ज्ञाप्यमिति नियमः। याश्रुताश्रिनाभुपपत्ति स्तुस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वात्। अत एव भाष्यकारः कृता वस्यं पदसंज्ञायेत्सुभय
मपि अनोदात्तादिरूपं ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते। अत एव वर्णसंहितायामित्यधिकारेण संहितायामित्यत्वे कोऽन्यव्यवाये
वर्णमर्दितेति अभेदसुभयं ज्ञाप्यत इति दिक्। एवं च आकारस्य तपरकरणं तत्सवर्णार्थमिति रहतभेदातिकमपिभेदकत्वपक्षेण

श्र

एवं चाच्पक्षे तपरकरणस्य सार्थक्यमिति बोध्यं ... नेदं ह्रस्वदीर्घसम्बन्धि ... ४
यदि एकदिक्त्वसारो वै गुणविधेरपि ... पक्षे ... ४

साध्येव। भाष्ये तु पक्षान्तराश्रयेणैवं गृहीतं। तदिदमच्चोदेशपक्षे बोध्यं। आदैचां संज्ञाविधानेऽनुवाद्यत्वेन स
वर्णग्राहकत्वप्रसक्तेः। कार्यकालपक्षे तु विधिवाक्येन एकवाक्यतापन्नानामादैचां भाव्यमानतया सवर्णग्रहणं
नास्त्येव। यथा ज्योतिष्टोमे राजसूयादिशब्दानां यागविधौ वैयर्थ्यान्नाधिकरणपाठात्तन्नामधेयत्वावगतिः तद्वाक्येऽन्त
रेण तथात्वं तिष्ठन्ति ... नामपि। अदेङ् गुणः इति सूत्रं तु इको गुणवृद्धी इति वाक्यशेषं परिभाषकम्। उपस्थाप्यस्य संज्ञित्वात्
परं संज्ञासूत्रव्यवहारः। आद्यपक्षे तु ... नेत्यादौ स्वर्गशब्दार्थावगमवदिहैव कथ्यादिशब्दार्थावगम इति विशे
षः। तदुक्तं निर्गलितः सूत्रार्थः। कृतानां कृतानां वा आदैचां प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञा स्यात्। आश्वलायनः। ऐतिकायनः। अश्वले
तिकशब्दाभ्यां नडादित्वात्फक्। आदिवृद्धिः उपगोरपत्यम् औपगवः। अदेङ्गुणः। तपरकरणमिह सर्वार्थं। तेन तरतीत्यत्र
अकारस्य न गुणत्वं ... तथा प्रमाणेऽत्र ... तद्येन नियमसिद्धेः। रेपरत्वे कृते एकमात्र ... त्वादपरस्यार्थ
... तस्मात्तपरकरणं व्यर्थमेव ... इको गुणवृद्धी। यत्र ब्रूयात् गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्र इक इति षष्ठ्यन्तमुपतिष्ठते। नेता
ता अहार्षीदिति। इक इत्युक्तेर्नेह। यातम्लायतीत्यादि। अंभेतीति। तथा च वार्त्तिकं। इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति। ननु
नेता ... प्रयोजनाभावात्पक्षे नानिकांच्छाविति सिद्धेः। अकारस्य पचतीत्यादौ शप्पतिपद्याभिस्यपचा कृतं गुणे तेऽतिस्वाविधानुके
तिकस्त्रेण तस्य पि गुणेन रूपे विशेषो नास्ति। अविवीविरित्यादौ तु अतो लोपेन वृद्धिर्बाध्यते। एवं लोपावाधितेऽपि वृद्धिरपि तथैव
स्यवक्ष्यमाणत्वात्। सूत्रारम्भपक्षेऽपि ... दीर्घकइत्यादौ गतिः। अचो ञ्णितीत्यत्र नादिः ... स्थानिकत्वेन रूपाभा

सन्धिः   तपरादिषु
नपुंसकार्थकाल
पक्षे वृद्धिपदस्य
स्यानपत्यसौ
ह्रस्वो गुण एतेषु ४

प्रसक्तमन्त्रमा ... मिति संगति

पापा अपक्रमेः। अयासीदित्यादौ तु सिचि वृद्धौ सत्यामपि न क्षतिः। वस्तुतस्तु सार्वधातुकस्थानपरत्वात्तद्बाध्यते। येन
नाप्राप्ते ... कत्वाद्बाध्यत इति तु ... कृपः। नस्याति त्यादावातो गुणप्रसंगः। गापोष्टगिति टकः कित्वेनापका
रस्य गुणो न भवति विशेषितत्वात्। तद्धिकित्वं सामगः इत्यादावातो लोपार्थं कृतं यदि तु आकारस्य गुणः स्यात्। तर्हि ह्रस्वा
रकारयोः पररूपेण रूपसिद्धौ किं ... ननु ... ककइत्यादिविपरत्वात्। अतो लोपः ... हत्यु
सितो न तु पररूपमिति वाच्यं। तथापि गुणापकत्वे न बाधकाभावात्। वस्तुतस्तु नेह लोपेन भवितव्यं। तत्र स तु तु लोप
दिशेति तत्र ... नोपदेशग्रहणेन ... कस्य विशेषणं तदुपदेशे ... कारान्तं तस्य लोपो विधीयते। अ
न्यथा गतो गतवानित्यादावपि प्रसंगात्। तस्मात्सिद्धवत्त्वे एण ... तस्य भाष्यकृता तत्र त्यागस्य समानत्वात्। किंच
अपपगतो। आभ्यां ... पि ... पादस्य ... कृपं ... हतो। तदपि यथाश्रुते न सिध्येत्। तस्मादुपदेशानुव
त्तिरेव शरणं। कथं तर्हि पितुः। कृणु तद्दित्यादावतो लोपः इति चेत्। सन्निपातपरिभाषया ... प्रत्ययोपदेशे ... ला यामेव
अकारस्यापि तु ... किंचित्। अन्ये तु ... आरब्धे सो ... मात्र ... ममकारादेशः। तदनन्त
रं ... प्रत्ययपरत्वे ... न्वेवं ... गाये ... रादेशस्य ... ग्रहणादाधार
... लोपः स्यादिति चेत्। गजकैपरः। अकारानाश्रित्य कृतो यः शब्दः सन्निपातपरिभाषया ... न प्रवर्तयति।
दीर्घं तु ... ... निपातनाद्वृद्धिरिति एओङ् सूत्रेऽस्थितत्वात् समाहितत्वात्। तस्मादपगाद्याः। पादेरोह्रस्वत्व
लोपो ... तस्यापि लोपः ... तिकु ... १

सामगादिषु ४
अनुपदेशोपदेशेपा
लिनातु ... ४   पररूप३
इदंकपे

एंकारस्य। किंतु तस्य श्रवणार्थं तत्रासिति भाष्ये ६

शब्दकौ० तिरिश्च त्वं प्रयोजकं। तद्विधौ अतरस्य नुवने। तत्र यथा विदीर्घे लघुत्वं च आश्रो निवर्तितः। तथापि अल्पमात्र मादेशे
४९ प्रवर्तते। तद्वपि च लोपे नन्निवर्तते तता हि परिभाषा विरोधः। दीर्घो लोपरं नापका त्वरिभाषा बाध्यते। नचैवमेशांत
रेपिन्न बाधोस्तीति वाच्यं। नद्वाधेनुपपन्ने मृत्तस्य नेए ओङ् सूत्रे गापो इत्यः कित्वस्यानन्यार्थता। वद्भाष्यकार
स्वते४ स्यात्र प्रमाणं। एतेन त्रुभे या शब्दस्य नपुंसके ङीऽ विदेशो दीर्घे सति आतो धातोरित्यालोपेन त्रुभं प्रसू स्यादि
त्याथ वो द्वाह्न तं भाष्य विरोधार्थित्वं। अतएव नपुंसके भीपेशान वादृति ग्रंथं भी पायेति रूपपरता यथा श्रुतमेवस
मंजसं। अंशकामाथवा नुरोधेन प्रायेणाज्ञानवद्भिति व्याख्यानं अपि प्रत्युक्ताः। तथाग्लायतीत्यादौ संध्यक्षराणा
मप्युपदेशसामर्थ्यात् गुणेन भविष्यति। इतरथा हि एकारमेवोपदिशेत्। मात्रालाघवविरहेपि प्रक्रियालाघवसत्वा
त्। नचैवमामादेशोपि नस्यादिति वाच्यं। पंविधिं प्रत्युपदेशो नर्थकः सविध्यर्वाध्यते। यस्य तु विधानमित्रमेव नासौ बा
ध्यते इति न्यायात्। गुणं प्रति हि एकारोपदेशोनर्थकः त्वेइत्यस्यापि तु पठत्वात्। आपादेशस्य तु निमित्तमेव। नचग्लाप्
रत्येव पद्यो नामिति शर्चा। तथा सति हि त्वयाग्लायते इति रूपं न स्यात् यकारद्वयश्रवणप्रसंगात्। अग्लुलिविस्यापसि
ध्याप न्नेव्याप्त तु एकाजन्तत्वाभावादिट्प्रसंगेन ग्लाते त्यादि न स्यादिति। तन्न। अनुदात्तोपदेशेषांसुपठत्वात्।
[redacted] नचैवमग्लासिद्धमित्याद्यसिद्धेः ४९

एंस्तु पदेशस्याभिकनहत्वश्रवणार्थं तादिति भाष्ये ५
ऐंवृत्त्या मिलितौ पदलताभ्यां सन्निपातेन कृतो न लोपः क्रम वर्णाश्रयत्वेन व्यवधायकत्वात्तद्विघातकं तु दंभ व भवैदेवेतिहलितु व्यत्तो नदनिलते शाषकं
अनादं तत्वेन वर्णग्रहोरसंभवादिति वाच्यं। लोपो व्योरिति यलोपे कृते सागिटोः सुरूभत्वात्। सन्निपातपरिभाषा
त्व नित्येति कृति तु अहुणे न स्थापयिष्यते। तेनवद्भन्निपाते न कुतो वस्त्रो यो व लन्त सन्निपात निपातकत्वमीदृं प्रवर्तते
प्र्यत्येव। अनित्यता अपणेभैवहि दासिः गोदः इत्यादौ अहातोलोपः। अन्यथा इज्जेकदत्त्वयोगविलबोरूपजीव्यता
वो४ यूनस्यात्। अस्तु वा सन्निपातपरिभाषा श्रयणात्। अग्लासिद्धमित्यादिनसिध्येदित्यपि पांतोपदेशो दोषाः तस्मा
त्संधि पिसंध्यक्षराणामनुपदेशसामर्थ्याद्गुणेन। आयादयस्तु नैमित्तिके तत्सिद्धं। स्यादेतत्। औ वेइत्यात्वमपि तर्हि
बाध्यतां। नहि नु पदेशात्। आत्वस्यानिमित्तं ग्लेइत्युपदेशेपि न स्य सुकरत्वात्। शितिगुणेन अशित्यात्वेन पृथ्योपहारे प्रा
सेन्तु पदेशेसामर्थ्ये न गुणात्वयोर्व्यवस्था कल्पनाव्यवहार नेत्यत्र विनिगमनाविरहेणो भयबाधाभावात्। नचैवम
त्यविध्येः कोवकाशरिति वाच्यं। वेङ्गानेवगोतत्कृकरणे इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात्। नन्वेवमादेच् इत्येव स्यात्।
तथावरश्च स्य ग्रहणं निरवकाशमेवेति नाउत्तरार्थत्वात्। मीनातिमिनोतीत्यत्रहिए वद्वत्सन्वत्वाभा कारांतानां
मेनंताः प्रसक्ताः। एवंता आगमपकारां वाइति पुसंज्ञास्तु वार्तिककारः स्फुटीकरिष्यति आह। अन्यत्तन बाधेन
ससं नेवेउभयबाधकत्व कल्पनं तावदन्याय्यं। तस्मात्पुरुषदिग्बोधेनावधार्यते नहि विनिगमनाविरहात्स्यादेवोभय
बाधः। अशितिवे इति विनिगमकं। नन्वाशस्थितिस्ये त्वं तात्वे स्यानिर्देशेन आतो भावे शापनात्वावकं। एजग्रहणसामर्थ्या
दस्यात्वं न वाणी। तेन्न। मी नातीत्यात्वेणाहि नएचः स्थाने भात्वेन भाव्यते। किं तु एच्चनिमित्ते मत्वपर्यवसिते तद्पदेशान
मत्तुकं न स्त्रार्थं जदिति १
पंतुसो न सादेवत्वाणोपपत्तौ आत्ताबाधकल्पनेप्रमाणाभावइतितर्श्नः अनुमानिकेवलं कल्पनेमानाभावात् मम तु एजुपदेशसामर्थ्यात्तबाधकवचनस्याभावमात्र कल्पनं भावप्रतीतेः २
मितिमकिं चिदपूर्वकल्प्यामिति दिशौ २

[illegible]

शब्दकौ०

५० स्वार्थे निर्दिष्टं तस्मात्प्रस्य आतेति प्राप्नोति । अन्यथा ह्यायस्त्वादिभावे ... स्यात् । ईषद्दानः स्ववदानः स्यात् । [illegible]

दुर्वनः स्यात् । अपदादावितिस्मात्प्रधेति लोन स्यात् । स्वरीकरिष्यते वेदं वक्ष्यतेव भाष्यकृता । एवं च एङ्निमित्तस्य

पर रूपमाने पि दृश्यते विमापनीस्या ... अन्ये ... सिद्धिः गुणं न स्यपि स्वरूपयोग्यत्वात् । ... विपोग्य

तानयायात् । न वेह ... प्यानं विराहितं ... तस्य एजि पदे आगोवध्वनेरभ्युपगमात् । अन्यथा ... प्रत्यया

नस्युरितिसमनंतरमेवोक्तं । तस्माद्दात्वं भवत्येव । गुणस्तु रैका रोपदेशसामर्थ्यात् प्रवर्तिष्यते । ... गुणः

स्यादिति परमवधीयते । ततश्च ईहिते स्वरकारस्य ... कारः स्यात् । उंमिते त्वत्र नकारस्य ओष्ठ्यत्वादो कारः ।

ततश्चमेताउनवितेतिस्यात् । ईकारस्यपाणि ... अकारस्य रूपासह ... आकुणः नन्वल्लोपः आई धातु कोपदेशो ...

रां तंत स्वसो परतिष्यस्त्वात् त्वात् उंभेश्वानुस्वारपरसवर्णयोर्गुले कर्तव्ये असिद्धे वाद्गितीनेवदोपः । सम न्यामने

इत्यत्र प्रथमस्य उकरणं ज्ञापकं नेष्यंत न स्यग्गुलो भवतीति यदि हि स्यात्तर्हि नकारस्या ... स्यम ... गुणेक अकारे प

तेनयाणि मिकारागुणं अतोगुण इति पररूपैव सिद्धं रूपं उपसरजो मंडुरजः इति । तर्हि किंटिलोपार्थं न उकरणेनस्त्वीग

सू ... गवांगर्भो धानायप्रथमं तु परेण गुपसरः । प्रजनेसर्तेरिति अप्रत्ययोपोपवादः प्रजनं स्यादुपसरः इति

संकीर्णवर्गेऽमरः । प्रजापते अस्ति प्रजनः पशूनां गर्भग्रहणकालः इति क्षीरस्वामी उपसरेजातः उपसरजः मंडुरा

यांजातो मंडुरजः । आपोः संज्ञायां इत्यौ ... क्षिपरः । ... का रः । अवकाशार्थी त्विति वाच्यं ... रकाल ५०

[illegible] १ [illegible] २

आकोरेपिद्रतरवगुणाभाव सिद्धेः ... ज्ञापकवर्णनेष्टो ... कार्यः स्यादिति निर्दिष्टं समेभात् ।

देवौ नरतिकृत रिलो पाम ईशाद्भिंगात् । न तु वेदलिंग । नेत्यवे त्वस्यकस्य त्ययांतस्य ज इति नेदं शोपपन्नं । कथंत

ई कर्मण्युपपदे विहितआ तस्योपसर्गे कः प्राप्ये विज इत्यादौ स्यादेवे त्वाद्धिपः । पादपः इत्यादिसिद्धये सुपि स्थ

इत्यत्र सुपीति योगविभागाभ्युपगमात् । सत्यं उकारस्य प्रवणार्थत्वेऽसंज्ञात्वास्ते वाध्येत । नच प्रयोजनाभावः

टिलोपार्थत्वात् । न च गुलोनाप्यसिद्धिः । तद्भावस्यापि शाप्यत्वात् । निपादस्य ... करणन्यायेन ...

मोरवस्यादोपत्वात् उकारस्य प्रवणार्थता अभ्युपगमे सिद्धं तुमिलयशाय ... । नेपथ्ये शास्त्रमिति शेष्येन वर्तकत्वात् सिद्धं लाप

इति ... वार्तिककारो ... तिष्ठते रूपं न सिध्यति नकारस्यानुगुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसंगात् ।

न चानिरनुनासिके न प्रत्यया कारेण सह पररूपात् ... परररूपविधाने प्रगुणा नाम भेदकत्वाप

पादेण सानुनासिकप्रसक्तेः वार इत्यादि । नैवं । एङिपररूपमिति ... गुणं वित्त्वोपप

तेः । तस्य हि तदेवफलं । पादेरेपरस्य रूपं ... तस्माज्जनेडवननेज्ञापकं न व्यंजनस्य गुण इति एवं

ग्रहणमा ... व्यंजन ... कार्तिकमसंगतमिति माभोभगवान्भाष्यकारः इत्थं सिद्धांतमाह उकरी

ज्ञापके नैवार्तो ... णं निरासेपि व्यंजनानिव ... अनेडवननं ज्ञापकमिति । तेन । जन्ने

रपि ... गमेश्च गुलोक्रियमाणे ओतपरत ओकारः स्यात् । ततश्च नगो अगः ... इत्यादि न सिध्ये

त् । ततश्च तत्र वरितार्थ ... व्यंजनस्य गुणाभावं ज्ञापयेदिति । ननु जनेड इत्येव प्रत्ययो गमे निर्दिश्यते । किं गम

निरनुनासिकत्वाय ...

अअंतात्वंताध्वदूरपारेति प्रकरणे पठिते नान्यत्रापि दृश्यत इति वार्त्तिकेन डप्रत्ययांतरमेव । तथा च कूर्चं भाष्यकृतोक्तं
गमेरप्यमं ड इति सत्यं । सप्तम्यां जनेर्ड इति प्रकरणे तानन्यत्रापि दृश्यते इति सूत्रेण डो विधीयते इत्येतन्निर्विवादं । तत्रैव अन्ये
ष्वपि पपदेषु जनेर्डो दृश्यते इत्यत्रार्थः । तेन अजो द्विजो बुजो इत्यादि सिद्धं । एवमपि धातोरंतरात् डविधायकाभावे परितः स्वा
तापरिवेत्यादि न सिध्येदित्याशंक्य तत्र वार्त्तिककृतोक्तं अन्येष्वपि दृश्यत इति । अयं च सौत्रं दृश्यपि ग्रहणं सद्भिन्नं ए
वार्थो वार्त्तिकेन विवृतो न तत्पूर्वः । तथा च तत्त्वं तिकारस्याह । अपि शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धातोरंतरादपि अ
पशिपरितः स्वातापरिवेति । द्विग्रहणात् कारकांतरेकालांतरे च स्यात् तत्रैव सत्त्वं । एवं स्थिते सौत्रे णैवानेन परितः स्वा
तादेरिव नगो गद इत्यादेरपि सिद्धौ अंतात्वंतेति प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यत इति वार्त्तिकं न कर्तव्यमेवात्र प्रमाणं चाए त
त्सूत्रसिद्धार्थविवरणमिवेत्याशयेन भगवता गमेरप्यमंडो वक्तव्य इति । न त्वेवमपि उ तं व्यर्थमिव गमेर्विवक्षिते गमेर्डो
परत्वान्नेष्टः इति डो प्रत्ययविधाने नमकारस्य गुणे ओकारो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । तस्मात् ड प्रत्ययस्य उकं इदं वोध्यरीत्या ज्ञापक
मेव । किंच डो प्रत्ययविधानमेकवर्णं जनस्य गुणइत्यज्ञापयति । अन्यथा विवेवसिद्धेः किं तेनेति चेन्न । विध्यादि सत्ति गुणेन कि भाका २२५
प्रमाणः सानुनासिक ओकारस्यात् इति निरनुनासिकसिद्धये डो प्रत्ययविधानादिति दिक् । अनवदंति । तनोतेर्डउः सन
वेतिडि करणात् अवर्णं जनस्य गुणो भविष्यति । यत्तु शास्त्राति देशो पंकायीति देशोवा आ पेक्षुर्णु नदिवती त्यत्रैव सदृत्व
मेवी त्वितिनिवद्वावेन तत्तं अउइ तिनः ने सन्यत इति कारः सानुनासिकः स्यात् । द्वितीये तु अभ्यासकार्यं कुर्वन्निमितीति तन्न । ५१

उत्तेने रितिम कुलादि नामदत्तवन परत्वाभावात् तस्य च सदायत्तं ने भ्यमानस्य तेन वा अनुदित्तत्व मइतेति निर्दिष्टानुनासिको धारणात्वनिरनुनासिकता गुणमहत्तेति दि त्युपरतत्वपरत्व परत्वेत्तरमान्यादनुनासि
क एव गुण इति अअर्थ नाशता अपुनमायी त्वात् दत्त्वा अप्यायविभ्याआनि द्विवच्च एवं कार्यमिति निराशया तादृशमि यन्नपुंसक निर्देशः तेन विभक्तिश्रवणं ताप्यां वस्तुतस्तु गुणानाम भेद मते विनेदाः सन्यत इति स
त्रेण नित्य जतरानि प्रभेदैव्या पुष्प स्वे व विधानादिति दिक् ॥ १ दिगितिस न्यायादेशात् अन्तरमा इत्यादि पदस्यादित्व अत्र साम्यात् देशो विशेषानाति देशात तन्त्र सत्वादिति भिन्नमिति भाव ॥ ४

अभ्यासमिति प्रमत्तः सन्यतस्त्वनद्दिति सत्र्ये ते तन्नत्र परत्वानिदृशः सतीनामि तपरत्वविष्यः १

आदेशगुणानां मंदकत्वादिनो इमे इति वर्तृपपन्नेः । द्वितीयेपि वस्तुतस्तु हरित्याद्यर्थधात्वधिकारी यद्वित्वे अभ्याससंज्ञा
स्वीकारात् । अतएव लिटि धातोरिति सूत्रे धातुग्रहणं तिष्ठतु लात्वर्णेणाभ्यासि कमिति भाष्यं । आदेरुद्धिम सूत्रे धातु
ग्रहणानुवृत्तेराप तत्त्वोभाष्य प्रदर्शीत त्वेपि व्यक्त विधिभावेः ननु इदं तेरेव सिद्धांतित तथा भाष्याद्याशये स्यनेवं व
र्णनीयत्वादिति दिक् । किंच यथास्थानें तरतमपरे भावासंस्कृता अननुनासिक परसवर्णे वि । शीस्का न प्रयत्नाभ्यां
अंतरतमं एतत्कुरारि स्त्वं इ करोषि । त्यादिकं विपर्यंस्यावरितार्थो वकुर्त्रुरवकुं इं रथे नेत्यादौ न प्रवर्तते इति हय
वरट्सूत्रे सिद्धांतितं । तथेहापि सार्वधातुक मुच्छितगुणः सिद्धिव्याप्त्या नेत्र अदिनस्कुः औनिषीदित्यादौ चरितार्थो ।
उभिताज नैमित्तु रम्भे सीदित्यादि पुनर्भविष्यंति । नैवं नेता अनैषीदित्यादावेवस्थानगुणप्रमाणेन शिरा नंतर्वला
भावेता अरैषीदित्यादौ प्रमाणं तु यविरहेण गुणस्व हीनस्यातन्नित्रिभाष्यं । संपत्स्यइत्वनरपूरतिश्च रचः कि
करणेनप्रमाणत आंतर्ये स्याविवक्षाया ज्ञापनात् । नैवमपि दिदिताईवी तेत्य प्रकंक तालव्ययोर्भेद तयो आस्का
रश्चाकारयोस्त्वा दृशा वेव अदैतौ स्या तान्मितिवाच्यं । नापूत्राकापि तिसंज्ञस्य प्रत्यास्याना वसरे तु भगवान् पादिवृत्तेता
पाः सिद्धांतवि भ्यमाणत्वात् दान वेवो विदलकरणः स्वरास्ताभ्यामे वौ विवृततरवित्यादि शिक्षानुरोधात्तो तानेते त्या
दावपि गुणप्रवृत्तिः स्यादिवतंतरस्याकृतवे त्वक्षएप सत्वादितिवाच्यं । तथा सति विधेर्निर्विषयतापत्तेः । अपः कर
णमित्यादि निर्देशोः कृसरन कनस्य प्रमतो ताकि त्येन नैकासादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानात् । आत्रसं ध्यपर कंजनेषु

यं उ अत्ताहास्य भाष्यपर स्याद्धात्वं तरत्तम्यपि आपायाने विवृतत्व अत्रतिव अकार्यंकारवपरत्वेवासतात्त नेतेवादो समा वेषप्रसेभदेश विरोधाभावाद्वेत्रोगुंः १ नेमनु ग्रहणे मानेक विशोतर्व
संभवेत्व ग्रहणसंयुक्त अहेवोचनादिति भावः अभ्यासान्तओर्तमोत्सवेन अकारे गुणपातेः अकारस्य गुणसंज्ञा ततोगुणइतादौ चरितार्थोति भावः ६ स्नानतओर्तमोतावेनआकारस्याप्रवृत्तिरिति भावः २

उपस्थितिरेव शास्त्यतामिति वेभसत्तामपीकृ परिभाषायामीकारस्यौकारादिनिवृत्तये अंतरतमपरिभाषा

शब्दकौ॰ ५२

तुत्त्वणप्रवर्त्तनिरेवोचिता। तथा च निर्देशः यातिवातिद्रातिभातिप्सायातेः संप्रसारणं च ब्रह्मविरुनोतिदेञ्चिपुत्रेत्या
दि। अथ कथं । किमेनापि गुणवृद्धिविधावंतरतमपरिभाषापा आवश्यकत्वादिति। तदेवं ङ औङ् इत्यादौ तपरोच्चि ५८
इ शास्त्रनिरा कृतं। अंतरतमो भाष्ये एवैतै आकारग्रहणनिराकृताः। तस्माद्यथैवक्तुत्रमिदृमथपयुत्तरार्थम्। किंचास्य योगांक
मितिपरिभाषात्वमिष्यते। अंतेो यते। कुशिनेतिसूत्रे ककारस्य इति शाब्दपर्यायतानामिष्यद्कदूति येगुणवद्धी
तयोर्निषेधइति ना बद्ध्यते। अन्यथा लैंगवायनद्त्यत्र भोगुलोफि नि बिध्येते। औपगवादि सुतस्यावकाशः। त
था पौरोहित्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात्। एवं च तेयदीयं परिभाषा व्याख्यायतेतदा कथं तत्र गुणवृद्धि
विधौ इकामेव स्थानेत्यपर्यवसाने पिइक इति पदानुवारेणेग्लक्षणत्वविरहान्निषेधो न प्रवर्तेत। ततश्च कृतः क
तवानित्यादि ... नित्यादिना सिध्येत् निषेधसूत्रं च निर्विषयं स्यात्। परिभाषापरित्यागपक्षे इग्लक्षण
योर्गुणवृद्ध्योरप्रसिद्धत्वात्। नचैतत्स्फुटीकृतं भाष्यकृता ... राधमिव तद्दीसिजर्थं वृद्धिग्रहणमिति। तस्य प्रयमा
शयः। ... ... परिशेषादिकामेव स्थाने त्वं लभ्यते। तथा ... लक्षणत्वं विना
निषेधो न प्रवर्त्तेत। तस्मादुत्तरार्थं निषेधस्य च सार्थं वृद्धिग्रहणमिति। एवं च वदतां भाष्यस्यायमाकूलग्रहणस्यापि
एतदेव प्रयोजनं सूचितं। कार्यं तु गुणवृद्धिविधौ सर्वत्र परिभाषाव्यतिरेकेण इकः स्थानित्वपर्यवसानं येनेनिषेधा
र्थता वर्ण्यतइति चेत्। भाष्ये सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणसिचेतिगुणो तावदक्त्रोत्यपभिभाषयार्थगा ... ५२

इकइति विशेषणाभावे ... ... [illegible]
कि भ्रि ... ... [illegible]

... ... [illegible]

नोपाद्युत्तराप... ... ... स्वे च व्याप्यतः। मिदेर्गुणं तल्लघूपधादिगुणोपुनु
स्थानी मिदेरिष्यते। तथा हि। मिदेर्गुणः इत्यत्र मिदइः मिदेः मिदेरिति। पुगन्तः पुगंतः लघूपधायां लघूपधा। पु
गंतश्च लघूपधा चेति समाहारद्वंद्वात् षष्ठी। न चैवं वा पयतीत्यादावतिप्रसंगः सन्निपातलक्षणपरिभाषया आ
दंतलक्षणस्य पुको गुणाप्रवर्त्तकत्वात्। ... ...
तथा। आवर्तत ... ... षष्ठी तत्पुरुषं द्वंद्वो ... ...
आवर्त्ततु ... ... पदद्वंद्वो वा तेन ... ... कारस्य स्थानित्वं लभ्यते। वस्तुतस्तु ... ... तेनारि
यान् सर्वो ... ... गुणः सिद्धः पुनर्विधानसामर्थ्यात् ... ... करणसामर्थ्यादि
ति वा ... ... गुणो निषिध्येत। एतच्च ... ... स्फुटीकरिष्यामः। तथा च ... ... गुण इति वो
गो विभज्यते। ततः ... ... योगविभागः कर्तव्यः ... ...
को योगः ... ... तरं। ... ... गुणिना सिद्धं। आशीयस्यासिद्धत्वस्य
... ... ततः पर
वि२ ... ... गुणः सर्वेऽ रस्य२
... ... [illegible]

... ... [illegible]

ओँ उ इ इति सहितानेकाच्सर्व्यः ३

शब्दकौ० वृद्धिः स्यादिति वाच्यं। तादेशेऽपुक्ते दोषः। निपाते परत्वाद्धत्वे सत्याम दूतवक्तनेपुनर्वृद्धिर्न भवति सत्करत्वस्य त्वाकरि
५२ तार्थत्वात्। यद्वा कुअसिद्धवत्त्वात्रस्य स्यात्स्यात्। यद्वोक्ते दित्त्वे हल्कारके निर्दिशान्त्रिसउपदेशो आर्षधातुकस्य नयो
रन्यतरस्मुवर्णवा लानुस्थायानियादृक्ति पतेरेनेकाचस्तिविभज्यमुन्योपालिस्त्रमुवर्त्तकावस्यन्तफे इत्याए नैरु
वेतिनियमसमाश्रित्यभष्यमात्तानित्यादिमेषणवार्यते। तत्रालानस्थायांमपि दार्ढ्यर्भवति। हकारान्तं ङि. वै नमः २४
स्त्याद्दविनतन्निपेधात्। ततश्चौतरंगत्वाड्डागम एव। तथापि। अंत्याभावे तस्य देशस्येति परिभाषा नाश्रिसअटो
वृद्धिर्निवर्तनीया। परिभाषा सत्या स्वान पहेतु अंगात्तिसेनप्रत्यये नास्ति दोषः प्यते। येनना व्यवधानन्यायात्रसिद्ध
नमाद् इत्यादि रूपं। सिद्धिक्रावचिविधेयायां नास्ती कु परिभाषायाउपयोगः व्यादर्शाभावात्। नव अविकी पत्त
उ इत्यकारो यादर्थः। एप श्लौ विधूयस्य गुरुणस्य स्फिदिर्द्वैपयः इर्वाविप्रति निष्क्रमितिवनत्वाद्वलोपे नैवासिद्धत्वात्। अन्यथा
पिकीर्षकइतिनस्यात्। चिकीर्षकइति च प्रसज्येत। आकारस्यतु नास्ति दोषः सगिह्नार्वाबाधस्तुकं। एवं तत्र
विसंभवति। आतविधानात् उदवोढामित्यादौ तु ढलोपस्यासिद्धता। रैनौ ग्लौ वा दाम्भांभावारत्किबंतानीतत्या
मरुतांवारहोनकश्चिद्दोषः। गोशब्दात्तद्धिपिअगवीदित्वआधुनातिप्रसंगः। कृतरज्ञातेरित्यतोनुवृत्तेनथा
नुग्रहलोनास्त्यासिसुस्यधातोर्विदोषलेसतिधातुरेवयो धातुर्नतुकृपनि स्त्रातिपदिकमिति व्यारक्षानादिति
केचपदान्तः। नन्वेवं कवेः भकवापीत्। गंधवीत्। दिवुः। अपितावीत्। अंतरंगत्वविमुत्तसिद्धि वृद्धिर्वा पतेरितिचेद् ५२

सिधोः १ सि१ नयो वोकारस्यांसत्ताभावस्सर्वैः ४

पा

सेंगेदे आचारक्तिवंभेनिप्रसंगस्यतवस्य तावदुकथंमिति ४
नाथ बोर्वे वरूप्यते। सत्यां पपविरोधः संपादनीयः इत्याग्रहस्तु त्रैस्वं वर्णमायं। धातोरितिवत्गोतइत्यप्यनुवर्त
ते। तद्वाकयभेदेनसंबध्यमानेनिपमार्थसंपद्यते। ओदंतस्यधातोर्भविष्वृद्धिर्धातोरेव धातोर्न तुनाम धातोरि
ति। यद्वा। नेटी त्वत्र नेतियोगविभज्यमंडूकप्लुत्यासंबंधात्तु वृत्त्याबागोत इत्यनुवर्त्य ओकारांतस्यवृद्धिर्निषिध्यते।
अथवा कुल्लं यं स्तीत्यतोभ्युत्कमितत्यनुवर्त्य सिद्धिवृद्धिर्नमिथालाभगंतस्य भवतिननु ओदंतस्येति कथं विसमा
जेयं। एवं च नेषु तु अंतरतमपरिभाषावलेनैवानुनासिकपूरसवर्णयोरिवातिप्रसंगः। उक्तत एव। अभ्युपेत्यतु क्रमः।
नायामार्याक्लिविदव्रावारभ्यमाणस्यतेन लक्षणेन वृद्धिर्बाधिका भविष्यति। नेटीति निषेधस्तु हलंतस्य यारतीव
वृद्धिः यामासिद्धि वृद्धिरिति वा हलंतस्येतिबृानस्याः सर्वस्याः नत्सुस्त्रविकोपमापितव्यानामाग्रहः। तेनाकोषीदमोषीद
स्याहोदिविधापिर्वृद्धिर्निषिध्यतइतिसर्वंसुस्थं। तस्मान्निषेधसिध्यर्थमिग्लक्षणग्रहणमासंपादयितुं सूत्रमिति नित्यंतंस्या
देतत्। कुतः कुतवान्वृद्धिर्नभिविन्नवानित्यादौ निषेधसिद्धये गुणाग्रहणमस्तु। वृद्धिग्रहणंतु व्यर्थं। नन्वम्टोम्रवानि
त्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलं योगविभागेनसिद्धत्वात्। तथाहि। मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानंतरमजादौ क्ङितिवेत्येवं रूपं वचनं।
भवश्यंकर्तव्यं। मृजंतिमार्जंतीत्यादिसिध्यर्थं। एवं क्ङिते भजादौ क्ङितीति योगो विभज्यते। मानि यमार्थं वेदं क्ङितिवे
त्यविभजाद्यार्थं केवलं। तेनन्मटोम्रवानित्यादिसिद्धं। ततोऽजादौ विकल्पेनेत्येतदर्थं वैतिद्वितीयोयोगइति। तस्माद्वृद्धि
ग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति। अत्राहुः। एतन्मुनो वृद्धिविधने स्वनिष्क्रुयादिपुपद्यते। नाम्यौ लुङि अतुषीदधुषदितीष्यते।

पा० पा० सि १

शब्दकौ० वा

५८ तत्रापि सिद्धेः क्ङिति। इति निषेधायेयल्लक्षणतौ संपादयितुं हलन्तवृद्धिग्रहणमिति। नन्विह तर्हि न सिद्ध्यत्र सिचापेक्षत्वा
दंतरंगे ऽवक्तिकृते हल्लंतत्वान्नेटीति निषेधः सिद्धः किमनेन। सिक्यंतरंगं नास्तीति सिद्धांताद् वदः प्रागेव वृद्धिप्रसंगा
त्। स्यादेतत्। अंतरंगं बलीय इति तावद्यः परिभाषाभिलतिस्तु ... स्थापयिष्यते। तदपि दोषापादकानामपस्तु न चैवम
वैपीदहेपीदित्यादौ गुणः स्यादिति वाच्यं। तस्यैव वृद्धिसंभवेनेष्टापत्तेः। नहीदानीं वृद्धिविधायि ग्रहणमस्ति येन ये
नयकारस्य वृद्धिर्न लभ्येत। न चैवमप्यस्तौ वीदित्यादावंतरंगत्वाद्गुणे कृते ओतो नेति व्याख्यानपक्षे ... संभ
वः गुणे ग्रहणादिनिगंतानां नेति पक्षे तु अवैपीदित्यादावपि दोष एवेति वाच्यं। ओतो धातोरेव धातोर्न तु नाम
धातोरिति तृतीयपक्षाश्रयणेन सर्वं समाधानात्। अकार्षीदित्यादौ तु हलंतलक्षणा वृद्धिरस्तु। अतारीदित्या
दौ तु अंतरंगत्वाद्गुणे कृते हलंतलक्षणायां वृद्धौ नेटीति प्रतिषेधायामतो हलादेरिति विकल्पे बाधिते अतो ल्रां
तस्येति नित्या वृद्धिः। अलावीदित्यादावपि अंतरंगत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोः अतो ल्रांतस्येत्यल्लोपो वेति
लोपे न वकारस्यापि व्याख्यानान्नित्या वृद्धिर्भविष्यति। मा भवानवीत् अनवीदित्यत्रापि नित्या वृद्धिः स्यादिति
चेन्न। लिङ्सिचि ग्रहणमपनीय तत्स्थाने अविशब्दः प्रक्षेपेण वृद्धिनिषेधात्। न घृ क्सि न्यहेति लिङ्ग्रहणमनुपपुञ्ज

णा२ ते। औनवीदित्यत्रांतरंगत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोः यांतानां नेत्येव निषेधसिद्धेः। नैव वक्ष्येरिवनवरपि
त्रित्वं निषेध एवस्मात् दृश्यते तु विकल्पः। नैष दोषः। अतो ल्रांतस्येत्यत्र वकारप्रश्लेषेणापि नित्या वृद्धिः प्राप्ता से ५८

ग

वे इत्यविशब्दोर्नेत्यनेन न वेनि निषिध्यते। ननु अतो हलादेरित्येव परिभाष्येऽपवादः पूर्वान्विधीन् बाधंते नोत्तरानिति न्या

शा०वृ० यात्। नवेत्यंशाः वक्तेरिति लिप्रसंगः। न च बाध्यसामान्यचिंतायां ... सर्वं बाध्यत इति तदीकारात्परत्वात्। गुण
अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तते इति ... लाश्रयणीयं प्रवर्तौ नु प्रवर्तत इति बाध्यसामान्या ... अपवंतयोः बाधके

५८ निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्तेः वदत्यौ ... नुरोधेन व्यवस्थापाय न पदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। नवैवं अगवीदित्यत्रापि नित्या
वृद्धिः स्याद्वकारप्रश्लेषादिति वाच्यं। सिचि वृद्धिरिवास्यापि धातुग्रहणेन बाहुल्यात्। तस्मात्सिर्यंतरंगाश्रयणेनैव
भनुवीदनुवीदित्यादेः सिद्धौ क्ङिति चेति प्रतिषेधस्यानपेक्षणात् वृद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति। अत्रोच्यते। वकारप्रश्लेषे सति
सर्वत्र निर्गतिकर्मा ... नपुंसि कार एवैनमार्याभावं वरिति पस्य सायं भाष्यकारैरनुपदातस्य ... धातोरपि नित्यावृ
द्धिप्रसंगः। तस्यापि प्रतिषेधे वाक्यं ... निमानौ गोरवप्रसंगात्। किंच। न वयं प्रत्यनि तथापि ... अंतरंगं नास्ती
ति कनः। किंतु न्यायबलात् प्रापकवाक्यलानुरोधात्। तथाहि। येन नाप्राप्ति न्यायेनांतरंगवर्धो बाध्यते। सत्यपि
संभवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात्। अन्यथा तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्येत ... प्रत्ययकप्रत्ययादयोनवा
ध्येरन्। देशभेदेनोभयसंभवात्। न च मध्येऽपवादन्यायेनोकरबाध्यतां बाध्येत न तु गुणोऽपीति वाच्यं। बाध्यस्य भेदेन
विवक्षा वीहिलदेवं स्यात्। बाध्यसामान्यचिंतायां तु स्वविषये प्राप्तस्यानपवाद्यत्वं सर्वं बाध्यते। यथा। अविरइत्यनेन
गुणदीर्घत्वानि। अन्यथा तु मध्येऽपवादन्यायेन रेफोऽदीर्घो वा बाध्येत न तु गुणः। तस्य परत्वात्। बाध्यस्य वक्

शब्दकौ०
५५

सिद्ध देनापेतां कृत्स्नत्वमात्य रूपेटो सुभपभपिलध्यानुरोधात्स भन आश्रीयते। लिङ्गग्रहणं चावलिंगे। अन्यथा। अंतरंगत्वा
दुर्गोभादेशयो: कृतयोर्यौतानीनेतिमिदेप्यादेशोभयादम्भवादित्यादे: सिद्धोर्कि लिङ्गग्रहणेन। ज्ञापकोनरमप्युक्तं भाष्ये।
एवंकरो सकारग्रहणं लघ्वोरितिकृतेपीति। अस्यायमाशय:। अतोहलादेरितिसूत्रे अतु ग्रहणस्यनतावतलं व्याख्यानवा
दिकं व्यावर्त्यं। लघुग्रहणेनैवतत्सुहासात्। इद्धुहत: परस्याशिष्यं ते। अचेलीत् अकोषीत् अनतीदिति। तेष्वलरेको लघुगुणे:
नापहताश्वेताहिंस्यं भ्रत्ग्रहणं स्यात्। नवअकुटीदित्यादावुक्तादगुदासायतदिति वाच्यं। नापि अंतरंगेण गुणे नैवा वृद्धि१
पेत्सतिगुणोडि वानिषिद्धोपि च हुरमध्ये:। नाप्देवदत्तस्य हंतरिहते देवदत्तस्य पुनरुत्पन्नकंभवतीतिन्यायात्। अतएवनां
त: पादमितिपाठे हर्वरूपानेभपेसति अयाहवोपिनप्रवर्तते सुज्ञातेअभ्यस्तन्तेइत्यादिवास्यलीतिसिद्धी कृतंभाष्ये। नचैवं
अपवादाभावेषुनरुत्सर्गस्य स्थितिरितिनिर्विषयंस्यात्। अइत्थावित्यादोवा। स्वीतिहर्षसवृत्तेनिदिद्धेवृद्धिश्चनप्रवर्तेतेतिवा
च्यं। भिदोद्योनदे। नौसादित्यादिलिंगेनापवादेन विहितउत्सर्गोपिनप्रवर्ततेइत्यस्यास्तावीकत्वाभ्युपगमात्। तदेतत्सूतमोन्य ग्र५
ते। नोस्यहतेप्रतिपिद्धासतीवापितुमिति। तथाचपदस्भेदाअवेणअतोहलादेरितिअत्ग्रहणनुपिज्ञापकमितिस्थितं। कृ
कमप्यगतेः। सदिहितिस्यंतरंगस्यान्तर्हितो प्रनृतिन्योपकृत्तुमंलेभ्य: सिरितोतिनिरिताेतिन्यायावेत्तुडः। सिचि अवेनापीदने
नापीपविरायीदर्शितायीदिति नस्यात्। गुणपादेशयो: कृतयोर्यंलानीनेतिप्रतिषेधप्रसंगात्। वादितु वाप्यदिवज्ञोपादेतावां
स्वप्येपवादन्याय माभि स्तउवडुः वेवाध्यं तेनतुगुणइत्याश्रीयते। तन्नसिध्येदेवा। कत्वा। लिङ्गि सर्वमप्यंतरंगेना सेवेति सिद्धं ५५
त्वदाप्ये१

कर्मादे

तं साधयितुं वाध्यस्तामान्यायंतैर्वा वाप्रयलीया। एतदर्थमेव भाष्ये ज्ञापकोपन्यास: कृत:। अन्यथान्यायेनैवसि
द्धेंतरंगस्यापिवाधेकिंज्ञापकवर्णनेन। एवंस्थितेन्यनुदीत् अन्यनुवीदिप अक्वितिवेतिनिवेधएवाश्रयणीयस्तया
चेन्नक्षणत्वासिद्धयेवृद्धिग्रहणमपीहकर्तव्यमेवेतिस्थितं। एवंसतिअसंभवादपिवच्यासिद्धेतरंगसर्वंवाध्यते। प
रिहार्ह स्यान्तर्हि कापि सिविइगंतंभंगनस्तर्म्येनैवेत्यवधेयं। तथाच। इग्लक्षणत्वस्याभेवेधर्हयमावश्यकत्वोस्थितेत प्रत्य४
तेतभआलंध्यवृत्तरर्थंनन्यादित्यावटितिरपिइकृपप्रिभावयेवसिध्यतीतिज्ञापकवर्णनादेकोशोपि नकर्तव्य:। नचै
वंयो: पंथा: इमं इत्यादावपीकृपदोपस्थितिवत्रादिनामेवओत्वमात्वमत्वं च स्यादितिवाच्यं। गुणवृद्धिशब्दयोरुप
तौतुनर्गुणवृद्धिग्रहणस्यानन्यथासिद्धशब्दव्यापारोप्याश्रीयते। गुणवृद्धिविगुणवृद्धी नतुशब्दौ तरेटगादिहनेइति। अ
नुवभूभ्यांसिद्धीपदाहा। अन्यथा अतिस्तृत्वेकृत्यादिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञयाविधानेपदोपस्थितिरितिनिष्ठास्यादितितथा
मध्ये। इहवओत्वायिनप्यहुकानामस्यदादीनामस्यव्रत कृपदोपस्थानेंनभविष्यति। यदिहस्यान्तर्हसर्वत्रवसंज्ञया
विधानेहसेपत्ताभवणं अर्थस्यादितिचेत्। न। इयउदित्यादिवरुणवृद्धी संज्ञकेइअम् परिभाषानिवर्तनेनचरिता
र्थत्वात्। अहनेभाविभक्तादित्यावृद्धिर्को: संभवेनतत्ववरितार्थत्वात्। तस्माद्यो: पथा: इममित्यादिसिद्धयेइहापि
संज्ञाविधानेमि वमसेपादपि तुपुनर्गुणवृद्धिग्रहणमितिमंतव्य:। नत्रुपंथाइत्यत्रहरणं। इतोदितिसिद्धेआदिप्र
सामर्थ्यादिवरकृपदस्यानुपात्तेनाररीतिचेन्न। अनुमितिकारोकारयोरर्थेआदिपिसंभवात्। नवेकृतोआनंतर्य

इकृप-गुपाधिपीनसत्वा इकृपरिभाषायाः अंनुपाधिपीनोइरउशहरणन

सर्वनामस्थाने ... संबुद्धौ ... आचार

शब्दकौ॰ ५६

ग्रहणं येन नाव्यवधानाभावः तदैवमिति वाच्यं। तथापि संधुक्षर्धेतयासामर्थ्यापेक्षयात्। नन्वेवमितआदिष्टे
वक्ष्यतीति वाच्यं। ऋतुग्रहणं हि इमं तस्यास्त्रिव्याप्तेः। अधिदीधीवाचक्रं स्यौतितस्त्रिद्विर्भतीति क्॥ ततुभाव्येसह
नमित्तुदाहृतं तत्र सप्तमे मेनन पदपाद इति ग्रहणं वाक्यैकदेशानुकरणमात्रं। उदाहरणं तु इममित्येव न तु सदस्यपि। ते
ऋदेरक्लोसंभवेन ऋकतुतिनियमस्याप्रवृत्तेरित्याहुः। वस्तुतस्तु सद्गुणमुदाहरणं साध्वेव स्पदादीनामर्थहीनेऽपि इतिदि॰४
वाच्यं। तत्रैवेकदत्वस्योपास्थितौ द्वीदमोरेवानंस्यान्नतत्त्वयेषा। गतोनामेर्दस्रास्तुसंशोपसंजननव्यावर्त्यर्थनुवारा
धंवस्यात्। तदेतः सः सामितिस्त्वं हि स्पदादीनामेर्वतद्दोर्विधीयते। अथैदमनपेक्षं। शाब्द्यापाराश्रयणानुरो
धेनापि गुणवृद्धिग्रहणं नास्तु। इकसोऽइत्येतावतैव सिद्धेः। वस्तुतस्तु नापि त्वपि यर्थं। इकल्त्वेवंसत्यतां स्त्वं हलंगु
र्वसत्रादयम नुवर्तनं द्विरति आदैचौ यत्रविधीयेते गुणदृशिवभदेङेतनयुक्त इत्युपतिष्ठत इति व्याख्यानात्। नवैवं
गुणवृद्धापिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति। उभयथापि संगतिः। तत्र यथा श्रुतानि माय कलाल ग्रहण
पदस्यानुवृत्तिपरतया संपूर्णसन्नवत्यानुवृत्तिसामर्थ्यपरतया देति दिक्। व्याख्यानेलिंगं तु दलोपदुतौ ग्रहणं। अन्य
थात्रापि सूपदेपास्थितौ उत्तरीत्या येननाव्यवधानत्वाद्वाहका रोकारव्यवहितौ वस्तत्वां किंतेनेति तदेतदिक्
ग्रहणं किमर्थमिति भाष्येणइन्ग्रहणमात्रं प्रत्युत्तरेत्यादि वार्तिके नचस्तत्वित। अन्यथा हि स्वं किमर्थमित्याये
सूचात्। व्युउत्तरार्थं गुणवृद्धिग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याशये नेग्ग्रहणमिस्तुकमिति भाष्ये मिमायवर्णनं। तन्न। इवं ५६

८१२

स्त्रानुवृत्त्यैवसिद्धाद्युत्तरार्थत्वस्याप्युक्तप्रायत्वात्। सनुदायापेक्षायामंइकगुतेः संधं धातुवृत्तेर्वात्तिपापिना
यक्षोत्। इग्ग्रहणस्याप्युत्तरार्थतया तदृशोपिशांका तुल्यानाबा। इकइतियोगः किमर्थं किल्पतइति प्रश्ने वी नमिति वे
तर्हिगुणाबृद्धी तस्याविशिष्टतया सत्रे किमर्थामित्येव ब्रूयादिति दिक्। यत्तु मध्यानादपरदारासमुदायापेक्षेसमिति
तदूपि नातीव सांदरस्तरसानुगुणं। तस्मादुक्त एव शब्दः साधुः। एवं चेत्कइति योगविभाग एव पूर्वपक्षसिद्धांताभ्यां सम
र्थितइतीत्यर्थवसितोर्थः। ततश्च नेनुएके तयोगविभागे नसरुक्षेत्रसिद्धौ न्जेर्विदुरवउरजिगुणइत्यादि वृत्तरयो
गविभागप्राश्रयणे नान्यथासिद्धिवर्णनं नादर्तव्यमिति तत्त्वं। पूर्वंचपरिभाषा अन्तीत्यप्रकाशायाः। छोपोधातोविभ
ताधातपासह सबुद्धितार्थेकल्प्यिकौ वाचप्रादेवासुर्वविभक्तिवेधातजाधिकारापदोपरक्तादिकावेतिसत्यप्रयोः
संभावनेयपिनधात्वाद्यानांमलांछुतत्वात् तत्त्व एव सिद्धांतिनः। तथाहि। सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यत्रसत्वन
मिति नवगुणत्परिभाषा ह्यंसाम्निपूर्वं। तत्रांगस्येतिषष्ठीयदि स्वमेवात्यमत्वं नीताभंगात्सस्यगुणइतिपष्ठ्याद्द्का
अत्वोदिशेषस्वतेलद्याक्परिभाषा येथम् तापदितुस्वमिका अंगस्यविशेषणाहृदंतविधिः। इगंतस्यांगस्येतितत
संख्येयअत्रैतस्येत्तरद्वाहिविपः मृत्तेः तदिदं पक्षद्वयमपि षष्ठीतसुरुपे कुसि हित्वामित्यनवहि यपक्षदुलिभाषेवसृ
रुतंतंह पक्षद्वयेपिमिदेर्गुणइत्यादौ दोषः। कोहि मिदेरंगस्य नासाद्विकृयप्रजे नास्तांगस्य। तथाच सपरिभाषायां त्य
ऋत्यासंविनिगमकाभावादुभयथा गसर्वा देशोगुणः स्यात्। नचुतं वार्तिके हेना। वृद्धियमवल्ली तस्येतिनेग्मिदिन
प्रिपुगेनत्र पूर्वस्यार्थ सहद्दिग्मद्युदेरिग्ग्रहणं। सर्वादेशप्रसंगश्चानिगंतस्येति। वक्ता होहेत्वर्थः। ततश्च सर्वादेशाप्र

शब्दकौ॰ संयोगे इति कृते। अयमिदं मिदिः तस्य मिदेरित्यादि इको नही त्वा कथं चिदिह सर्वत्र इकः उपस्थानं नियं लभ्येत तथापि
५८ मिन्नामिन्यादावीकारल्लप्रसंगे सा गुणो निषेधो न स्यात्। अथ यजो। के त्वा ज्ञापका दनिगन्तस्य गुणे विनिषेधस्तर्हि
लैंगवायनः चौरो हि त्वमित्यादावतिप्रसंगः। अथ लक्ष्यानुरोधात् पुगन्तलघूपधस्य च ज्ञापकं ज्ञापकं तर्हि पदेपि ५२
स्थितिपक्ष एव लक्ष्यसिद्धये समाश्रीयतां। एवं हि ज्ञापकाभ्युपगमे हि दोषो न भवतीति सेनापि पदोपस्थितिरेव
ज्ञाप्यतां। एवं हि ज्ञापकमूलकं नाभ्यां तरं नकस्य मितिलाघवं। अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः। मिदे इत्यस्य इकः स्थाने
रपि गुण इति। मैवं। स्थानेयोगावधपक्षे [illegible] पस्यार्धधातुकस्य गुणपक्षे [illegible] स्थानेयोगं विना
लोंलाविधलाभात्। स्थानषष्ठी हि [illegible] लिंगामिति [illegible] इकः इत्यनेन सहान्वये षष्ठी विना न्यायायोगात्। आ
दन्तादेशमनाभ्यामावात्। एतेन मिदेरं त्यस्य वा इको वेति तृतीयपक्षोपि मंतव्यः। विकल्पस्या [illegible] पक्षस्तत्वात्। अस्तु
तर्हि तदपवाद इति चतुर्थः पक्षः। तथा हि गुणविधायकं यस्येति तस्मात्षष्ठी। [illegible] तत्र आलि
नाभावाद्द लोंत्यपरिभाषापा अनुपस्थितिः। अयमेव च बाधपदार्थः। यदा कृपरिभाषा न भवेत्तर्हि [illegible] तत्र ल
लिकाल्लोंत्यपरिभाषोपस्थितिं [illegible] परिभाषाया तदुभयं [illegible] वृतेतु [illegible] नहि
तोभयनेनं प्रापितस्य बाधः संभवति। शास्त्री प्रामाण्यप्रसंगात्। अतः शास्त्रतात्पर्यसंदेहो [illegible] एतेनदद्वापव
द एकदेशो [illegible] तं। नहि अनुलम्भा [illegible] इत्यप्रसंगः किंतु यदेकदेशो न भवेत्तर्हि प्रत्ये [illegible] दृश्य
स्यात्सति तेकदेशे [illegible] अस्ति [illegible] अनेनेति [illegible] स्यात्। ५८

सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः भवती। [illegible] स्यात्। तथा च वार्तिकं। इको [illegible]
सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणे [illegible] प्रति। [illegible] इक्स्थस्य गुणः। जस्ति च। [illegible] सार्वनामस्था
नयोः [illegible] गुणवत्व [illegible] तते। [illegible] अग्नये। अग्नयः कर्तरि। अग्नये। [illegible] गुणं
[illegible] एवं हि [illegible] अग्निः [illegible] अग्निचिते। [illegible] इत्यादिति वार्तिकार्थः। [illegible]
[illegible]
[illegible] अस्य गुणो [illegible] यते। [illegible]
[illegible] अकारस्य [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

शब्दकौ॰

५८

कस्या वो गुलिशेषस्सद्भवस्य : । यद्वितु लघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति नियमस्तत्राधापीत्यत्र नेत्यादौ दोष
एव । अचाद स्यादि विधेयोपि नियमः । तर्हि अ नेनिजुरित्यत्र दोषः । नहि तन्नियमद्वयेनापि वारयितुं शक्यं । लघूपधत्वा सार्वधा
तुकपरत्वाद्धेतुद्वयं वृद्धिः स्वादेवेति : किं च : उगवादिभ्योपवादात्तु लघूपधे । उपधाय चाद्धावनुपधाभूते गुणादिप्रसंगस्तु दुर्वारएवे
ति ताबद्वार्तिक हृदयं । वस्तु तस्तु । अंगाक्षिप्तेन प्रत्ययेन श्रूयमाणेनेव चानुसरतेरनादिकोविशेषणं लकस्य दोषोनिरासस्स
ति तदपवादपक्षोपि समर्थयितुं शक्यत एव । अंगमिवप्रत्ययेन विशेष्यत इति गृहीत्वा परं भाष्य वार्तिक ग्रंथ प्रवृत्तिरित्यव
धेयं । अस्तु तर्हि पूर्वविप्रतिषेध इति क्ङितिप्रसंगनः प्रत्ययः इति चेन्न । इक्परिभाषायात्तु निरवकाशत्वात् । नहि परस्पर
परिहारेणावकाशलाभे अस्ति विप्रतिषेधः । तस्मात् यदि सत्यपि तं भवेद्बाधनेन बलीति आश्रीयते । तर्हि येन नाप्राप्ति न्या
यादपवादत्वं । यद्वितु असं भवेद्बाध्यबाधकभावः । अस्ति चेह संभवो यदुभयं स्यादित्याश्रीयते तर्हि तत्स्थेयाद्विप्रन्यतमप
क्षिसा नेनतु क्ङितीप्रमतस्यावकाश इति स्थितं । तस्मात्पक्षद्वयेपरस्तावत्समितिसिद्धमः पक्षः सिद्धांत संमतः । तथापि इकइति
षष्ठ्यं तानुकरणं नतु सप्तमिपरं । वक्रपमिति वचनात् । नवाशब्द संज्ञे तानिषेधः । षष्ठ्यं तस्य संज्ञा त्वात् । तदयमर्थः । यत्र
यस्मात् गुणो भवति वृद्धिर्भवति इति तत्र इक इति षष्ठ्यं तमुपतिष्ठत इति । तस्य च पदैकवाक्यतया अन्वयो लरंगो अन्त्य परि
भाषा तु विधिवाक्येष्वेव तत्रवाक्यार्थ तुल्यात इकेवाक्यतया संबध्यत इति तदन्वयोवा इहि रंगः । ततश्च जुसिचेत्यादौ इकोंग
स्येति संभवति सामानाधिकरण्येवेयधिकरण्यपरस्यान्यायत्वात्कार्यं गेयेशब्दितस्थानषष्ठी नविहति ततिभवत्येवातो ५८

स परिभाषोपस्थितिः । मिदेर्गुणः इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यान्वयस्यासंभवान्मिदेरिक इति वैयधिकरण्येनान्व
येसति स्थानषष्ठीविरहादुक्तो त्यपरिभाषानोपतिष्ठते । नचमिदेरंगस्ये त्यनयोरवयवषष्ठी तेनेदि इक इति स्थानषष्ठ्य
स्येति वाच्यं । नहि पालकोत्यपरिभाषोपस्थितानुपयुज्यते । अंतरंगसमुदायालकस्थानिनः परभूतायाएव षष्ठ्या त
दुपस्थापकत्वात् । इकश्च अतद्रूपत्वात् । तथाच अलोंत्यपरिभाषा इक्परिभाषा चेत्युभयोपस्थितिका । ननुत्पासहृ
युगपदुपतिष्ठते । येनादि शेषाजे दोषनिवृत्तिः स्यादिति सकलेष्टसिद्धिः । तदेपतदपवादपक्षयोरपि पूर्वत्रागुणवृत्तौ श
मिति तु क्रमेव । तदिह सप्तपक्षी नव्ये प्रपंचयेदुष्टमेव । पक्षचतुष्टयेऽनुसाध्येतिस्थितं । नन्वेतत्सर्गे । अंगस्येत्यादि
वदधिकारार्थमेव हि तस्याशिति चेन्न । एवं हि सतिइको गुणवृद्धी नेति निजां संयुज्येव पठेत् । सर्वस्य दिहद् बंधासि
द्धमित्यादि वत् । न हि तत्र तस्योपस्थितिः कस्यापि शेषो क्लिष्टं संयुज्यके विभज्य पठितुमुचितं । वैरूप्ये हेत्वभावात् । अ
त्र पः परश्चेत्यादौ तु पाराध्यविशेषेप्यसंयुज्यानिर्देशो विधेयभूतारूप्यसिद्ध्यर्थः । नापीदं विधिसूत्रं । पुनर्गुणवृद्धि
ग्रहणसामर्थ्यात् । तत्रत्यारव्यानपक्षेपि कदाचानुवृत्तिसामर्थ्यादित्यादि दिक्॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं॥ न धातुलोप आर्धधातुके। धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्तके गुणवृद्धी
इकोनस्तः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यच् कृते यङोचीति यङ्लुकि गुणवृद्धी निमित्त
भूतयङपेक्षयाश्रितत्वाद्गुणवृद्धी निषिध्येते। यद्यपि कृतस्य धातोरपि कार्यविधेयोत्रास्ति। तथापि उरीत्यादौ पश्य।

एकः पूर्वपरयोः

दुः शब्दे उपपदे ह्लोधातोरकृमत्वयोर्भवतिधातोर्लोपः। इत्येनदेति प्राप्ते तद्गुणामिति। तथाच्य वंवयोर्विषयेगुण
वृद्धीः मा भिवि रतान्निवेधविषयर्थः। अतोत्रधातुशब्देनतदेकदेशोलक्ष्यते। धातुलोपइतिचकरिष्ठी तत्पुरुषः स्या
त्तदा अर्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वागुणवृद्ध्योर्विशेषणं वा तत्राद्ये स्यादिभिरूभयविज्ञोपलं वेतिअपः कल्पः।
तत्रापिपक्षेआर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सतियत्क्तिंवाक्त्रिमित्तेगुणवृद्धी नभवतइतिसूत्रार्थः स्यात्तान्तलञ्चमरूर्वादि
यः कृमत्ययेतान्निमित्तकेनलोपेसतिसंभेदरूत्यत्रमाभूतांतत्र तु लोपनिमित्तत्वेतावहिरंगयोः षष्ठीतिरिस्पयोः स्थानेभवतिल वभाद्
न तेसावन्यतरतो व्यपदेशामिनिंदिकृत्वात्तेकत्वस्यापिसत्वात्। नचैनमपिइग्लक्षणतयविरहान्नानिषेधः। लिंगवायते
ओर्गुणस्यैवेतिवाच्यं। तस्मिन्नेतिनिर्देष्टकइत्यस्यसूत्रस्य परतायांप्रमाणाभावात्। उत्तरत्र तु तुवकारइतिशब्दार्थकःप्र
माणमित्याहुः। अन्तुवाअर्धविकाराभ्यपतलावत्तेनेहापिदृकृइतिस्वरूपपदं। तथापिभेधतइत्यादौगुणोनस्यादिति। लिर्नत्वात् यङ्
हतीयपक्षे तु स्यनाल्लोदोषआयमपक्षदृष्येष्यस्येवेतिवोध्यं। ननुउपेत्यक्तः अेक्तः इत्युदाहरणस्येहोक्ति संभवएवनास्ति।
तथाहि। एवं धातुः साधनेन पुनस्तदातिनतेदछमितथ नकोपोतरंगः। प्रथमोपनतंत्वप्रत्ययापेक्षत्वात्। पूर्वधातुक उपधायाः
पक्षनेत्राति इत्रीनेयुगुणं तरंगाः अनयधातुलो भविष्यति। वहिरंगस्यगुणस्यासिद्धत्वपरिभाषयोगात्। वहिरंगस्यासि
द्धत्वस्यासिद्धौगुणस्यप्रसक्तेनिर्वाधत्वात्। सत्यं। असिद्धं वहिरंगमंतरंगइतिपरिभाषामेत्रप्रवर्तते। नाजानंतर्येवहिष्ट्व
प्रक्लृप्तिरितिनिषेधात्। अत्रांतरंगेवहिरंगेवाअचोरानंतर्यमाश्रीयते। तत्रैषापरिभाषानेतिप्राप्तस्थानादिदितिहरदत्ता ५९

कृपापितः। किं त्वस्मिन्पक्षे एत एइत सूत्रेऽप्यारब्धे दमित्यादो एतदैत्वं कृतोनेत्याशंक्य वहिरंगत्वेन गुणस्यासि
द्धत्वादिति हरदत्तेनाभिधानसंलक्ष्यते। तथावहिरंगस्यासिद्धत्वादेनमेत्यमित्यादिसिद्धिरिति प्रतिपादनपर
निहत्वंभाष्यमपि विरुध्येते। तस्मादयउत्तरकालप्रवृत्तिकेनवआनंतर्येतनवहिरंगपरिभाषानस्यादितिकैयट
संमतएवनाजानंतर्यपरत्वस्यार्थःसाधुः। पचावेदमित्यादौहि इद्धेगुणाप्रवृत्तेः। तत्रवाजानंतर्येअपराप्रियुणोत्त
रपवृत्तिकेएतएत्वमवलक्षणाअपणापुनएववहिरंगतयोद्धारः। उपेत्यादौ तु गुणं सापेक्ष्यानिवेधः कार्यइतिउत्त
रकालप्रवृत्तिकेतोनिषेधः। तत्रापानंतर्याश्रयणाभावाद्वहिरंगपरिभाषयासिद्धमेवेतत्। अतोनर्समाध्यमपिसंग
च्छते। ननुजस्त्वगुकारसिद्ध इतिसूत्रे एषापरिभाषाज्ञापयिष्यते। नचवकोसिचवद्धकोस्येत्यादौसघतप्रवृत्तिकेएत्वः
पदांतादित्यस्मिन्आनंतर्यननुउत्तरकालेप्रवृत्तिकेपत्वेपीतिकथं केयटमतंसमर्थनीयं। तस्मादत्रांतरंगेवहिरंगे
वाअचोरानंतर्यमितिहरदत्तोक्तरीत्यैव शरणीकर्तव्येतिचेन। केयटमतेअचोरितिविदत्वस्यादेवतापासर्वसाम
र्थ्यात्। अस्ति हि उत्तरकालप्रवृत्तिकेपत्वेअवआनंतर्याश्रयणं। इणः परस्य सस्येत्युक्तेः। एवंच प्रथमपक्षेसेद
इत्यादोदोषाभावेपिभेघतइत्यादिअसिद्धिरेवदूषणमितिनिरक्तु। द्वितीयपक्षेतुयत्किंचिन्निमित्तकेधातुलोपेसतिआ
र्द्धधातुकनिमित्तेगुणवृद्धीनस्त इतिसूत्रार्थः स्यात्। ततश्चक्नोपीशब्देस्त्यस्मरत्नोताविपुकियल्लोपिकृतेपुगंतलक्ष
णोगुणोनिषिध्येततथाचक्नोपयतीतिनसिध्येत्। यदितु वेलेक्नोपरिताति निर्देशात् ज्ञाप्यतेइहापिभेधतइत्यस्या

शब्दकौ०
६०
२२४

सिद्धिरेवदोषः। तथा मयङ्क्षेतु आर्द्धधातुकानिमित्तके त्यातुलो पेसति आर्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः।
स्यात्। तदर्थं तंत्रावृत्त्याद्याश्रयणप्रयुक्तं गौरवं तावत्स्य एमेवातो येन सत्युणवृद्ध्योरेकनिमित्तकत्वं न लभ्येत। ततश्च
लोपतत्त्वं अभिदेर्घ्यं ता कर्मलिप्तकोमि दलिपसिद्धिं तेनिस्सवाल्लिङ्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेनो नातो वमाप्तिः स्याद्भिय
मालोगुणोपि निषिध्येत लिडो पौनस्येर्गे वा तरंगत्वाद्गुणो स्थितिर्वाच्यं। किंच आ वाख्यानं पदेनैव दर्शनात् उपजनिष्यमा
णनिमित्तोप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमपि बाधत इतिन्यायात् अन्यथा रचली त्याद्यायंतरंगत्वाद्गुणोंतर इति अंतादेशः
प्रवर्तेत ज्ञत्वौ द्विर्वचने कृते अनादेशा स्यास्थानिवद्भावेनाद्भुत्वादि सस्यप्रवृत्तिरस्थितिर्वाच्यं
अलिविधौ स्थानिवद्भावासंभवात्। किंच समर्थानाम् प्रथमाद्वेति सूत्रे अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः
कृतमपिशास्त्रं निवर्तयंतीति ज्ञापयिष्यते समर्थग्रहणमिति वसतिः द्वेते यदि मोघे समानपू
र्वेतथा वरहपि पूर्वग्रहणेन क्रियेत कृतेपि वानिवृत्ते ता जग्गु घस्त्वादौ विशादिवत्तात स्माघातो
लोयोयस्मिन्निति बहुव्रीहिरेव साधुः एवं हि सति लोपस्य गुणवृद्धौ कनिमित्तकत्वं लभ्यते
इति न कश्चिद्दोषः स्यादेतत् आरभ्यमाणोप्यस्मिन्स्त्रे लोलुवृत्त्यादौ गुणो दुर्वारः अत
या दिद्धेहसूत्रमिदं कि मिसाका सा यो पूर्वत्र नि षिद्धं तार्ड क्यादे पष्ठि तिरेवसंवेजनाधातु
लोपनिमित्तेत्यार्द्धधातुकेरकपरेनोपतिष्ठत इति नित्तत्वमेवमिदो मरीमृजादिभिन्नो न स्यादेतस्येवं ज रामा ६०

सूत्रार्थः

इके पदे कारक इ प इयिति इति दैसे

ननु गुणक्रियान्तिः परमेतस्यप्रधानकस्य केस्यात् लोलुवादौ लोलुयादिषु गुणः न प्रतिभाषांयर्तिशेषिभिस्तत्तयाआर्थतः प्रधानयोर्गुणवृद्ध्योरेवनिषेधोस्थितिरर्थं
शब्दवाधितार्थः प्राधान्यस्यैवान्वयनियमोपलक्षणत्वाद्दुचितत्वात्तद्विराजगुरुत्वमानमपेत्यासर्वतः प्रधानभूतेतिपरित्यागेन तत्रान्वेति अपिशुरूपदस्ते तस्मात्
कृ प्राधान्यं प्राप्तेऽप्यर्थेऽलयाः प्रतोपस्थितेरवकारकविशिष्टक्रियायां त्वार्थोऽसिद्धताक आद्यं चसाकांक्षाद्यवमेदप्ररानाकोद्यम कं कर्मधातुप्रयुक्तकार्यं सकत
कुर्वेति इति ०

नेष्टं किंचसिद्धांते प्रसज्यप्रतिषेधेवसर्वत्रक्रियवैवसम्बन्धो न्वयः न्तह्मामा येनानतद्धुके प्रसज्यप्रति
षेधायेक्रियया सह यत्र नञिति। अत एव पुरुषवचनयोर संकरः अन्यथा हि घटो नास्ति त्वं नासि
अहं नास्मीति पुरुष [illegible] व्यवस्था न स्यात्। घटाभाववस्त्व दभावोमदभाववाणस्तीतिवत्सर्वत्रप्रथ
मपुरुषापत्तेः। नहि परमते त्वं नासीत्यदभावो स्तीसनयोरर्थे कश्चिद्विशेषः। नञर्थप्रतिषेध्य मांतप
रोपस्थापितस्य च अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितीकत्वेनसंसर्गेण प्रकारता भ्युपगमेपि
युष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्योविशिष्टत्वात्। एवं चायोपूर्णानामभावोस्तीतिवद्रूपाणि न संतीस
त्रापिअस्तीत्येकवचनं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः। एवं कारकविभक्तेरपि क्रिययायोगसत्त्वेन सौधुत्वं न तु मन्यथा
पीति कारकानि सत्त्वेव श्यमाणत्वात् कृतत्वे घटोनास्तीत्यादौ आधिकरणत्वं क्रियान्वयेवन्नत्वनञर्था
न्वयितत्थाचमकलकारकविशिष्टक्रियायां नञर्थान्वयः। नञोघातकतेतिनिष्कृष्टस्य सत्क्रिया
परस्यैववृत्तिरहपूरतेतिसिद्धांतः उभयथा वीक्षणात् द्धयोः प्रतिषेधो दुर्लभ एवेति। अत्राहुः। क्रिययै
व सह विधेरिव निषेधस्याप्यन्वयः आहतिमस्समेवा। किंतु क्रियैव वेतिसंज्ञायुत्वडकौ सामंजनि
नापीकस्यायस्थितिरीत्न संबध्यते तथाहि सति दीधीवेवीटामितिसूत्रस्य पर्यतायनेः। नत्वत्तत्रा

नेषाविदनने

६१ कपरिभाषालोंस्यपरिभाषयोः फलेविरोधोस्ति। एवंस्थितेत्रस्तिर्भवंति। परोप्रयुज्यमानोप्यस्तीति
प्राप्ते यत्कार्यं तत्रैव स्यमाणारीत्याभवत इत्तस्यापस्थितस्य गुणवृद्धी इत्यादिभिरस्मित्तस्य निषेधान्व
येमतिगुणहृष्योरभावः फलितो भवतीति तावता गुणाद्द्योनिषिध्यतु अन्तेः। यथा आर्धधातुके
तत्राधिकरणेप्रतीतिः ततः सर्वोपि विशिष्टविधिर्विवृतास्यर्थस्तु कश्चिद्गुणविधिरिति सिद्धं तितं। ननु
न्नियथेपिबोध्यं न्यायसाम्यात्। अतएवविशिष्टनिषेधयोर्वाक्यार्थगोचरत्वे समभिव्याहृताः। तस्माल्लो
लुवः योयुवोमरीमृजः स्याद्युदाहरणं सिद्धं प्रत्युदाहरणं तु अंतेः। धातुलोपइति किं। आर्धधातुके वि
धिनिषेधाभ्यां चोडन्नीयहणाम्यहणायोरिवगुणाद्द्योर्विकल्पो माभूत्। आर्धधातुकइति किं। ननुवि
उत्र्धुत्र२५ युर्विहिंसायां मुर्च्छामोहसमुच्छ्राययोः। एभ्योयङ्लुगंतेभ्यस्तिबादौ माभूत्। धातुकेपिनि पेतावतीति
मेमोतीत्याद्येति निषेधो माभूत्। एकालोपइति कोलोपस्य गुणस्य च एकमिनिमित्तकत्वात्। इदंचगुणलो
पेक्लिष्टोदाहरणं [illegible] समाप्तिस्यात्। तदनुवृत्तिप स्तुवतोतोमीत्यायुक्तमपरस्यैकवचने नंउदाह
रणंबोध्यं। अनुनासिकादिप्रसयत्वेनतत्रगुणलोपप्रवृत्तेः। ननुतोतोतीत्यादिप्रागुक्तमप्युदाहरण
मस्तु। गुणलोपाप्रवृत्त्वादपिलोयोर्वेरितिलोपादितिचेन्न। तस्यवर्णमात्रनिमित्तकत्वात् गुणानसहत्वम् ६१

एकनिमित्तकत्वाभावात्। नहित्तत्रप्रत्ययग्रहणंतदादिप्यकंवाकिंचिदस्ति। अतएवगोवेशादिद्युप्रत्ययपरत्वा
दिनापियलोपइति दिक्। [illegible] रकइतिकिं। अभाजि। रागं भंजेष्यचिणि। घञिचभावकरणयोरित्युपधालोपे
कृतेतद्द्वयेथास्यात्। कथं तर्हि पापचकः। यस्त्र ह्यद्रिवनतिषेधइतिचेत्ताहरणप्रापच्यते एवं लियस्यह
लइत्यत्र ह्यइतियरिमव्यीतिसात्रिकारणायस्येति संघातग्रहणेपि अदः परस्येति हल्भोज्वलोपैकृत
अतोलोपइति पूर्वस्य लोपेतत्स्यस्थानिवद्भावेन पापचकारेन वृद्धिः। नत्विहनधातुलोपइति सूत्रे स्यक
६६ श्चिरपिआपारः। यङ्लुगंतात् ण्वुलि तृचापापाचकइतिभवत्येव वृद्धिर्नोत्तावेलिवेत्ता। एतेननधातुलोपेस
त्रेकइतिअनुवृत्तेः पापाचकइतिवदननधातुसूत्रेबेभिदितामरीमृजितेत्यादौ उदाहरणेषु कौमुदीकारः
परास्तः। [illegible] यगलोपस्य न्याय्यत्वे भाष्यादिसंमतत्वे च सति हेत्वसंभवात्। अतएवहलिकारादयो
प्यत्र सूत्रेऽर्धचप्रत्ययं तामेवलोलुवादीन्युदाजहुः। भिदि मृजो सहयदियङ्लुकं तर्हि तस्यानेमिनि
कत्वाद्गुणवृद्धीस्तस्तवबेभिदितामरीमार्जितेति यणो। यदि तुयस्य हल इत्सवयवे लोपस्तर्हि स्थानिव
द्भावादेवगुणाद्यप्रसंग इत्युभयथापिनैतत्स्त्रोदाहरणात्वमिस्यद्येयं। भाष्यकारस्तुयस्येति

पवापर

६२ लोपः पूर्वस्य चिल्वक्यपि द्व्यग लोपमाश्रित्य सेत्तस्त्वं प्रसाचाल्लो। न च येन नाप्राप्त्या येन श्चिययोल्लुग्रतो लो
पं बाधते इति वाच्यं। यस्य हलः इत्यस्येति योगविभागस्यात्तो लोप इति चानुवर्त्य यत्राहस्यान्तो लोपविधाने न लु
ग्बाधनात् अत्र वशिष्टं व्यंजनमात्रं लुकोवकाशः। ततश्चात्र लोपस्य स्थानिवत्वादेव बेभिदिता मरीमृजितापाप
चकरित्यादिव लोलुवादयोपि सिध्यंतीति किं सूत्रेणानेनेति चेन्न। नावेसा सवर्णपि द्व्यग लोपापत्तेः। चकारानु
कृष्टवद्भ्रुलग्रहणात् ज्ञापमानस्याप्तेमित्तिकस्य लुकोत्र त्रंगत्व याल्लक्षणरासनेः प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः।
नन्वेवं चक्रियः लोलुवः तोष्टुवः इत्यत्रापि लोपस्य स्थानिवत्वाद्यायाद्योरणान् एवमियङुवङावपि न स्यातामि
ति चेत्सत्यं अच्चमाश्रित्य न भवत एवञ्च कृत्तेः। किंतु स्थानिवद्भावलब्धमकारमाश्रित्य भविष्यतः। सति यका
रलुक्प्रसयसंज्ञकः। स्यादेतत् लोलुवादिष्वकारे लुप्ते यलुगिति क्रमः। तत्र यकारादस्थानकाले अकारो
प्रसयत्वं न लभेत ... मेवा लुप्ते ... कारो नास्तिवत् ततः ... लोपात् ... सन्कयं प्रसयतां लभेत
तल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन प्रसयत्वमिति चेत्। स्थानिनि दृष्टं हि कार्यं न इति ... नलम्भते। न तत्राह ... म
पि। अत्राहुः। तत्र संभावितमात्रमतिदिश्यते। यदि हि लोपस्य स्थानि भूतो अकारः स्यात् ... प्रयकारे इति ... राम ६२

ध्रुवे स्थानिवद्भावो ...

प्रसयतां लभेत। उवङादेरंचप्रवर्तये इति कथं नातिदेशः ... निषेधः हलि ... यातेर्यङः ताद्रूप्य ... लोप
यलोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातो लोप इति ... लोपो मा भूत् ... स्थानिनि दृष्ट ... सेवा
ति ... न ... याया ... स्यामवस्थायाम् ... लोपस्य प्राप्तिः ... इति ... चेत्सत्य
सोष्टुवः ... तरंगो न ... न आकृत एवाकृत्वा ... कयोरिति दीर्घो यङो लुकः। ततो लोपस्य स्था
निवत्वे ... अत इति स्थानी कारेण ... यरेजात मितिल
घ्रु ... संज्ञ ... वृद्धो भविष्यतः। यथा ... कारः। ... तस्मात् ... लक्षण
त्वादिति ... तथा ... भवतीप
... लनि ... लोप
इति सूत्रं नारंभणीयम् ... इति पाक्षिक ... संगः। ... इत्य
ादिमत्ते ... सिद्ध ... अवस्थित ... भावोत्त
... लोपयुटोनलोपा लोपयोरपि ... संगात् द्व्यग लोपोल्लुकि ... तात्पर्यमि
कुं

अनो ... पस्य स्थानि भूतारलोपेन मानात्तराअनादिष्टत्व

६२ सर्वत्र दीर्घान्तेषु दृष्टान्तेषु च य्वयुवङोः कृतयोर्लघूपधत्वलक्षणो गुणः प्राप्नोति। न च ह्रस्वस्थानिवद्भावः। अना
दिष्टात्त्वचः पूर्वत्वात्। किंच जंगमस्त्वेत्यग मह नेत्स्युपधालोपः स्यात्। अथाचा नुडीति प्रतिषेधः। तर्हि दृरीदृश्वा
दृस्तत्र अदृज्ञोडीति गुणः स्यात्। अपि च देघरस्तत्र रीङोयुङ्चीति युङ् स्यात्। किंच सनीस्रं सोऽनीध्वंसः।
अनिदितामित्युपधालोपः स्यात्। अपि च यायाम्बावाः इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात्। तस्मात्स्सुतायत्वगे दे
एष ओलोलुवादिसिद्धये च सूत्रमारंभणीयमिति। अचोच्यते। लोलुवादिषु गुणस्तावन्न भवति। स्था
निद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्वेन स्थानिवद्भावात्। अत एव दृहिनपदान्तेति सूत्रे सर्वेणगुण
णं कृतं। शिणढीत्यत्रानुस्वारस्य स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य तस्य सवर्णकृते दे
असोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावो माभूदिति। नन्वनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य ज्ञापकीय कार्यत्वाभावात्कथमत्र
दृष्टिति चेत्। अनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षस्य अचः परस्मिन्नित्यनेन दृष्टेकत्वे स्थानिवद्भावे शास्त्रस्य प्रवृत्ति
संभवात्। सवर्णग्रहणमाव्यावसरे सर्वैर्दिव्यमेवोपपादितत्वाच्चानन्तुयोऽभ्यारेदृउवङ् सोनादिष्टादचः
पूर्वत्वात्स्थानिवत्स्यात्। यस्य च कार्यविधी यत्नेउकारस्य नाम्भावादेशः। येनस्थानिद्वारापि पूर्वत्वं लभ्यते। राम ६२
स्थानिद्वाराकथं चिल्लभ्यतां न तत्स्येरहि किंचित्कार्यविधीमतेयेनाल्लोपः १

उवङ्नोस्थाने धातूकार

सर्वांसर्वैसर्वपदादेशात्स्याश्रयणात्तस्मात्स्या रदेशिभावत्वाद्यर्थवत्तिविश्राम्यति। अत एव रूपारिसस्यान्ते
त्वरिति पर्यवसितार्थमाश्रित्य स्थानिवत्त्वमेरौ वृसिद्धत्वादेकदेशादिकृतस्यापसंख्यानेनारब्धव्यमितिवक्ष्य
ते। अत एव स्थानिवद्देशकोऽसंबंधिशास्त्रत्वादेवकूदेशादस्सलाभेसिद्धे पुनरादेशग्रहणमानुमानिकस्यापा
देशस्यापरिग्रहार्थमितिवक्ष्यते। एवंचापि लोलूयस्य लोलुवइत्यादेशः। सचानादिष्टादचः पूर्वः स्था
निवद्भावात्। न स्यालोलोवृदित्यादेशो कार्यैश्चाल्लोपः स्थानिवदितियुक्तमेव। किंच शासूनोजेतिरीङ् आतः
त्तिचत्तत्रेरीधीधारणे नस्त्रंगहन्नेपुनर्हन्तावविधिर्निश्चित्तस्येति परिभाषाज्ञापयिष्यते। तेनउवङि कृते गुणो
न भविष्यति। रीदेशादस्य गुणस्तु न भवति। प्रतिपदोक्तस्याङोग्रहणात्। अत्र दृशीदितियथा। यः स्तु अको
रउपदेशावेलायां नप्रसयः। किंतत एवयवः। यकारेलुप्ते तन्नासोऽङकारविशिष्टोनवाश्रयते। किंतत केके
कगोचरत्वात्तलास्मत्लिकवद्दिलं विलोपस्थिति कः। नन्वेवमनडीतिपर्युदासेप्यस्याग्रहणाज्जंगमहस्त
त्राल्लोपः स्यादिति चेन्मात्र नडीति पर्युदासेनाऽङस्त्रञ्श्रूयमाणात्रादेऽनुपधालोपविधानात्। अर्थ
वानेवाङ् गुणाविशेषो ग्रहणान्नित्तु न सम्यक्। विकरणानामनर्थकत्वात्। यन्तु देघरस्तत्र युङ् स्यादिति। तन्न

६४ अनुबंधनिर्देशात्॥ तदुक्तं॥ श्रियाश्रयानुबंधे न निर्दिष्टं यद्गणेन च। यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पंचैतानि न यङ्लु
कीति॥ दीङो युड्वीति सूत्रे दीङ् इति सानुबंधनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति लयेवोऽक्तत्वाच्च॥ अन्ये तु ज्ञापकं एकाच
उपदेशाद् इति सूत्रे यङ्लुङ्निवृत्ति मुद्दिश्य क्रियमाणमेकाज्ग्रहणं नाप्रिक्तं तेपि तस्मिन्नुक्तपरिभाषां विना देभेदि
ति सूत्रेपि ष्यमाणत्वात्॥ न चैवमपि श्रिणाश्रयस्याघंट्रांतरे कैज्ञापकमिति वाच्यं॥ एकदेशानुमतिद्वारा
पूर्वाचार्यप्रदितपरिभाषाज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादो बहुशो दृष्टत्वात्॥ न चैवमेकाच इति वि अथंप
धायमानं दिव्यत्वमपि यङ्लुकि न स्यादिति वाच्यं॥ गुणो यङ्लुकोरिति ज्ञापनेन तत्प्रत्यह नेः स्यः लुकि बेभेदितेत्या के६
युक्तत्वात्॥ बभिदितेति यङंतेन तु पूर्वगृहीताभ्युपगमात्तस्य च स्थानिवद्भावाल्लोपेन द्वेषः पूर्वस्मादपि वि
धेः स्थानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ किं च यस्येति लोपस्य लयाप्यवयवलोपत्वं स्वीकृतं तत्र यद्यपि र
घकारस्य त्रयस्यादिति नापारनार्हो हलः परत्वाभावे नेह ~~यलोपत्वं स्वीकृतं तत्र यद्यपि र~~
~~स्यादिति नापारनार्ह~~ ~~परत्वाभावेने~~ यलोपाद्गृहसोरेदीयकारेति रूपाभ्युपगमात्॥ सनीस्रसकल एम

सवेवं लघु रिसन्नेपूर्वप्रसंगः भ्रुकुंसिकीति श्रत्रापि वर्वेनगकारप्रश्लेषमाश्रित्य तत्रविधानं न चैवं वर्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न स्यादिति हल्संयप्रकेनेतिवाच्यं
वधुनेद्वत्वे नैव योगविभागात्सो त्रत्वादातथा ग्लाजिस्थश्चेति सूत्रे श्लोकवार्तिकं ग्मोर्गित्वाभस्थ ईकारः कङितोरीत्यपा सनात्स्कृता भाषितं स्त्राभ्यां कुको
पुरत्वं कुगोरितोसिद्धिमयादिलोपे चं वामन तु ग्लाजिस्थश्चेति सं अत्रापि कारं प्रश्लिष्य स्कुप्रसंगात्स्याति क्तेरा कारस्य न तद्विति ग्रास्यानादेयरूपानोः सिंकोनं काल
एकारः प्रश्लेषः कृतं तदाह
स्यादेव न लोपोपि सर्वसंमतत्वात्। खनापाघ्वः। घायाय कोवावायक इत्यादावाङ्गोपप्रनापाघः। यलोपविधिरेणा
५ ज्ञादिक्रिः सर्वधातुरूपत्वाभावात्॥ तथापि गमेर्यङ्ंताजुलिंगमकारस्त्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्धयभाव
इवोपूर्धलोपः स्यात्॥ अत्रार्नदीति प्रतिषेधस्तावद्दीर्घत्वाकरस्य चक्र इत्याङीतिगुणः स्यात्॥ अथयदीर्घागह
तपरिभाषया संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इति वा समाधीयते तर्हि यङ्लुक्यपि सनी हस्वरत्न नलोपापायोवा
रसत्राप्यसंधूनतः स्युः समाधानस्य तुल्यत्वादिति दिक्॥ किति च दीर्घ इत्यत्र द्विमुख्यायेविहितेगुणानां मितेति
ङिति च निमित्ते त यत्र सयेप्राप्तं तत्र न स्तः गित्वा जिष्णुः ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः नन्वायं किदेवास्त्विति वाच्यं
स्यात्कुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वप्रसंगात्॥ नेदं नन्वमतेद्रोघ्ष रस्युपसंख्यानमिति वोरं श्रावः पत्रावरस्यात्रनि ऋलोप
औ दितामिति न लोपः स्यात्॥ तसंस्क रसत्वात्समाधेयः॥ कितः चितं स्तुतो मष्टं॥ ङित्वा च्चित्तुतः स्तुनुतः॥ मृ
शात्॥ मिनिमिनिष्प्रमप्याश्वयुरांकिं न चैवं भूस्नुरित्यत्रैव प्रसंगः अभ्रुकुंसिकीतीत्यत्रापि चर्त्वेनेगकारप्रश्लेष कारस्य
कारस्य मान्निसतन्निषधात्॥ न चैवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न स्यादेकोरुत्वं च प्रवर्तेतेति वाच्यं॥ नमुनेरत्स
ओः सेधति त्र नेति योगविभागात्॥ सोत्रत्वाच्छन्तथा च ग्लाजिस्थश्चेति सूत्रे श्लोकवार्तिकं॥ ग्मोर्गित्वान्न स्थ ईकारः कङितोरीति
या

खरिचेति क्त्वेन। विधीयमानचकारं न स्थानिकत्वेन गन्त्री
इत्प्रा। लेख्यते इत्यर्थः ३

६५ त्वज्ञासनात्।गुणाभावद्विषुस्मार्यः।अनुको निरनुबंकगेरितो रितिज्ञयादिस्तोप्येवं।वामनतनु ग्लाजिस्थ्यश्चेस
त्रस्थाच्चाइत्याकारं प्रभिन्नं कुलु प्रसयातसति षूते राकार एव न तुईत्वमिति व्याख्यानादेवस्याप्नोः सिद्धे न
कापिगुकारप्रश्लेषः कार्येऽस्माहृत्यवहितेपि यथास्यात्तदर्थं भिन्ने भिन्ने।रुकाङितिकिं।कामयते।आकृत्याप्राराम अतोपधायो
यणं किं।लोगवायनः।ञोर्गुणो वृद्धिरुकएव प्रवर्त्तते।ननु तत्त्वेकयते पुरस्थितिः।ञोरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वा
त्।एतदुक्तं तदेकनकाम्पोरिकस्तत्करणादिति।मनु क्ङितीति सप्तमी निर्दिष्टत्वात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येतिपरि
भाषोपतिष्ठेत तेन क्ङितः प्राक् स्थाने रत्तर्यपरत्वादिहोष्णाद्यारणक्रियत्वाद्व्यवहितो ब्राह्मणस्याभिषेधः स्यात्
तु क्ङित्यंभिन्नमिसारयीतिचेत्।अभवेदेवं यदि क्ङितीत्येतन्निषेध्ययाक्रिययासो क्षात्संबध्येत।इह तु गुणा धा
वृद्ध्योः संबध्यते।यस्य चाभावेनेति सप्तमी क्रियांतराध्याहरणात्तत्सर्गिकसंज्ञोऽत्र यः।तत ग्धाक्ङितीति सति
प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति संबंधे कृते सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन तत्पलभ्यतरीभूतसज्ञायस्य[redacted]निमित्त
त्वमुत्सर्गतः फलति।नत्विहविशिष्यनिमित्ततायां सप्तमी विधानमस्ति नचात्र निर्दिष्टपरिभाषा संभवति
।विधेयं गभूतानां परिभाषाणां सा क्षाद्विधेय निषेध्यक्रियान्वयिनं वप्रहर्तेः।इहतु क्रियान्वयिनो विशेषणं राम ६९

नतु क्रियायाः।अतोऽत्र न परिभाषाप्रवृत्तिः।अन्यथा इहरिदृस्याचामादिरित्यत्रश्कुपरिभाषाया स्थाने वाली या
दिर्नसिध्येत्।नह्यत्र कः स्थाने ह्रदिः।अत एवोदीचामातः स्थाने इति सूत्रे स्थानग्रहणं कृतं।आतः स्थाने योऽत्र
कार इति अन्नप्रमानस्य विशेषणे न्यूनात् तस्मिन्नाबीस्थाने यूगेति परिभाषाया अप्रवृत्तेः।गुणानां चपरा
र्थत्वात्संबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायोप्यनुसंधेयः।ननु तस्ये नैनैवन्यायेन क्ङितीति सतत्त्वप्रधानभूतया क्रि
यया संबध्यतां न त्वन्तवेषभूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां।प्रधानान्वयस्य संभवतः सागायोग्यादिति चेन्न।पत्रहिगु
णा। कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय समर्थः प्रभवति तत्रात्मनोपि संस्कारमतु भूय प्रधानेन संबध्य
ते।यथायानीयमत्वादि संस्कृतेः पुरुषेणा।उक्तं च।गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते।प्रधानस्योपकारे हि त
राम याम्नसिवर्ज्जते इति।इह गुणवृद्ध्योः क्ङिन्निमित्तेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारो भवति।व्यवहितस्यापि
प्राप्तेर्निषिद्धे।गक्नोः किं।लक्षणं चात्र ज्ञापकं।अन्यथा प्रधानेनैवान्वये निर्दिष्टपरिभाषा याश्चोपस्थितौ सस
म्यं वा हितेनिषेधस्या प्रवृत्तौ चर्यमेवक्नोः।किंत्वं स्यात्।तस्माद्यथा व्याख्यानमेव साधु।नन्नु प[illegible]रीयं न परस्य
मीनर्हिदाचङ्कते।तेषां लघुपधलक्षणगुणप्राप्तेर्निषेधनः।अतं रंगत्वादियङ्-वङ्-प्रवृत्तेः।धिधारणोरिपि ग
तोपकुलदारस्य।क्षियतितिरयन्ति।।पियति।नानिभिषकुलश्चः कर्णेरिचड्।अजिग्रियतां।अदूदुवत।।अत्र सत्तुवत्पद

शिक्षान्

६६ तिपमाश्रित्य प्राप्तो गुणो न हि इंगः। अचश्च इत्यादिषु उपजावंतरंगो। तदुक्तं। अचश्च इंतस्यां न गलस्सूणस्वादिति
मृजेरजादौ संक्रमे हि वैष्यते इति कार्यं। इह च रक्षो गुरो ण न हीति तस्त्रे प्रसंगात् वैयाकरणांतरमतत्वेनोक्तं भाष्ये
निष्ठाति स: अस्यार्थः। संक्रामतोः संक्रामतो गुणा ह द्वी अस्मादिति गुणत्वा गुणा वृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः क्ङितस्तयोश्च
संक्रमणाद्वेनोच्यते। योगविभागः। तेन मरीमृजः इत्यत्र धातुं लोपनिमित्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधहेतावप्यस्य येना
सो विकल्पः प्रवर्त्तत इत्येव शेषं। अत एव क्ङिति चेति वचनं तत्र भाष्ये कृतं। मृजंति मार्जंति। अत्र
चीत्यत्र मानेपियस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणात् इति सिद्धे आरिग्रहणं मुख्याज्ञादि परिग्रहार्थं। तेन
प वेनाज्ञाते पूर्व्वं ममृजा त्वया ममृजे इत्यादौ न भवतीति। तर्ह्येतं मुख्याज्ञादिग्रहण माराणा भोवान् भाष्ये आदि परि५
ग्रहणं कृतं। येनत्वडुक्तार्थो लभ्येत। क्ङिति क्ङिति चेति वचनं पठितं। यत्तु ततः प्रागुक्तं भाष्ये इहान्ये वैयाकरणा
मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभंत इति। तत्तु तदादिपरिभाषाबलल... वाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकीयवि
धिवाक्यतया इति स्मिरं। येन त्वडुक्तमर्थं ज्ञापयेत्। अत एवात्रेयाम्भे... परिहारायाह्नवस्यापि
अत एवास्मिन्नपि धातु प्रदीयते... परिमृज... परिमार्जे इत्युभयं दर्शितं। ... परिमृज... समवस्थित राम
६६

गी १

विभाषया वृद्धिर्नेत्युक्तं अत एव धातुकृतिंषु यं ममृजमार्जंतिरूपद्वय... यत्तु रव्यादिग्रहणकारिणोपि
मते अत्र दिविकल्पो दुर्वारः एव तथाहि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य परस्मैपदानामिति सूत्रेण विधीयमानो अ
कारादेशो अलोन्त्यस्य प्राप्नोति नवेवं विधिवैयर्थ्यं णलादीनां यथासंख्यसंपादनेन चरितार्थत्वादित्यासंकर·
भाष्यकार एव द्वेधा समाधास्यति अकारद्वयात्मकोयमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः यद्वा धातोरित्यधिकाराद्दादेः पर
स्येति थकारमात्रस्याकार इति तत्र पक्षद्वयेपि अतो गुण इति पररूपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्रव्यजा
दित्वमप्यस्त्येवेति केश्चिदुदरदत्र... तेद्वूषणमुक्तं तत्र आद्यं न वादित्यनिर्देशे च स्थानिवद्भावे...सर्वस्त्वोभा ६
वस्य स्ववत्वादिति दिक् स्यादेतत् अचिश्नोर्यमांई इत्यादौ स्थानिवद्भावेनानिषेधाङित्वाद्गुणितेनिपुणर्द्धि
षेधः स्यात् नचाल्विधित्वोन्न स्थानिवद्भावासंभवः अनुबंधकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः अन्यथार्थस्य पःकि
र त्वाभावादेव इत्वाप्राप्तेः किं तेन निषेधार्थं सूत्रेण यत्तु सर्वपि वेति अपिद्वचनं ज्ञापकमिति तन्न शृणोतीहित्यिणिः
पनीत्यादौ स्थानेन्तरतमपरिभाषयापित्वादनुदात्तस्यापि पः स्थाने तु दात्तस्यैव रेःआसोडदात्तसंपादनेन चरितार्था
र्थत्वात् अपित्वसामर्थ्याद्धि... तरतमपरिभाषा बाध्यते यतिपत्तिलाघवार्थमुदात्त इति वक्तव्ये अपिद्वचनं ज्ञाप

अजित्वं अनार्जीनित्यादावपित्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वापत्तेः इह च ॰ज्ञापकं न स्यादपीति सूत्रं अन्वभा४

कौ·भ
५७ कृमिति वास्तु न्यायसिद्धोप्ययमर्थः अनुबंधानामनेकांतत्वेस्थानिकोयावप्रविश्य तयास्थान्यलाश्रयविधिविषयकस्था
नत्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः अनुबंधाश्रकानां इति मतेपि स्थानित्वप्रतीतेः आगेवांतरंगेणलोपेनैव नाशप्रहाणात् न
स्माच्छड्याद्यादेशानां निवादीनां स्थानिवद्भावेनङित्वदुर्वारमिति अत्राहुः यासुट्परस्मैपदेष्विति सूत्रेङिद्वचनं ज्ञापकं लादे
शानां स्थानिवद्भावेनङित्वं न भवतीति तथा च वार्त्तिकं लकारस्यङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंग इति वेधासुटोङिद्व
चनात्सिद्धमिति ननु स्तुयादित्यादौ अनिग्लक्षणवृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसि चेत्यस्य प्रतिषेधार्थं च यासुटोङित्व
मस्तु उतोवृद्धिर्लुकि हलीत्यत्र हि उतइति निर्दिष्टस्थानिकत्वाद्यस्य परिभाषा नोपतिष्ठते जुसि चेति तु ङितीत्यस्यापवा
दएव तथा च स्थानिवद्भावेनङित्वं स्तुयाचिनुयुरित्यत्र वृद्धिगुणनिषेधुनालं तन्ङित्वसामर्थ्यात्तु तदुभयनिषेधो भविष्य
ति तथा च वृद्धिगुणनिषेधव्यतिरिक्तार्थं यासुटोङित्वं कथं लादेशेषु लाश्रयङित्वस्य विरहं ज्ञापयेदिति वेद्वच्यते उत औ दि
ति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणं संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यो यथास्यादित्येवमर्थं तेन स्तुयादित्यत्र न वृद्धिः तथा चिनुयुरित्यत्र न
गुणः कस्यापित्यनोचीत्यनुवर्त्य अजादौ जुसि गुणविधानात् भिदेयुरित्यत्र जुसिचेत्यकारं प्रश्लिष्य अद्यासो जुस्रे तु गुण
निकर्मधारयाश्रयणेन अजादौ जुसि गुणविधानाश्रयणेन अकुर्वन्नुरित्यादावतिप्रसंगः गुणोतिस्तुप्रविभक्तौ जुस् उ ६७

सीतिविच्छेदः उकारादौ जुसीति वार्थः जुसिगुणेयासुटः प्रतिषेध इति वार्त्तिकमपि उक्तरीत्या सिद्धार्थकथनपरमिति ताव
द्वार्त्तिककारस्याशयं भाष्यकारमते तु सार्वधातुकमपिदिति सूत्रे अपिदिति योगं विभज्य ङिदिति वानुवर्त्य आवृत्तिवाश्रित्य
ङिच्चपिन्न भवति पिच्चङिन्न भवतीति वाक्यार्थद्वयं वर्ण्यते इदं च हलः श्न इति सूत्रेभाष्ये स्पष्टं तेन कुर्तादित्यत्र बुवई न
तान्तङ् अपदेशिकङित्वेनांतरंगेण आतिदेशिकस्य बहिरंगस्य पित्त्वस्य बाधात् अतिदिष्टादुपदिष्टं बलीय इति न्यायो
न अचिनोदित्यादौ तु औपदेशिकेन तिकादीनां पित्त्वेन लाश्रयमातिदेशिकं ङित्वं बाध्यते तेन गुणादिसिद्धिः अपि
च पक्षे यासुटो ङित्ववचनं न ज्ञापकं किंतु मृज्यादित्यादावप्राप्तङित्वविधायकं तेन च पित्त्वस्य चिनोतीत्यादौ सावका
शस्य बाधः अतस्तु यादित्यादौ पिति हलीति विधीयमाना वृद्धिर्न प्रवर्त्तते चिनुयुरिति तु प्रागुक्तवदेव समर्थनीयं स्
चोदाहृतवार्त्तिकमतेतु कुर्तादित्यत्र ईद्दुर्लभोनि आगमशास्त्रमनित्यमिति तु कथंचित्समाधेयः वस्तुतस्तु ह
लश्नः शानज्झाविति शानचः शित्करणेन क्वचिदनुबंधकार्येप्यनल्विधाविति निषेधः प्रवर्त्तत इति ज्ञाप्यते तेन कुर्तादि
भ त्यानकश्चिद्दोषः इति अत एव भाष्यमते विपीष्टेत्यत्र ङित्वं न करिष्यमाणत्वाोमिग्रक्षणश्वाडीत्यादिके बेभी
वेवीतः दीधीवेव्योरिट श्वगुणवृद्धीनस्तः आदीध्यनं आदीध्यकः आवेव्यनं आवेव्यकः अकलिष अरलि

कौ॰भ षं कारिणाग्वोरणिताश्च: इडभ्यनुज्ञानमंगनिपोडारेऽशपनिकृगात् इति नानमंगं तस्य अभंडादेशानस्
६८ सार्वधातुकनिमित्तित्वाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति न निषिध्यते हदिसु इटोन संभवत्येव लुङ् न तां स्पर्शायतु श्च इत्य
स्य प्रयोगः न हि तृजं ते तृच्चं ते वा इटागमप्राप्तिः प्रत्ययावयवत्वात्तस्य अथ दिङ्क्षये धीङ् अनादरे वञ्चनं तु सं
ताने वी गत्यादिषु एतेषामिह ग्रहणं कुतो नेति चेन्न अवयवप्रसिद्ध्यपेक्षया समुदायप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात् किं
न चतुर्णां ग्रहणेऽभिप्रेते संदेहार्थं दीवेधीवीदारत्येव ब्रूयात् इडर्थं चागममेव गृह्णीते न तु इट गताविति धातुः
न तु धातुसाहचर्याद्धातुरेव गृह्यतां मैवं साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् अन्यथा द्विस्त्रिरिति कृत्वोर्थे इ
ति सूत्रे कृत्वोर्थग्रहणं न कुर्यात् द्विस्त्रिरिति कृज्जंताभ्यां साहचर्येण वतुरित्यस्यापि कृज्जंतस्य ग्रहणसं
भवात् अत एव आगमापेक्षया प्रकृतेरभ्यर्हितत्वादिदीधीङः पूर्वनिपातः सूत्रे कृतः इटोपि धातुत्वे
तु प्रकृतित्वाविशेषेप्यल्पाच्तरत्वात्तस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् अत्रेदमवधेयं दीध्यकोवव्यकुरणीयदुदाहर राघ:
तं दीधीवेवीभ्यामुद्धाभ्यामेवं यत्तु यीवर्णयोरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं वर्णशब्दो वर्णविस्तारे इति धातोः पचाद्यजंतः श्रेय ६८

खुल्लिटूपं न तु रूपं ताभ्यामपि १

माराद्वर्णीय व्याख्यात्स्येमाभूदित्येवमर्थः तेन तपत्ताभ्यां एवुल्लिणिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेपि धूयमानात्व
भावाल्लोपाभावे यणि कृते दीध्यकोवेव्यकस्ये यत्तु उकनस्समानाकारं रूपं भवतीति तदेतन्नाग्लोपिनामित्यादि रिता
मित्येतस्मिन्सूत्रे भाष्यकारैरेवरूपं तस्य दीधक इति रूपं यतु उकस्य तु दीध्यक इति व्युत्पादितत्वात्सिद्धांतविरोधादुपे
क्ष्यं। तत्र हि वर्णग्रहणं तु प्रत्येवर्णीय व्याख्यादित्येवमर्थमाश्रयस्थानिवद्भावेन सिद्धेरंतरंगत्वात्। इति लोपात्या
णीवर्णयोरिति लोपमिच्छद्भिर्वर्णग्रहणं प्रत्याख्यातं। ननु वर्णग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याशयं भाष्यकारोक्ताद
न्यमेवानुसरन्नुक्तमरतिचेत्सत्यं। तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति याज्ञिका आशयस्थितिरित्युक्तं स्यात्। दत्त इत्तु रीधी
वेव्योर्दिङ्न्ता कृति चेति सूत्रे लोपवनिषेधोस्तु। किमिह दीधीवेव्योर्ग्रहणेन। भेवेग्ग्लस्यणयोर्हि सति सेषःस्तु कं।
न चच्चाचोञ्णिति ति हदिरिग्लस्यण। किंच कार्यिरेणानिमित्तत्वे पूर्वेण सिद्धिः संभवेदपि न च कार्यनिमित्ततया
श्रीयते त्यवत्वेल्वतेरस्यादपि गुणनिषेधापत्तेः। अत्रचलिंगं। कुटादिमध्ये कुङ् शब्दे इत्यस्य पाठः स्यादिलाचव
पितरीतिनिर्देशाच्च। यत्तु प्रकृतसूत्रे दीधीवेव्योर्ग्रहणमेवैतस्ये भाष्यज्ञापकमिति तत्र अनिग्लक्षणाहृद्धिनिषे
धेन चरितार्थत्वात्। भाष्यमते एतत्सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानमयाउकपरिभाषायां लिंगांतरस्यैवानुसर्त्तव्यत्वाच्च॥

६९ त्वाच्च। स्यादेतत्। यदि कार्यानिमित्तत्वेन नाश्रीयते कथं तर्हि कुर्गुणं न विषतीत्यत्र द्विर्वचने चीति नुङ्ग्रहस्य द्वित्वे। एवमस
स्यजादित्वेपि द्वित्वं प्रतिकार्यं मध्ये प्रविष्टतया निमित्तत्वासंभवात्॥ सन्य[illegible]द्धोरिति षी
माश्रिस्य संनतस्य द्वित्वविधानात्। अन्यथा प्रतीषिषतीति सनो द्वित्वं न स्यात्। ननु सन्यङोरिति सप्तम्याश्रयणेपि
सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यतीति। तन्न दित्सधित्सादिभ्यो यङ्सन्निपाते बधेनश्चायद्वित्वयत्नस्य योसा
नाभेरीति दने न चाकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्। अन्यथा अरिरिषतीत्यायुक्तिदेश्च। यदि हि तत्रापि स्यान्निवत्स्यात्। सो
द्विर्वचने कृते अरीषतीति स्यात्। अत्रोच्यते। कार्यमनुभवन्नेव कार्यी निमित्ततया नाश्रीयत इति परिभाषार्थः।
लप अरिरिषतीत्यत्र हि अज्जादेर्द्वितीयस्येति रिसशब्दे द्वित्वप्रवृत्तिः। न तत्रेगन्तत्वरसञ्ज्ञा वृत्तिना सो द्वित्वं प्रति निमित्तं। कार्ये
भाक्त्वात्। उर्णु नविषतीत्यत्र तु नवृशाहस्य द्वित्वप्राप्तं। तत्र एतं तर्गतस्वरसञ्ज्ञा हृ इति भवत्ये~~...~~व निमित्तं
तद्भावभावित्तामात्रेणोह निमित्तमिति सूत्रे अटि इति सूत्रे भाष्यकारैरेव स्फुटीकृतत्वात्। तथा च द्विर्वचने चीति स्था
निवद्भावान्नुङ्ग्रहस्य द्वित्वमुचितमेव॥ यत्तु द्विर्वचने चीति सूत्रे अचि किं। जेघ्रीयते देध्मीयत इति प्राचां प्रत्युदाहरणं
तत्तयात्ततः घ्रीध्मीयरस्य द्वित्वभाक्तत्तया ई घ्राध्मोरिती त्वं प्रति निमित्त भक्तस्य यङो द्वित्वं प्रत्यनिमित्तत्वात्। राम
६९

निर्देशमात्रश्रियत्वावस्थायामेव गाङ्गद्येयाविधानात् अजग्रहणं तु ज्ञापकं पूर्वत्रासिद्धत्वानिवृत्त्यावस्येति तत्र सवार्त्तिकमपि अधिङ्गेइत्येतासि १

ता तस्मान्नत्र अचीति सूत्रम्। विभङ्गे इत्येतदेव आवर्त्य बोध्यं। गाङ्कुटीतीति ङित्वकारं विंशुदाहरणेगकार्यितेत्याश्रय
णोऽन्यग्रहणं वैयर्थ्यं स्यादिति सवर्णोऽपि मिति दिक्। यत्तु असिद्धवत्त्रेत्याश्रयग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमि
ति तत्र आश्रयत्वं स्थानित्वं निमित्तता वा कथं चिदाश्रयणमात्रेण न तु निमित्तत्वेनेति साध्यम्। तेन शाहा वि लरु
त्तिशाभावो हधित्वे कर्त्तव्ये असिद्धो भवति। अन्यथा धित्वे कार्यितया निमित्तत्वाभावादसिद्धत्वं न स्यात्। आ
तश्च समानाश्रयमाभीयमाभीयं असिद्धमित्येवाकूतेनैव समाननिमित्तमिति। इदं च सूत्रे भाष्यवार्त्तिकयोः
प्रसारख्यातं॥ तथा हि। दाधी वेव्यो छंदसि धातुः। न तु लोके प्रयोगार्हौ। छंदसि चानयोर्गुणो दृश्यते। होत्राप
हते:- दूपयन्नदीर्घत्वं आदीधयुर्दाशराज्ञे वृत्तास इत्यादि॥ न चायं बाहुलकेन समाधेयः। न थासति निवेधस्य
नारंभस्यैव लाघवेनोचितत्वात्। तथा ह्यटोपि ग्रहणं व्यर्थं॥ आर्धधातुकस्येट्स्यव नेङ्गीकृतीनि सूत्रात् दूत्र४
रमनुवर्त्तते॥ तच्चेटो विकाराभावार्थं। इट्युवन्तु विकृतं इति व्याख्यानात्। ततो नघ्यप्रशुराभौ सिद्धं व वा३
तोत्ता ध्वारिता ध्वरसा इत्यादौ न चेवेपि पदीरित्यत्र दीर्घो न स्यादिति वाच्यं। तस्य नियमं प्रसासिद्धत्वात्। अपाशी
दित्यत्र सवर्णदीर्घस्तु न वार्यते। सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति ज्ञापकात्। यत्तु आङ्गाधिकारे किप मारा

५१

दीर्घो भवत्येव प्रतीतेस्य तु यणोक्तिदीक्षार्थे सामर्थ्याद्दीर्घो भवत्येव स्वदृशिष्यते पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र सांतनलोपः संयोगस्येति प

नियमश्चांगमेव विकारं भावयतीति तेन वैरिरिति अकः सवर्णे इति चेद्दीर्घत्वं न स्यात् ॥ सिद्धत्वादीगत्वात्तेजां सीत्यादेश्च
१० रीता धत्वाद्युपि पठीरपाठी ढूहीते सादिपूर्वो दाहते भ्योस्य वेल क्षरणादिति । अत्राह । पिपठीषिरिति मयोगोऽन्त्यस
धुरे वा न घवनुमागमो लभ्यते । अभोपसस्थानिवद्भावेन षत्वं तत्त्वात् । न चैवमजंतत्त्वप्रयुक्तो नुमस्यादेवेति वाच्यं
। तस्य सकोराद्युत्तरस्य प्रसक्त्या दीर्घस्य तथाप्यप्रवृत्तेः स्रांतसंयोगाभावात् ॥ वस्तुतस्तु अजंतत्त्वप्रयुक्तो नुमत्र
न भवत्येवास्थानिवद्भावासंभवात् । अनादिष्टाच्चः पूर्वस्य विधौ हि सः । न चाजंतमनादिष्टाच्चः पूर्वा येन तस्य
नुमि कर्तव्ये अस्थोयः स्थानिवत्स्यात् । ननु झलंतत्त्वप्रयुक्तो नुम् मूहुर्वो रः ॥ न च तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भावः व्रोऽस्य
कोनुम्नं न स्थानिवदिति निषेधात् । अन्यथा सखीयतेः क्विपि सखीः सुतीयतेः सुतीरित्यादि न स्यात् । अलोपस्य
स्थानिवद्भावेन यणादेशप्रसंगात् । अत्रोच्यते । क्विलुग्युपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वे पूपसंख्यानमिति तालाद्वि ५३
कस्वारीं । तत्क्वौ संज्ञोयद्यपि देशाया व्याख्यास्यते । कोलुम्नं न स्थानिवदिति । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति चा दे
पितस्तः वयतेः क्विपि दूरिस्यादेरन्यतरस्याख्यानाश्रयणेन सिद्धावपि सखीयतेः सखीरित्यस्याद्यव्याख्यानं विनानिसिद्धे
लक्ष्मा च क्षाणो लोरिसस्य द्वितीयव्याख्यानं विनासिद्धेस्तथापि क्वौ विधिं प्रतीति द्वितीयव्याख्यानमेव साधीयः

अ३८ १०

५३

र्वत्रिकं । कोलुम्नमिति तु क्वाचित्कं ख्यत्यादित्यत्र मयर्यंतस्येत्यत्र च भाष्यादौ आश्रितं न तु सार्वत्रिकं । अत्र च इउग्रहण
प्रत्याख्यानपरमत्रत्य भाष्यमेव प्रमाणं । कथमन्यथापि पठीष्वित्यादौ दीर्घस्येष्टत्वे सत्रीत्या च तत्ज्ञाभेर इउग्रहणं प्रत्या
चष्टीत । तस्मात्पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्येवरूपं भवतीति स्थितं ॥ ॥ हलोऽनंतराः संयोगः ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः
संयोगसंज्ञाः स्युः । संज्ञाप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्यादयः । इह अंतरशब्देन छिद्रवाचिना बहुव्रीहौ निष्ठितत्वा
र्थलाभाद्व्यवग्रहे संज्ञया न भाव्यं । आधेयप्रधानेनांतरशब्देन सह बहुव्रीहौ तु आधेयनिषेधप्रतीतेरवग्रहेपि
भाव्यमेव संज्ञया । न हि तत्रांतरामध्ये किंचिदस्ति किं तु मध्यमात्रं वर्तते । मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहांतरमिति प्रातिशा
ख्ये बलेन तत्र मात्राकालावसानाभ्युपगमात् । यत्तु प्रातिशाख्यांतरं अर्धमात्रोऽवग्रह इति तत्तु सर्वत्र संहिता
यामर्धमात्राकालस्य सत्वात्तत्तोतिरिक्तोऽर्धमात्राकालो वग्रहे स्तीत्येवंपरं अतः प्रातिशाख्ययोरविरोधः ॥ तदि
ह कतरः पक्षो ग्राह्य इति चेत् । उभयथाप्यदोष इति भाष्यकाराः । नन्वप्सु रत्नादौ सत्वां संयोगसंज्ञायां संयोगे
गुरुरिति गुरुत्वाद्गुरोरनृत इति प्लुतेन भाव्यं । नत्वन्यथेति महान्फले विशेषः । तत्कथं पक्षद्वयाभ्युपगम इति चे

छिद्रशब्देन अभावाअदरशब्दा व्यवधानसमाने

अथेमुण॰ २ स्प१ तुलस्यादि॰

शा॰कौ॰ त्व अप्लित्यस्याधिकरणाद्वन्तेर्हणहृतसंबंधाभावात्। विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यभेद इत्यनुवर्तन्ते। ननु गुरोरनृत इति।
७१ नन्वप्युमेवोसवः। दिग्गादिषु पाठाघत्। अयोयोनियमस्तु पुच्छेति सममप्यात्वलुक्। ततः संबुद्धौ हे अपच्येत्यत्र स्यादेव
फलभेद इति चेत्। अत्राहुः। नैवंविधे विषये अवग्रहं पदकाराः कुर्वन्तीति। अत्र च संप्रदाय एव शरणमिति बोध्यं। पु
नं चैतत्। गोभ्यो गातुं। गोभिर्मदाय। चित्रइद्राजा राजकाइदन्यके। इत्यादौ गोभ्यो गोभिः राजका इत्यादीनां सत्यपि प
दत्वे अवग्रहाकरणात्। ईयिवांसमति स्त्रिधइत्यादौ ईयिवांसमिति विनायियदसंतां क्वसोः पूर्वमिडागमान्ते अवग्र
हकरणाच्च। एतेन मिमासन उक्थशासः। शिशिरस्ता दोषपदकालेम ल ह्रस्वत्वादयोपि व्याख्याताः। यत्तु मानो महा
न्तमिति मंत्रे वेदभाष्यकारैरुक्तं। छान्दसः पदकालिको ह्रस्व इति तदपि संप्रदायमात्रपरतया कथंचिन्नेयं। न लक्ष
णोनयदकार इति भाष्ये पदविभागः पौरुषेय इति केयमहि मिकृत्वादितिदिक्। कथं तर्हि तत्रावग्रहे विशेष इत्यु
च्यते इति चेत्। अवान्तरपदत्वे सत्यवग्रहः क्रियते इत्युत्सर्गमभिप्रेत्येति गृहाण। अस्तु यो निर्वाप्य इत्यादावपि सु राम॰
ण्णन्तत्वेन सत्यवग्रहः। अवान्तरसंज्ञानेकत्वे उत्तरकालप्रवृत्तिकयाव्यवग्रह इति वैदिकसंप्रदायात्। अत एव ७१

शा॰कौ॰ अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति। वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात्। इह तु समुदाये प्रवृत्तत्वात् संयोगसंज्ञया नावयवा
नां तत्कार्यसिद्धिः। अतो अविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञेति स्थितं। यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि संस्त्वर्यते इत्यत्र गुरोरनृतः इति गुरो
७२ नस्यात्। गोमान्करोतीत्यत्र संयोगान्तलोपो न स्यात्। निग्लीनइत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यादितिदिक्। ननु परिहृयोरपि संयोग
संज्ञा तर्हि इंद्रीयतेः सनि इट् ईदिधीपिषतीति न स्यात्। इह हि संयोगो द्वौ न दौ दरौ च। तत्र नकारस्यैव दकारस्यापि नंद्रा इति द्वित्व
निषेधः प्राप्नोति नैष दोषः। तत्र हि अजादेरित्यनुवर्तते। सा च कर्मधारयात्पंचमी। तेन अजादेः परेन दराः संयोगाद
यो न द्विरुच्यन्त इति सूत्रार्थः एवं च एवमत्र द्वितीयस्येति न कर्त्तव्यमेवेति वक्ष्यते। हलः किं। तितउभ्यां। अत्र तनोतेर्डु
उः सन्वच्चेति उप्रत्ययः सन्वद्भावाद्द्वित्वे सन्यत इतीत्वं च। व्यस्तोस्वारणा सामर्थ्याद्गुणाभावः। यदि हि अचोरप्यनन्त
रयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इसै हयो गोन्तस्येतु कारलोपः स्यात्। अनन्तरा इति किं। पनसः। यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा
स्यात्तर्हि स्कोरिति सूत्रेण सकारलोपः स्यादितिदिक्॥ ॥मुखनासिकावचनोनुनासिकः। मुखसहिता नासिका मुखना
सिका तया उच्चार्यमाणो नुनासिकसंज्ञः स्यात्। संज्ञाप्रदेशाः। आङोनुनासिकश्छन्दसि इत्यादयः। अभ्र आँ अपो ह्रग्णा। राम॰
७२

मरुरोममिरित्यत्र भिसः पूर्वमवग्रहः। नभउक्थिमिरित्यत्राप्येवं। इंद्रमरुतः पुरएते वेत्यत्र न्वेवग्राह्या गिति दिक्॥
महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं। संयुज्यंते अस्मिन्समुदाये वर्णा इति। तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न
तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं। तथा हि सन्निनिर्यायादित्यादौ यकारः संयोग इति वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं स्यात्।
५४ सिद्धांते ऽश्वचोरहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्मात्सिद्धतया निर्यायादित्यादावेत्वं न भवति। किंच प्रत्येकं संज्ञेतियक्षे
संदृषीष्टेत्यत्र ऋतश्च संयोगादेरितीट् स्यात्। संह्रियत इत्यत्र गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः स्यात्। दृषत्करोतीत्यत्र
ककारसंनिधौ तकारस्य संयोगत्वात्संयोगांतलोपः स्यात्। शक्नोष्वस्तेत्यत्र रुलितकोरेफस्ततः स्कोरिति लोपः स्या
त्। निर्यात इत्यत्र संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं स्यात्। ज्ञातो चेदं बहुवचने हल इति। जात्याख्यायामे
कस्मिन्निति वचनात्। तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवति। अतः शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्येव प्रत्ययः सिध्यति। यत्र ब
हवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञा। न त्वेकाच्छ्रुतिद्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यं
वैषम्यात्। तथा हि। द्विर्वचनं समुदायावयवे केवाचो स्युगयत्कर्तुमशक्यं संज्ञा तु शक्या। तथा समुदाये द्विरुक्ते

गमीरन्नाँ उग्रपुत्रे। ह्रस्वात्तेर्नित्यवचनः कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्। राजभोजनाः शालय इति वदिति व
त्यनुसारिणः। भाष्ये केष्वपरयोस्तु उच्यते अनेनेति वचनं करणे ल्युट्। सामान्ये नपुंसकं। शक्यं च श्वक्षुद्रपहं तुमि नियंता। तेन
तुल्यं क्रिया चेत्। संस्कृतं भक्षा इति वत्। इदं च विशेषणानां चाजातेरित्यत्र वक्ष्यमाणेन यदसंस्कारपक्षे गुणवचनानामित्या
दिवाचनिकमित्यनेन सह यथा न विरुध्यते तथा तत्रैव वक्ष्यामः। ततो मुखनासिकावचनं यस्येति बहुव्रीहिः। मुखेति किं। य
मानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यं। तत्र वर्गद्याद्वितश्च तुर्याणां यमे परे तन्मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारं वर्णांतरं प्रातिशा
ख्ये प्रागमत्वेन विहितं। तद्यमसंज्ञं। यमइव यमः। यमो हि लोके प्रायेण समानाकारो भवतः। यथा पलिक्नीः। चक्खुः
अग्निः। अघ्नन्। इत्यत्र कखगघ इत्येभ्यः परभागे तत्तत्सदृशो यमागमः। यत्तु कंविवरणे वर्णपिंडमपुरुषाः प्रथमाद
यो यमा इति। तच्चिंत्यं अयोगवाहत्वप्रतिपादकेन हयवरट्सूत्रस्थभाष्येण सह विरोधात्। केवलनासिक्यत्वपरेण यमा
नुस्वाराणामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च। अथेदं भाष्यं न केवलनासिक्यत्वपरं। किंतु अनुस्वारादीनां भागमात्रं नासिक्यं
यमानुस्वाराणां तु मुखनासिक्यत्वेपि भासादृश्यमस्त्यायिनेन नासिक्यत्वमप्यस्ति न तु तदीयं भागमात्रे तथात्वेवं यरं तथापि
अगदितश्च तुर्णात तदसंभव एव। किंचैवं नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति तद् नस्माभाष्यग्रंथविरोधः। यद्वा नीसादेयरेनुनासिकस्

शि॰टी॰ त्पस्पष्टत्वात्प्रयत्नस्य हेतोरोषस्योष्मत्वात्। अत एव प्रातिशाख्ये। स्पर्शाद्यमाननुनासिकाः स्वान्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेष्वित्यु
पक्रम्य। प्रतोक्षु व छन्दःसु ति स्त्रयमं निषेदुमारस्वे। नस्य शीरूपोष्मप्रकृतेः परस्तात्पा मापत्नि मिति सत्रेयसला छन्दः प्रयुक्तः।
७२ यमः प्रकृत्यैव सदृक् श्रुतिर्वा यमेन मुख्योऽस्ति समानकालेत्यादिसत्रान्तरेष्विस्पष्टमेव यमस्य वर्णान्तरत्वं। तथा नारदीयशि
क्षायामपि। अनंतस्थश्च भवेत्सर्वोऽपि तस्य परनोयरि। तत्र मूर्धन्यमस्ति शेत्स वर्णाः पूर्ववर्णयोरिति। सवर्णाः सदृशाः। अत्र पूर्व
वर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षितं। यत्र इत्यादौ जकार हृयस्त्वविजम यात्र सवर्णोत्तरत्वा इत्यादौ जकारद्वयाभावादिति तन्मा
स्माताः। तथा भाष्यं च व्याकरणस्य छान्दोग्यलक्षणस्य प्रणेत्रा ... जिरथस्तत्रापन्। अनंतात्यस्संयोगे मध्ये यमः पूर्वस
पूर्वस्य गुणः तस्य पूर्वभक्त इत्यर्थः। एतेनागमत्वं स्फुटीकरोति। तथा संयोगस्य खलान्वया यांगोत मणि क्षायामपि। अथ
चतुर्णां रणमुदाहरणानि यमाय माभ्यां यमपात्ताव घ्यान्निरिति क्षेगं कारो यमन कारोक्तेति द्वौ जकारौ यमजकारा विसा
हि। तथा तत्रैव ग्रंथारंभे। अयस्पिंडोऽग्निरूपिंड दुर्गापिंड इति त्रेधा संयोगे विभज्य यमसहितम यष्पिंडमित्युक्ता अंत
स्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते। अशरीरं यमं प्राहुरंतस्थः पिंडनायक इत्युक्तं। अंतस्थोत्र वर्गपंचमः। अशरीर राम॰
मिति। स्वरभक्त्यादिवद्व्यंजकलिपिविशेषशून्यमित्यर्थः। लक्षणावशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसंभवाल्लिपिसंप्रदा ७२

यप्रवर्तकाचार्यैः स्वरभक्तेरिव यमस्यापि व्यंजकीभूता लिपिर्न कल्पितेत्यर्थः। रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिरिति दि
क्प्रसिद्ध शिक्षादौ यत्र तु नैवंविधे लक्षणो नस्थलावधारणं कर्तुं शक्यते तेन त्रागत्या लिपौ तत्रं प्रवर्तितेय था विसर्गादौ। पा
णिनीयशिक्षायामपि। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा। स्वरा
विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ⌓क ⌓पौ
चापि पराश्रयौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव चेति। अत्र हि यमानां ... मेव वर्णान्तरत्वं। गणना
स्त्वियं। अ इ उ ऋ इति चतुर्णां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात्त्रैविध्ये द्वादश। ऌकार एकः। एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टौ। इत्थं स्वराणामेकविं
शतिः। स्पर्शाश्च पंचविंशतिः। यरलव शषसहेत्यष्टौ। यमाश्चत्वारः। प्रथमयमादित्वे यमादिभेदेन विभजनात्। अत
एव कुं खुं गुं घुं इति यमचतुष्टयं न्यासादावुदाहृतं। कचटतपाः कुः। खछठथफाः खुरित्यादि परिभाषामाश्रित्य तत्र
दुःस्पृष्टाशरीरस्यापि कथंचिल्लदर्शनं तास्येयकं चेदमिति ध्येयं। अनुस्वारविसर्ग⌓क⌓पाश्चत्वारः। दुःस्पृष्टश्च
ढकारनाम्ना सिद्धः। ऌतिवा ऌदेति। इत्थं त्रिषष्टिः। ऌकारस्य प्लुतसंभवात्तेन सह चतुःषष्टिः। तदेतदुक्तं। संभवत इति दि
केवर्णसूत्रे दीर्घौ ऌकारोऽप्याह। वर्णास्ते नैत्यानं तयोर्मध्यवर्तिनासिकास्यानोपमइति। यत्तु कश्चिदाह। यमाः भारे

शा॰कौ॰ ग्राः न चैतेषामानुनासिक्यप्रसक्तेरत्र तद्ग्रहणं तत्सादृश्यपरोनुनासिकश्चानुनासिकादेशप्राप्ततानेव दोषो नैव प्रयोजनमि
७४ ति भाष्यविरुध्येतेति वाच्यं। व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति। तत्तुच्छं। प्रागुक्तभाष्यविरोधेन नारदीयशिक्षादिसकलग्रं
थविरोधेन आदेशापत्त्यस्य गर्भस्रावेणोवगतत्वात्। व्यवस्थितविभाषाकल्पनस्य निष्फलत्वाच्च। एतेन तदीयफलत्वेन प्रा
माणत्रमेणानुपसर्गादिति सादृश्यं चवर्गाभावे त्वितिकृतस्थ्युत्वाभावं साधयंतस्तदनुगामिनोपि परास्ताः। नारदेनयत
रत्र ञकार इत्यस्य स्फुटमभिधानात्। तस्यैतस्य त्रयस्याप्यसामान्यं सवर्णामिति स्वारसिक प्रयोगश्च सजातीयसमभि
व्याहारात्तस्यैवाभेद इति तु प्रसिद्धं शास्त्रे। अत एव न व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्य वा विशेषोस्तीति भाष्यं। व्यंजनात्पर
स्य व्यंजनं परं यस्य तस्यैवं भूतस्य च द्वित्वे भेदाभेदविभागः सेवं परत्वयात्तत्र तत्रैकै प्यटेन आरब्धात्। अत एव च द्वं
कुकुरक्तकेषु तत्स्थानीयस्य सा चार्थेति भाष्यमेयं च। अनुपसर्गादिति सूत्रेपि केषांचित्स्थ्युत्वपाठः संमत एव। पाठांतरं तु
अल्पाक्षरं स्थालु चैतद सह न इति सौत्रत्वात् संहितपावा समाधेयमिति दिक्। तदेतत्सकलमभिसंधाय प्रक्रियाप्रकाशे
गुरुचरणैरुक्तं। तस्मान्नित्यादौ तु स्थ्युत्वं भवत्येवेति। यमश्च मुखनासिक्यः केवलनासिक्याख्यानो वेति मतद्वयं। नासि राम॰
क्या नासिकास्थानाः मुखनासिक्या वेतिति त्तिरीयप्रातिशाख्यात्। अनुनासिकविषये तु दर्शनत्रयं। रुक्तावर्णो ७४

मुखेन नासिकया चोच्चार्यत इति एकं। पूर्वोभागो मुखेन परो भागो नासिकयेति द्वितीयं। तद्वैपरीत्यात्तृतीयं द्वितीयतृतीययोर्भा
गमात्रस्य नासिक्यत्वेपि तदुपरागात्कृत्स्नोपि तद्व्यपदेश इति वा भासते। तथा च नासिकान्वयस्य भागमात्रविषयतया नासिकावच
नयद्वयेन मुखनासिकयोर्वेति गृह्येत। किं तु मतविशेषे केवलनासिकास्थानतया यमा एव गृह्येरन्। तत्र च वि
क्षिप्रदेशोऽनुनासिक इत्यादौ यमानुस्वारा एव विधीयेरन्। विष्णोरनुनासिकस्यादित्यादौ त्वनुस्वारेऽप्रतिपत्तिरि
व स्यादित्युदाहृत भाष्यानुरोधः। तस्मात्कृत्स्नेन द्वयमुखयत्ना सार्थकमिति स्थितं। अथ मतत्रयेऽपि तु प्रासादवासिन्याया
अप्रयोगेनाभयवचनानामपि सिद्धा संज्ञा। अत्र रत्नस्याद्वि धिमर्दिशुषुयमानुस्वारागमप्रहतिः। तथा च मुखस्यापि पाठ
नेन कर्तव्यमिति भाष्येस्थितं। मुखवचनेरुसेवोक्ते तु कचटपादीनामपि स्यात्। ततश्चावाकृ इत्यत्र कलोपः स्यात्। चक्र इत्य उपदेशाम
त्र चकारलोपः स्यात्। तस्मादित्यत्र पलोपः स्यात्। अपरे तु नासिकास्थानानुनासिकस्य क्विल्लोरिति दीर्घः स्यात्। अनुपस्थानात् नुनासिक
सिकाख्यापि नोत्पत्ति नासिकायाः पश्चान्मुखं व्याप्रियते यस्मिन्निति वा अन्वर्थसंज्ञेयं। तेन नासिकाव्यापारस्य भागवि इत् नस
षयकत्वे सर्वत्रासावित्यास्य विषयोयमिति ध्वनितं। एतच्च सूत्रे प्रत्याख्यातं भाष्ये कैयटोद्योतादौ स्पष्टं प्रागुक्तं स्यात् नि लोप
सिकामनुगानस्य स्वावाग्योगस्याप्यपराणां सकलेषु मिदूरि तिदिक्॥ ॥तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यंतर

शकौ.
१९

प्रयत्नश्चेत्युभयं यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह समानं स तस्य सवर्णो बोध्यः। संज्ञाप्रदेशाः।। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादयः। यद्यपि तु
लया संमितं तुल्यमिति व्युत्पत्त्यार्थः। नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु इति
सूत्रेण तुलाशब्दात् संमिते यद्विधानात्। तथाप्ययं सदृशमात्रे रूढः शब्दः। आस्यंत्युच्चारयंत्यनेन वर्णानित्यास्यम्। असु क्षेपणे
बाहुलकात्करणे ण्यत्। यद्वा आस्यंदते अन्नमापद्वीभवतीत्यास्यं। अन्येष्वपि दृश्यत इति प्रत्ययः। अथवा अन्नेन दह्यते। क्रियते
इत्यास्यं। अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि डः। पचितः खातापरिखेतिवत्। तत्र भवमास्यं तात्वादिस्थानं। शरीरावयवाद्यत्। यस्येति लो
पे हलो यमां यमि लोप इति यलोपः। न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः शंक्यः। यलोपे कर्त्तव्ये तन्निषेधात्। प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः। प्रकर्षश्चा
भ्यंतरत्वं। प्रारंभे यत्नो वा प्रयत्नः। आभ्यंतरप्रयत्ना हि वर्णप्रारंभकाल एव व्याप्रियंते। तथा च तुल्यौ आस्ये प्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वग
र्भो बहुव्रीहिः। यद्वा तुल्यः आस्ये प्रयत्नो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः। आस्ये इति विशेषणाद्बाह्यप्रयत्नव्युदासः। आस्ये इत्ये
कत्वं विवक्षितं। तद्धितांतस्य शब्दोपादाने सामर्थ्यात्। तेन भिन्नस्थानानामव्यर्थो व्युदासः। यद्वा तुल्यः आस्ये तुल्यास्यः। स
प्तमीसमासो वा साधुः। तुल्यास्यः प्रयत्नो यस्येति विग्रहः। यद्वा आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति। एकत्वविवक्षा
दिकं तु प्राग्वत्। तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितं। द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः। त्रिपदो वा एकदेशभागेन तत्पुरुषगर्भः उत्तरभागे वेति। तु

राम.
१९

ल्यग्रहणस्य संबंधिशब्दत्वात् येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते। न हि मातास्तीत्युक्ते कस्य सुनग
ताभार्यापुत्रपत्ने किंतु स्वकस्यैव मातेति दिक्। तुल्यस्थानमिति किं। तुल्यप्रयत्नानामपि कचटतपानां माभूत्। नन्वेत
त्रिषु चऊ रोऊरीति षकारलोपो न भवति। यत्नग्रहणं किं। चकारशकारयोर्माभूत्। सति हि सावर्ण्ये वाक्श्चोततीत्यादौ शकार
लोपः स्यात्। आभ्यंतरत्वविशेषणमपि तदर्थमेव। अस्ति हि श्वासाघोषविवारस्य बाह्यप्रयत्नसाम्यं चशयोरपि। ननु अल्पप्रा
णत्वमहाप्राणत्वकृतो भेदोऽस्तीति चेत् किं ततः। न हि सर्वप्रयत्नसाम्यं विवक्षितुं शक्यं। अङ्क्ति न इत्यादावसिद्धिप्रसंगात्। कण्ठ्यो र
पि बाह्यप्रयत्नभेदात्। सर्वप्रयत्नसाम्ये हि तस्यस्यैवेन वा याति। न तु परेण। तथा च सवर्णसंज्ञाप्रणयनमपि व्यर्थं स्यात्। अ एदि नु
त्याल्पप्रयत्नस्य तु कोऽसवर्णसाम्यं न स्यात्। ऊरुरोऊरी तु उक्ते हलो यमां यमीत्यत्रैव यथासंख्यप्रवृत्त्या माऽस्त्वित्यादौ मकारस्यैव
शिरकीत्यादौ डकारस्यापि लोपो न स्यादिति दिक्। सिद्धान्ते सवर्णग्रहणं कृतं। स चात्यान्निर्दोषो यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां न द
वस्थ एव स्यात्। अथ यावद्बाह्यसाम्यं यावदाभ्यंतरसाम्यं वा विवक्ष्येत एवमपि मधुलिड्स्थानमित्यत्र चऊरोऊरीति सलोपः
स्यात्। सकारथकारयोः श्वासाघोषविवारमहाप्राणत्वरूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात्। अथ स्थानप्रयत्नविवेकः।। अ
कुहविसर्जनीयाः कंठ्याः। इचुयशास्तालव्याः। ऋटुरषा मूर्द्धन्याः। लृतुलसा दंत्याः। उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः। एऐ कंठता
लव्यौ। ओऔ कंठोष्ठ्यौ। वकारो दंत्योष्ठ्यः। जिह्वामूलीयो जिह्वामूलस्थानः। नासिकानुस्वारः। यत्नो द्विधा। आभ्यंतरो बाह्य

ल्पश्च। तत्राभ्यंतरश्चतुर्द्धा। स्पृष्टता। ईषत्स्पृष्टता। संवृतता। विवृतता चेति। तत्र स्पृष्टता स्पर्शानां। ईषत्स्पृष्टतान्तस्था
नां। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतता। शास्त्रीये कार्ये तु विवृततानतिज्ञायते इति अ इ उ ण् सूत्रे प्रतिपादितं। ऊष्मणः संवृ
ता इति तु प्राचीनशास्त्रयोः कलहः। नन्वसवर्णसाधारणे ऊष्मणां स्वराणां च विवृतता। एषां चतुर्णामाभ्यंतरत्वं वर्णोत्पत्तिशरीरभ
वित्वात्। तथाहि। नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहंति। ततो वर्णस्य
तदभिव्यंजकध्वनेर्वा उत्पत्तिः। तदुत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादि सं
म्यक्स्पृशंति तदा स्पृष्टता। ईषद्यदा स्पृशंति तदा ईषत्स्पृष्टता। समीपावस्थानमात्रे संवृतता। दूरत्वे विवृतता। अत
एव कुचुटुतुपाणां तालव्यत्वाविशेषेपि तानुस्थानेन सह जिह्वायादीनां च वर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक्स्पर्शः। य
कारे ईषत्स्पर्शः। शकारेकारयोस्तु दूरे वृत्तिरित्यादि स्वानुभवसिद्धं। काशिकायां चानुस्तत्या विवेचनीयम्। भा
ष्यकारास्तु नात्र जातिरित्यक्षरसमाम्नायव्याख्यानावसरे ऊष्मणां स्वराणां च बाह्ये संवृतत्वं विवृतत्वं चेति वैरूप्यं वक्ष्यंते। तद्यथानुभ
वानुसार्येवेति सहृदयैराकलनीयं। बाह्यप्रयत्नस्तु एकादशधा। विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो
महाप्राण उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति। एते च वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्द्धनि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्पद्यंते अतएव

बाह्यास्तु यन्ते गलबिलस्य संकोचो नाम संवारः। तस्यैव विकासो विवारः। एतौ च संवृतविवृतत्वरूपाभ्यामाभ्यंतराभ्यां भिन्नावेव।
तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयं। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसा विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः यमौ च
प्रथमद्वितीयौ विवृतकंठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च। वर्गयमानां प्रथमे अल्पप्राणाः। इतरे सर्वे महाप्राणाः। वर्गाणां तृतीयच
तुर्थाः अंतस्थाहकारानुस्वारा यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकंठाः नादानुप्रदाना घोषवंतो वर्गाणां तृतीया अंतस्थाश्चा
ल्पप्राणाः यथा तृतीयास्तथायं चमा आनुनासिकाश्च मे घाम यरौ रणा इति शिक्षासु स्थितौ। संग्रहश्च। खयां यमाः खयः ᳵक ᳶप
पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कंठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः। अयुग्मा वर्ग
यमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः। यद्यप्येते बाह्याः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ताः तथापि आंतरतम्यपरीक्षायामु
पयोक्ष्यंते इतीह आभ्यंतरत्वविशेषणव्यावर्त्तनयाऽनुसारिताः। नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं। तद्धितांतास्यशब्दबलादे
व ताल्वादिस्थानस्य प्रयत्नस्य च लाभादिति चेन्न प्रत्येकमप्युपादाने निरासार्थमनुभूयोपादानात्। तेन स्थानप्रयत्नोभयसाम्ये
सत्येव संज्ञा न त्वन्यतरसाम्येपि। एवं स्थिते यत्फलितं तत्स्पष्टतार्थमुपन्यस्यते। अष्टादश अवर्णाः परस्परं सवर्णाः। एव
मिवर्णोवर्णौ। ऋकारा अष्टादश लृकारास्तु द्वादशेति त्रिंशन्मिथः सवर्णाः। लृवर्णस्य दीर्घा न संतीत्युक्तत्वात्। अल्पव

त॰बो॰ र्णयोर्मिथः सावर्ण्यस्योपसंख्यानाच्च । एचस्तु ऐदौतोर्द्वादशमिथः सवर्णाः । ननु एकारैकारयोरोकारौकारयोर्वा मिथः सवर्णत्वं स्या
चेतत्तथा च ऐङिति सूत्रे व्यर्थं प्रतिपादितं । अकारेणाप्येचां न सावर्ण्यं । प्रयत्नभेदादिति इहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । अत एव ऐदौतोरपि वि
कारेण न सावर्ण्यमिति तेषां नाज्झलाविति सूत्रे ऊष्मग्रहणत्वं नास्ति । न चात्र स्थानभेदेन निर्वाहः । एचामकारेण सह कंठस्थान
साम्यात् । ऐदौतोः आकारेण सह तालुस्थानसाम्याच्च । न हि यावत्स्थानैस्तत्साम्यं विवक्षितं ङमङणनानां स्ववर्ग्यैः सह असा
वर्ण्यापत्तेः यवलानां सानुनासिकनिरनुनासिकानामसावर्ण्यापत्तेश्च । न हि निरनुनासिकानामपि नासिकास्थानं । येन स
र्वसाम्यं स्यात् । ननु तद्भिन्नानां स्पृष्टत्वादि बलात् ताल्वादिसाम्यमात्रं लभ्यते ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकात् आस्यं । काकल
कं च ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः अंकंठमणिरित्याचक्षते । तत्कथं नासिकास्थानभेदेनासवर्णत्वमापाद्यते इति चेन्न । नासिकादिना
बाह्यप्रयत्नोनिमित्तं । तत्र जिह्वाग्रादिक्रियापरिहारात् । किं तु अंतरास्ये वितते च मीलित परावर्मवेग । ततो बह्वोरेवा
विशेषो नासिकास्येव वर्णात्पत्तौ निमित्तमिति ज्ञेयतात् । तस्मात् ओष्ठादिस्पर्शविशेषात् । वर्ग्यैर्वर्ग्याः सवर्णाः । तुल्यास्य
प्रयत्नत्वात् । रेफे रेफ एव सवर्णाः । एवमूष्मणामपि तुल्याः एव सवर्णाः । न तवन्ये । तुल्यास्यप्रयत्नत्वाभावात् । शषसहा रम॰
नां यथाक्रमं ऋकारस्कारल्कारकाः सवर्णाः तत्र मतेऽपि तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्तथापि न सवर्णाः । नाज्झलाविति निषेधात् । भाष्य

मां॰

कारमते तु प्रयत्नभेदादेवेति निर्वक्ष्यते । इह स्थानभेदात् प्राप्तसावर्ण्यसंज्ञाविधानार्थं वार्तिकमारभ्यते । ऋकारल्कारयोः सवर्णविधिरिति ।
होतृ ल्कारः होतॄकारः । उभयोरन्तरतमलकाराभावात् दीर्घो न संभवतीति परिशेषाद् ऋकारः । स्यादेतत् । ऋकः सवर्णे दीर्घ इत्य
त्र अतिक्रमे वावचनं ल्तिल्वावचनं च वक्ष्यति । तस्यायमर्थः । अकः सवर्णे ... तियरे ऋल्परयोः स्थाने वा ऋ अ यमादेशो भवति ।
द्विमात्रोयं । मध्ये द्वौ रेफौ । तयोरेका मात्रा । अभितो ज्भक्तेरपरा । एवं स्पष्टमध्याये तत्र प्रयत्नभेदाद् ऋकारेण ग्रहणादनन्तोऽदीर्घसंज्ञा उभाभो
यान्त्यभावात् प्राप्तोऽयं विधीयते ल्तिल्वेति । अयमपि द्विमात्रः । एवं स्पष्टम् । मध्ये द्वौ लकारौ । तयोरेका मात्रा । अभितो ज्भ
क्तेरपरा पूर्ववत्प्राप्तो विधीयते । तत्र वावचनमिति वाग्रहणाद्दीर्घसमुच्चयार्थो भविष्यति । वास्याद्विकल्पोपमयोरार्यपि समुच्चये (८)
इत्यभिधानात् । तेनाप्राप्त एव दीर्घो भविष्यति । तल्लिंसवर्णसंज्ञया । ननु अतिक्रावेत्यत्र सवर्णा इत्यनुवर्तते न वा । आद्ये होतृ
लकार इत्यत्र ऋल्वर्णयोः सवर्णसंज्ञाविधानं विनानेष्टसिद्धिः । अन्त्ये दध्यृकारो मधुकार इत्यादौ अतिप्रसंग इति चेन्न । प्र
थमवार्तिके अतीत्यपनीय अत इतीयं च म्पतत्पाठेनैव सर्वसामंजस्यात् । सवर्ण इति च सर्ववार्तिकेनुवर्तते । तेन नक्षत्रेशादि
त्यादौ नातिप्रसंगः । द्वितीयवार्तिके तु सवर्ण इति निवृत्तं । अत इत्यनुवर्तते । तस्मादकः सवर्णा इत्यत्र अवश्यकर्तव्यमिनव
चनद्वयेनैव सकलनिर्वाहात् ऋकारल्कारयोः सवर्णविधिरिति इत्यं वार्तिकमपार्थमिति मैवं । इहत्यमेकं वार्तिकमाश्रित्य पा

शब्दकौ. ष्ववचनद्वयप्रसारव्यानसेवन्याप्यत्वात्। तथाहि तद्वचनद्वयं कुर्वता परिफद्वयलकारद्वयगर्भयोस्तद्विधेययोरन्तं तावद्देष्व
व्यं। तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाम्नाये तौ पठनीयौ। अन्यथा हि विधानमात्रमनयोः स्यात्तत्वत्कार्यं प्लुतः। तद्विधाने हि स्म च स्मेति पु.८
परिभाषया अच इत्युपतिष्ठते। ननु ईषत्स्पृष्टस्थानचूडान्मोऽप्लुतः। विवृतस्य त्वकारस्य स्थाने न प्लुतः सिद्ध एवेति चेत्तथापि
वृतः प्लुतः सिद्धः। ईषत्स्पृष्टो न प्लुतो रेफद्वयलकारद्वयगर्भे निसिध्यति। अत एवाचं ज्ञामात्रे गणयित्वा निसारः। ग्रहणकत्रा
स्त्र प्रवृत्तेस्ता वन्मात्रेणानिर्वाहात् किंतु अण् सुपाठ एव कर्त्तव्य इत्युक्तं। मनितरण सुपाठेन तन्मात्रिमात्रयोरपि ग्रहणात् प्लुतमं
ज्ञायामस्त्वय क्षे ईषत्स्पृष्टो प्लुतो भवतः। एवं स्थिते षष्ठवचनद्वयं मास्तु। तद्विधेययोरपि दीर्घतया त्वकः सवर्णे इत्यनेनैव सि
द्धेः। ननु स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानि नो विवृतावेव दीर्घौ स्यातां न त्वीषत्स्पृष्टाविति चेन्न। रेफद्वयपुक्तस्य स्थानि
नो रेफद्वयपुक्त एवादेशः सुस्पष्ट इत्यपि हि सिद्धं भवति। तथा च किं रेफद्वयपुक्तत्वमादर्तव्यं किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमका
भावेन पर्यायेणोभयप्रवृत्तौ सिमाश्वयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात्। लृकारेऽपि कदाचिद्विवृतकामान्तरतमो विवृतदीर्घः कदाचि
द्लकारान्तरतमो लकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृष्ट इति सकलेष्टसिद्धेः। तदेवं षष्ठवचनद्वयेन कर्त्तव्यमिति स्थितं। ननु तर्हि वास्तु संज्ञा रामः
विधानं तु मास्त्विति चेन्न। वचनद्वयारंभे गौरवस्य स्पष्टत्वात्। किं च संज्ञाभावे ऋत्यकः उपसर्गादृति ऋरस्य परस्त्वादिसुत्र

करेणालृकारग्रहणं न स्यात्। न चैवं सिद्धान्तेऽपि तवल्कार इत्यादौ रपरत्वप्रसंगः। रप्रत्याहारपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। यालपरत्वसि
द्धेः। कादितान्त्वदितां च धातूनां नामनुबंधकार्येषु संकरस्तु न भवति। धातूपदेशे पृथगनुबंधकरणसामर्थ्यात्। विसिराक्यषयि
पृथगनुवादसामर्थ्यात् पम्बी न आदित एव लृदित एव वा पठितव्यं विधानं वपितैनैव रूपेणानुवदेत्। संभवत्येकरूप्ये वैरूप्यास्य
णायोगात्।। ।।नाज्झलौ।। अज्झलौ मिथः सवर्णौ न स्तः। अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकाररेफयोर्लृकारलकारयोश्च
नेस्थलचतुष्टये सवर्णसंज्ञा प्राप्ता सानेन निषिध्यते। तेन दानं दुग्ध चर्म वैयाशोमत्स्य इत्यत्र यण्प्रतिषेधेति हकारशकार
योर्लोपो नान्यथा हि यणो निषीषणमिव हकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात्। तथा दंडहस्तः दधिशीतलक इत्यत्र मिसा
दोसवर्णदीर्घः स्यात्। दधिसोढ्रमित्यादौ यणादेशोऽपि स्यात्। इह नाज्झलौ कस्यापि न सवर्णौ सवर्णेन वा स्याद्यनिग्रहः। सज्ञा
रंभे वैयर्थ्यापत्तेः। विहितप्रतिषेधत्वेन निकल्पे तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं वेसेव प्रत्ययेत। नाप्यचामच्भिर्हलां
हल्भिः सावर्ण्यं निषिध्यते। नाज्झलाविति त्रैव स्त्रे सवर्णदीर्घस्य स्योह इति सर्वसवर्णादेशस्य च निर्देशात्। ननु झले
वाच्य निर्देशो न तु हल्। तावतैवेष्टसिद्धेरिति चेत्तर्हि दीर्घनिर्देश एव ज्ञापकोऽस्तु। तेन हि अचामज्भिः सावर्ण्यप्रतिषि
द्धमिति ज्ञापिते परिशेषात् झलो मिथो निषेध एव यर्ववस्थिता। फरोरु रिसवर्णे इतिस्तापकास्व। मनुना सूरशलाविस्येवकु

वृ॰नार्कः

तोनस्त्वित्तमिति। तन्नाकृत्यपद्धं द्विर्साद्वमित्याद्यसिध्यापत्तेः। अकारस्य कारयोरनरात्वात्। ग्रहणकसूत्रातिरिक्ते सर्वत्र वामि
त्पृक्तत्वात्। अस्तु वा पाणिनेरनत्याविच्छाज्ञपेस्याव्ये कि गोरवं स्यादिति अत्र ग्रहणमयनीयाग्रहणं क्रियतामिति त्वं कापारभक्ति
विशेषणतत्वात्। इलं त्वेतु व्यक्ति लाघवेस्त्यपि वर्णोच्चारणे विशेषो नास्तीत्येवोत्तरं। वस्तुतस्तु नाकृशलावितिसूत्रयितुमुचितं स्यादे
तत्। आणं शब्दिरपि सावर्ण्य निषिध्येत। नेहिडकारादिभिर्ग्रहीतत्वाद्दुसंज्ञकाः। हलग्रहणे शालश्च। नचास्मादेव निषेधादिकारादयो
नसवर्णा इति वाच्यं। एतद्वाक्यार्थबोधात्पाक्पदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात्तस्यामवस्थायां मिकारादिभिः शरामुपस्थापनस्य दुर्वारत्वा
त्। ततश्च परत्वात्। रफ्: षष्ठः। मत्रास्यामित्याद्वौ फरोफरीत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्। ततश्चैकैकत्र शरत्रयं श्रूयेत। इष्यते तु द्वयं। तथाच
पूर्वपक्षवार्तिकं अजझलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झल्त्वादिति। अत्र शकारग्रहणं शषसामुपलक्षणं। किंच अवर्णस्याष्टा
धाभिन्नस्य परस्य सावर्ण्य न स्यात्। ततश्च दंडाग्रमित्यादौ दीर्घो न स्यात्। तथा हि। हकारे णाग्रहणा दकारो हल्। अणुदित्सूत्रे चान्य
स्मिन्नेव सूत्रे एतस्य प्रवृत्तिः। येन ग्रहणकशास्त्रमसावर्ण्यान्न प्रवर्त्तेतेति। अत्र सिद्धांतं वार्त्तिककार एवाह। सिद्धमनच्त्वाद्वाक्या
परिसमाप्तेर्वेति। तत्र सूत्रप्रत्याख्यानेनोत्तरं प्रथमवार्त्तिकेभिप्रेतं। तथाहि। शिशावाक्ये विवृतमूष्मणामिति योगो विभज्यते। तत्र चईष रामं०
दित्यनुवर्त्तते। स्वराणां चेत्यत्र विवृतमित्यनुवर्त्तते। ईषदिति निवृत्तं। तथाच प्रयत्नभेदाद्धूष्मस्वरयोः सावर्ण्याप्राप्तौ किं सूत्रेण। तथा च श

णमतन्नादेव सिद्धमित्यर्थः। उपलक्षणं चेदं। अकारस्याहत्वादिरपि बोध्यं। सूत्रारंभमस्तु वेत्येदं। वस्तुतस्तु उक्तरीत्या सूत्रमेवानार
भणीयमित्यर्थः। ईषदिति स्यानुवृत्तिं समानप्रयत्नतां च स्वीकृत्य सूत्रारंभपक्षे त्वाह। वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। अयमाशयः। इह पूर्ववर्ण
नामुपदेशः। ततः इत्संज्ञा। तत आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारसिद्धिः। ततो नाज्झलाविति तद्वाक्यार्थबोधः। ततोपवादविषयपरिहा
रेण सवर्णसंज्ञानिश्चये सति ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः। नचैतत्सूत्रनिष्पत्तिसमये। अन्यथा एतत्सूत्रे शीवद्रकार वाकारादीनां सावर्ण्य
कुरवा लाम॰प्र॰ निषेधादिकारेण शकाराग्रहणे सति अज्झल्त्वादिति हेतोरसिद्धत्वादीयः पूर्वपक्षो ऽसंभवद्युक्तिक एव स्यात्। अथ पदार्थतानस्य वा
क्यार्थबोधहेतुत्वात् एतद्वाक्यस्य पदार्थबोधकाले एतद्वाक्यार्थग्रहाभावादिहसूत्रे इकारेण शकारग्रहः स्यादेव इतः पूर्वं सावर्ण्यनिषे ना॰कं॰
धाग्रहादिति चेत्तर्हि इतः पूर्वं ग्रहणकशास्त्रमेव न निष्पन्नमित्यपि कथं न पर्यालोचनयेः। नन्वेवं तुल्यास्य प्रयत्नं नाज्झलाविति दो
अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घोपि न प्रवर्त्तेतेति चेन्न। सवर्णसंज्ञायाः उत्तरकाले प्रवर्त्तमानस्य दीर्घशास्त्रस्य दंड ढकारादौ विवेहार्थं प्रति बद्धप्रवृत्ति प्य
कत्वात्। उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांतत्वाविशेषात्। नवसवर्णदीर्घविधानात्प्राग् एतत्सूत्रार्थं धात्तुपपत्तिरितिवाच्यं। पदार्थोपस्थितिप्रभृ बो ४
तिसामग्रीसंपन्नोसत्यां साधुत्वबोधकवाक्यार्थज्ञानविलंबे नशाब्दबोधविलंबादर्शनात्। अन्यथा व्याकरणशास्त्रपरिशीलनविक
लानां क्वापि शाब्दबोधो न स्यात्। तथा वैयाकरणानामपि व्याकरणात्प्राक् वाक्येषु व्याकरणादेव साधुत्वबोधेन तु उत्तरकाले च
वाक्यार्थज्ञानोत्पत्ताश्रयाम्योन्याश्रयचक्रकाणां दुर्वारत्वादिति दिक्। साधुत्वज्ञानं तु न शाब्दबोधहेतुः। अस्तु वा अभियुक्तवाक्य

श॰कौ॰ त्वेन साधुत्वानुमितिः। ततः श्ण ह्वो धेज्ञातेल स्यान्तरे ष्विवलक्षणवाक्यांतर्गतेन घयिलक्षणप्रवृत्तिरिति दिक्। वस्तुतस्तु शषां परस्परं
सावर्ण्यनिषेधेस्त्वपि न क्षतिः। परः शतादिषु हि रूपद्वयं पंसि ड्वांतेपीष्यते। शतानि शतानीति विग्रहे कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलव
चनाद्वा सुप्सुपेति वा समासे कृते पारस्करादित्वात् सुट् सिकारस्य श्चुत्वं। ततो न चिचेति द्विर्वचनं। ननु शरोचीति अनचीति द्वित्वनिषे
धोस्त्विति चेन्न। तत्र नाज्झलाविति निषेधादिकारेण शकारग्रहणात्। ततो झरो झरीति लोपविकल्पाद् द्विशकारं त्रिशकारं वा रूपमिति।
सावर्ण्यनिषेधेपि सिध्यत्येवेदं रूपद्वयं। अनचि चेति द्वित्वस्यापि वैकल्पिकत्वात्तत्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वं परेणानुनासिकेनुनासिको
वेत्यतो वेत्यनुवर्त्तनात्सर्वत्र शाकल्यस्येति पाक्षिकनिषेधाद्वा। लोपस्य वैकल्पिकत्वं तु झयो होन्यतरस्यामित्यतोन्यतरस्यांग्रहणानु
वृत्तेरिस्सिद्धेयं। तस्मात्सावर्ण्यस्य सत्त्वेपि परः शता इति द्विशकारकत्रिशकारकरूपयोरविशेषः परःशतापाद्यस्तेषां परास्स्या
शतादिकादित्यमरः। एवं शमय्य षोय श्रास्मार मिसा शावपि। अत एव भाष्ये अपर आह हेतुपक्रम्य वार्त्तिकद्वयमपि एक हेतुत्वया व्याख्या
य इनत्तु वाग्रहणमिकारादिभिः शकारादीनामिति वाक्यशेषाध्याहारेण प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वा शब्द इति व्याख्यातं। तत्र अपरमा
हेत्यपरितोषोद्भावनं। तद्वीजं तु उक्तरीत्या शषु सावर्ण्यनिषेधानिषेधयोः फलाविशेषेपि प्राग्युक्तरीत्या दंष्ट्रग्रमित्यादि न सिध्येत्। १५०
तदर्थं च सूत्रप्रत्याख्यान स्वीकारपरिसमाप्तिन्यायस्य वा आश्रयणे आवश्यके शषां शर्भिः सावर्ण्याभावाभ्युपगमो निर्मूल एवे
ति स्यादेतत्। अग्रहीतसवर्णानामेव नाज्झलाविति निषेध इति तावत्स्थितं। तथा च ईकारादीनां शकारादिभिः सावर्ण्यनिषेधात्कु

मारीचोनेरत्वादेरसवर्णदीर्घः स्यादित्याशंक्य अचीत्यनुवृत्त्या समाहितं। एवं श्वित्रेनेमालास्विति इत्यादौ षत्वं स्यात्। हकारेण आकारग्रह
णे सति गौरीहित्यादिवद् गुणः परत्वान्न स्यात्। किं च विश्वपाभिरित्यत्र हो ढ इति ढत्वं स्यात्। वाग्घरीत्यत्र झयो होन्यतरस्यामिति आ
कारस्य घकारः स्यात्। गोरसीधमित्यत्र रुणः षीध्वमिति मूर्धन्यादेशः स्यात्। दामलीढे इत्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात्। रामआ
यानीत्यादौ हशि चेत्युत्वं स्यात्। देवा आयान्तीत्यादौ हलि सर्वेषामिति नित्यो यलोपः स्यात्। वा वा पिनेत्यादौ यस्य हल इति यलो
पः स्यात्। अपिनापितेत्यादौ वस्य स्यविभाषेति लोपः स्यात्। निचाय्येत्यादौ हलो यमामिति यलोपश्च स्यादित्यतिबहूपप्लवप्रसंगः। अ
त्रोच्यते। अकारेण हकारस्यासवर्णः। ततो ह्याकार इत्यत्र इउण् सूत्रोदाहृतस्य शिक्षारीत्या भिन्नार्थप्रयत्नत्वात्। सवर्णग्रहणम
परिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति वार्त्तिकमते तु हकाराकारयोरेकजातित्वनाक्रान्तत्वादेव नातिप्रसंगः। यद्वा आकारसहितो
च आ च स चहल् चनाज्झलाविति सूत्रे आकारप्रश्लेषो व्याख्येयः। तेन आकारस्य अचा च हल्भिः सह सावर्ण्यं निषिध्यते। आ
कारप्रश्लेषे लिंगं तु कालसमयवेलासु तुमुनित्यादिनिर्देशः। अत्र पक्षे आ अ आ श्चेति च्छेदेन सवर्णदीर्घेण च नाज्झलावि
ति सूत्रे दीर्घात्परः ज्झतोपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयं। तेन पिपासोऽत्यादौ गुरोरनृत इति प्लुतादाकारान्तरस्य अनःसस्य षत्वं नेत्यवधेयं। भा
ष्यमते तु शषाणामीषद्विवृतताभ्युपगमेन सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति सूत्रप्रत्याख्यानात्तत्फलमनाविलं॥ ॥इति श्रीशब्द

कौ. द्वे.

कोऽत्र भवे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं। ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यं। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ।
गंगे अमू। तपरकरणमसंदेहार्थमिति निरुक्तिकाराः। अन्यथा हि परणादेशोऽकृते ह्रस्वस्यापि निर्देशः स्यादपि संभाव्येत। ततश्च अकुर्वहीत्रे
त्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः। भाष्ये तु व्यक्तिः पदार्थोऽभेदका अपि गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहार्थं तपरक
रणमित्युक्तं। इदं च ईदिति प्रथमतकारस्यैव फलमित्यवधेयं। तावतैव ऊकारेऽपि सिद्धेः। तास्मर इति पंचमीसमासपक्षस्यापि स्थितत्वा
त्। एकारस्य तु अणत्वादेवाणुदित्सूत्रेण सवर्णग्राहकत्वासिद्धेः। ईदूतो परसवर्णत्वाद्ग्रहणं तत्र युक्तं संग्रहाय युक्तोपत्वः। तस्मा
दाष्यमतेऽपि ऊदेतोस्तपरकरणमसंदेहार्थमेव। ह्रस्वपर इति सूत्रे पंचमीसमासो मास्त्विति भिप्रेत्य इदिति। तथा च तपर एव एकारेति
हि इत्यपि सुवचं गुणानामभेदकत्वे तु ईदित्यपि तपरत्वमभिप्रेत्य ऐकस्वरं इत्युक्तं। अमीदेतत्। असंदेहायापि क्रियमाणं तपर
त्वं प्लुतस्यावर्जयेदेव। यदा षोन्मीलितं चक्षुः पश्यं न हि न प्रपश्यतीति न्यायात्। अथायं स्कारः अदोषक्षेत्ति वदिति चेत्। एवमपि एका
रेण द्वाक्षुप्लुतं। अगात्वाता नत्वी हत्ती। वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनानर्थत्वात्। ओंति यस्येनिर्देश इति चेत्तर्हि ह्रस्वेष्वपि प्रसक्तिः। दी
र्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति चेत्कथं तर्हि प्लुतसंग्रहः। न च प्लुतव्यावृत्तिरिष्टेवेति वाच्यं। अमी३ इत्यत्र अप्लुतवदुपस्थि
त इति सूत्रेण प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्येष्यमाणत्वात्। अप्लुतवदित्यस्य तु देवदत्तेन्ता त्याटोच
ईदूदेतोर्गुणान्तरयुक्तग्रहणं तु अभेदपक्षाश्रयणेनेति भावः ४ दीर्घं व्याप्त्यर्थं यदेदेतीरिक्तजातिग्रहणं ... कारणेतेनेदं २

प्रगृह्यः प्रकृसेसेनेन।

सितार्थत्वाद्वेष्यं प्यनतशंक्यं। तथा च षष्ठे वार्त्तिकं। वहचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसंगोऽनेन वि
हितत्वादिति। अत्राह भाष्यकारः। यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतोऽसिद्धः। तथा च द्विमात्रत्वबु
द्धेः प्रतिघातात्सिद्धा संज्ञा। कार्यकालपक्षे परं प्रगृह्यसंज्ञायामप्रयोगे प्रगृह्यस्येत्येतद्देशात्तयात्तं प्रति प्लुतस्य सिद्धत्वेन अनुनासि
कः प्रवर्त्तेतेवेति स्यादेव दोषः। एतेन अमी३ इत्यत्र प्लुतो प्रकृतिभावोऽपि व्याख्यातः। प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात् स्वरसंधिषु प्लु
तस्य सिद्धत्वेऽपि संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वानपायात्। यथोद्देशपक्ष एवेहाश्रीयते इत्युक्तत्वात्। वस्तुतस्तु अनुनासिकप्रवृत्तिभयेन
वेह यथोद्देशपक्षाश्रयणं। प्रकृतिभावस्तु कार्यकालपक्षेऽपि सूपपादः। न च प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनैकवाक्यतायन्नो संज्ञां
प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वात् त्रिमात्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यं। प्लुतस्यासिद्धतायां बीजाभावात्। प्रकृतं प्लुतः प्रकृत्येत्येतदेव
ज्ञापकमिति। तन्न। प्लुतशास्त्रे ततस्यानिनो लक्षणायामर्थसामंजस्यात्। न चैवं लक्षणोऽपि दोषइति वाच्यं। प्लुताद्यापत्ति
मूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एवाभ्यर्हितत्वात्। अस्तु वा विशेषाय संज्ञाप्रकृतं सिद्धः। प्लुतः प्लुतत्वप्रयुक्ते प्र
कृतिभाव इति न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेऽपि। तस्मात्कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेऽपि अनुनासिक
प्रवृत्तिवारणायैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितं। अत एव हरदत्तः। यद्यपि संज्ञायामसिद्धः प्लुतस्तथापि अनुनासि
...मिति ... विशेषपरस्थापक ... प्रमाणापेक्षया ... स्थापकप्रकरण ... २

यपप्यंतरंगत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः प्लुतश्रवणात् द्विमात्रस्य वाभावः तथापि शास्त्रेण प्रवृत्तमिति बुद्धेः शास्त्रस्यासिद्धत्वात् तेन प्लुतबुद्धेरभावात् द्विमात्रबुद्धिरिति भावः ५

श्रा॰ कौ॰ कपर्दिदास इति सिद्धत्वात् ततः पञ्चपस्थानेन संज्ञाकृता द्विमात्रस्यानसोनुनासिकविधौ स्थानी किंतु त्रिमात्रः। न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृ-
ह्यत्वं अल्विधित्वात्। किंच अवश्यं सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिविधिसाश्रयणीयं हंअ३उदकमिति प्लुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात्। अत
एव सुश्लोक३ इति सुश्लोके तीत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्तयति। ननु स्थानिनं। अन्यथा स्यादेशरूपे प्लुतः श्रूयेत। तर्हि यथोदे-
शोपि संज्ञापि भावे कथमिव ३ सिद्धिः कथं वाग्रंयेषु न पूर्वापरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या इति। अत्राहुः। यद्यपि द्विमात्रस्त्रिमा-
त्रेणापहृतस्तथापि एवं त्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधनात् त्रिमात्रेपि द्विमात्र एवायमिति बुध्या प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते। अत एवात्र प्लु-
तेपन्नमुत्वे कृते तदुपजीवनेन नाभावे च कृते सुपि चेति दीर्घो मुञ्चा हे एवं देशोयमिति बुध्या प्राप्नोतीति तत्परिहाराय तंत्रावृत्त्यापा- अ॰
प्रपरोणे नाभावे कर्तव्ये कृते च सति सुभावो नासिद्ध इत्यर्थमेव व्याख्यातं। कृन्मेजंतः सूत्रे च सन्निपातपरिभाषया समाहितं। न तु
ह द्विमात्रे कृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे आनयामः। येनानल्विधाविति निषेधः शंक्येत। नहि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः
शुक्तिं गोचरयतीति युक्तं। एतावानेव परं विशेषः। रजतभ्रमोऽनाहार्यः प्रवर्तकः। इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोपि त-
त्तच्छास्त्रप्रवृत्तौ प्रवर्तको यन्नियामक इति। तदेतत्कैयटेनैव स्फुटीकृतं। यदाह। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्ध्यभावसत्तां प्र- राम॰
ग्रत्यवे विधीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्तते। तथा च वक्ष्यति। असिद्धवदत्रेत्यत्रालक्षणाभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधा-

एकतरपक्षरवसक कलत्यासि दृयमेदविशेषः ५

र्थं चेति। षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतन्न त्रस्यं वार्त्तिकमिदं उक्त ज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्गः स्थानी। सलक्षणं निमित्तं यस्य का-
र्यस्य तु गादेशस्य महत्यर्थमित्यर्थः। तथा च एकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः। एतेन यस्थानेन संज्ञाकृतानसोनु-
नासिकविधौ स्थानीति प्रथमपक्षमणेनुद्धृतं। यदपि हंअ३उदकं सुश्लोके तीपीत्यादेशो प्लुतः श्रूयेतेति। तदपि न। उक्तरीत्या तत्रा- दोर
प्यादेशेन प्लुतस्यैव निवर्तितः। प्लुतो न पाक्षपद्धि यत इति बुद्धिः परं तस्य नाप्लुतीत्यस्य देतत। यत्तु यदे भाष्यकारोव स्यतिसिद्धः
प्लुतः स्वरसंधिविधिनितित्तुरहानुनासिकपर्युदासानुरोधाद्यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति। स्थिते स्वरसंधिसामान्यापेक्षया
प्रकाश्रयणोपि न दोष इत्याशयेन न तु सामान्यापेक्षतायामेव किंचिदाग्रहबीजमस्तीति दिक्। ननु उदाहरणे पुरुस्तादिकमे
वद्धिवचनं न तु तदंतमिति चेन्न। अयादेशिवद्भावेन तदंतत्वात्। ननु ईदूदंते द्विवचनं तन्निमित्तमेव कथं न व्याख्यातं। एवं हि स-
ति अयादेशिवद्भावो नाश्रयणीय इति चेन्न। कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनांते
अतिव्याप्तेः। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदंतग्रहणं नास्तीति सुप्तिङंतं पदमित्यंतग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च। एतेन ईदाद्यंतं य
द्विवचनं तदंतं प्रगृह्यं। कुमार्यगारादौ तु सकारांतं द्विवचनं न त्वीदाद्यंतमिति परास्तं। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणा-
विरहात्। यत्तु अस्मिन्पक्षे हरयणां तरमुक्तं अदड्डे कैरुक्ते समर्थेतोः उ ज्ञास्तां वत्रिरूपत्रशब्दांतरमाद्यो। अनिष्टं प्लुके
नवद्यदोः पाराघ्योः कृतसंबंधः सुण्ः कृतालसंस्कार इति न्यायेनातोषात् महानसधानोपकारस्य कुमार्यगारमित्यादौ संज्ञाभाव एवेति बोध्यं २

श॰ कौ॰ बाधित्वा परत्वाच्छीभावे कृते तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन शुक्ली इत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति। तन्न। अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगोपि लुग्बा-
धत इति परिभाषया औकारस्यैव लोपात्। तस्य च ईदाद्यंतत्वविरहात्। अस्तु तर्हि ईदाद्यविशेष्यं। तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमि-
त्यर्थ इति चेन्न। गंगे इत्यादेः सिद्धावपि हरे एते इत्याद्यसिद्धेः। द्विवचनावयवो यस्य मेकारेण तु द्विवचनं। किं च प्रगृह्यमित्यस्य सन्निहित-
त्वाद्द्विवचनमेव संज्ञि न तु ईदादि। विप्रकृष्टत्वात्। तस्माद्यथाव्याख्यानमेव मनोरमं। अत्र वृत्तिकाराः। मणीवादीनां प्रतिषेधो व-
क्तव्य इति पठित्वा मणीवरोदसीव दंपतीव जंपतीवेत्युदाजह्रुः। मुनित्रयानुक्तत्वादप्रामाणिकमिति कैयटहरदत्तादयः। एवं च
वदद्भिः समानन्यायतया अन्येषामपि मुनित्रयानुक्तानां वार्तिकान्यात्रोक्तानां तुरीयस्येष्टिः। वांसि दुहितुर्हिम्भो वा। कमेके छंद-
सीत्यपि भाषायां च। अंग गात्र कंठेभ्य इति ष्यते इत्यादीनामनादर्तव्यतोक्ता। मणीवोष्ट्रस्य लंबेते इति तु इवार्थे केन वा शब्देन
निर्वाह्यमित्याहुः। अपरे तु वकारस्तु संबुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनेह संबंधाद्व्यवस्थितविभा-
षाश्रयणाद्वेदं लभ्यत इत्याह। केचित्तु इवार्थे यं वशब्दः प्रयुक्तो भीमो भीमसेन इतिवत्। कादंबखंडितदलानि व पंकजानीत्यादि
पक्षे स्याद्धः। वस्तुतस्तु वा यथा तथैवैवं साम्ये इत्यमरग्रंथे व वेति पाठमाश्रित्य शास्त्रं वपुर्यशाड् इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्या- एम॰
तृभिरुदाहरणात्सर्वं सुस्थं। युक्तश्चायमेव पाठः। प्रातिपदिकप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणत्वात्। एतेन स्फुटोत्पलाभ्यामलिदं

पतीव तद्विलोचनाभ्यां कुवकु...लाशया। निपत्य बिंदू हृदि कज्जलाविलौ मणीविलोमैनीलौ तरलौ विरेजतुरिति। आहवेयप्रयोगोपि गतार्थः।
अदसो मात्। अस्मात्परौ ईदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। न च अमुकेऽत्र इत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेणागतार्थमिति वाच्यं।
तस्मिन्कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वात्। अदसो मादिति सूत्रं प्रति तु नासिद्धत्वं आरंभसामर्थ्यात्। तथा च वार्त्तिकं। आश्रयात्सिद्धत्वं च
पद्यारोहत्वे इति। पुंद्विवचनमेव चेहोदाहरणं। स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने तु मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारांतत्वात्पूर्वेणैव सिद्धा संज्ञा। तत्र
अप्रकृतिभावोनुनासिकपर्युदासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयं। यत्तु हरदत्तेनोक्तं। अणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेणैव संज्ञायां क्रि-
ह्लिंगत्रयेपि द्द यमाणायां मुत्वस्यासिद्धत्वाद्द्विवचनेनुनासिकपर्युदासः पूर्वेणैव सिद्धः। एतत्सूत्रारंभस्तु अद्विवचनार्थः। पुंसि द्विवचने प्रकृति-
भावार्थश्चेति। तच्चिंत्यं। प्रतसंग्रहानुरोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव स्थापितत्वात्। तस्मात्पुंसि द्विवचने अनुनासिकपर्यु-
दासोप्येतत्सूत्रस्य फलं न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयं। अथापि कथंचिद्धरदत्तोक्तिः समर्थयितव्येत्याग्रहस्तर्हीत्थं समर्थनी-
या। पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्तु। न चैवं मुत्वस्यानुनासिकपर्युदासो न स्यादिति वाच्यं। ईई इत उदु इत इति दीर्घात्परभागे
मुत्वस्यापि प्रश्लिष्टनिर्देशात्। मकारस्तु अरत्वादेव मुत्वं ग्रहीष्यति। न च तादपि परस्तत्पर इति तत्कालग्रहणापत्तिः। अदसोर
सिति वद्वकाकारएवापमिसाशयात्। पूर्वार्थेन न। यथोद्देशपक्षे मुत्वात्प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ सत्यां ततः मुत्वे कृतेन तमेवाद्विमात्र

मुत्वस्यासिद्धत्वात्।

१४

श्रीत. प्रथम... (पुनः) निषिध्यते

न चान्दुग्धेति प्राक्प्रवृत्तस्य संज्ञामात्रान्निवृत्तिर्नतु ... आदिति भावः ४ अथ ... धारणं ... इति भावः ४

शब्द.कौ.

दीप:
प्रवर्त्तित ... आश्रि ... तिनर्थः

त्वेन पूर्वं तस्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात्। नाभावस्तु मुभावात्प्रागप्राप्तः। ततो मुख्यनिमित्तकं नाभावमाश्रित्य मुभावे
दृष्टान्तोपमिति बुध्यामा मुवन् दीर्घः प्रतिविधीयते इत्युक्तं। न त्वसौ मुनात्प्राक्प्रवृत्तस्य संज्ञा न मुभावात्प्रागेव प्रवृत्तः। येन मुनर्न
प्रवर्त्तेत। एतेन पूर्वसूत्रस्थ ह इदं न ग्रन्थोऽप्युज्जीवित इति यावदुक्तार्थं साधु। भाष्यकैयटयोस्त्वयं भावः। मुनात्प्राक् मामापि प्रवृत्तस्य
संज्ञाफलाभावान्न क्षिपते। न च मुनेऽननुनासिकप्रवृत्तेरेव फलमस्तीति वाच्यं। संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तस्याभावात्। प्रवृत्तस्य
त्वप्रयुक्तपर्युदासस्येव विधिस्थ ह्रस्वान्तफलौचित्यात् अवैति। मुख्योक्तेर्नीत्यादावप्यंतरंगत्वात् मुनः। अंतरंगं बलीय इति न्यायात्। प्रकृत
मनुसरामः। नन्वारभ्यमाणोऽप्यस्मिन्सूत्रे पूर्वसूत्रे गोकष्यार्थयष्टी इत्युपक्षप्रणीयः। तथाच कृत्वस्यो त्वं प्रतीत्य प्रवृत्तस्य संज्ञा
प्रत्येव मुख्यमीत्वयोः सिद्धत्वं स्यात्। नत्वयादीनामपि। न तस्यामीत्यासालेदस्यत्रत्यायादेशप्रसंगः। अपृक्ता सा नेद इति पुंस्यावा
देशः। अमी अत्रेलेदः। यदातांत्ततीयेकादेशप्रसंगश्च। न च संज्ञां प्रत्येव सिद्धत्वे वचनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यं। अननुनासिकपर्यु
दासेन चरितार्थत्वात्। अत्रोच्यते। यद्यननुनासिकपर्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञासूत्रं न प्रणयेत्। अणोऽप्रगृह्यस्यानुना
सिकः। अदसोऽनेत्सेव ब्रूयात्। असौ। अमुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु सिद्धान्तेऽपि न भस्यैवानुनासिकः। अनणत्वादवसान राम०
त्वाच्च। अतस्तत्र माइत्यणमीदृग्ग्रहणं चनकर्त्तव्यं। नचैवं हे अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः। त्यदादीनां संबोधनविभक्ति

१० कार्य्यकाले तु ... सामर्थ्यात्स्वरसंधिभावः स्यपाद इति बोध्यं

तत्र च मम केत्यादौ ... धारणं तु संज्ञारंभे ... विधेरनिमित्तत्वाद् ... अत एवानुनासिकसंज्ञा ... उत्तरकाल ... भावः ५

रहस्य औत्सर्गिकित्वात्। अतः संज्ञारंभसामर्थ्यात्प्रकृतिभाविष्यत्वमप्यस्य विज्ञायते। तद्बलाच्चाप्यादिविरहोऽपि सिध्यति। प्रकृ
तिभावस्यापवादरूपत्वात् ... निमित्तोऽप्युत्सर्ग प्रजनिष्पमाणानिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यत इति परिभाषावतारश्च।
यत्तु संज्ञारंभसामर्थ्यात् यादीनामसत्त्वं च प्रति मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनादयादीन्बाधित्वा परत्वान्मुत्वमीत्वे इति तन्न। अयादि
भावस्य ज्ञापनेनालाघवात्। अर्थापत्तेर्हि प्राप्तादुपयारकविषयता औत्सर्गिकी। किंच मुत्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेन ब
लीयस्त्वं। अंतरंगं बलीय इति न्यायात्। तत्कथं विप्रतिषेधोपन्यासः। नाजानंतर्य इति निषेधस्तु असिद्धं बहिरंगमित्यस्या
एव। न तु रात्तत्परिभाषायाः। यद्यप्यसिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्यनयैव गतार्थत्वादंतरंगं बलवदिति पृथक्परिभाषा न
कर्त्तव्येति विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति। तथाप्यमुत्वयमात्रं तत्। सापवादनिरपवादत्वाभ्यां फले विशेषात्। वृ
२८ क्षैरहेत्यत्र अहिसप्रप्येकवचनेन सह गुणोऽन्तरंगः सवर्णदीर्घत्वं तु बहिरंगं। न चेहासिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते। नाजानंत
र्य इति निषेधात्। अत एव वाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति। आरभ्यमाणो नित्यो सौपरत्वात्सोऽभवस्यपा। युगपत्संभवो
नास्ति बहिरंगेण सिध्यतीति। एतत्सूत्रेव स्फुटीकरिष्यते। अत एव चोक्तं वार्त्तिककृता। शाच्छ्रु ... तस्मात्तरंगलक्षणत्वादिति।
धियति अद्दुह्वत इत्यादि धिधारणे तु अभिमवेश्यामेति पिञ्च ड् इति वाश्रयो लघूपधगुणः प्राप्तः चिकरणाश्रयो विप्र

विप्रतिषेधे परमेवेति नियमादिति भावः २

१५

सि॰ कौ॰ वर्जैर्भवतोऽन्तरङ्गत्वात् तन्त्रोदाहृतं । साधकं चात्र अमाङोस्थेत्याङ्ग्रहणं । तद्धि वद्धाक्षातुरेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा आतृपस
र्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ मास्तांपररूपं यथा स्यादिति क्रियते । एतच्च संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । कथं तर्हि
वार्त्तिककृतोक्तं विप्रतिषेधादिति । सत्यं अत एवापरितोषाद्भाष्यकारेणान्यथैवेति पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक् । मात् किं । अमुकेत्र ।
नचिह कृतेऽपि इहतावेवानुवर्त्तेते न तु एकारः । सत्यां सति माद्ग्रहणे एकारो नानुवर्त्तते । अदसो मात्परौ स्यातां संभवात् । अन्यथा तन्नु स्वत४
वर्त्तेत । एकदेशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना । तस्मादेकारानुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति स्थितं । अत्रेदं चिन्त्यं । ईदूतौ सप्तम्यर्थे
प्रगृह्यौ । अदसः । एवद्विवचनं इत्येवकृतौ न सूत्रितं । एवं हि सर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च न कर्त्तव्यमिति महल्
लाघवं । एकदेशानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया भवतीति ॥ ॥शे॥ अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । चतुर्थीबहुवचनस्य
स्याने सुपां सुलुगिति सूत्रेण शे आदेशः । शेषे लोपः । नयुष्मे वाजबन्धवः । युष्मास्वित्यर्थः । अत्र पदपाठकाले युष्मेइति इत्युदा
हरणं बोध्यं । संहितायां तु अच्परत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषालाभात् । एवं त्वे रायः सुदुघास्त्वेइत्यन्वा इत्यादीनामपि प
दपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यं । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं । तेनेह न । काशेकुशेवंशेहरिशे । बभ्रुशे । हरिब राम॰
भ्रुभ्यां लोमादित्वाच्छप्रत्ययः । ततः सप्तम्येकवचनं ॥ ॥निपात एकाजनाङ् ॥ एकोऽज्निपात आङ्वर्ज्जः प्रगृह्यः स्यात् । अ

निषेधाधिक्षेपयोः । अ अवद्यं । इ विस्मये । स्वंद्वः । उज्जुगुप्सासन्तापान्वयार्थेषु । उ उत्प्रेक्षाः । एकाजिति कर्मधारयः । वर्णिपदार्थप्र
धान्येनान्तरङ्गत्वात् व्याहरतिमृगः इत्यादिनिर्देशाच्च । तेनेह न । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रं । बहुव्रीहिर्विधाविधिः । प्रेदृस्मादि । स्यादेतत् । पक्षद्वयं कर्मधारयपक्ष
ऽपि केवलग्रहणार्थं । निपातो यश्च इत्येतावतैवाभिमतसिद्धेः । न च विपरीतविशेषणविशेष्यभावे न अजन्तो यो निपात इत्यर्थः स्या
द्विशेषणेन तदन्तविधेरिति वाच्यं । तथा सति आवर्णाऽलाभेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । न च हलन्तं व्यावर्त्यं । तस्य संज्ञायां सत्या
मपि बाधकाभावात् । न च पुरोऽस्त्वीत्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्दीर्घत्वेन स्यादिति वाच्यं । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्या
सिद्धतया दोषाभावात् । न च सोऽतस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्यतया ऽऽफोतस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसंग
स्तदवस्थ इति वाच्यं । प्रगृह्यतां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थं प्राप्नो
तिपरप्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । तस्माच्चानिपातस्य विशेषणे अज्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठूक्तं । अजन्तस्यैव यथा स्या नन्तु४
दित्यात्र समाभूदित्येवमर्थं विशेषणे किं न स्यादिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजन्तत्वानपायात् । विशेषणसामर्थ्या
द्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्त्तत इति चेन्न । तदन्तविधिपरित्यागे नापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात् । तथापि अन्यतरपरित्यागे आव
श्यके विनिगमकं किमिति चेत् । अनाङ्ग्रहणमेवेत्यवेहि । तद्धि व्यपदेशिवद्भावमात्रबाधे व्यर्थं स्यात् । तस्माद्द्वेऽपि विशेषणे

असिद्धकाण्डस्थं तु प्रकृतिभावे सिद्धमिति भावः ५

अर्थविशेषण

अ.द्.कौ. तेपिञ्चनादेः ग्रहणाद्याय कात्रदंततिविधिर्न अचोविशेष्यत्वेतु नैतरेतदंतविधिरिति उभयथाप्येकग्रहणान्यर्थमेवेति स्थितं। न
नुञ्च समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु। अइउञ्जपेहीति हि समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानां। एकाच्चद्विर्वचनस्याप्राप्तेरिति
चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्नतु पूर्वयोरिति। नैवं। अजितेक हस्यास्त्रिवस्येव समुदायनिराससंभवात्। अत्राह भाष्यकारः। अ
समुदायग्रहणाशंकानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन्ज्ञापयति व्याग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्यत इति।
तेनदंभेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाणं सूत्रे गोवज्ञापितं भवति। दंभेः सि द्धमित्यन्वयः। अ
त्र हेतुः। हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति। तेनदंभेः सनि कृतेस नीवंतेति विकल्पादिडभावे दंभ द्ध्वेति स्थिते धीतोः कृतयोर
त्लोपाभ्यासस्य लोपेहलंताद्ध्वेति सनः कित्वान्नलोपे भष्भावे चकृते धिप्सति धीप्सती ति रूपद्वयं सिध्यति। हल्ग्र
हणस्य व्यक्तिपरत्वे तु धात्रेकः समीपो हल्न कारः न ततः परः सन्। यस्मात्परः सन्भकारान्नासाविकः समीपे इति कित्वं न
स्यात्। तं त्रूहिंसायां। तुदादिः। सन्। उदित्वादिड्वा। तितृंहिषति। तितृक्षतीति दिक्। स्यादेतत्। अइउञ्जपेहीत्यत्र एकाद्द्वि
वचनस्यायोपनयासो नयुक्तः। समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहात् अत एव हि निर्ल्लयास्तिर्ल्लेयादिसादेव द्वनौ संनिपाते द्व राम॰
योरपि संज्ञास्वीकृता। न हि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं। एकैकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवात्। सत्यं। एकाच्चसमु
यवहितस्यापि समीपे तेन प्रायाशिंसमेतत् यथा चेतस्य कादीनामव्यवहितसमीपेप्रवृत्तिरिति न दोषः अत्र वेदं भाष्यं अतोतोतस्येति सूत्रभाष्यं यमानं ४

दराद्युत त्वाविवक्षया वाक्योत लाभाद्याभानस्तुतः ३ इत्यो-चारेशस्तत्र ५

मुदायग्रहणाशंकामात्रं तु स्यादेव। तन्निरासाय पैवक्तियमस्मन्मेकग्रहणं प्रागुक्तमर्थं ज्ञापयति। वस्तुतस्तु अएक संज्ञायामेक
ग्रहणमनुक्तार्थज्ञापकमिति स्थितं प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव न्याय्यात्। निपात इति किं। चकारात्र। तथा अतते डेः।
अः। हे अं आत छेत्स्यपि प्रसुदाहरणं आ ङ् वाङेन्यवस्था माह भाष्यकारः। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं
ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्यिति। ईषदर्थे ईषदुष्णं एवमनिर्दिष्टत्वादे तमिसस्य एनादेशेन हनशतिकोष्ट्रिता तन्त्रा अन्वादे
शश्च कथितानुकथनमात्रे न तु इदमेव कथितस्येदमास्य बुकेथनमितिभाष्यकृतावक्ष्यमाणत्वात्। तस्मा यत्र किंचिद्विधा
य वाक्यांतरेणात्पदुपदिश्यते सोन्वादेशः। इहतु ईषदर्थादौ यो वर्त्तते इति हि न्निर्नविषया किंतु परिचायकतामात्रेणोपात्ता।
अनेन एनादेशः। एते नन कं भी रुरायत्वमेव तदिमं एध्येदं मायपेस्य पिआख्यातं भीरुत्वस्य विधेयत्वा विवक्षणात्सिद्धस्ये
वहेतुत्वेनानुवादादिति दिक्। ईषदर्थे। आउष्णं ओष्णं। आईषदर्थे इति। कुमानीतिसूत्रेवाजिंकिलकृतानि। ग्रवेहतः। क्रि
यायोगे। आइतः एतः। प्रादि प्रहिदि त्यादिनः। मर्यादाभिविधौ चेति समाहार द्वंद्वे आगमहाम नस्यानित्यत्वात्नुमभावः। म
र्यादया सहिते अभिविधावितिउत्तरपदलोपी वा समासः। मर्यादायां आउदकांतात्। ओदकांतात्। अभिविधौ। आअहि
छत्रात् आहिच्छत्रात्। विनातेनेति मर्यादा सहतेनेत्यभिविधिः। आ ङ्मर्यादाभिविध्योरिति चङि निर्दिष्टः। एवमनर्थकत्वस्यवा

श॰ रु॰ कौ॰ क्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते। आ एवं तु मन्यसे। नैवं पूर्वं मम संस्थाः संप्रत्येवं मन्यसे इत्यर्थः। वाक्यारंभस्य चनाय आ
कार इत्यपरे। तथा स्मृतेः स्मरणे आकारः प्रयुज्यते। ततः स्मृतौ योर्थो निर्दिश्यते। आ एवं किल तदिति। अत्र च वाक्य स्मरणयोरङि
दित्यत्रैव नीत्सर्यो अतो वाक्य स्मरणयोः मात्म त्र्य इष दृश्या घभावे पि ङि त्वं बोध्यं। तेन आ मेन्य स्मरज सोय द् अत्रं ग्रणे स्मरणे
त्यत्र सप्तम्यर्थे ह्रस्वे एयात्र रस्मृ ङित्वेन आ ङोनुनासिक श्छंदसी ति प्रवर्तते इति षष्ठे हस्र नाद्यः। युक्तं चैतत्। ङि दृङि तोस्यात
रत्नस्मृ णामात्रेणार्थाडु भयविवेक लाभे तत्रापि लाघवाद् ङि स्त्र क्षणो तात्पर्यमाश्रित्य भागांतरस्याव पुरणानुवादरूपत्वात्। ओत
ओदंतो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात्। आहो इति। उताहो इति। निपात इति किं। देवो सि। विष्णो विस्त्र वास आ। वायवायाहि विष्णो वृष्य
नुगमित्यप माहे त्येतदेव निपात ग्रहणं स्वभावर्त्यमिति। तन्न। प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यामपि क्षस्यभावात्। न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः
प्रकृतिभावविधौ पदांताधिकारात्। न चैवं पदांतो भवत्येवेति भ्रमितव्यं। अनुकार्यानुकरणयोरभेद विवक्षया अर्थवत्ताभावे ना
प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेरुत्पत्त्या वेव एतद्रूपाभ्युपगमात्। अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः। न चैवमपदस्य प्रयोगासंपत्तिरिति
वाच्यं। अपदं न प्रयुंजीतेत्यु हो षस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुंजीतेत्येवं परत्वात्। तस्य च सुप्तिङाद्विषयकतत्त्वद्विधिशास्त्र राम॰
फलकत्वात्। इह तु कोरीत्या सुविभक्तेरप्यप्राप्तौ इति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात्। अत एव हल्लोपः शाकल्यस्येत्यपि न प्र
नतुग्गेभ्यामिसेमं त्वत्पदकरणे इसस्यानुकरणे लोपस्य वैकल्पिकत्वेना प्राप्तौ रस्ति सुपो जेति वे अप्रकृतेः स्वादि समस्यस्य लोपस्य च विरह प्रयुक्ता मानपदस्यानि देशेन म
नोदेतस्यत्वादपि न प्रकृतिसमावेधने विस्यादि स्वपादेर्वो पनस्य कर्तुमशक्यत्वात् मातरेर्तुमशाब्दस्य तादिशक्तुः १

न च सुबुद्धि ग्रहणाभावे ओदंत निपातस्यैवेतो विकल्पः स्यादित्य पवाद त्वेन विप्रतिषेधो क्तिरसंगता। एवं च निपातग्रहणानर्थक्यमिति तत्पर्यायात् कथं च सुबुद्धिग्रहणमप्युक्तमिति वाच्यं ओत
गृह्णतः सेव सुबुद्ध्या बुद्धेः वसितं इदमुनसेइद्धरूणेन तद्व्यतीत्स्य हि दिति भावः। न चैवमप्या कडार [illegible] व्यक्ति सिं सं ज्ञा नामव्यधसो स्वात्सवत्सरवादि स संगत ज्ञापकस्याविरोध विषय त्वेन
संज्ञाभेद विषये ... कैवसा ... नांतरं गत्वादि ... तिन वा ... निपात ... सत्त ... नसम ... नवर्हर रस्य ... नवैकेमतर ... मित्येतदिति ... विके
त्वस्याभावमवधि ... त्यापरेणा ... त्वदमा ... नित्य विस्तरः ६
वर्तते। कथं तर्हि स्वतंत्रे ओर्थवद्ग्रहणादिति वार्तिके एङः पदांतादिति पूर्वरूपं कृतमिति चेत्। तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदवि
वक्षिताविभक्तिं च कृत्वा शेषु अर्थवान् ओः पर्वानितिसमासेन सुपोलुकं कृत्वाव्याख्यानात्। एतेन उत्तरसूत्रे संबुद्धाविति किं
गवित्यपमाहे सुदाहृतो रजिकारा अपि प्रत्युक्ताः। तस्मादिहदे वो सीत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यं। न च एङः पदांताद्वित्य
भसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः। हरेवगद्धेत्यादौ च रितार्थत्वात्। न च एङ्ग्रहणसामर्थ्यात्। ङसिङसोश्चेत्युत्तरार्थत्वात्। उत्तरसूत्रे
तु संबुद्धिग्रहणाभावे आहो उती सादावपि परत्वाद्विकल्पापत्तिः। पूर्वसूत्रस्य अहो इत्यादौ उत्तरस्य तु विष्णो इत्यादौ सावकाश
त्वात्। कथात एवात्रिप्रतिषेधसंभवात्। न चेह ओदंत स्य कार्यितया उत्तरत्र तु विज्ञोष्य संनिधानेन तदंतविधिविरहात्। ओकारस्या
नस्य कार्यित्वया भिन्नविषयकत्वे कथं विप्रतिषेध इति वाच्यं। अस्वरणामिसादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोस्तु मुनुटोरिवे हापि फ
लविरोधेन विषयभेदे पि विप्रतिषेधसंभवात्। अर्थाधिकारपक्षे उत्तरसूत्रे यो कारांतस्य संज्ञिता त्वं तस्मात्सूत्र द्वयेपि
गवित्यपमाहेति प्रत्युदाहरणे नेति स्थितं। मुत मग स्यादिति सत्रे पदोतग्रहणे संबध्यते इत्याशये नवुद्धजिग्रं थो यो स्यः।
अस्मिंश्च पक्षे मं भंकुमुनित्याये नइको सवर्णे इत्यत्र पदांतग्रहणं सवर्णे धर्मनियमेवा अन्यथा गौ यौ गोग्रौ इत्यादावतिप्रस
क्तेरिति दिक्। स्यादेतत्। निपातसमुदायात्। आहे उ। आहो उत आहउ। उतो हो इत्यादि। तत्र आदिवद्भावान्निपात
उ तं कृतो
समुदाये कारपक्षे रकोमे लेत्यत्र सना। लेष्व प्रस्य धालो। रिकाविशे षण वदिहापि संबुद्धा। शिसा यांप्रसक्ते रोकारेण
विशेषणात् तदंतविधिसंभवाच्च

१८ आङ् — नाङ्उने रेको ऽपि स्थानिकृत्वा देवाग्रहणात् स्वपनो सवर्णे पर्यन्ते पस्यासामर्थ्यात् तत्परिभाषा प्राप्नोति तु ओदोषपद इति तदोष ... उप्रैकादेश स्थानिवद्भावेनेति भाष्य ...
इति भाष्यस्वारस्यं ज्ञायते बुधैः साधकाः ६

श॰ र॰ को॰ एकाजित्वेनेवसि ह्यस्नुता नचैवमाहोइतीत्यादिषु उँ इत्यस्य प्रसंगः। निरनुबंधकोपसुकारः नतु उञ्जितिसमाधानात्। अत एव उ
ञितिसत्रेजकारोच्चारणमपि सार्थकं। अत एव च उँ ऊँ इत्यत्र भाष्यकृतो ऋकारावुकार विमोएकोननुबंधकः। अपरः सानुबंधक
इति। नचैवमपि आउ ओ इत्यत्र आ इ नाङ्ओकादेशस्य अनाङि इति प्रतिषेधे प्रासंप्रतिप्रसवायेदमिति वाच्यं। अनाङि सस्प
र्शसास्त्रपरोन आङ् नाङ्ओकादेशस्य आदिवद्भावादनाङ् ग्रहणोनग्रहणात्। प्रसज्यप्रतिषेधे हि असमर्थसमासो वा
क्यभेदश्च स्यात्। भाष्ये पि प्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिः प्रसज्यमात्रे कथमन्यथा अनुपदमेवाद्देभवदित्यत्रातिप्रसंग
माशंक्य प्रतिपदोक्तस्यैव ओकारस्य ग्रहणमिति समाधास्यतेति। तस्मादिदं सूत्रं विना सर्वलक्ष्यं निर्बाधमेवेति चेत्। अ
उत्तरोप त्रोच्यते अहो ओ इत्यादयो निपातसमुदायाः। किंच खंडाएवा। एतत्सूत्रं तत्र बलात्प्रतिपदोक्तस्य ओकारस्य ग्र
हणमिति भाष्यबलात् स्वाध्यवसीयते। तेन आ उ अहो देवदत्तेत्यत्र आमएकांतरमामंत्रितमिति निघातप्रतिषेधः सि
द्धः। अत एव पदकारैरपि ओ पृ वर्त्तमहत इत्यादौ ओ इति इत्यादि एकपद्येनैव पठ्यते। नदेवं सत्यत्र का। भाष्यकारपदका
राणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्यास्थितेन सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः। स्यादेतत्। आनदः अदः राम॰
समभवत्। अदोभवदित्यत्रातिप्रसंगः अंतस्य निपातत्वात्। ऊ पी दिवि इत्यत्र अचेतिगतिसंज्ञाविधाने पि प्राग्रीश्वरान्निपा

समस्तएवेनिपात्वाक्यमिति बिंदुः

७८ तेनाप्यचक्षियमाभावद्भिभावः अमरवस्तु बधिरदिरांगरसदृशे कुंडलेभवत ...उपदेशग्रहणेन ग्रहणपदोक्त परिभाषायाअनित्यत्वमेवज्ञाप्यतेनानुवर्ण्यग्रहणेन
इति स्पष्टमा ख्यातं

तादत्तस्याधिकारात्। नचलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओकारो व्यावर्त्तित इति वाच्यं। वर्णग्रहणेषु क्तपरिभा
षाया अप्रवृत्तेः। अन्यथा एवोपवायावइत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्त्तेताचक्रे चक्रिरे इत्यादौ प्रतिपदोक्तचोरितार्थ्यात्। तो वर्ण एवाय॰
स्याप्राप्तान्येमास्तुपरिभाषाविशेषणत्वेनुसादेवेति चेन्न। अविशेषेणाप्रवृत्तेः स्यपादत्वात्। तथा च षष्ठे वक्ष्यामः। अ
मुपेत्यापि क्रमः। अगोगोः इत्यमभवद्भो भवदित्यादौ गमे ओ इत्यो कारस्य प्रतिपदोक्ततया अति प्रसंगः स्यादेव। नन्विह गो
णमुख्यन्यायेन समाधानमस्तु। तथाहि। संधीभवंति ब्राह्मणात्तद्भवति देवदत्तः। मद्रद्रवसित्वं लक्षणाम्यहमित्यादौ वेचन
पुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सिद्धांतस्थितिः। तथा च प्रकृतौ अभ्रोपाद्वर्त्तमा
ना क्विल्लिति वाक्ये च्वी चेत्प्रयोगो च्विप्रत्ययं प्रतिप्रकृतिभूतस्य बाहीकादिवत्ते गौणत्वे गोणार्थतास्पष्टैव। अत एव
महान्महान्भूतो महद्भूतश्चंद्रमा इत्यत्रान्महत इत्यात्वं न प्रवर्त्तत इति चेन्न। हेषांतलाष्टीतिकयो वैषम्यात्। तथाहि। विशि
ष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायः। तत्सार्थवदुद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलकत्वात्। अयोपस्थिते स्वरूप विशेष
ग्रहणापेक्षत्वात्। तस्मान्महतइति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणे न भवतीति युक्तं। इह तु ओदिति
वर्णोपुरस्कारेण विधीयमानाप्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थ प्रवर्त्तेन भवेत्। निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव। अत एव हि संज्ञा
आदेचउपदेशइतिसूत्रे उपदेशग्रहणं ज्ञापकं वर्णग्रहणेषुक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तौ किंच यदि वर्ण ... परिभाषा प्रवृत्तिः स्यात्तर्हि ...
उपदेशग्रहणस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति ४

शब्द॰कौ॰ श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र एजस्य वृद्ध्यादिकं न प्रवर्त्तते। अन्तरङ्गत्वात्तु प्रवर्त्तत एव। अन्यथा इञोयतश्च तुल्ययोगक्षेमत्वे वृस्या
त्। अत एव गोर्बाहीको ब्रूते गोर्वाहीकं पश्येत्याहोदाहार्यं एव। एतदो पर्यवसानाश्रयत्वात्। गोन इति तपरत्वमोकारान्तोप
लक्षणार्थमिति विज्ञायमानत्वात्। तथा च ओतो णिति सूत्रे भाष्यं लड्डू स्थानि। गामित्यत्र यणादिवृद्धिर्निरवकाशेन आत्वेन
बाध्यते इति। तत्रैव कैय्यटोप्येवमाह। ओत इति सूत्रं पाठ्यं। ओकारान्तोपलक्षणं तथा च गोतरङ्गत्वे ताश्वेषमिति। वस्तु
दित्यंशे चेष्टैवमेवस्थितं। यत्तु वदन्ति। मुख्यस्य स्वार्थे मानाद्यमिति गोशब्दो लक्ष्यां लभते। ततो बाहीकादिशब्दांतर
संनिधानाद्गौणता प्रतीतिः। गोभवदित्यत्र तु गोणतां विनाविरेव दुर्लभ इति वैषम्यं। तस्मात्पदकार्यविषयं न्यायोनप्रा
तिपदिककार्यविषयमिति स्थितमिति। तच्चिंत्यं। वाक्यसंस्कारपक्षे हि ध्यात्वप्रवृत्तेः प्रागेव गोणार्थावगतेः। यत्तु कारकाणां क्रिय
यैव श्रोतः संबंधः। तत एक क्रियायाः स्वीकृता नाम गौणोकस्य पदान्तरान्वयेन पाष्ठिकः परस्परावछेदः। तथा चगमानयेत्यन्व
यवेलायां न गोणार्थता। किंतु बाहीकेन सह पाष्ठिकावछेदवेलायां। न चांतरंगत्वेन प्रवृत्तः पदसंस्कारो बहिरंगगौणता तद्भवः
लप्रतीतावपि निवर्त्तत इति। तदपि न। तावतापि ब्रूते पाठयेति क्रियान्वयार्थेव गौणतायाः आश्रयणीयत्वात्। केरोपिक १५०
मभीष्माद्द्योपीति पक्षे कथंचित् युक्तिसंभवेपि समानाधिकरणतया ह्रीष्मादेर्द्वितीयेस्वरूपेभाष्ये कं पक्षांतरे त्वदुक्तत्वा।

केचित्तु [illegible] विशिष्टरूपोपादाने रवेषं परिभाषापरं तु पदकार्ये [illegible] तथा [illegible] भाष्यप्रयोगाः [illegible] अन्यथा [illegible] भाष्यप्रयोगः [illegible] [illegible] मानाभावात्। [illegible]

याबतारा च श्वाशुरिरित्यत्र त्रोप्यभावापत्तेश्च। शब्दप्रयोक्ता बाहीकनिष्ठस्येव कर्मत्वादेर्विवक्षितत्वाच्च। तस्माद्गौणा
श्रयत्वाद्ध्यात्वं दुरेव तत्त्वं। न तु प्रातिपदिककार्यत्वादिति। अत एव च एकाम्रप्राचामित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेपि न स्मादा या
दयः। विशिष्टरूपपुरस्कारे गौणस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्। अभिव्यक्तपदार्थायेइत्यविशेषेण मुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरं। प्र
सिद्धाप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्यत्वगौणत्वे इत्यन्यत्र विस्तरः। अत एव सर्वादिसूत्रे सत्योपसर्जनप्रतिषेध इति वार्त्तिकं प्रत्या
चक्षाणो हरदत्तश्चाह। संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः। अभिव्यक्तपदार्थायेइत्येव सिद्धत्वादिति। यत्तु तत्र कैय्यटोवक्ष्य
ति। प्रसिद्धाप्रसिद्धिविशेषसंभवन्नपि गौणमुख्यन्यायो नेहोक्तः। पदकार्यविषयं न तु प्रातिपदिककार्यविषयमिति श्रोतसूत्रे उक्त
त्वादिति। तदस्पुशब्द्यमात्रं। पुष्पदन्तसूरेः स्वरूपमात्राश्रयाणामुपसर्जनत्वाभिवसंज्ञायां प्रसंगापत्तेः। पुष्पद्युपदे कार्याणाम्
अस्मद्युत्तम इत्यादावपि तत्प्रापत्तेश्चेति दिक्। तदेवं अत्रोभवत्त्रोभवदित्यादौ ओदिति प्रश्नस्य संज्ञाश्रयत्वाद्विदुर्वी
रेति सर्वपक्षः पर्यवसन्नः। अथोच्यते। एवं सूत्रे अनादि तिपर्युदासादादुत्तरस्य शाः प्रतिपदपठिता एव निपाता गृह्यं
ते रह्वाप्यर्थाधिकारेणाऽनाद्यर्थग्रहणानुवृत्त्या वानर्थेवेति सर्वं सुस्थं। तथा च सर्वादिसूत्रे अकारान्तोऽनुपसर्जनत्वम
नेव भेवत इति महदन्तरोऽयः सावितिसत्वं तद्विशेषितत्वान्नैरन्तयामपिस्यादित्याशंक्य यत्तदादीनाम इत्यत्र अनुपस

[illegible]

सदादीन्युत्तरादि २

शब्दकौ०

र्जनादिति परिभाषया अनुपसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूतानामेव सत्त्वविधावनुवर्त्तनान्न कश्चिद्दोष इति समाधेयं न कष्ट-
तः॥ ॥संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे। आर्षिवेदः। तदुक्तमर्षिरोसावोतं तथा दर्शनात्। संबुद्धिनिमित्त ओकारो अवैदिके इतौ
परे प्रगृह्यो वा स्यात्। विष्णो इति। विष्णविति। संबुद्धाविति किं। गवित्ययमाहेति। वृत्तिकारः। एतच्चिक्कः पश्चपूर्व सूत्रे उक्तेः एव। अनार्षे
किं। ब्रह्मबंधविरित्यब्रवीत्। इतावितिकिं। पटो अत्र। उञः॥ उञ इतौ प्रगृह्यसंज्ञो वा स्यात्। उइति। विति। ऊँ। उञ इत्यनुवर्त्तते।
शाकल्यस्य प्रगृह्यमिति चाप्रगृह्यस्य उञ इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात्। दीर्घोऽनुनासिकश्च ऊँ इति। इह यदि एकोयोगः
स्यात् उञ ऊँ इति तदा आदेशो विकल्पितेरूपद्वयमेव स्यात्। ऊँ इति। उइति। अतो योगं विभज्य प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता।
एवमपि ऊँ इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शाकल्यग्रहणं चैतदुभयमपि नानुवर्त्तेत तदा उञो नित्यं ऊँ भावविधा
नात् प्रगृह्यस्यैवाप्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात्। तत्र प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वात् ऊँ इति रूपं सिद्धं। न चान
ल्विधाविति प्रतिषेधः। उञ इति समुदायरूपेणाश्रयणात्। तथा च घट्टदीघीतिसूत्रे उ इति समुदायरूपाश्रयणात् दीधीङ्
दीतिरित्यत्र दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य ततिलोपः सिध्यतीति स्थानिवत्सूत्रे व्यक्तं। अप्रगृह्यस्य तु आदेशे
अनुनासिकोयणस्यात्। तथा च इष्टरूपत्रितयमध्ये ऊँ इत्येकमेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्याशयः। अतियाति श्व। सानु

अप्रगृह्यः प्रकृते स नत्र

रामं०

न च प्रगृह्यमिति संस्य प्रथमांतत्वादादेशेनैव संबंधः स्यादिति वाच्यं तथा चोञात्रस्यनिसंप्रगृह्यसंज्ञकरं भावविधानेयोगविभागेनप्रगृह्यसंज्ञाविधानमनर्थकं स्यादिति बोध्यं

नासिकवकारयुक्तं स्यादिति एवं ऽपि प्रसंगात्। अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत। तदा प्रगृह्यस्य उञो नित्यं मादेशः स्यात्।
ततश्च विति ऊँ इति इति रूपं न स्यात्। तन्न तु उ इति। तिसृतीयं। अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत। तत उञ्मात्रस्यादेशविक
ल्पनात् ऊँ इति उ इति इति द्वयं प्रगृह्यस्य। विं ति विति इति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया रूपचतुष्टयं स्यात्। तत्र विति पक्षे त्वपि
सानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापतति। तस्माच्छाकल्पग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्युभयमनुवर्त्तते इत्युक्तं। इह विभक्तिविपरिणामेन
प्रगृह्यस्य उञ इति व्याख्यातं। आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्यं ऊँ इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्याने पि न कश्चित्फ
लेविशेष इत्यवधेयं। ननु परिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं। परिनिष्ठितत्वं च अप्रसक्तनिमित्तविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांत
त्वं। निहतेतितं तादृशव्याप्तिवारणाय अप्रहतेति। वैकल्पिके आगमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रांते तेसिद्धे तादृशव्याप्तिवा
रणायोक्तं नित्येति। अतएव पचूल इत्यादीनां लौकिकत्वेनासिद्धांतः। तथा च उ इति इत्येतद्रूपं न स्यादेव। अत्र हि
शाकल्यमते ऊँ आदेशेन भाव्यमेवा इतरेषां तु मते प्रगृह्यत्वमेव नास्ति इति चेन्न। भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं पर्याप्तौ स्या
त्। न त्वपि विकल्पमात्रता त्पर्यकं। तथा च भाष्ये। शाकल्यस्य विभाषायां पर्याप्तिरिति। ऊँ वा शाकल्यस्येति। तथा च
तत्र केवरः। शाकल्यश्रुते रेवफलं वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति। सप्तसंतंत्रानुसंधान द्वारेण विभाषासंपद्यते इति च।

रव्याप

२१

[illegible]

शा.र.कौ. पद्य। अस्तु शाकल्यग्रहणं पक्षे प्राप्तौ। तथा च निपात एकाजनाङ् इति नैव सिद्धे उञ इति तावन्नियमार्थं। तथा च शाकल्यभिन्न
मतेन प्रगृह्यत्वेति प्रथमसूत्रार्थः। उञ इत्यत्रैव प्रगृह्यस्यान इत्येतावत्येव शाकल्येन लब्धे पुनः शाकल्यानुवृत्त्या इतरेषामपि म
ते पाक्षिकः प्रगृह्यो लभ्यत इत्यनुमीयते। तेन उ इति रूपं सिद्धं। अथवा उञ इत्यत्रैव पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याल्लब्धाधिकारा
प्रयोगेन शाकलस्यैव आर्षे पक्षे तु प्रगृह्यते। अस्मिंश्च पक्षे प्रगृह्यसंज्ञ इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापि लभ्यते। प
क्षाद्वकि लोपः इत्यनुवादसामर्थ्याद्विधिरिति दिक्। आदेशाश्चायमनुनासिक इति। निर्देशादेवाध्यक्षं। तथा च वङ्कच प्रातिशाख्यं। उ
कारश्चेति करणेन पुकारस्तोए को इति शाकलेनेति। एकस्तोऽनुनासिक इति च। अत एव पदे तत्ते इति पदकाराः पठन्तीत्यनु
करणेऽपरेऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्येष विधिः प्रवर्त्तते ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। शाकल्यस्येताविति निवृत्तं। ईदूदन्तं सप्तम्यर्थे रूपं
सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यं स्यात्। अध्यस्यां मामकी तनू। मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते सुपां सुलुगिति लुप्तसप्तमीकावेतौ। मामकी इति त ५४
नू इतीतिपदकाले कार्येति हरतो बोध्ये। सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणं। ईदूतौ किं। प्रियः सूर्ये प्रियो
अग्ना भवाति। अग्निशब्दात् परस्याः सप्तम्याडा आदेशः। परकार्यैः प्रगृह्येषु इति शाहु प्रयोगस्य नियमितत्वेन हापि परका एम॰
लि इति शाहुप्रयोगप्रसंग इति प्रत्युदाहरणमिदं। सप्तमीग्रहणं किं। धीती मती सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते ती

सुपां४

[illegible]

न: ८ न: ५।।

येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घ ईकारः। ततोऽकः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः। न त्विह सुपो लुक्। ह्रस्वश्रवणापत्तेः। अथग्रहणं किं।
वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः। संज्ञायामिति सप्तमीसमासः। ननु सप्तम्यर्थपदार्थस्योपिहास्त्येवातः कथमर्थग्रह
णाकृते पीए सिद्धिरिति चेन्न। अस्यां जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे पदेन वर्णेन वक्तो वृत्तिपदानामानर्थक्यादीदन्तमिहानर्थकं
न तु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव। अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति। किंतु तत्संसृष्टे
प्रधानार्थे अर्थग्रहणसामर्थ्याद्वयावानर्थः सप्तम्याभिधीयते आधेयासंसृष्टः। निष्कृष्टाधिकरणरूपः तावन्मात्रस्ये
हग्रहणमिति द्रुतिनिपत्तिर्न भविष्यति। यद्यपि वाक्यवत्समासेपि लुप्तसप्तमीबलेन अधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्धा
न्यार्थे तयासंसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते तथापि सिद्धान्ते तावत्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधात्समासस्थले एका
र्थीभाव एव सामर्थ्यं न तु व्यपेक्षा। अत एव उपसर्जने विशेषणान्वयो न भवति शाक्यैकदेशत्वादिति हितीपे वक्षते।
मीमांसकादीनामपि निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसंबंधिनि लक्षणा प्रपन्नमाधुक्तेव अर्थग्रहणेन वाप्यश्व इत्यादा
विष्यन्ते अप्राप्तिः। आतिर्बलाका। शरारिराटिराडिश्च बलाका बिसकण्ठिका तथा। अमरः। आटिशब्दोऽपि स्त्रीलिंगः।
बलाका साहचर्यादिति केचित्। वस्तुतस्तु शरार्यादिपदत्रयं पक्षिविशेषवाचकं। ननु बलाकापर्यायाः अतो बलाकास

२२

तथा च सरसीद्वत्येव सप्तम्यादिरिति भावः ४

शा॰त॰कौ॰ हचपि मर्किंचित्करं। स्त्रीत्वं तत्स्येव। रत्नकोशेऽस्त्रीलिंगकांडे स्वादिः शारीरिर्वरसी सुके॥ इत्या तेरयितत्स्वाहुचर्यात्। तत्परकारण मसंदेहार्थमितिहृत्तिः। अत्र वार्त्तिकं। ईद्दूतौ च सप्तम्यर्थे इत्येव लुमर्थग्रहणाद्भवेत्। प्रत्ययस्य चेत्स्वर्गाधिति वाडाम भावः प्रसज्यते। वचनाच्चत्रदीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि। ज्ञापकं स्यात्तदंतत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्। अस्यार्थः। ईदूतौ च सप्तमीत्येवास्तु नार्थग्रहणेन। अत्रोत्तरमाह। लुमर्थ इति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेरभावात्सप्तम्या एव संज्ञा स्यात्। लुकेऽपि सुपि प्रकृतिभा गस्य संज्ञासिद्धये तु कर्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः। ननु सोमो गौरीत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते। किंतु श्रीतीत्यादौ विच्छेदं स वर्णे हि ते अकः सवर्णे इति दीर्घ एकादेशे तस्यादिवद्भावात्सप्तमीग्रहणेन ग्रहणादस्त्येव सप्तमीत्वान्नर्थग्रहणं। सर्वस्येति। आडाम भाव इति। एकादेशं बाधित्वा परत्वादंगत्वाच्च आडामौ स्यातामित्यर्थः। तस्माल्लुग्गेवेतिरित्येनेऽर्थग्रहणं कर्तव्य मेवेति भावः ननु अर्थग्रहणं मास्तु वचनसामर्थ्याच्च संज्ञाविधावपि तदंतविधिर्भविष्यतीत्याशंक्याह। वचनादिति। यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचनात्स्यात्। इति न त्वंत्यं सरसीशब्दात्परमितिपर्था। अत्र हि सरः शब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्य डत्वा ङीकारेणासुपसंख्यानमिति ईकारादेशो सप्तमीश्रूयते। तथा च सोमो गौरीत्यादौ स्यादेवेत्यर्थः। एतदूष राम॰ यति। तत्रापीति। तत्रापि सप्तम्या लुगेव न तु ईकारः। यदि सरसीशब्दो वर्तते। असंदिग्धं संदिग्धवचनमेतत्। शारुना। इ

यद्यपि ईकारांतेदर्धसरस्सरसिताः विशेषः तथापि नाम की त्वरूपद्उकारांते विशेषः साङ्गः६

सुपं तु लुग्निमित्ताभावाच्च दान्यत्वाद्या स्वांतरे आद्युदात्तपाठोप्यस्तीति किं चलमेतत्। तत्र पाठिरस्य हि तिनभ्रुकमिले वेगाहरण सदंदलाकुत्तम प्रकृतस्तत्स्वभावविरोधात्। तत्र हि सरसीशब्द एवो दाहृतः। सिद्धांते विशेषाभावाद्युदाहरणद्विक्कं चेसाङ्गः६

पे॰२ चेत्यमरः। स्युरिति यथा। अस्ति हि सरसीशब्दः। दक्षिणापथे हि महांति सरांसि सरस्य इत्युच्यंते इति भगवद्भुक्तेः। कासारः सरसी सरस्यामरकोशाच्च। तथा च सरसीः परिखीलितुमित्यादिप्रयोगोपि दृश्यते। एवं च सरसीशब्दोपि लुप्तविभक्तिक एवेति विचना त्तदंतविधिरिति स्थितं। ननु करीत्यात्तस्तु सरसीशब्दः। सरः शब्देपि सांतो निर्विवाद एव। तथा च सांतादेव ईकारादेशो यम स्तु स्वं हि सनिति संज्ञाविधौ ज्ञापकात्प्रत्ययतदंतग्रहणे पुनराश्रयणं न कर्तव्यं भवतीति चेन्न। तथा सति ईकारस्य सुसेना त्वरोन्नतपाम रः शब्दस्य च सह धातोस्तु निषु परितस्य निर्ह्रासेण सरसीत्यन्निप इति माधुरान्तं प्रसज्येत। गौरादिषु पिप्पल्या द्यश्चेति पाठात्तेपिप्पल्यादयः। पाति नः सरः शब्दानन्तर्गता इति च निरूप्यते। तद्येव वेदे पाठात्। एवं हि प्रत्ययसंज्ञा प्रकरणे प्रत्ययलक्षणानाम्नीति ज्ञापनाय चेदर्थग्रहणमस्तु। एवं चेदिह देहि वचनमिति स्वत्रे ईदूदेदंतं द्विवचनांतमित्ते पक्षे ईदूदेदंतं यद्द्विवचनं तदंतमिति पक्षश्च समर्थितो भवति। तत्र हि कुमार्योरगारं कुमार्यगारं अत्र कुमार्यो इत्यत्र समयदेतां इ अप्राप्तां वचनत्वात्रानित्यादिरिति शेषः। सच प्रत्ययलक्षणाविरहाद्दृश्यत इत्याह। ज्ञापकमिति। प्रत्ययसंज्ञाप्रकरणे प्रत्य यलक्षणाभावस्येति शेषः। किं ज्ञापनमपक्षुप्यते तदाह। तदंतत्वे इति। तदंतत्वं गर्भेपि सद्द्वयेषीत्यर्थः। ननु संज्ञाविधौ प्रत्य यग्रहणे तदंतविधेरभावादेवतदंतपक्षस्तत्र न स्थित इत्यपरितोषादाह। मा वेति। वाप्यस्यां इत्यादौ माभूदित्यर्थः। अत्रेदम

६

[illegible] ... ब्राह्मणपत्युपसर्ग ... [illegible] ... नातिवोध्य भिन्ना ... [illegible]

[illegible]

[illegible] ... स्वाद्यपरतः ५

श॰ कौ॰ वर्षेयं स्यमित्यु ऋतं त्रिभ्यईरिति सूत्रादीरित्यनुवर्त्तमानेयापोः किट्वा वातप्रमीरितिसूत्रात्प्यात्रा ब्रूत्रपसुसारितत्यात्स्पनेने
तिय यीत्सोहि मार्गः पिबतिरहा ग्मातिवालोकमितिपयीः सूर्यः। वातंप्रमिमीतेसंमुत्रधावनादितिवातप्रमीः। नि: इंगेग्न्गा
रूनिर्वीतम गन्तामाय गुड विशेषः। एभ्यस्त्रिभ्योविशेसवर्णा दीर्घाध्ययीपयीवातप्रमीरितिरूपं निर्विवादं। तथाचहहृत्र्ययमा
ग्यस्य ईकारस्य सप्तमीता त्र त्रापि सरसीयदीत्यसंगतं। ईकारस्य त्र्ययमाणस्या संभवात्सामर्थ्यात्तदंतविधिर्भविष्यतीतिहित
स्यार्थः। तस्माद्धकारांतो सामर्थ्यात्तदंतविधौलक्ष्वे सोमो गौरीरत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः कल्प्यः। ययी श्रासक्वड्त्यो
दौतुभाव्यमेवप्रकृतिभावेन। नर्वाययोगं श्छांदसः। तथाभिधानामेवोदाहरणान्नोरनलादितिवाच्यं। मुनित्रयोक्तिं विना श्र
स्मदिच्छयाछंदसत्वकल्पनेत्र्प्रतिप्रसंगात् लोके प्रयुक्तत्वा। नभवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलंभाच्च। अप्रतिषिद्धमनुम
तंभवतीतिन्यायेनलोकेपियपीयपीवातप्रमीरित्येषांप्रयुक्तत्वस्यैवन्याय्यत्वाच्चेतिदिक्। अत एव रमृशावत्प्रितिसूत्रेदृशे
वेतिवार्त्तिकमुपादायक्सप्रत्ययः सादेशश्च छंदस्येवभाष्ये सदृशसहत्युदात्तत्वादितिकेचित्। इतिव्याचक्षाणा हरदत्ता रम॰
दयश्छांदसत्वंप्रदतांमतेस्वस्पापरितोषमाविष्कुरितिदिक्। दाधाघ्वदाप्। दारूपाधारूपाश्चधातवोघुसंज्ञास्युर्दाप्दै
पौवर्जयित्वा। तत्र दारूपाश्चत्वारः। दुदाञ्। प्रणिददाति। दाण्। प्रणियच्छति। दोप्रणिद्यति। देङ्। प्रणिदयते। धारूपौद्वौ।

आमेयदत्वाभ्रुत्पत्तिर्भावः ५ ... दाधाघ्वसनयोः प्रसयोगेर्नत्वणं घुसंज्ञाकाभावात्दाप्दास्वर्मद्योसाकु २

श॰ तृ॰ कौ॰ दलुनेहग्रहणं। तदनुकरणेपात्वासंभवात्। वार्त्तिकमतेप्रज्ञंतानांदीङादीनामात्वविधानात्। भाष्यमतेत्वेज्निमित्तेपरतस्तद्वि
धानात्। तेनदीङ ह्रदत्रातत्वात्वेकृतेपिघुसंज्ञा विरहात्प्रणिदातेसत्र्यनेगदेतिनिसंणात्वंनभवति। शेषे विभाषेति वैकल्पिकं तु
णादेवा। तथा उपाद्धात्तास्तम्भः। शिक्षक सैत्यत्र स्थाघ्वोरिच्चेतिरत्वंनभवतीतिसूत्रकारस्यमतं। नन्वस्मिन्पक्षेदाप्दैपावनुक
तौनवा आद्येनुकरणपर्युदासो भयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्प्यः स्यात्। अंत्ये त्वदाबितिव्यर्थे स्यात्। अननुकृतत्वा
देवदाप्दैपोर्घुसंज्ञाप्राप्तिविरहादितिचेन्न। अदाब्दित्यस्मिन्नसतितयोरप्यनुकरणांसंभाव्येत। नहिल क्षणैकचक्षुषा रोदेव
दीनांदाप्दैपोश्चैकेलक्षणयंकिंचिदनुभूयते। यद्वा लाक्षणिकग्रहणोग्रस्यसाम्भेयानो व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरि
तिपरमवशिष्यतेकिंतुश्रातिकगतिरेषा। अनभिधानवत्। नवत हल्नेनुसिद्धस्य प्रत्याख्यानं शोभते। वार्त्तिककारमतेतुप्र
योगस्यानामेवदाधारूपाणामिदमनुकरणं। नचैवंप्रणिधतिप्रणिदयतेरूपादोविति न स्यात्। आत्वाभावात्। तथाहिद्द
क्षणो। आदित। धेट्। व्यत्ययपित। प्रणिदातप्रणिधानेत्यादावपि न स्यात्। आत्वस्यतत्रलाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिप
दोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यग्रहणमितिन्यायादितिवाच्यं। वचनबलेनैतत्समाधानात्। तथाच कात्यायनवार्त्तिकं। घुसंज्ञा
यांप्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति। भोंदाजीपात्युपपत्तिं। शिद्विकृतार्थमिति। तथा च दाधाप्रकृतयो घुरितिपठितव्यमिदाश्चधाश्चप्र

[illegible] ... विकृतार्थमितिनोक्तमनेन १ ... [illegible] ... प्रतिपत्तिगौरवादि ... [illegible]

विभक्तौ श्रुति सो औ ६ तस्तूपलक्षणं विकृतावाचां अन्यथा प्रणिधयति प्रणिमय ... वपि संज्ञानस्याद् दोषस्याभावादिति बोध्यं

दुधाञ् प्रणिदधाति । धेट् । प्रणिधयति वत्सो मातरं । अदाविति किं । दाप् लवने । दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । घुत्वाभावान्नेर्गदेति न प्र
वर्तते । दैप् शोधने । अवदातं मुखं । इह घुत्वाभावादेव उपसर्गात्तत्वेन न । घुप्रदेशाः नेर्गदनदेत्यादयः । उदरोदैड् धेटामनुक १।१।२०
रणानिवृत्त्यर्थाः । तत्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाद्दाप्दैपोरपि घुत्वं प्राप्तं तन्नक्रियते । अनैमित्तिकमात्वं शितितु प्रति
षेध इति सिद्धं तात् । न चैवं विभक्ते रूपासिद्धिर्न स्यात् । अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिति वाच्यं । अधातुरिति हि पर्युदासो
१।२।४५ ऽयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । अस्ति चेह सादृश्यमधातुत्वं । यद्वा । यत्र देते भूत्वादाविवेहापि कार्यविशेषपुरस्कारेणैवातिदेश प्र
वृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यतः । ततश्चानुकरणानां दापादीनां घ्वाद्यर्थानिष्पत्तिः । प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दाप
ऽधेयं तु स्यादेवात्र वाक्ति संघुत्वं । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्यस्याश्चेह प्रवृत्तिः
सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकरणात् । अत एव दारयति धारयतोर्नातिप्रसंगः । तयोरनुकरणत्वाभावेन इहाद्युत्पन्नयोरनुपा
त्तत्वात् । ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात् प्रणिधयति प्रणिधयतीत्यादौ चात्वविरहात्कथं घुत्वमिति चेत् । भ्रान्तोसि । नहि वयं कृ
तात्वमनुकुर्मः । येनोक्तदोषः स्यात् । अपि तु देदोधे इत्येदं तेषेवानुक्रियमाणेषु लक्षणावशानि ष्पन्नमात्वमित्युक्तं । न च लक्ष
णेन रूपान्यत्वेपि अनुकरणता हीयते । सन्मुरसंबुद्धावित्यत्रापि सविरूपप्रतीतेः । गवित्ययमाहे सत्रगे द्वाव्प्रतीतेश्चादी
दोरूपस्य भावान्नस्यादित्याशंक्य

प्रत्येकं वाक्यार्थपर्यवसानेषु प्रकृतस्य ... संबंधिनामुपस्थितेषु ... प्रकृतानां निराकरणेन धात्वे वेति पर्यवसानेनानुवाक्योपरतेनम ... कान्त्यपायसाधादे
विधिविशिष्टरूपेषु ... तेनुवाल दधनमास्त्रवत् ... स्थानेशस्य संमतं स्यात् ॥

कृतप श्चेति द्वंद्वः कृतात्वसंनिधानाद्दाधामेव प्रकृतिप्रदर्शनि आत्वमेषां । भाष्यकारास्तु वार्त्तिकं प्रत्याचख्युः । तथा हि नेर्गदेति सूत्रे
तावदत्वरूपं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं । प्रणिमयते प्रदापयते त्यत्रापि णत्वं यथा स्यात् । तदेव घुरूपात्प्रकृत्यघुप्रकृतिमाङिति
पठिष्यामः । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वंद्वः । सन्निधानाच्च शुद्धो नरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते । न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि माङ्
प्रकृतित्वात् ग्रहणापत्तिः । माङ्मेङ्कारानुबंधस्यैवतत्राविवक्षितत्वात् । अन्यथा मामानेत्यत्राति प्रसंगात् । तस्माद्घुप्र
कृतिमाङ् इतियाचेन प्रणिधयति प्रणिदयते इत्यादेः सिद्धत्वाद्विद्रर्थं तावत् घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति स्थितं । आर
द्धाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्त्तव्यमिति पुनरवशिष्यते । तदपि न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्या
पि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः । अस्याश्च परिभाषायां देपः पित्त्वं लिंगं । तद्धि अदाबिति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते । लाक्षणिकत्वा
देव घुसंज्ञायां दैवग्रहणाभावे तु किं निषेधेन सामान्यग्रहणार्थेन पित्त्वेन । न चैवमपि धेटो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यं । दोदद्घो
रित्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन दद्रूपेन धेटोपि घुसंज्ञाज्ञापनात् । न च दधातिनिवृत्त्यर्थं दद्रूपस्येति वाच्यं । तत्र दध
तेर्हि रितिस्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसंगात् । नन्वेवमपि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्येते न लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
या निरनुबंधकग्रहणे इति परिभाषायाश्चययथा बाधस्तथा अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् । तथा च प्रनिदा

सर्वान्वयसंपादकत्वेनैव समर्पणं स्यात् । अथा ... कमते कृतेपि प्रकृतिग्रहणे निरनुबंधपरिभाषा ... सामान्यानुकरणसामर्थ्यात् ... स्यामदर्निरन्वयोमा
इत्येवं वदंति केचित् ।

२५॥

अत्रघुकिंकेतेषुणत्वस्यासिद्धत्वासिद्धत्वात्कार्याभावाद्घुसंज्ञानप्रवर्त्तते [illegible] नचैवमपिनिमित्तत्वस्यासिद्धत्वात् [illegible] निमित्तान्तरघुसंज्ञा [illegible] भावाद्णत्वे
घुकिंघुसंप्रन [illegible] संज्ञकउपसर्गत्वाभावाद्प्राप्तिरिति [illegible] कार्याभावात् [illegible] अंतरंगत्वाद् [illegible] अनयोर्निमित्तत्वेन [illegible] उपसर्गत्वस्य [illegible] घुसंज्ञात
देघु [illegible] परिभाषया [illegible] घुसंज्ञा [illegible] इतिभावः [illegible] घुसंज्ञा [illegible]

श. कौ. रंयतिप्रनिधापयतीत्यत्राप्यतिप्रसंगइतिचेन्न। गदादीनांयउपसर्गस्तत्स्यान्निमित्तादुत्तरस्यतान्नेवगदादीन्प्रत्युपसर्गत्वमितिरिति
व्याख्यानात्। इहप्रनिधास्यतेत्यवयवयोस्तुदाधारूपयोरनर्थकत्वान्नतौप्रत्युपसर्गत्वं। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येवगत्युपस
र्गसंज्ञाइतिवक्ष्यमाणत्वात्। नचैवंप्रणिदापयतिप्रणिधापयतीत्यत्राप्यणत्वंनस्यादितिवाच्यं। तत्रपुगागमात्पूर्वंदाधाइ
अंतरंगत्वाद्घु संज्ञात: प्रवृत्ता [illegible] तिभाव: ४ त्यवस्थायांघुसंज्ञाप्रवृत्तेर्णोपुग्विशिष्टस्यापिघुग्रहणेनग्रहणात्। अनागमकानांसागमकाआदेशाइतिपक्षेतुस्थानि
वद्भावेनघुसंज्ञातिदेशः। ननुअनंतर्यमेवैतयोरेतत्संप्रयोगोवानक्ष्राम्यदग्रस्वश्वदितिस्यान्नैतत्। तमसत्रस्यभाष्यरीत्यादा
रपतादेरपिदापयतादिसाम्यमेव। निष्पन्नस्यणत्वस्यरताभ्युपगमेनरेफयुक्तोपविशेषादितिचेत्तत्त्वे। पिदंतुप्रसंगेरपरतादि
सुरादानस्यसूत्रस्यवार्त्तिकरीत्यासमाधानंकृतं। उक्तभाष्यरीत्यातुप्रसक्तोदोषः प्रागुक्तसूत्रकारमतमाश्रित्यउद्धर्त्तव्यः। न
हिदृष्टअनयोरनुकरणेआत्वंलभ्यतेइतिदिक्। इहत्वंवधेयं। प्रणिदापयतीत्यत्रापिउपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेसत्येव
नेर्गदेतिनिमित्तत्वं। णत्वंपर्यविशेषकत्वेतुघुमंतकंप्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषेविभाषेतिविकल्पएवन तुनित्यंणत्वमिति। एतेनेतत्।
उपरिदीषतेइत्यत्रसनिमीमेतिइस्सभावः स्यात्। वार्त्तिककृताघुसंज्ञायांप्रकृतिग्रहणात्। सूत्रकारभाष्यकारयोस्तुनासौ राम०
दोषः। सूत्रकृतादीङोऽनुकृतत्वात्। भाष्यमतेणत्वेप्रकृतिग्रहणेपिघुसंज्ञायांतद्विरहादितिचेत्सत्यं। वार्त्तिकमतेपिने

निदर्शनीसन्तुवेकः [illegible] भाष्यमते [illegible] लापंदेपरवप

भाष्यमतेपिप्रयोगस्थानामेवानुकरणात् [illegible] वार्त्तिककृत्वद्नसंगच्छतेतथ

यंदाप्रकृतिः। एजंतानामात्वविधानाभ्युपगमात्। नचैवमादंतत्वमस्ति वंधनपुत्रअत्ययाघसिद्धिः। तत्राकारांतलक्षणप्रत्ययविधिरि
तिवचनेनैवतत्सिद्धेः। भाष्येत्वेतद्वचनप्रत्याख्यानायएजिवषयेआत्वंसिद्धांतितमित्यन्यदेतत्। इहत्वंविशिष्यते। भाष्यवार्त्तिकोभ
यमतेपिउपाद्यत्तात्सस्वरः। शिक्षकस्येत्यत्रस्याघोरितीत्वंप्राप्तं। तत्रभाष्येसंनिपातपरिभाषयापरिहृतं। उपरीसूत्रइतिस्थितेएजि
षयेप्रवर्त्तमानमात्वमस्तिचोः कित्वमुपजीवति। यदिचात्रघुसंज्ञास्यात्तर्हिस्याघोरित्वेतिसिचः कित्त्वंस्यात्। अतोऽकित्त्वमुपजी
सं१ व्यप्रवृत्तआकारः। कित्वप्रवृत्तिकांघुसंज्ञांनप्रवर्त्तयत्येवेति। वार्त्तिककृतातुदीङः प्रतिषेधः स्याघोरित्वइतिवचनमेवकृतं। उभ
यमतेपिदीङस्तजादेशावात्वेकृतेप्रणिदातेत्यादौनेर्गदेतिणत्वंभवति। अतएववार्त्तिककृतादीङः प्रतिषेधइत्येवनोक्तं। किं
तुस्याघोरित्वेइतिविषयविशेषोपिनिर्दिष्टः। सूत्रमतेतुनभावंणत्वेनेतिस्पष्टमेव। किंचभाष्यवार्त्तिकयोर्नकेवलंसूत्रकृता
सहविरोधः। किंतुपरस्परेणापि। तथाहि। भाष्यमतेप्रणिदीयतेप्रणिदीनइत्यादावपिनित्येणत्वं। णत्वविधौप्रकृतिग्रहणात्।
वार्त्तिकमतेतुवैकल्पिकं। एजंतानामेवप्रकृतित्वाभ्युपगमेनईदंतस्याप्रकृतित्वात्। अन्यथाउपरिदीषतेइत्यत्रइस्भावाप
त्तेः। तदेवंप्रणिदानेसादौसूत्रकृतासहद्वयोर्विरोधः। प्रणिदीनइत्यादौतुभाष्यकृतासहइतरयोर्विरोधोद्रष्टव्यइतिदिक्। अ
जेस्वंकत्यांयथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यमितिसिद्धांत। द्वाष्योक्तरीत्यासर्वत्रदीङिपरेनेर्नित्यंणत्वमितिस्थितेसूत्रवार्त्तिकम

इदिङ्गतेरिवर्णान्तलक्षणस्यान्वीः भावोप्यकृत्पत्ययेजननिमित्तद्विर्भावस्मिन्निमित्तस्येकैस्वरः २

स्युरायोपगवः यणादयादीनां प्रत्ययाधुदात्तत्वं प्रवर्त्तते एवमिहाप्यणोपि। आप्यां यथा दत्ताभ्यामित्यादौ सुपि चेति दीर्घत्वं भव
ति। एवमिहापि। ईड् गतौ। दिवादिः। एयं। अयचोपरिति अजन्ता द्धातोर्विधीयमानो यत्प्रत्ययो यथा चेयं जेयमित्यादौ भवति तथेहा
पि। इणः स्तु एति स्तुहि इति क्यपि इत्यमित्येव रूपं न तु एयमिति। एकस्मिन्निति किं। सभासंन्नयने भवः साभासंनयनः। अत्र हि आको
रस्य आदित्वं सति तन्मेवाश्रित्य सभासन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात्। ततश्च अणं बाधित्वा वृद्धाच्छ इति छः प्रसज्येत। ननु त्यदादीसा
चामादिरिति सूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादेव आवर्त्त्यं तत्सामर्थ्यादेव सभासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न। यदि हि वृद्धसं
ज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यान्नातिदेशिकस्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं तर्हि जानातीति ज्ञा ज्ञाम्लार्ण इत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्या
त्। ततश्च ज्ञायाश्छ ज्ञीय इत्यादि न सिध्येत्। असति हि प्रकृतसूत्रस्थैकग्रहणे यत्र आदिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहायमध्ये
ऽन्ते च तत्सर्वोपि विशेषाद्व्यतिदेशस्य विषयः स्यात्। यदि त्वतिदेशसामर्थ्याज्ज्ञाशब्दे वृद्धत्वं तर्हि विशेषात् सभासन्नयनेपि स्यात्।
वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेन्न। हंतैवं अतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तिः। इह एकग्रहणे
कृते तु अन्तमध्ययोर्वाचकत्वाद्वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक्। ननु न्यासकृतो ऽतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृ राम॰
द्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सत् असहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेत्। न तु सभासंनयनस्यास

उत्कर्षः सा आदिग्रहणेऽतिदेशात्सूत्रे एकग्रहणेपि कृतं सभासंनयनस्य वारणमित्यपि दूषणं बोध्यं २

न्नयने सेत्स्यतीति चेत् अत्राहुः अचोपेक्ष्य अनातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति। तच्चिंत्यं। यस्मिन्सति पश्चाद्धवनिस्तिस
आदिरिति सिद्धांतरीत्या मध्यस्थेपि आदित्वविरहात्। इयानेव हि विशेषः। असहायेमत्यन्तविशेषणाविरहाद्विशिष्टाभावः मध्य
स्थे तु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभाव इति। वार्त्तिककारस्तु लाघवादवर्त्त्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं। अनुत्तरत्वमात्रेचां
तशब्दस्य। न तु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विशेषणं। गौरवात्। तथा चासहायेपि मुख्ययोरेवाद्यंतयोः संभव इति मन्वानः सूत्रमेतत्प्र
त्याचख्यौ। आह च अपृक्तेन तु त्वरलक्षणात्त्वाद्याद्यंतयोः सिद्धमेकस्मिन्निति। भाष्यकारस्तु नैतन्मेने। सत्यन्यस्मिन्निति विशेषण
प्रक्षेपप्रयुक्तस्य गौरवस्याप्रामाणिकत्वात्। लोके ह्ययमादिरंतो वेत्युक्ते अवशिष्टमपि किंचिदस्तीति नियमेन प्रतियंति। यदा च
यन्तोपस्थितिश्च शक्तिसाध्या। अनुभवमपलप्य एकदेशमात्रे शक्तिकल्पने तु प्रथमचरणादिपदानामपि लाघवात्प्राथम्यत्वमात्रं पिर
त्वमात्रं तद्वदेकपुंस्त्वमात्रं वा शक्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशक्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति। न
न्वेवमपि व्यपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यमेव। इयाय आरेत्यादौ धात्ववयवत्वं प्राप्य यण्एकाच्त्वाश्रितस्य द्वित्वं पञ्च स्यात्। एकाच इति हि वहु
व्रीहिरिति वक्ष्यते। ननु एवं रत्नेरयापादेशयोरैत्वस्य दद्दौ यदात्वेव कृते आप आहु इत्यनयोरेकाच्त्वं पचादेरिव सुखमेवास्तीति वा
च्यं। द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेन रञ्जनयोरेव हि रुत्कं। किंच यजेः पञ्चमे लकारे सद्देवान्यक्षद्विषितोपञ्जीयाश्रित्याद्यसि सिद्धं

अजेर्द्विर्वचनादेरोपायत्वेयव १

[illegible]

ग्रा० कौ० तं लेढीति लिट् । तस्य षत्वं व्यपदेशिवद्भावेनैव साध्यं । प्रत्ययस्य यः सकारस्तस्य षत्वमिति लिट् ह्यांतात् । तस्माद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति
वक्तव्यं अतः किं प्रकृतसूत्रेण । व्यपदेशो नाम विशिष्टो मुख्यो व्यपदेशो व्यवहारः एकाजित्यादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी पञ्चिप्रभृतिः तस्मि
न्निवासहायेपि कार्यं स्यादित्यर्थः । अत्राह भाष्यकारः । अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति । वचनं विनापि शास्त्रे लोकव्यवहारादेव व्य
पदेशिवद्भावसिद्धेरायंतवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः । अस्ति हि लोके निरूढोयं व्यवहारः । अयमेव
मे ज्येष्ठः पुत्रोऽयमेव मध्यमोऽयमेव कनिष्ठ इति । तथा अस्य तापस सोऽप्यमाराणायां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरंति । तथा पूर्वमना
गतो अग्रे अनाजिगमिषुश्चाह । इदं मे प्रथममागमनमिति । ननु सर्वं इमे गौणा व्यवहाराः । तत्कथं मुख्ये चरितार्थं शास्त्रं गौ
णे प्रवर्तेतेति चेन्न । निरूढतरत्वेन गौणस्याप्यस्य मुख्यसमकक्षत्वात् । ज्ञापकाच्च । धात्वमिति दीति लिचोल्लोपं शास्ति तज्ज्ञा
पयति व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । न ह्यन्यथा इट् लभ्यते । वल् भूयत्वेपि वलादित्वविरहात् । दीर्घ इणः किति तास्यादीन्यपि ज्ञापका
नि । न हि व्यपदेशिवद्भावं विना गुणाभ्यासो लभ्यते इति दिक् । यत्तु कैयटेनार्थवता व्यपदेशिवद्भावात् करोते रुकारो वा का
रस्यानर्थकत्वेन तत्र दीर्घत्वासिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधनीय इति । अत्रेदं वक्तव्यं । अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति राम०
तावन्न परिभाषा । तस्या विध्यंगत्वात् । व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्तत्वात् तत्प्रति अंगत्वायोगात् । किंतु शास्त्रे व्यपदेशि

[illegible]

[illegible]

वद्भावयोजना परा हि अर्थसमुदायमाश्रित्य तस्य एकदेश इति व्युत्पत्त्यापि तु मर्थवत्ता ऽपेक्षिते तिपरं तत्सा ज्ञापः । अत एव ष
ष्ठे निजो च त्वार एकाच इत्येतस्मु सामान्य मरे भाष्ये कैयटेनानर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतः । लोकवच्छास्त्रेप्यनर्थ
कस्य व्यपदेशिवद्भावसंभवात् । तस्मादर्थवतेति प्रायोवादमात्रं । सूत्रमतारंभणं तु सम्प्रयोगे वेति दिक् ॥ ॥तरप्तमपौ घः । एतौ घ
संज्ञौ स्तः । कुमारितरा । कुमारितमा । घरूपेति ह्रस्वः । न घास्तीति न दीतर इत्यत्र तु न भवति । तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो
ग्रहणात् । पद्वातरविति रूपं तत्प्रधानं आश्रितं । न च परिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीति ज्ञोपदेशिकेत्यत्ते स्वतरप् प्रत्ययस्ये
वास्ति । अपि च मतिपत्ती कोत्व मयीह सुलभं । तेनावयव ग्रेणो स्मुत्तादित्वेन दीतरेनातिप्रसंगः । केचित् समानाधिकरणे स्त्रीलिंगोप
रे ह्रस्वत्वं विधीयते । अन्यथा महिषीव रूपं महिषीरूपमिति सिद्धापि स्यात् । सुप्सुपेति समासः । रूपमाकृतिः । महिषीवेयमाकृ
तिरित्यर्थः । सामानाधिकरण्ये स्त्रीत्वे च स्वार्थिकत्वात् इति ज्ञापनिक स्यात्तः । न तु नदीतरे अनेनोक्तो दोषः । नन्वाति ज्ञा
पनिक प्रकरण एव तरीघरतिपितो घः इत्तीवाक्यपरत्वं लाघवादिति चेन्न । प्रकरणोत्कर्षे तो हि संज्ञाकरणस्यान्योपि नरवस्तीति ज्ञा
पनार्थत्वात् । सत्वानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवतीति नाल्पा ह्रस्वं । लोपश्च बलवत्तर इत्यादि सिद्धं । केचित्तु सामान्ये प्रत्ययकमा
श्रित्य ईयसुनोपि स्वार्थिकतामाहुः । तेन श्रेयो महीयस्त्ववसाह सिंकप इत्यादि प्रयोगाः समर्थिता भवंति ॥ बहुगणवतुडति सं

[illegible]

ख्या। एते संख्यासंज्ञाः स्युः। बहुकृत्वः। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। बहुधा। संख्याया विधार्थे धा। बहुभिः क्रीतो ब
हुकः। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। बहुशः। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादित्यनुवर्त्तमाने संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्।
गणकृत्वः। गणधा। गणकः। गणशः। तावत्कृत्वः। तावद्धा। तावत्कः। तावच्छः। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। आ सर्वनाम्नः। शेषं
प्राग्वत्। कतिकृत्वः। कतिधा। कतिकः। कतिशः। किमः संख्यापरिमाणे डति च। शेषं प्राग्वत्। प्रागेतत्। वैपुल्येपि बहुगणशब्दौ व
र्त्तेते। बहूनि हिमवानिति। संघे च गणशब्दः। भिक्षुकाणां गण इति। समवायश्च यो गण इत्यमरः। तथा च संघवैपुल्यवाचिनोरप्य
नयोः संख्यासंज्ञा स्यादिति चेन्न। संख्यायतेनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणशब्दयोरिह ग्रह
णं। न चानियमार्थी। अनियतबहुत्ववाचिनां मध्ये अनयोरेव संख्यासंज्ञा न तु भूर्यादीनामिति। तेन बहुविषययोरेकयोर्नियतबहु
त्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिः। ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य तदुक्तव्यवस्था सिध्येत। नियमार्थत्वमेव तु दु म
रुपपादं विधेयर्थताया एवोचितत्वात्। तथाहि। अस्ति तावत्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमकार्यसंप्रत्यय इति परिभाषा। सा च न्यायमू
ला। संज्ञाशास्त्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथमितरेतरं बोधयेत्। एवं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाभावे संख्याप्र एम॰
देशेषु ग्रहणमेव न स्यात्। अकृत्रिमत्वात्। तस्मात्तत्संग्रहपरमेव बहुगणग्रहणं न तु भूर्यादिनिवृत्त्यर्थमिति। अन्ये तु। संज्ञिविशे

षे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि सामान्यापेक्षस्तदा पुनः। अकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः। विशेषपरत्वे तु सजातीयं कृत्रिमान्तरमेव नियमेन व्या
वर्त्यते न त्वकृत्रिममपि। तदेतदुच्यते उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति। कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः। अस्ति च संख्याप्रदे
शेषूभयग्रहणे लिंगं। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति सूत्रे शदन्तपर्युदासः। नहि कृत्रिमा संख्या शदन्तास्तीति दिक्। तेनयं वधा।।
पंचकृत्व इत्यादि सिद्धं भवतीति। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति तथापि बहुडत्योः केवलयोः संज्ञायाः प्रयोज
नाभावात् सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणं। तद्धितविधौ हि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतं। न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति बो
ध्यं। एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं। बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् वतोरिथुक् षट्कतिकतिपयचतुरां थुगिति सूत्रैः डटि ये आगमा वि
धीयमाना बहुप्रभृतीनां डटो निर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयन्तीति किमनेन सूत्रेण। ननु बहुपूगगणसंघेषु डटो विशेषाश्रवणात् संघ
वैपुल्यवाचिनोरपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न। अनियतसंख्यावाचिनोरप्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मा
त्रज्ञापने न चरितार्थत्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्यकल्पनस्य गौरवपराहतत्वात्। भूर्यादीनां तु अनिय
तसंख्यावाचिनां ग्रहणं न भवति। नियतसंख्यावाचिनां पंचादीनामेव लोके संख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात्। प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः
प्रसिद्धग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात्। नन्वेवमपि बहुगणयोरिव पूगसंघादीनामपि धाशस्कृत्वसुजादिसंख्याकार्यप्रसंगः। न च बहुग

श॰ टी॰

गणेः सामान्यापेक्षं ज्ञापकं पूर्णादीनां तु द्विषयकमेवेति वाच्यं। अनुपपत्तेः समानत्वेन एकसूत्रोपात्तत्वेन च वैषम्ये बीजाभावादिति चे
न्नैवं। लक्ष्यानुरोधेन कचित्सामान्यापेक्षं कचिच्च विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याश्रयणात्। तदनुरोधेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक्।
शाणं कुडविम सहमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु परमार्थः। अत्र वार्त्तिकानि। अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं।
अर्द्धेनाधिकं अध्यर्द्धं। एकदेशवाचकोयमर्द्धशब्दः। तस्य अधिशब्देन समासे कृते यौगिकार्थः प्रतीयते न तु संख्येति वार्त्ति
कारंभः। अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतं अध्यर्द्धशूर्पं। टिठन्नं ख्येरित्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समासः। ततः शूर्पादञन्यतरस्यामि
ति अञ्। ठञो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। अध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकं। संख्याया अतिशदंतायाः कन्निति कन्। इह समासविध्य
र्थमिति संबंधसामान्ये षष्ठी। समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वा अन्यस्मिन्कार्ये विधीयमाने इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लु
गपि लभ्यते। तथा चाध्यर्द्धपूर्वेति सूत्रे अध्यर्द्धस्य ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। तदुक्तं। लुकि चाग्रहणमिति। अर्द्धपूर्वपद
श्च पूरणप्रत्ययांतः। संख्येत्यनुवर्त्तते। पूरणप्रत्ययांतस्य पूरणप्रत्ययांतो र्द्धपदे इत्यर्थः। समासकन्विध्यर्थमित्येव। अ
र्द्धपंचमं येषामिति बहुव्रीहिः। अर्द्धपंचमैः शूर्पैः क्रीतं अर्द्धपंचमशूर्पं। एवं च ठञ आर्षो वा लुक्। अर्द्धपं १५०
चमेन क्रीतं अर्द्धपंचमकं। अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं। अधिकषाष्टिकाः क्रीतः अधिकषाष्टिकः। अ

पूरणप्रत्ययांतस्यार्धशब्देन तत्प्रकृतेरिति

धिकषाष्टिकः। तद्धितार्थेति समासः। प्राग्वतेष्ठञ्। अलुकीति वचनाल्लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमपि नेति नाध्य
र्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक्। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः। ननु लुकीत्यर्थे। उत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनादेव लुग
भावस्य आक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न। अर्द्धेर्दशशब्दस्य प्रयोगे च येषु येषु प्रत्ययाः तेषां लुगप्राप्त्या तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशत्वात्। ष्णा
न्ता षट्। षांता नांता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। षट् तिष्ठंति। षट् पश्य। पंच सप्त नव दश। संख्येति किं विप्रुषः पामानः। ननु शतानि सहस्रा
णीत्यत्र नुमि कृते तस्यापि एवं भक्तत्वान्नांता संख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेदस्तु न चैवं षड्भ्यो लुगिति लुक् स्यादिति वाच्यं। सर्वनामस्था
नसंनिपातेन कृतस्य नुमः तद्विघातकत्वात्। नन्वेवमपि अष्टानामिति न सिध्यति। तथा हि। अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नि
त्यत्वाच्च अष्टन आ [redacted] विभक्तावित्यात्वे कृते अनांतत्वात् संज्ञायामसत्यां षट्चतुर्भ्यश्चेति नुडप्राप्तो तीति चेन्न। यथोद्दे
शपक्षे आत्वात्प्रागेव षट्संज्ञा। अंतरंगत्वात्। ततः कृतेप्यात्वे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् षट्संज्ञकत्वेन नुटः सिद्धत्वात्।
कार्यकालपक्षे तु हि उक्तदोषस्तदवस्थ एव। किंच यथोद्देशपक्ष विधित्वादतिदेशो दुर्लभः। अत एव वज्रश्चेत्यत्रचः परस्मिन्नि
त्यस्य फलमिति कैयटः इति चेन्न। अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट्संज्ञाज्ञापनात्। तथा हि। त्रेः संख्याया इत्या
दुदात्तत्वं बाधित्वा षट्त्रिपादादंतोदात्तो शब्दः साधितः। तस्माद्भिसि अष्टभिः अष्टाभिरिति रूपद्वयं। तत्र आत्वाभावे मध्यो

३१

श·श·कौ· दान्तं आत्वपक्षे त्वंतोदात्तमिति सिद्धान्तः। तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रेण षण्णां षड्भिरित्यादावपि विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं तद्बाधित्वा
झल्युपोत्तममिति प्राप्तं। षट्त्रिचतुर्भ्यो यो झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः। तद्बाधनाय अष्टनो दीर्घादि
त्याप्यते। दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थाना विभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रस्यार्थः। तत्र यथा आत्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात तर्हि तत्र साव
काशोऽयं अष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे झल्युपोत्तममिति षट्स्वरेण बाध्येत इति किं दीर्घग्रहणेन। कृतात्वस्यापि षट्संज्ञायां
सत्यां तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोऽपवादः संपद्यते। न चाष्टनः स्वरः ऋमिसावकाश इति वाच्यं। तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य ✕ तौस्यादिति
तथा च स्वर्यं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमेव। तस्माद्दीर्घग्रहणेन आत्वपक्षे षट्संज्ञेति + इति सूत्रे णौवगतार्थत्वात्। अष्ट
नो दीर्घात्तोदात्त इति समनंतरमेवोक्तत्वात्। तेन दीर्घपक्षे इव तदभावपक्षेऽपि विभक्तेरुदात्तत्वं ✕ ज्ञाप्यत इति स्थितं। न चै
ज्ञापक वं दीर्घग्रहणस्यात्र वैकल्पिकत्वं न स्यादिति वाच्यं उभयज्ञापकत्वसंभवात्। न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यत इति नियमः। यावता वि
नाऽनुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात्। तच्चैकमनेकं वेत्यन्यदेतत्। प्रकृते च उभयं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुपपत्तेरिति दिक्।
आर परि तु छाः षकारान्ता नकारान्ताश्च ते षट्संज्ञाः स्युरिति प्रकृतसूत्र एव आकारोऽपि प्रश्लिष्येत। तेन द्वाभ्यामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो राम०
हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्। आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिति द्वयादीनां त्यादेरा घुदात्तमेव तु द्वाभ्यामिति पठ्यते। तस्मादिह आका

आदिनानभवात्स्यूत्कुपोत्तममित्यस्याप्राप्तेरिति भावः १ पं·२

वैकल्पिकमात्वं अष्टनो भाषायां

रप्रश्लेषेण वर्णनीयः। किं तत्प्रकारः एवाऽष्टन इति स्थितं। तथा सत्यमेव योगविभागं कृत्वात् झलोनापि द्वैधाभाव्यमेषामापादितं तथाहि।
षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति विभज्यते। अष्टाभ्य औशिति सूत्राद् अष्टाभ्य इत्यनुवर्तते। तेन षड्भ्यो यदुक्तं तत्कृताकारादष्टनोऽपि तत्स्यादिति सूत्रार्थः।
न चैवं जश्शसोर्लुगप्यति दिक्षपेतेति वाच्यं। औश्त्वविधिवैयर्थ्यापत्तेः। अथवा अष्टन आ विभक्तौ इत्यस्मादनंतरं एव इति योगविभ
६ क्तः। लुभयोपि शियोः औशोऽयमाक्षेपः। तेनाऽष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेवात्वं न तु प्राक्। न चैवं जश्शसोरात्वं न स्यादिति वाच्यं। लाघवा
पि महर्षिभिः तिनिर्दिष्टत्वे अष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेन जश्शसोर्विषये आत्वानुमानात्। यत्रात्वं तत्रैवौश्त्वं यथा स्यादित्येतद
र्यहितत्र दीर्घोच्चारणं कृतमिति। स्यादेतत्। हलीति यद्युभयोः शेषस्तर्हि प्रियाष्टन् आ छे औजसमौ टाङसिङेङसिङ सोसाम्सुवेक
अष्टाभ्यऔ श ल्पिकं तयेष्यमाणमात्वं न सिध्येत। न चात्र आत्वं नेष्यत एवेति वाच्यं। इतः प्राचीनपक्षाणामतिप्रसंगात्। तेषु हि आत्वं प्रा प्रियाष्टन
प्तमेव। विभक्तिमात्रे तद्विधानात्। न च षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां विधीयमानो लुड् नुड् यथा गौणानां न स्यात्तथा आत्व
मपि न स्यादेवेति वाच्यं। वैषम्यात्। लुग्नुटोर्विधौ हि षड्भ्य इति षट्चतुर्भ्य इति च बहुवचननिर्देशात् उर्थप्रधानत्वमेव तत्प्रवर्तते। आत्व
विधौ तु अष्टन इत्येकवचननिर्देशाद्गौणत्वेऽपि प्रियाष्टाभ्यामित्यादावात्वं प्रवर्तत एव। पदांगाधिकारे तस्य तदन्तस्य च इति वचनमाण
त्वात्। न च जश्शसोरष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवलेऽप्राधान्ये च अष्टन्शब्दे परमाष्टावित्यत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेऽपि

आतोलोपः कि इतिवत्

शा·सू·कौ· भविष्यतीति तत् संज्ञेनानुपपत्तिरिति वाच्यं। ओम्‌आङोः हि लुग्नुरादिवद् गौणत्वेन भवति। अम्‌आङ् इति बहुवचननिर्देशात्। अन्यथा हि लक्ताल्ल
नुकरणोपि एकवचनेनैव निर्दिश्येत। अत्राप्योऽशिति अप्युत् इति वा। स्पष्टं चैतदिहैव सूत्रे भाष्यकैयटयोः। तथा च ओम्‌आङ्‌विधौ लक्तात्वनि
र्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्यएवस्यान्नतु गौणतायामिति तत्संज्ञोप्यनुपपत्तिसाम्यात्। तस्मात्। हलीत्युभयत्र दोषश्चेत्समारा
त्वं प्रियाष्टनः। राङ् उ। सिङ् सोमात्सुतथैवोज्जसमीदृशाः। मागुर्कै बहुषु भवेदात्वममीषपि। फलभेदेमहत्त्वेवं कथं पक्षविकल्प
ना। अत्रोच्यते। प्रियाष्टन् शब्दस्य अजादावात्वमनिष्टमेव। हलीत्युभयोः दोषस्य भाष्ये एव सिद्धान्तितत्वात्। तथा सति ओजसोः क्रमेण
प्रियाष्टानो प्रियाष्टानः इत्येव रूपं स्यान्नतु प्रियाष्टो प्रियाष्टाः इत्यपि। तत्र शंक्यं यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यभिहितत्वाच्च। अतएव यथालक्ष
णमिति प्रतीकमुपादाय न भवत्येवात्वमित्यर्थ इति कैयटो व्याख्यत्। एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषग्रस्ता एव। व्यवस्थितं
विभाषया गौणतायामजादिषु आत्वं न भवतीत्याशयेन वा योज्याः। उक्तान्हतभाष्यकैयटप्रामाण्यात्। तस्मात्प्रियाष्टः सर्वेषु वचने
षु राजन् शब्दसाधारण्यं रूपं हलादौ तु हाहा शब्दसाधारणमपरं रूपं। औशत्तु रोसुप्राप्तिरेवनास्तीति प्रामाणिकः पंथाः। अतएव
रीरीति सर्वनामानीति सूत्रे हरदत्तेन गौणत्वे औशत्र भवतीति स्पष्टमेवाभिहितं। अतएवाप्यात्म औशितिसूत्रे तदन्तग्रहणमत्र राम·
वाते। परमाष्टौ इत्युक्ता प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्र भवतीति काशिकासंगच्छते। अतएव च अष्टनआविभक्ताविति सूत्रे तद

शाविंहरूपं १ दीर्घात्तिशापकात्

तद्विधिस्थात्रेष्यते। प्रियाष्टा औडीप स्त्रियांप्याष्टा इत्यपि यथा स्यादिति काशिकाग्रंथोपि संगच्छते हलादावात्वस्य निर्बाधत्वात्। स्यादेतत् नस्तु
अष्टाभ्य औशितिसूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति हरिग्रंथमुपादाय। यथापुनर्गौणतायामात्वं न भवति तथा न हि धावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाप
अष्टन आविभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशाद्विस्वस्य स्वग्रहणं न्यायसिद्धा। तेनोपसर्जनेप्यष्टनि भवति। तत्रापि विकल्पितत्वात् प्रियाष्टा
प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यपि भवति। तत्राप्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लोप मिच्छन्ति। प्रियाष्टः पश्य प्रियाष्टा इत्यात्वाभावपक्षे अल्लोपे
कृते प्रियाष्ट्णः इति भवतीत्यनेनग्रंथेन एवं प्रतिज्ञातार्थविषये न भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं च कथमभिहितवानिति तत्स्यान्वयापंसएव प्रष्टव्याः।
अल्लोपे कृते मित्यपि तदुक्तिर्भ्रिष्टैव। एवं स्मात् दृपिविधाव लोपस्य स्थानिवद्भावेन ष्टुत्वायोगात्। न च एवं त्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति नि
षेधः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात्। ननु रषाभ्यांनोणः इति मति पदोक्तं णत्वं तत्र गृह्यते न तु ष्टुत्व तल्लभ्य
मपि। विलंबितप्रतीतिकत्वादिति चेन्न। अपदान्तस्य मूर्धन्यः इति सूत्रं संस्करिषाभ्यामिति सूत्रे नुवर्त्य तत्र तस्मादग्रहणस्य पदान्तस्येति
निषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्। यथोक्तांसुनीनां प्रामाण्यात्। न च मूर्द्धन्य शब्देन ष्टु शब्देन वा निर्वर्तमाने गौरवेषम्य
मस्ति। सूत्रकारीत्या कथंचित्संभवन्नपिस्यापोत्र भाष्यानुरोधात्सम्यगेव। तथा च शर्पूर्वाः खय इति सूत्रे खर्पूर्वे ग्रहणं कर्त
व्यमिति वार्तिकं प्रसाव ष्टाणो भगवान्नाह। अभ्यासजश्त्व चर्त्वमिति सूत्रमित्येव। एतत्तु ग्रहणमकर्तव्यमिति। न चा चतु केप्यतेन
वस्तुतः सूत्रमेत ... ... बोधन
... ... २

हलादिः शेषेकर्तव्ये मि?

निष्पन्नस्य चकारस्यापि वर्त्तने सिद्धत्वात् उचिच्छिषतीति रूपं सिद्धमिति तदाशयः कैयटेन वर्णितः। न त्वेवं प्रियाष्ट इत्यादेवरूपमु
चितं। न चैवं प्रस्थ इत्यादावपि तत्कारएव प्राप्नोतेतिवाच्यं। तत्रापि रङ्घाज्ज्ञि ति सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरनिर्दिक्।। ।।डति च।। डसंतातसं
ख्यावड्संज्ञास्यात्। कतिसंति।। कत्यद्राक्षीः षट्‌त्वा जश्त्वाससीलुक्। संख्येति किं। पातेर्डतिः। पतयः। नन्वास्य संख्यासंज्ञाविधानादि
ति वाच्यं। वतुसाहचर्येण तत्र तद्धितस्यैवग्रहणात्। इदं सूत्रमप्रत्याख्यातं भाष्ये। बहुगणवतुडति संख्या। डति। संख्येत्यनुवर्त्तते।
ततः ष्णांताषट्। संख्या अतीत्युभयमनुवर्त्तते। एवं च सूत्रेष्वन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् संख्याप्रश्नविषयस्यैव डतेर्ग्रहणं न त्वौपाधि
कस्येति। क्तक्तवतू निष्ठा। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः। कृतः। कृतवान्। ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा। संज्ञया च विधानं वस्व
तिहित्ततीयो निष्ठेति। तथा वान्तो यात्प्रत्यय इति चेन्न सूत्रद्वयात् दृष्टकृदवृष्टविसंज्ञाविज्ञानात्। तौ भूतेकालेभवतः। पयोर्विहितयोर्नि
ष्ठेसेषा संज्ञा भविष्यतीति। स्यादेतत्। अनुबंधाः कार्यार्थमुपादीयंते। न तु श्रवणार्थाः तेषां लोपविधानात्। तथा च लुप्तानुबं
धस्य परिनिष्ठितस्य प्रत्ययस्यारूप्यते तत्र क्वानुबंधकार्यं भवतु क्तवान इति निष्ठेतु मत्वा वाच्यं। न च ककारादिवदुपलक्षणस्यापि व्या
वर्त्तकता भविष्यतीति वाच्यं। काकादिनापि हि वेदिकापुंडरीकादिषु स्थितिः किंचित्कालं प्राप्यते। तद्धला बहूडीनपिका केव्य
वहारेण संकीर्यते। न चेह परिस्थितान्तरमुपलभ्यते। क्तप्रत्ययतन्मत्प्रत्यययोः काकादिकल्पो हि ककारनकारो। तदयं गमे संदेहे
मत्वा किंचिद्विशेषणस्यंबर्तमानतया मानिपात्रेतत्रातद्दिनाषमालेनवर्वात्यतेः स्पदालवरत्मा। ननयातदेपलक्षणतेनातिवाधंनं

तद्रूपत्वपरीक्षेपस्यपुरस्सरत्वात् तस्य दुर्वचत्वादिति। अत्राहुः। कालकारकविशेषादयो यथा वान्तवेदिकापुंडरीकादिस्थितावपलक्षः।
तद्दर्शनाच्चानुबंधस्मृतौ सत्यां तत्र प्रयुक्तं कार्यं साधुतया ज्ञायते। तथा लू नः श्नालिरिति केनचित्प्रयुक्ते लक्षणेन कर्मणि क्तक
वलात् क्तप्रत्ययोयमिति निर्णीयते। लोतमालभेतेति प्रयुक्ते तु मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययांतः प्रयुक्त इति निर्णीयते। हरि
मृगिराग्वामिष्टमित्र एष्वविभ्यश्छान्दसुणादिसूत्रात्। लोतस्य ष्टश्च भ्विवृंपोरिति तु पंचपादीस्थौ नो स्थितं। तथा प्राभिन्नघटे दे
वदत्तादि प्रयोगे कर्तृकतावघवगमाद्युः। तस्यायंप्रयोगो न तु निष्ठान्तस्येति निर्णीयते। स्यादेतत्। ञिजिघृस्निम्यः क्तः इति क्तप्र
त्ययेन क्तघृतं सिक्तमिति व्युत्पादितं। तत्रापि निष्ठासंज्ञा स्यात्। ततश्च निष्ठा च द्व्यजनादिति स्वरः स्यात्। निष्ठांतं चक्तसंज्ञायामा
द्युदात्तं स्यात् स चेष्टः इष्टकारेणेति सूत्रार्थः। न चेष्टापत्तिः। घृतंमिमिक्षइत्यादावंतोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति। अत्राहुः। अतः क्र
कमीति सूत्रे कमिग्रहणेन वसि हे कंसग्रहणेन ज्ञापितं। उणादयः क्वचिद्युत्पत्तिकार्यं न लभंते इति। अतो नात्र निष्ठासंज्ञेति न्याय
प्रघ्नतादीनां चेति फिट्सूत्रेण सिद्धं।। ।।इतिश्रीमच्छब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पंचममाह्निकं।। ।।सर्वादी
नि सर्वनामानि। एतानि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिः। तस्मात्स्य दार्थस्य गुणानां वर्जितपदार्थरूपाणा
विशेषणानां कार्यान्वयित्वात् संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः। तत्र सर्वशब्दादिर्येषां तानीति विग्रहः। तद्धत्प्रयोगेगणान्यपूर्व

३५

[illegible]

शु॰ कौ॰

र्थप्राधान्यं लभ्यते। एवं चित्रगाव्योयस्य इत्यादावपि। अन्यथा हि यस्य गावश्चित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात्। न चैवं विधेयं
बहुव्रीहिरिष्यते। यत्तु वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यैक्यसंयत्नेपि चित्रगुणां गावामयमित्यादि विग्रहस्वर्णनं मीमांसावार्त्तिके कृतं तन्न मुने
ऊ२ निवचसामनुकूलं। अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्त्तिकावस्य मानत्वात्। भाष्ये तु न च शेषे बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकृतः शे
षमास्त्रिसप्तमी रेशोक्तसार्थस्य साधितत्वात्। द्वितीयाश्रितातीतादिभिः। तृतीया तत्कृतार्थेनेत्यादिक्रमेणादिव समस्त्रिकाणां
समास उक्तः। न द्वेषेण्यानोक्त प्रथमा इत्यस्य चिकः। तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति शेषेदेवेगतः। त्यादेरिव चित्रगुणां गावामित्यस्यापि द्वितीयास्तं
बहुव्रीहित्वं। किंच मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति कात्यायनवचनात्कथं चित्रगुणां गावामित्यत्र तत्प्रसक्तिः। ननु दंडीत्यादावपि दंड इत्यस्य
मितिविग्रहाभ्युपगमादस्त्वन्यत्रापि एवमत्वर्थ इति चेन्न हि सुतरां मुनिवचनविरोधः। तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमान्तात्
स्वपदाधिकारात्तिबंधिनिमित्तु विधानात्। समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतितावधारणाच्च। नन्वेतत्स्यपि सूत्रे
न वार्त्तिकभाष्यस्वरसिकं कथं [illegible] व्याम इति चेत्। समर्थः पदविधिरित्यादौ निष्ठीहितिर्यं जेतेत्वादि सुपदे विधि [illegible]
पितामासमर्थ्यं भाष्यादिसंमता द्वयरीतमेकवर्णायनभगादृशोनिरं कुशः किं किं न कुर्यात्। किंतु व्याकरणाधिकरणे सिद्धांतितत्वा रामः
कारणप्रामाण्यं कथंचित्स्वरूपाप्याकुलयसीति पर्यनुयोगे समाधानं विभावय। तस्मात्चित्रगाव्योयस्य स एव विग्रहः। सकलशि

[illegible]

सं प्रदायसिद्धो मुनित्रयवचसामनुकूलश्चेति दिक्। आदि शब्दस्यावयववाचित्वाद् उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः। तस्य च
समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावादात्मर्थस्यात्तद्गेषिति न्यायेन तद्वयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्दे
पि प्रवर्त्तते इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानत्वं। हलिसर्वेषामित्यादिनिर्देशा अन्हलिंगं। नक्षित्यादयः षड् इति सूत्रे तु जश्शुद्रति
योगं विभज्य जश्शेः। संज्ञाविधानसामर्थ्यादेव इत्स्यरत्नातद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। एतेन कतंतेभ्यः केशवादिभ्य इत्युभय
त्रापि शाकलन्नाह्वसंग्रहार्थं यथा तस्य पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेष इति वक्तुं र्थवक्ष्यतेन तथेहापि न पुंसकमनपुंसकेनेति वास्य
रभिलानां यस्योत्रः स्वरविधिः स शिष्यते इति गात्स्य पुरुषबहुव्रीह्योः सहविवक्षायां बहुव्रीहेः शेष इति परास्तं। तद्गुण
संविज्ञानबहुव्रीहित्वे सर्वशब्दस्यापि संयुहेसिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपराहतत्वात्। महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञा
प्राधान्येनेत्यादि४ विज्ञानार्थं। सर्वेषां नामानीति। तत्सामर्थ्याच्च सर्वाभिधानसामर्थ्यविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते। तथा च तथा भूतानां
गणपाठस्यानुपकृतत्वात्प्रकारांतराणां च पाठप्रमाणाभावादेव विशेषे उपस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव
नास्ति। तेन तेषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्युभयमपि न भवति। गणकार्यं यथा। त्यदादीनामः। तदूनामकश्चित्। अति
क्रांतस्तं अतितेत्। तथा अरुतराश्चिप। अन्यमतिक्रांतमत्यन्यं। अतिकतरं। संज्ञाप्रयुक्तं यथा। सर्वनाम्नः स्मै। अतिसर्वाय।
सर्वनामत्वाभावात्साधारणं सर्वादीनामनुकार्येभ्यः सिद्धे ४

उपसर्जनप्रतिषेध इति वार्त्तिके विसंवादि ... तस्याश्रयस्य ... उपसर्जनस्योपसर्जनत्वस्य च प्रतिषेधः क्रियत इति भावः

बुद्धिस्थत्वं

श॰र॰को॰ तदेतदभिप्रेत्योक्तं वार्त्तिककृता संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः। पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणमिति। तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्र
युक्त इतरं प्रत्यनुपसर्जनीभूत एवेह संज्ञीति स्थितं। यत्तु स्वरूपमात्रमर्पकार्यं न तु गुणपाठे संज्ञां वाऽपेक्षते। यथा पुष्परसमध्वं ऽसो
ऽइत्यादि तदुपसर्जने विधिर्भवत्येवेत्यवधेयं। नन्वेवं पुष्पयुष्मदेरित्यादावपि तन्मादिप्रसंगः। लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः
अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायात्। तदन्तग्रहणमत्र बोद्धव्यं। ह्रदं द्वे चेति ज्ञापकात्। तच्चैतत्तत्रैव वक्ष्यते। प्रयोजनं सर्वनामाव्यय
संज्ञायामिति वार्त्तिकवचनाच्च। तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समस्तात्तसिल्त्रल्अकच्च सिध्यति। न च तसिला
दिविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना च तद्विशेषणात्तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यं। समासप्रत्ययविधौ न तदन्तविधिरिति नि
षेधात्। न चैवमतिसर्वायेत्यादावपि प्रसंगः। उपसर्जनपर्युदासस्योक्तत्वात्। अत एव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादयो भवंत्येवास्मा
देतत्। असः अतस्मिन्ननेनेय इत्यादावपि अत्वसत्वस्मिन्नादीनि न स्युः। अतिसर्व इत्यत्रेव उपसर्जनत्वात्। तथा च अब्राह्मण इत्या
दे ब्राह्मणभिन्न इत्यादिक्रमेणोत्तरपदार्थप्राधान्येन विवरणं कुर्वंति। सत्यं। वैय्याकरणमतेन नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमे
वा नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैवाभिहितत्वात्। तथा हि। आरोपितत्वं नञर्थः। तथा च मायामनुष्यमाणमगणाजनिशाकर राम॰
कपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इवारोपितो मिथ्याभूतोऽयं ब्राह्मण इत्येवं शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थ

संज्ञात्वतानिवारणार्थत्वेऽपि बोध्यं अन्यथा अस्वाभाव्येऽश्व आदिलोपस्यात्।

विवरणं न तु शाब्दोपमर्थः। अत एव एतत्तदोरिति सूत्रे अनञ्समास इति सार्थकं। अत एव चाश्रौत्सर्गिकी तत्पुरुषस्योत्तरपदा
र्थप्रधानता पि निर्वहतीत्यादिक्। ननु यदीह तदन्तविधिरिष्टस्तर्हि भाष्यविरोधः। तत्र हि संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य प्रत्या
ख्यानमुपक्रम्य। अर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसंग उद्धृतः। सर्वनामार्थसमवेतसंख्याकारकाद्यभिधायिनो ङेः स्मै
स्मादि साधिना उक्तरीत्या तदन्तविधौ सति तु अतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामत्वात् अर्थद्वारकविभक्तियोगाश्रयणेऽपि
स्मायादिप्रसंगस्तदवस्थ एव स्यादिति चेत्सत्यं। अत एवापरितोषाद्भाष्ये अथवा महतीयं संज्ञा क्रियत इति पक्षांतरमुपन्यस्तमिति
गृहाण। ननु यदीयमन्वर्थसंज्ञा तर्हि पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं स्यादिति चेत्सत्यं। अत एव निपातनाण्णत्वाभावः सर्वण
त्वं तु रूपमसाध्वेव निपातनेन णत्वशास्त्रस्य बाधितत्वात्। अत एव शाप्ववृत्तिकृत् इत्याद्यपि असाध्वेव। येषां च विरोधः शाश्वतिक
इति निपातनेन इस्वसुस्त्वोक्तो तादित्वस्य बाधितत्वात्। नन्वेवमपरस्पराः क्रियासातत्ये इति निपातनेन संततशब्दो बाध्येतेति चे
न्न। तत्र सातत्य इत्यनेन एकदेशानुमतिद्वारा लुम्पेदवश्यमः कृत्ये इति पूर्वाचार्यपठितस्य मन्तो कस्येव त्राणात्। नन्वेवमपि पुरा
णप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति। सत्यं। पृषोदरादिषु पुरातनशब्दस्य पाठो बोद्ध
व्यः। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् अपरिलोपस्य चानित्यतामात्रं पुराणेति निर्देशेन ज्ञाप्यते इति तु तत्त्वं। तदेवं बाधकस्येव निपातना
द्विबाधकान्येयानपानानानिर्हीदृषोदरादिपाठे सिद्धे स्यात्।

केषांचिन्मते ...

नीति भाष्ये स्थितं। पूर्वाभ्नेदं संज्ञासूत्रं किंतु गणसूत्रं शुद्धिमात्रफलकं। यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न त्वितराण्यपीति व्याख्या
नात्। पश्यति ह गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति योगविभागे गोत्रादीनि इत्यनुवर्त्य एतयोरर्थ
योः पाशि वर्त्तितान्येव गोत्रादीनीति गणशुद्धिपरतया व्याख्यास्यते। तेन च न चिद्वि गोत्रादि तद्धिताम्रेडितेषु गतेः। कुत्सने
च सुप्यगोत्रादाविति सूत्रयोरपि विशिष्टानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथेहापि। ननु एवं रीत्या त्यदादीनामङ्गत्वाद्यंतर्गणकार्यं सिध्यतु।
सर्वनाम्नः स्मैइत्यादिकं तु कृत्स्नसकलादिष्वपि स्यादिति चेन्न। गणपाठसामर्थ्यात्तत्रपठितानामेव ग्रहणात्। एतावा
नेव हि भेदो यत्सर्वोलोपः पक्षे संज्ञाविधेया गणशुद्धिस्तु आर्थिकी। अस्मिन्स्तु पक्षे गणशुद्धिः शाब्दी। कृत्स्नादिव्यावृत्तिरपी
ति। अथवा उभयमनेन क्रियते। पाठशुद्धिः संज्ञा च तं त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात्। तत्र सहविवक्षां विना पृथ
चनिक एकशेषः। आवृत्तिपक्षे हि प्रसाध्यातं सरूपसूत्रे इकोगुणवृद्धी इत्यादिकं शास्त्रप्रक्रियार्थं सत्सहविवक्षां विनाप्ये
कशेषं विधत्ते। तद्वितीयपक्षाचाप्रियपक्षाः स्थिताः। संज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तु गौणमुख्यन्यायेनापि सिध्यति। न चासोपदकार्ये
ष्वेवेति वाच्यं। विशिष्टरूपोपादाने सर्वत्रितत्यप्रवृत्तेरित्युपपादितमोत्तत्रे ... कीत्यातु एकसंज्ञाधिकारे सर्वनामसंज्ञानं राम०
तरमेकद्रव्यनिवेशिनी संज्ञेति संज्ञासंतया सर्वनामसंज्ञा बाध्यते इत्यपि समाधानांतरं बोध्यं। यद्वा पूर्वपरावरेति गणसूत्र

अपरा... ५

त्रे असंज्ञायामिति योगं विभज्य सर्वोत्तरयोः शेषोपाख्येपः। उक्ताः सर्वादयः वक्ष्यमाणाः स्वादयश्चासंज्ञायामिति तस्मादुप
सर्जनस्याव्यतिरेकान्वर्थसंज्ञाश्रयणस्य मुख्यं फलं। ननु अनुपसर्जनादिति प्रकरणांतरेण व्याख्यायतां इत्येनैव अंतर्गणकार्यं वा
अनुपसर्जनी... रितं भाष्ये तथा। अनुपसर्जनीति लुप्तषष्ठीकं पदं। अ अ आदिति छेदः। अश्च अत् च तयोः समाहारः अत्। अकारांतस्य अ अ
तू आदेशौ यत्र क्षिप्येते तत्र अनुपसर्जनस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः। तेन त्यदाद्यत्वं अद्ड् डतरादिभ्य इत्यद्ड्भावश्च गौणतायां
न भवति। अकारांतत्वं विशेषणं किं। पंचम्यां अत्। युष्मान् अतिक्रांतेभ्यो अतियुष्मत्। एकवचनस्य च। युष्मान् अतिक्रांतादति
युष्मत्। न ह्ययमकारांतरो विधीयते इति तथा चोपसर्जनत्वात्तेरव्यव्यासिद्धौ किं महासंज्ञयेति चेन्न। अतिसर्वायेत्यादि
वारणस्य तदेकसाध्यत्वात्। न हीदं अनुपसर्जनादित्यनेन साधयितुं शक्यते। एतदपरितोषादेव हि भाष्ये महासंज्ञाश्रयण
मिति दिक्। एवं चानुपसर्जनादिति सूत्रं परिभाषा च विनापि नोपयुज्यते इत्यर्थात्प्रत्याख्यातमेव भवतीत्यवधेयं। स्यादेतत्। कौं
भकारेयसिद्ध्ये सूत्रमारंभणीयं। तत्र हि कुंभकारीशब्दादेव ढगुत्पादयितव्यः। अन्यथा कुंभेलुकारस्य वृद्धिर्न स्यात्। तथा च वि
शिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययांतता प्येष्टव्या। सा च तत्तदेव निर्वहति। परिदृष्टिग्रहणमिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया त्र्यणि स नेनारणांत
ग्रहणेन च प्रातिपदिकविशेषणदर्शनात् प्रकृतिः स्यात्। तच्च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ग्रहणवता प्रातिपदिके

अतिलकारान्तादरूपस्य सर्वनाम्नि विशेषणकार्ये सत्ता... सर्वनामकार्यमात्र...

श॰कौ॰ नतदंतविधिर्नेति निषेधाद्दुर्लभं। अनुपसर्जनादिति उपसर्जननिषेधसामर्थ्यात् प्रधानेन तदंतविधौ ज्ञापिते कौंभकारेयः
सिध्यतीति स्पष्टमेव। न च कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया कुंभकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययोस्त्विति वाच्यं। अणिति
हि तद्धितोपि गृह्यते। ओ ऽपवादीति यथा। कृद्ग्रहण इति परिभाषा तु कृन्मात्रग्रहणे प्रवर्त्तते। न तु कृदकृद्ग्रहणेपि। एवमर्थ
मेवेदं सूत्रमिति भाष्यकृतैव चतुर्थे स्थापयिष्यते। तत्कथमिह क्रमतुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायते इति अत्रो
च्यते। चतुर्थे सूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रं करिष्यते। निष्कर्षे तु क्रियमाणे सूत्रं वैयर्थ्यमेवायाति। तदाशयेनेह भगवतोक्तं
प्रत्याख्यायते इति। तथा हि। कारशब्दात् ङीबुत्सर्गादपि कौंभकारेयः सिध्यत्येव। ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र भाष्यकृता
पठिष्यमाणया वाचनिक्या स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषया अनुपसर्जनेस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधेन कुंभ
कारीशब्दाड्ढगुत्पत्तेः। अत एव हि परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्र ष्यङः तस्योच्यमाने संप्रसारणं परमकारीषगंध्याशब्दस्यापि
भवत्येव। नैवं वमतिकारीषगंध्यपुत्र इत्यादावतिप्रसंगः। अनुपसर्जन इत्युक्तत्वेन उपसर्जने तदादिनियमसत्वात्। न चैव
महापिप्पलीत्यादौ हल्ङ्याब्भ्यो दिर्लोपो न स्यादिति वाच्यं। हल्ङ्याबिति सूत्रे दीर्घग्रहणसामर्थ्येन तत्रोपसर्जनेनापि तदादिनि राम०
यमो नास्तीति ज्ञापितत्वात्। वस्तुतस्तु निष्कौशांब्यादेः समुदायस्याब्ङ्यंतत्वेपि अवयवस्याब्ङ्यंतत्वे यातत्तः परस्य

[illegible] [redacted] [illegible]
[illegible]
[illegible]

सोर्लोपप्राप्तेर्नेति ज्ञापकं। अर्द्धपिप्पल्यादावप्यवयवस्याङ्यंतत्वेनैव निर्वाहः। न च विहितविशेषणत्वात् कुंशब्दात् ङ्यापोस्त्या
दावव्याप्तेः। न च तत्र हलंतादिहितत्वेन निर्वाहः। कर्त्री हर्तेत्यादावलोपापत्तेः। यं सङ्न्तादेर्लोपापत्तेश्चाप्यहा। सुतिसीति
प्रत्यये प्रकृतिरक्षिप्यते। हलंत्यसूत्रे कैयटग्रंथनिर्वाहाय विवरणे तथैव वर्णनात्। एवं च ज्ञापकं सुस्थं। एकदेशस्याप्र
कृतित्वात्। अत एव पंचमस्येत्यादौ प्रयोगे स्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रे कैयटेन ज्ञापकत्वपक्ष एवोक्तः। न च भयगाद्यापिमालादि उपसर्जनेन तदादिनियमो भवते भावः
ष्वेत्सारोपे समुदायाद्राबंतत्वप्रयुक्तः सुस्यात्तत्तत्स्वैकपदैकस्वर्यपोरापत्तिः। एकवाक्यतया विक्षिरिति पक्षेपि पचतिक
ल्पमित्यादिसिद्धये एकवचनमुत्सर्ग इत्यस्यावश्याश्रयणीयत्वादिति चेन्न। ङ्याब्ग्रहणस्यानन्यार्थतायाय्यथा कथंचित्प्राति
पदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्य ग्रहणेन ङ्याबंतात्सुबुत्पत्तेश्च वक्ष्यमाणत्वात्। इह च समुदायस्यापि प्रातिपदिकत्वात्तदर्थ
वत्समुदायानां संख्यासंग्रहणं नियमार्थमिति दिक्। स्यादेतत्। न चैवमपि कदाचित्कारीशब्दात् ढक् स्यादेवेति वाच्यं। एकाज्द्वि
वचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः। कुंभेन कार्थीभूतस्य निष्कृष्य अपसेन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च। किंच सूत्रमारभ
माणस्यापि ष्वेवगतिः। ओपगवीत्यादावविवेकबलात्कारशब्दादपि कदाचित् ङीप्प्रसंगेन कौंभकारेयपाक्षिकदोषस्य त्वस्यापि
तुल्यत्वात्। स्यादेतत्। अक्रियमाणे अस्मिन्सूत्रे कुंभकारीत्यत्र ङीबेव न स्यात्। कुंभेन कार्थीभूतस्याणंतस्य स्त्रीत्वेनायोगात् प
[illegible]
[illegible]
[illegible]

स्त्रीसंप्रत्ययार्थद्रुत्विशेष्यद्राः पक्षः १ एवं स्त्रीत्वविशिष्टस्वार्थे वाच्येनैकार्थवृत्तस्त्रीत्वेनपायुक्ते तिप्रत्ययेतलिङ्गं ४

शब्द॰कौ॰ सर्वस्त्रीत्वेन योगे विशिष्टस्यैव तदन्तं। तस्मादमहत्पूर्वादिति निषेधेन ज्ञाप्यमानस्तदन्तविधिरत्र स्त्राप्यभ्युपगन्तव्यः। स च य
था पूर्वत्रोपसर्जनेनापि भवति। निषद्वरस्त्रादिभ्यः। प्रियपञ्चाशीपदी। ब्रह्मोश्चा। अनिधीवरीति। तथा ऽतिदारावपि स्यात्। ततश्च बहु
कुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्गः। अतो निषेधसूत्रमिदं सार्थकं। ननु सर्वत्रोपान्त्यं तदन्तं च स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते टिड्ढाणञित्यादौ
तु उपात्तैः टिदादिकमेव। तेन बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेः स्त्रीत्वान्न ङीप्। कुम्भकारीत्यादौ तु स्त्रियां वृत्ते स्तदन्तादपि ङी
प्रभविष्यतीति चेन्न। एतद्विषयविभागस्य दुरूहतया तज्ज्ञापनार्थमेव सूत्रारम्भस्योचितत्वादिति। नैतदेवं। आरब्धेऽप्यस्मि
न्सूत्रे व्याख्यानस्यैव शरणीकरणीयत्वात्। अन्यथापञ्चाजीत्यत्र अजा नाम स्त्रीत्वे पि तदन्तस्य स्त्रियां वृत्त्यभावात् प्रसङ्गात्।
अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रतिकामचारात् टाबाद्यन्तदाबित्यत्र टिड्ढाणञित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते। बहुकुरुचरेत्यादौ
तदन्तं तदन्तं चेति सकलेष्टसिद्धेः सूत्रं व्यर्थमेव। स्यादेतत्। तदन्तविधिज्ञापनार्थमेवेदं सूत्रमारम्भणीयं। न चामहत्पूर्वेत्स
नैनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यं। तस्य ज्ञापकत्वायोगात्। पञ्चाजीत्यादिसिद्ध्यर्थमजादिभिः स्त्रीत्वं विशेष्यते इति हि वक्ष्यते। तथा
च महत्पूर्वः शूद्रीत्यत्र समुदायस्य स्त्रियां वृत्तावपि अवयवस्य तथात्वेन सत्यपि तदन्तविधौ टाब्प्राप्तो नीति कथं तदन्तविधिज्ञा राम॰
पपित्वान्निषेधः पर्यवस्येत्। मैवं। एतैरजादिभिः स्त्रीत्वविशेषणेऽपि शूद्राशब्दे नाविशेषणात्। एवं च स्पष्टमेव ज्ञापकं पर्यव

महाशूद्रस्याप्यस्य पुंवत्त्वादितिभावः २

अनुपसर्जनमिति निषेधसूत्रेऽतिरिक्तः ४

सानं न चैवं पञ्चशूद्रीत्यत्रातिप्रसङ्गः। जातिरित्यनेन शूद्रस्य विशेषणात्। स्यादेतत्। एवं सूत्रनिर्देशे वापिशलमधीते
इतीतिकाल्पायनोक्तरीत्या सूत्रं सार्थकं। तथाहि अप्रधानमुपसर्जनं। तथैव पूर्वाचार्यसूत्रे बहुलोके च व्यवहारात्। ततश्चा
पिशलिना प्रोक्तं। इञश्चेत्यण्। ततोऽध्येत्रन्तद्धीते इत्यण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। आपिशला ब्राह्मणी। अत्र प्रोक्ता
र्थस्याणोः प्रधानत्वात्तदन्तान्न ङीप्। अणो ह्यप्रधानमिति विशेषणात्। न चैवमप्यध्येत्रा मुखेन त्रस्याणोऽनुपसर्जनत
यात्तदाश्रयो ङीप् स्यादेवेति वाच्यं। तस्य लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणं शङ्क्यं। वर्णाश्रयेण निषेधात्। टिड्ढाणञित्यत्र ह्यत
इत्यनुवर्तते। अणा च अकारो विशेष्यते। अणो अकार इति न तु विपरीतो विशेषणविशेष्यभावः। वर्णस्याप्राधान्ये प्र
त्ययलक्षणापत्तेः। अत एव ङित्यत्र तदाह इत्यवत्। ननु स्त्रियामित्यनेनाणो विशेषणान्नोक्तदोष इति चेन्न। काशकृत्स्नि
ना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी। तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी। अत्र द्वितीयेऽणि प्रोक्ताल्लुगिति लुक्सम्प्रयमोऽप्यण
स्त्रियामेवोत्पन्न इति तदन्ता द्विस्त्रायां वर्तमानात् ङीप्प्रसङ्गात्। तस्मात्प्रधानाद्यथा स्यादप्रधानान्मा भूदित्येतदर्थमा
रम्भणीयं सूत्रमिति। अत्रोच्यते। अध्येत्रामभिधेयायामणीकारेण भवितव्यं। पश्चिहाध्येत्राभरणसन्नः सलुप्तस्थाप
श्च अप्यतेतस्मादकारउसन्नोऽनुप्तस्थेति पुनर्न भवति। सकृत्प्रवृत्तौ लक्षणस्य चरितार्थत्वात्। तस्मादनुपसर्जनादित्ययं

लुक्तद्धितलुकीति

श॰ह॰कौ॰ यं योगः प्रत्याख्यायते इति भगवद्वाक्ये निर्बाधैवेति दिक्। सर्वादयश्च पंचत्रिंशत्। सर्व। विश्व। उभ। उभय। डतर। डतम। अन्य।
अन्यतर। इतर। त्वत्। त्व। नेम। सम। सिम। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। स्वमज्ञातिधनाख्यायां। अं-
तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। त्यद्। तद्। यद्। एतद्। इदम्। अदस्। एक। द्वि। युष्मद्। अस्मद्। भवतु। किम्। इति। तत्र सर्वविश्व-
शब्दौ कृत्स्नपर्यायौ। सर्वशब्दस्य स्वांगशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तोदात्तत्वं गणे निपात्यते। तेन सर्वेषां विकार इत्यत्रानुदा-
त्तादेश्चेत्यनुदात्तादिप्रकृतिकाद्विधीयत इति ड्या प्रत्रे भाष्ये स्थितं। प्रयोगे तु सर्वस्य सुपी त्याद्युदात्त एव। उभ-
शब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अत एव नित्यं द्विवचनांतः। यद्येवं तर्हि किमर्थमसौ सर्वादिषु पठ्यते। न ह्यत्र स्यायादयः सं- पद
भवंति। अकच् तु नास्ति रूपे स्वरे वा विशेषः। अवग्रहस्तु कप्रत्ययेऽपि पदकारैर्न क्रियते। चित्र इद्राजा राजका इत्यके र-
ण दीर्घत्वेव निर्णीतत्वात्। न च उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीया चेति पाक्षिकतृतीयासिद्ध्यर्थमि-
ह पाठ इति वाच्यं। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकेन गतार्थत्वात्। न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृती-
या चेति सूत्रे पठितत्वात् इदं वार्त्तिकमपि सर्वनामसंज्ञासापेक्षमेवेति वाच्यं भाष्ये हेतौ वितिसूत्रे तस्य पठितत्वात्। अत एव राम॰
त्तेन कारणेनेत्यत्र सर्वनामकार्यासिद्धो दाहृतं हरदत्तेन। उच्यते। उभशब्दस्तावद्द्विवचनमात्रविषयः। हन्तो तु द्विवचनलोपान्ना

योग॰ [illegible]
[illegible]

सौ प्रयुज्यते। उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतनिद्र इति विग्रहे उभयपक्षेत्यादिप्रयोगदर्शनात्। कथं तर्हि उभस्थाने उभयशब्दसिद्धि-
रिति चेदित्थं। उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र उभादिति योगो विभज्यते। अवयवात्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे अय-
च् स्यात्। उभयो मणिः। ततो नित्यं। उभशब्दाद् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात्। अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे। तदेतद्दर्शान्तिककृता।
उभयोऽन्यत्रेति। एवं स्थिते उभयतः उभयत्रेत्यादावकच्प्रत्यये तु उभय एव भाष्यः। अकचि तु उभकावित्यादि सिध्यति न चोभप्यु-
भय इति स्यादेवेति वाच्यं। अकजर्थे सर्वादिषु पाठेनायचो बाधात्। अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक्। स्वांगशिटामदंतानां-
मित्याद्युदात्तार्थोऽपि पाठ इति तु न युक्तं। गणे एवांतोदात्तस्य निपात्यमानत्वात्। अन्यथा उभे भद्रे जोषयेते। उभाउ नूनं। उभाभ्यां
देवसवितः। सप्तत्यत उभयोर्न मामपोरित्यादौ आद्युदात्तप्रसंगात्। उभयशब्दस्त्ववयवद्वयारब्धे अवयविनि वर्तते। उ-
भयो मणिरिति यथा। उभयमलोहिताभ्यामवयवाभ्यां मारब्ध इत्यर्थः। तिरोहितावयवभेदत्वादेकवचनं। उभयमेव वदंति मनी-
षिणः इत्यादौ तु समुदायेऽपि दृश्यते। समुदायोऽर्थः। तिरोहितावयवभेदत्वं तु तुल्यमेव। यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमु-
दाये वर्तते तदा वर्गाभिन्नेन वर्गद्वयेन महाभेदविवक्षया उद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनांत एव। उभये देवमनुष्याः। तस्य
मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभयेन्द्रयाः इति यथा। यदा तु प्राणनेरीत्या उभयो मणिरिति युक्तायता दृष्टमेव मणिद्वयं सह वि-

[illegible] उभयो मणिः [illegible]

[illegible]

श.कौ.का. तस्यनेतदाप्स्कन्दोषेणाद्विवचनंप्राप्नोति। अनभिधानात्तुन भवति। तथाचलद्धितश्चासर्वविभक्तिरितिसूत्रेऽत्रत्नद्धितानांग्रहणंचया
डेइतिभाष्यमवतारयन्केयटआह। उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादात् सर्वविभक्तित्वमिति। हरदत्तस्तुतस्मिन्नेवसूत्रे उभयशब्दाद्वि
वचनमंगीकृत्यतदाश्रयणंतुपचतिकल्पंपचतिरूपमित्यादावतिप्रसंगंवारयितुंमित्याह। उक्तअयजादेशःसस्यानिद्रावेन
तयप्रत्ययांततयाप्रथमचरमेतिसूत्रेणजसिविभाषाप्राप्नोति। व्यवस्थितविभाषयापूर्वविप्रतिषेधेनवानित्यमेवजसिसर्वनाम
तेतिकेचित्। विभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वान्नित्यसंज्ञयाबहिरंगवैकल्पिकीबाध्यते इतितुसिद्धांतः। नवेतिविभाषेतिसूत्रेभा
ष्यकारस्त्वाह। अयचप्रत्ययांतरमेवानतुतयोदेशः। उभादुदात्तइतिसूत्रेतयपोनत्तुवृत्तेः। अयचएववचनानुवृत्तेः। न
चैवमुभयीइत्यत्रटिड्ढाणञितिसूत्रेणतयबंतलक्षणोङीप्स्यादितिवाच्यं। तत्रमात्रजितिमात्रशब्दात्प्रभृतिअयचश्चक
रेणप्रत्याहारग्रहणात्। एवंचतयप्ग्रहणमपितत्रनकार्यं। यद्वा। द्वयसजितिप्रत्याहारः। तथाचद्वयसञ्मात्रचोरपिग्रहणंनकर्त्त
व्यमितिमहदेवलाघवं। वस्तुतस्तुप्रमाणेमात्रचद्वयसच्दघ्नच्इतिणव्यमितिभाष्याशयः। तथाचततोपिलाघवं। नचैवंक
तिस्त्रियइत्यत्रातिप्रसंगः। अतइत्यनुवृत्तेः। नषट्स्वस्रादिभ्यइतिनिषेधाद्वा। नचैवंतैलमात्रेत्यादावतिप्रसंगः। सदृशःस्याप्य राम॰
स्यप्रत्याहारेऽप्रसंनिविष्टत्वादितिः। अत्रकश्चित्। उभयेसर्वपरोनिर्देशः। तेनव्यथांद्वयेषामपिमेदिनीभृत्तामितिमाघप्रयोगः

[illegible]

समर्थितोभवतीत्याह। तत्र। अर्थपरतायांवृत्तिकारादिभिरुक्तवचनानुपलंभात्। महाकविप्रयोगबलादेवेदंकल्प्यतेइतिचे
न्नमहाकविभिरेवतद्विपरीतस्यबहुशःप्रयोगात्। तथाचमाघः। गुरुद्वयायगुरुणोरिति। कालिदासोपि। अस्मिन्द्वयेरूपवि
धानयत्नइति। श्रीहर्षश्च। अयेममोदासितमेवजिह्वयाद्वयेपितस्मिन्ननतिप्रयोजनमितिनस्माद्वयं द्वैधंइत्यमंतिरिद्धंतोतिद
येषः। तेषांद्वयेषामितितुयेषः क्विबंतस्वरूपंबोध्यं। यत्तुकश्चिदाह। चान्द्रवर्मणव्याकरणेद्वयशब्दस्यापिसर्वनामताभ्युपगमा
त्तदीत्यायंप्रयोगइतितरपिना। मुनित्रयमतेनैवेदानीं साध्वसाधुविभागः। तस्येवेदानींतनशिष्टैर्वेदांगतयापरिगृहीतत्वा
त्। द्वयंपंतेहिनिपतत्कालाः स्मरतयः। यथाकलौपाराशरस्मृतिरित्यादीतिज्ञाता चउभ्यतावशातेइतिसूत्रेसर्वैकवाक्यतया
चिदा[illegible] सिद्धांतितत्वात्। डतरडतमौप्रत्ययौ। यद्यपिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तितथापीहप्रयोजनंसर्वनामाव्यय
संज्ञायामितिवाचनिकस्तदंतविधिः। केवलयोः संज्ञायांप्रयोजनाभावाद्वा। अन्योभिन्नः। अन्यतररान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ
स्वभावाद्विबहुविषयेनिर्धारणेवर्त्तेतेइतिपस्पशायांकैयटः। तत्रान्यतमशब्दस्यगणेपाठाभावान्नसर्वनामकार्यं। नाप्यडुत
रादिभ्यइत्यद्यंतर्गणकार्यं। तथाचप्रयुंजते। नतावस्मामन्यादिस्वन्यतमंतमरेति। शाकटायनस्तुअन्यतरान्यतमशब्दावुडत
रडतमांतौव्युत्पादितवान्। तन्मतेप्यन्यतरशब्दपाठस्यनियमार्थत्वादन्यतमशब्दोन्तर्गणकार्यंसर्वनामसंज्ञाकार्यंचनल

[illegible]

द्वैमटोकरीत्याउतमपसप्तानेसंताभवलेवेलिगोप्यंर

शब्द·कौ० मतेइति तद्व्याख्यातारः। उँतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरः। त्वत्इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ। तत्रैकउदात्तः। अपरोनुदात्तः। एतंत्वमन्येद
शायं त्वमुत्वमित्युदात्तस्य प्रयोगः। उतत्वः पश्यन्नित्यादिरनुदात्तस्येति विवेकः। केचित्तु त्वदिति त्वांतमेकं पठंति। तथाच त्वयदेवः
प्रापुत्र। त्वदधरमधुरमधूनि पिबंतमिति। त्वत्तः अन्यस्याः अधर इति षष्ठीतत्पुरुषः। न तु त्वद्बाधात्त्वदधर इति। पश्यति दि
शि दिशि रहसि भवंतमिति पूर्ववाक्येन सहान्वयापत्तेः। अनुदात्तश्चायं। त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात्। तथा
च प्रयुज्यते। स्त्रीहत्वद्वतिस्त्रेतउत्वदिति। त्वदिति सर्वनामसुपश्छिलोनुदात्तोपमन्यपर्याय इति तद्व्याख्यारम्भापौ वेदभाष्यका
रौ। इह भाष्युक्तरीत्या उदात्तानुदात्तयोरनुदात्तस्य तकारांतस्य च प्रामाणिकत्वं निर्विवादमेव। गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः।
तत्राप्यनुदात्तस्य अकारांतस्य गणपाठेन संशयः। उतो त्वस्मै तन्वमित्यादिप्रयोगात्। अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणे
पाठ इति तु संशयः। उदाहृतप्रयोगाणां तत्रौदासीन्यात्। तस्मात्त्वांतस्य अकजादिकमुदात्तस्य वाम्नायादिकं कश्चिदिच्छा
रतायां प्रयुज्यते न वेति विभाव्य तत्त्वं निर्णयं वदंतु तेरिदिकः। वस्तुतस्तु आद्यस्य तांतच्छेद एव युक्तः। अन्यथा एकशब्दस्वत्व
रसर्वनाम्न्याएकप्यतुसोभयसंग्रहसंभवात्त्वशब्दमेकमेवापठिष्यदिति ध्येयं। त्वे वसूनि। त्वे रायः। इत्यादयस्तु शे प्रत्यये तस्य राम०
पुष्करः प्रयोगाः न तु त्वशब्दस्य। पदकारैः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य इति शब्दस्याप्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये। नेम इत्यर्द्धे। प्र

तथाप्सरसि यंभौत्करपितोजात्रेयस्यकर्तुनरामन्यननगारविप

योगश्च। प्रनेममस्मिन्ददृशे सोम इति। समः सर्वपर्यायः। न भंतामन्यके समे। मानो वृकाय वृक्ये समस्मै। उरुष्यारणो अघा
यतः समस्मात्। उतो समस्मिन्ना। तुल्यपर्यायस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता। यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञाप
कात्। अन्ये जनं तरति सहस्रेण ते दोषाः समा भूयांसो वेति भाष्यकारप्रयोगाच्च। एतेन समे पजे नेति प्रयोगो व्याख्यातः। सि
मः। कृत्स्ने च शक्के च स्यान्मर्यादाबंधयोरिति निघंटुः। आद्यस्त्रीवाचस्त्वन्तु तेसि मस्मै। उच्छ्रुकमत्कमनते सिमस्मात्। य
घ एह त्वेतत्समसिमेत्यनुच्चानीति प्रातंतथ्या। पि सिमस्याघ सर्गेतत उदात्त इत्युदात्तता। अथर्ववेदप्रविष्टमंत्रे ते मे वे
दमृगतपीति अभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादित्यवधेयं। पूर्वपराव इत्तरापराः। पंच दिक्कालयोस्तदवच्छिन्ने च। पूर्वस्यां दिशि।
पूर्वस्मिन्काले। पूर्वस्यां वाप्यां। पूर्वस्मिन् ग्रामवित्यादि। दक्षिणाधरशब्दौ दिशि तदवच्छिन्ने च। अर्थनियमश्चायं व्यवस्था
यामित्युक्तेरप्यन्तेस्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो हि नियमेन कंचिदवधि
मपेक्ष्यते। स्थाणाः पापच्चोभावेरति किंनिमा सेऽन्तरदनिपातनादि। व्यवस्थायां किं। दक्षिणा गाथकाः। प्रवीणा इ
त्यर्थः। अधरेतां बलगाः। उत्तरे प्रत्युत्तरे वा उक्तः। कथं तर्हि तथापरेषां युद्धिवेति कालिदासः। अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्या
दि च। अत्राहुः। देशावाचितया व्यवस्थाविषयपौरेवघषपरशब्दयोरप्यवाराउत्तौ वादिभिः प्रयोगाः। नचैवमुपसर्जनताभ

४१

शा॰ हृ॰ को॰ हिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किंतु स्वार्थविशिष्टार्थांतरसंक्रमः। स तु न वृत्तिमविष्टस्यापि प्रधानस्य। न वा लाक्षणिकस्यापि
वृत्तिमप्रविष्टस्य। अत एव तस्माद्धिमानित्यादौ ज्ञानलक्षणया क्षेपितदः सर्वनामकार्यं। तद्यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽहमित्यत्र भा
गत्यागलक्षणायामपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति भ्वादिसूत्रे ऽप्येतान्मपी तिरतत्याति पाघानि वस्तु नीत्यर्थ इति कैयट
श्च। वस्तुतस्तु अत्र शान्तत्वादिप्रकारको बोधो ऽन्नश्वादिशब्देभ्यो भिन्नत्वादिरिगार्थिकः। शब्दास्तु देशांतरनिष्ठत्वादिप्रका
रक एवेति तत्त्वं प्रसिद्धत्वानुनावधेः प्रयोगः। मेघो वर्षतीत्यत्र जलस्य यथा। एवं दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या उत्तरादावपि
वस्तुतो व्यवस्थास्तीति सर्वनामकार्यं भवत्येव। न च संज्ञात्वान्निषेधः। आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा। न च दिक्षु सास्तीति
पंचमेऽस्मत्स्थातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः। अत्र दिक्षु चिरंतनः कुरुषु त्वाधुनिकसंकेत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्र
माणं। असंज्ञायां किं। उत्तराः कुरवः। सुमेरुमवधिं मन्येत्यत्र कुरुष्वुत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्ति ह्यवस्था। स्व॰ तदा स्वस्य चत्वारो
र्थाः। आत्मा आत्मीयो ज्ञातिर्धनं चेति। स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो ऽस्त्रियां धने इत्यमरः। यद्यपि स्वामिन्नैश्वर्य इ
ति सूत्रे ईश्वरत्वरूपः स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसो मत्वर्थीयामिं च प्रत्ययमात्रविषयो न तु केवलः प्रयोगार्हः। तत्र ज्ञाति राम॰
धनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेव संज्ञा। आख्याग्रहणं किं। आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा।

नि२

[illegible]

स्यात्। आत्मात्मीययोरित्येव तु वक्तुमिहोचितं। स्वस्मै इत्यादि। जसि विभाषा विधायके ऽष्टाध्यायीस्थसूत्रेऽप्येवं। यत्तु त
त्र स्वमात्मीये इत्येव वक्तुमुचितं। आत्मवाचिनो नपुंसकतया जसि विभाषायामुपयोगाभावादिति केचित्तच्चिंत्यं। सूत्रसा
मर्थ्यादेवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात्। अत एवामरकोशेऽपि आत्मनीति पूर्वान्वयि। स्वमिति तूत्तरान्वयि। तथा च हेमचंद्रः।
योः स्वर्गनिभयोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धन इति। मेदिनीकारोऽपि। स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धन
गणपाठे विशेषः ५ इति। वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादि त्रिसूत्र्यामर्थनिर्देशाः पाठविशेषणं। तेन इतरेषां पाठादेव पर्युदासः। तथा च विभाषा ज
सीति प्रकरणे पूर्वादीनि नवैव लाघवात्कर्तव्यं। त्रिसूत्रीं तु न पठनीयेवेति निष्कर्षः। अथ वा गणपाठ एव पूर्वादि [illegible]
प्रथम [illegible] नवकपाठानंतरं विभाषा जसीति कर्तव्यं। पूर्वादीनि च अर्थविशिष्टान्यनुवर्तनीयानि। न च सर्वादिनामप्यनुवृत्तिः
शंक्या। नेमस्य जसि विभाषारंभात्। यद्वा। जस् ङसि ङि ना ङि स्मात्स्मिनः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। औङः आपः शी। न
पुंसकाच्चेति सूत्रमेस्याः कर्तव्यः। परमार्थस्तु सूत्रमेव यथान्यासमेवास्तु। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेत्येतत्तु जसः शी इत्य
त्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन संभंत्स्यते वा छंदसीत्येतदपि पूर्व इत्यत्र यथा। तथा च पंचित्सूत्री अष्टाध्याय्यां न पाठ्येति स्थितं।
असंज्ञायामिति तु न कार्यं। अन्वर्थसंज्ञया अपि व्यपदेशार्थापेइ तिन्यायेन वा संज्ञाया व्युदस्तत्वात्। अंतरशब्दस्तु न

[illegible]

बहेनप्राकारादिः। मुख्यस्तत्स्थः २

शब्द॰ कौ॰ नार्थः। तथा चामरः। अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये॥ छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येंऽतरात्मनि चेति तत्र बहिर्योगो
पसंव्यानयोरेवार्थयोः संज्ञा। बहिरित्यनावृतोऽरण्यो बाह्यंचोच्यते। तत्राद्येऽन्तरे अंतरा वा गृहाः। नगरबाह्याश्चंडालादिगृहा इत्य
र्थः। द्वितीयेनगराभ्यंतरगृहा इत्यर्थः। उपसंव्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या त्वंतरीयपरः। उभयथापि बहि
र्योगेणगतार्थत्वादुपसंव्यानग्रहणं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितं केचित्तु शाटकानां त्रयेण शरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य। चतुष्टये तु
चतुर्थस्य तत्संयुक्तस्य च तृतीयस्य बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्तव्यं। शाटकयुग्माद्यर्थमिति वदतो वार्त्तिककारस्या
यमेवाशयः। आदिशब्दबलात्त्वगम्यते। भाष्यमते तु बहिर्योगग्रहणं त्वर्थनं। तेन शीतो स्माभ्यां कारिणीत्यादौ विवेगो
णग्रहणात्परं परयाबाह्यसंबद्धस्यापि भविष्यतीत्याहुः। सत्यपि बहिर्योगे पुरीविषयतायां न सर्वनामता। अपुरीति च वक्त
व्यमिति वार्त्तिकात्। तद्विशेषणस्त्रस्य शेषेण तु जसि विभाषाविधायकस्य। अत इत्यधिकृत्य जसः शी विधानाद्दावंतत्वा
स्याभावात्। अंतरायां पुरि। प्राकारादिबाह्यायां तदंतर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः। लिंगविशिष्टपरिभाषयाएकादेशस्य पूर्वांतग्रहणेन
ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोध्या। त्यद्। तद्। एतौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ। तत्राद्यस्याद्दं सः। एष स्य भानुरिति गणरत्नाकरः। तन्न तथा राम॰
प्रतिस्यशब्दं दृष्टिबद्धुलमिति सूत्रे छंदोग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः। यद्। उद्देश्यसमर्पकः। एतदिदमौ प्रत्यक्षोपस्थितौ। अदस्

बहिते। एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते। द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टे। अलिंगः संबोध
नैकविषयश्च युष्मदर्थः। अस्मच्छब्दस्तूच्चारयित्रर्थः। सलिंगः संबोधनव्यभिचारी च भवत्वर्थः। भातेर्डवतुरिति व्युत्पादितोयं। प
अनकारांतत्वात् २ घाचस्मात्तदीयास्योनसंभवंति। सर्वनाम्नस्तृतीया चेति तु निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनेनैव गतार्थत्वात्तथा
पि फिञ्ज् द्विमयटः पूर्वनिपातश्चकच्छसौ तथा। आत्वशेषव्यंजनविरहात्मकश्च भवतः फलं। फिञ्। भावतायनिः। त्यदादित्वे
न वृद्धत्वाद्दुर्दीर्घां वृद्धाद्गोत्रादिति फिञ्। भवंतमंचति भवद्ध्यङ्। विष्वग्देवयोश्चेति च कारेण सर्वनाम्नोनुकर्षणाद्द्यादेशः।
भवन्मयः। नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट्। भवन्मित्रः। सर्वनाम संख्ययोरिति प्राङ्निपातः। भावत्कः। भवदीयः। भवतष्ठक
छसाविति त्यदादि शब्दांत नित्यत्वे ये वृद्धादित्येनुवर्त्यते। भवादृक्। आसर्वनाम्न इत्यात्वं। देवदत्तश्च भवांश्च भवंतौ। त्यदादीनि स
र्वैर्नित्यमेकशेषः। भवतो भावो भवत्त्वं। तत्र सर्वनामसंज्ञया गुणवचनसंज्ञाबाधात्ष्यञ्विरहोपि फलं। अन्यथा हि भावत्यमिति स्या
त्। भवकान् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावोपि फलं। भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः। किंशब्दः प्रश्ने आक्षेपे चेति दिक्। वृत्तास
र्वादिगणो वृत्तः। समाप्त इत्यर्थः। यदि द्वाग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्याम् उत्तमस्याम् इत्यत्र तु अवमम् अध्यम् अपरमश
ब्देषु छंदसि सकलविधिव्यत्ययात्स्यागमः। न त्वेतदनुरोधेन सर्वादिराकृतिगणत्वमिति मंतव्यं। अत एव छंदस्यपि सर्व

तेषां तेषां इति त्रियेत्रक तेनेतेइतिस्यात् ५ आसन्नासन्नाभेदर्थस्यत्वप्रः सुकल्पः ६ अपंचप्रकारेण समवृत्तिभावमात्रसुन्निवृत्तये ७ बहुत्वादिनेनिवृत्तत्वात् ८

श॰कौ॰ नामकार्यमेषां न नियतं । येमध्यमाः पितरः । विष्णोः पदे परमे इत्यादौ तदभावात् । ऊहावुभौ ते । इतरेतरस्मात् अन्योन्येषां पुष्करैरामक्रां
तरस्मादि तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे तदंतविधिना सिद्धौ स्यान्ने द्विर्वचनपक्षे तु स्यान्निद्भावेनेत्यवधेयं । ननु वस्न सा द्वानि वप्रकृति
प्रत्ययविभागस्य संमोहात्स्यान्निवद्भावेनापि यदल्पमात्रं स्यान्न तु सर्वनामता सुश्लिष्टे स्यान्निनित्तहरिहारिति चेन्न । सन्नियोग
शिष्टत्वेनांतरंगमपि द्वित्वं बाधित्वा समासवच्च बहुलमिति समासवद्भावप्रयुक्तस्य लुकः प्रथमं प्रवृत्तेः । अंतरंगानपि विधी
न्बहिरंगोपि लुग्बाधते इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रित्य द्वित्वप्रवृत्तेः । एतेनैतत्तनामसमभूतभीत
यइत्यादिव्याख्यातं । नन्वस्तु करीत्यादौ इतरेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः । अन्योन्येषामिति तु कथं । नह्यत्र समासवद्भावोस्तीति चे
यप त् । तत्र प्रथमैकवचनांतत्वं पूर्वपदस्य द्वितीयादेस्तु यश्यदइति वचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धेरिति दिक् । अन्येतराज्ञा
नपदोयहाभिरिति तु वन्याइत्तरेयेभ्य इति बहुव्रीहिणा समाधेयं । तपर इति ज्ञापकात्सर्वनाम्नः एर्वनिपातोऽनित्यः । पुत्रा
दैकान्यराजय इति तु प्राधान्यादिना आख्यातादित्यर्थे आख्यानणिजंतात् इ जंर्थे कि प्रत्यये लाक्षणिकस्य सर्वनामता वि
रहात्समाधेयं   विभाषादिक्समासे बहुव्रीहौ । अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यंतराले इति राम॰
प्रतिपदोक्तो दिक्समासो गृह्यते । तेनेह न । या पूर्वा सा एवोत्तरा यस्य अंतस्य तस्मै पूर्वोत्तराय । एवं च बहुव्रीहिग्रहणं न कर्त्तव्यं ।

सत्वात् तु कृशित्वः ऐक्येनतुल्यतेदितासु त्ववोधनार्थमेवेतंक अनंतस्य पुंस्त्वपः पुंवद्भावतरपधापिनोक्त इतितरं यर्मधनंतत्वेनकरयापिसिद्धहारिदमपिथिलंउ १ मेनैकात्कु कसिद्धिसिद्धं २

सम्भवत्स्वेकैकस्मै कौद्विकेपिकाल्पनिकैकार्थ्यभावस्त्रीकारात्तत्राप्युपसर्जनतास्येवेत्युक्तत्वाविंसमेलनरकायइभावकल्पनायाः दृष्टपरत्वात्क स्वाभाव इत्येको विदाकृः ८

दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वंद्वस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात् । ननु अत्राशंयंतत् । तथाहि । एकं बहुव्रीहिवत् आबा
धे चेति द्विर्भावे एकैकस्मै देहि दक्षिणादक्षिणास्मै इत्यादौ दीष्यते । तत्रोत्तरसूत्रेण निषेधो माभूत् बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्नत्व
तिदिष्टबहुव्रीहिस्तत्रैव यथास्यादिति । मैवं समासग्रहणानुवृत्त्या पुष्कलार्थलाभात् । उत्तरसूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च ॥ ॥न ब
हुव्रीहौ । बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य सः त्वत्कपितृकः अहकं पिता यस्य मत्कपितृकः इ
के पुत्रो यस्य द्विकपुत्रः इह हि समासप्रवृत्तेः प्रागंतरंगत्वात् अकच् प्रवर्त्तेत स च समासेस्यापि श्रूयेत अतिक्रांतो भवकंतमति अत्रालौकिके कप्रसक्तिः ५
भवकानितिवत् नहि वृत्तेः प्रागपि उपसर्जनतास्ति ननु यदि प्रागेव प्राप्नुवन्नकच् निवर्त्तितः तर्हि त्वकंपितेत्यादि कथं विग्रह्य
ते त्वत्कः पितेत्यादिक प्रत्ययप्रदर्शनोचित्यादिति चेत् भ्रांतोसि न हि यस्मिन्नलौकिके वाक्ये उपेक्षामात्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञा
प्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञा च निषिद्धा तत्प्रयुज्यते अपरिनिष्ठितत्वात् । किंतु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञारहितं पंवाक्यांतरमेव यदाहके
पदः अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं निषेधो न तु लौकिके तस्य पृथगेव प्रयोगात् तादर्थ्याभावादिति अतएव दृष्टः सर्व
ये नेत्येव विग्रहः न तु सर्वाइति राज्ञः पुरुष इत्यादि विग्रहेपि षष्ठ्येवेति । अलौकिके वाक्ये अल्लोपोन इत्यादेरप्रवृत्तेः अंत
रंगानपि विधीनिति सिद्धांतात् । अतएव गोमत्प्रियइत्यादौ सोलुगेव । ननु हल्ङ्यादिलोपः तेन नुम्दीर्घादयो न प्रवर्त्तेतेभा

श॰ वृ॰ कौ॰ पेतुत्वकृत् पित्वकृ इत्याद्येव रूपं स्वी कृतम् उदंस्त्वत्रं प्रत्याख्यातं यदाह अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयाविति। अंगं प्रतीति प्र
त्यंगं। अनकारांतेषु त्वकत्पितृकः कोटकिपुत्रः इत्यादिषु कच् विश्वप्रिय इत्यादिषु द्वंद्वेषु तु स्वांग शिटामदंतानामित्याद्युदात्ततेति
विषमविवेको बोध्य इत्यर्थः यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् द्वाभ्यो कैर्वव्यवस्थेत्यवधेयं। तृतीयासमासे। अत्र सर्वनामतानस्या
त् मासपूर्वाय। लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्भाष्ययापूर्वसदृशेति तृतीयासमासोऽग्रह्यते न तु कर्तृकारणे कृतेत्यादि रपि ते न त्वपका
कृतौमित्यादौ वक्ष्यमाणनिषेधेन। समासइत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थं। तेन समासार्थवाक्ये
पि निषेधः। मासेन पूर्वाय। अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु न बहुव्रीहाविति वद् लौकिके। अकारांते काकचौरविशेषेण
अनकारांतानां प्रतिपदोक्ततृतीयासमासविरहेण चालौकिके निषेधस्यैवेप्यपत्तेः। द्वंद्वे च। इह उक्तसंज्ञानस्यात्।
पूर्वापराधराणां समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानां। तथा हि। त्यदादीनां तावद्द्वंद्व एव नास्ति। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येक
शेषेण बाधितत्वात्। न च द्वंद्वे द्वे चेति निषेधापत्तेस्थ्या त्यदादिभ्यः प्राचीनात्त्व दंताः। तत्र काकचौरविशेषः। सर्वनाम्नो वृत्ति
मात्रे पुंवद्भावस्त्विष्यते एवं दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। किंच सर्वनामसंज्ञानिषेधे नाप्यसेदुर्वारः। तत्र हि मात्रग्रहणं कृत्वि राम॰
सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रत्यसर्वनामत्वेपि पुंवद्भावो वार्यः। अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः। न त्ववयवे चे
द्वंद्वे कृते एकशेषः नित्यमित्येक एकवद्भाव स्वरसमासांत प्रसंगेन द्वंद्वापवाद पक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् अन्यथा तेषामिति स्याद्वपिः
न च विशेषेण पुंवद्भावे परवल्लिंगमिति परवल्लिंगताया मपि स्त्रीयं न लभ्येत मित्येनवन्या व्यवस्थायां विधमानलिंगस्य समासे विशेषण एवं अपि निपुनरितिदेशेन समुदायस्य अभिप्यति लाघुः २

न च सर्वनाम्नो विहितत्वे निषेधात् द्विवितत्र मस्येयं तियांच विधानात् सर्वनामग्रहणाभावेन नस्य पिशेष्यप्रयोगात् २ अयं चार्थो व्यवस्थि नीयेभाजमेतिकं चित् कैयटे प्रकारद्वयमन्यत् २

त्संज्ञानिषिद्धा तर्हि अंगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वचनाद् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सुडागमादिप्रसंगः। न च निषे
धसामर्थ्यात् अनांगस्य त्वनादेर्वा व्रस्याचरितार्थत्वादिति चेन्न। अंगकार्येषु सर्वनाम्नो विहितस्याम इः ङः सिद्धोरित्या
दिक्रमेण व्याख्यानात्। विहितविशेषणात्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव। तस्मात्समुदाय
स्यापं प्रतिषेधो नावयवानामिति स्थितं। अत एव सर्वनामसंज्ञायां तदंतविधिमुद्भावे द्वंद्वे चेति ज्ञापकमित्युक्तं विभाषा ज
सि। जसी ति कार्यापेक्षया अधिकरणसप्तमी। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वंद्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णा
श्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्रत्येवेयं विभाषेति व्याख्यातं। तेनाकज्न भवति। तस्मिन्कर्तव्ये द्वंद्वे चेति नित्यं निषेधात्। अ
तस्तत्र कप्रत्यय एव भवति वर्णाश्रमेतरकाः। के न व्यवधानान्नेह शीभावः। अकचि कृते तु तन्मध्यपतितन्यायेन शीभावः
स्यादेव। प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च। एते जसः कार्यं प्रति सर्वनामसंज्ञा वा स्युः। [illegible] प्रथमे प्रथमाइत्यादि।
शेषं रामवत्। नेमे नेमाः। शेषं सर्ववत्। इहापि प्राग्वद्भीभावं प्रत्येव संज्ञाविकल्पः। तेन प्रथमकाइत्यादाव कज्न। अन्यथा
प्रथमके इति स्यात्। उभयशब्दस्य तु नेयं विभाषा किं तु नित्या संज्ञेति गणव्याख्याप्रसंगे नो ययादिति। पूर्वपरावरदक्षिणो
त्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। स्वमज्ञातिधनाख्यायां। अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। एषां त्रिसूत्रीगणस्थापि

नेमशब्दस्य तु नेमके नेमकाइति भवेत्तवत् २

श॰ कौ॰ प्यते। साच व्याख्याता। तथा यस्मिन्नेवोपाधौ नित्यासंज्ञा प्राप्ता तत्रैव जसि विभाषा नैया विधीयते। पूर्वपरावरेत्यादि। स्वे स्वाः। आत्मी
याः इत्यर्थः। आत्मान इति वा। इह निमित्ताप्याय हूत्कार्यं तत्सर्वं गणा त्रयारम्भावसरे एवोक्तं। विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्स्विति। तस्य संख्या
ने। द्वितीयस्मै। द्वितीयायेत्यादि। एकादेशस्य पूर्वान्तवद्ग्रहणेन ग्रहणात् ङित्त्वि विशिष्ट्य विभाषया वा द्वितीयस्ये द्वितीयायेस
प्यपि सिद्धं। एवं च विभाषा द्वितीयात् तीयाभ्यामिति सूत्रं न कर्तव्यं भवति। अर्थवत्त्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च तीयः। नेह। संप्रसारणं
चेत्यय मेवग्रहणे। तेनेह न। प्रकारवचने जातीयर्। पटुजातीयाय। जातं तावत् बंधुनि। ब्राह्मणजातीयाय। मुखपार्श्वतसोरीयः। मुखपार्श्व
तसं तावंगहादिभ्यश्चेति छः। मुखतीयाय। पार्श्वतीयाय। तस्याद्वितीयायभागायेत्यत्रापि न भवति। पूरणाद्भागे तीयादन्नि
ति अनि कृतेयस्यानि चेत्त कारस्य लोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादिति दिक्॥ ॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणं॥ स्वरादिनिपात
मव्ययं। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यारभ्य अधिरीश्वरे इत्येतत्पर्यंतं ये वक्ष्यंते ते निपाताः। न
न्वेवं चादिष्वेव स्वरादयोपि पठ्यंतां। प्रकृतसूत्रं च त्यज्यतां। अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न। चादीनां हि
असत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा। यथा लोधं नयंति पशुं मन्यमाना इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशु इति शब्दस्य। न तु सत्ववाचिनां। यथा। राम॰
पशुं स्नां। श्रुके वा पव्यामित्यादौ। स्वरादीनां तु सत्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञेष्यते स्वस्ति वाचयति। स्वः पश्येति पथा। अथ प्रा

एतदं तस्मा निपातत्वाभावेऽपि ... अव्ययसंज्ञाविधानेऽपि ... निपातसंज्ञाकरणसामर्थ्यात् ... निपातसंज्ञा ... निपात एकाजिति ...
निषेधबाधनेऽपि ... अव्ययस ... नामनपुंसक ... तस्य संज्ञा ... निमित्तस्य ... इति ...

६२ ग्रीश्वरान्निपाताः। स्वरादीनि। चादयोऽसत्त्वे इति कृतेन सूत्रमिति चेन्न। एवं हि सति निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादी
नामप्येकाचां प्रसज्येत। सोहि स्वरादिषु किमोत् इस्त्रियाँ च इत्येको चोत स्थितौ। केचित्तु अत एव पस्तु कृत एकाचः। यदि तु चादिरेकाजना
ङिति क्रियेत तर्हि चादीनामसत्त्ववचनत्वं विशेषणं न लभ्येत। ततश्च अस्यापत्यं इः मदनः तस्य संबोधनं अ इत्यत्र प्रगृह्यत्वं
स्यात्। ननु चादयोऽसत्त्वे इत्यत्र असत्त्वे इति पाठविशेषणं। तथा हि चादय इति योगो विभज्यते। चादयो निपातसंज्ञाः स्युः। ततः अ
सत्त्वे इह शास्त्रे चादयोऽसत्त्वे ज्ञेयाः। ततश्च चादीनां सत्ववाचिनां पाठात्पर्युदासः। तेन एवेत्यादौ न दोषः। एवं चैतदुभयं तेन क
र्तव्यं। अव्ययं निपाता इति। किंतु प्राग्रीश्वरान्निपाता इति वा अव्ययानीति वा सूत्र्यतां। ततः स्वरादीनि। तद्धितश्चासर्वविभक्तिः।
इत्यादि अव्ययीभावश्चेत्यंतं सूत्र्यतां। ततश्चादयोऽसत्त्वे इत्यारभ्य यावदधिरीश्वरे विभाषा कृञीति। तथा यस्मिन्प्रदेशे निपातग्र
हणं तत्र चादिग्रहणमस्तु। अव्ययप्रदेशेऽव्ययग्रहणं निपातग्रहणं वेति। उच्यते। अव्ययसंज्ञाविरहे अन्वर्थसंज्ञाबलल
भ्ये वक्ष्यमाणप्रयोजनं न सिध्येत्। निपातसंज्ञाविरहे तु यांत न वाचार्यमणीतस्य निपाता आद्युदात्ता इति फिट्सूत्रस्य विषय
विभागो न लभ्येत। अपि च फिट् द्विरनवादिशब्दानामिव निपातशब्दस्यापि अन्यत एवार्थाध्यवसायः। तर्हि अव्ययसंज्ञामात्रेणाभि
र्थोहः सुकर एवेत्यवधेयं। महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं। न व्येति विविधं विकारं न गच्छतीति सत्वधर्मान् लिंगसंख्या

... पाठविशेषणे ... निपातकरणे प्रमाणं ... २ ... ३

रका०

अ०को० ...कादीन्लग्रह्णाति इति यावत्। तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः। अस्तु चैः सैवं अन्यदुच्चैस्तरति। अतिक्रांतप्रधानत्वेन सत्वधर्मपरिग्रहा
न्नेहाव्ययसंज्ञा। ननु स्वरादिषु उच्चैः शब्दः पठ्यते। तत्र कथं तदंतस्य प्रसंग इति चेन्न। अन्वर्थसंज्ञयैव तदंतविधेरपि ज्ञापनात्।
अन्यथा उपसर्जनेप्रसंगाभावेन निवृत्यर्थी याहतस्याः वैयर्थ्यापत्तेः। तेन परमस्वः परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्ये अव्य
यत्वं सिद्धं। अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वं आथर्वणे प्रणवविद्यायां श्रुतिरपि दर्शयति। सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वच
नेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति। एतेषु यन्न व्येति किंतु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना। यद्वा यस्मान्न व्येति तस्मा
दव्ययमिति। त्रिषु लिंगेषु सदृशं लिंगविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावादिति भावः। विभक्तिषु कारकेषु वचनेषु एकत्वादिसं
ख्यासु अव्ययीभावस्य पक्षेपि लिंगकारकसंख्यायोगोस्ति तथापि वचनादव्ययत्वं। अथ स्वरादयः। स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः।
स्वर्गे। छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु। परलोके। स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्येति। अंतरिति मध्ये। अंतर्बाष्पश्चिरमनुचरः। प्रातरिति प्र
त्यूषे। प्रातः संध्यामुपासीत। एते त्रयोपि तोदात्ता इति काशिका। विंध्यास्तु स्वः शब्दस्य स्वरितत्वात्। तथा च फिट्सूत्रं। न्यङ्स्वरौ स्व
रितौ इति। प्रयोगश्च। अंतरिक्षमथो स्वः। यत्तु प्रातः शब्दः आद्युदात्त इति कश्चित्। तन्न। प्रातरग्निं प्रातरिंद्रं हवामहे इत्याद्यु रम०
दात्तोदात्तस्यैवमसिद्धत्वात्। पुनरित्याद्युदात्तः। अप्रथमे विशेषे च अप्रथमे। पुनरुक्तं। विशेषे। किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः

पुनरित्यंतर्धने। सनुतश्चोरो गच्छति। उच्चैरिति महति। नीचैरित्यल्पे। शनैरिति क्रियामांद्ये। ऋधगिति सत्ये। वियोगशीघ्रसामी
५२ प्यलाघवेष्विति अन्ये। ऋते इति वर्जने। युगपदित्येककाले। आरात् दूरसमीपयोः। पृथगिति भिन्ने। एते सनुतरुप्रभृतयोन्तोदात्ता
इति काशिका। शनैश्चिद्यंतो अद्रिवः। ऋधगित्था स मर्त्यः इत्यत्र तु शनैः ऋधक् शब्दौ आद्युदात्तौ प्रयुज्येते त्यस्य इति अप्रती
तेन्हि। ह्यो न्यागतेह्नि। दिवेति दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति निशामुखे। चिरमिति तु बहुकाले। मनागिति ईषदर्थे। ईषदि
त्यल्पे। जोषमिति सुखमौनयोः। तूष्णीमिति मौने। बहिस्अवसइत्येतौ बाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। ग्रामं समया। निक
षेत्यंतिके। विलंघ्य लंकां निकषा हनिष्यति। स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे स्वयं हतं। वृथेति व्यर्थे नक्तमिति रात्रौ। नञिति निषेधे।
हेताविति निमित्तार्थे इद्धेति प्राकाश्ये। अद्धेति स्फुटावधारणयोः। तत्वातिशययोरित्येके। सामीत्यर्धजुगुप्सितयोः। एते ह्य
स्तप्रभृतयः साम्यंता द्वात्रिंशतिरंतोदात्ता इति काशिका। दिवा चित्तमः कृण्वंति। इध्यास्त्वं जिष्ट्यथिभिः। नक्तं दृश्रो बुद्ध
विद्विवेपुः इत्यादौ तु आद्युदात्ताः प्रयुज्यंते। वत। वत्प्रत्ययांतमव्ययसंज्ञं स्यात्। ब्राह्मणवत्। तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो
वतिरिह गृह्यते न तु उपसर्गाद्धात्वर्थे इति विहितः। सत्वार्थकत्वात्। यद्गृहतो निवतो यासि बप्सत्। सनेति नित्ये। सनातनेतर
द्रासनातनः। सनत इदमपि नित्ये। सनत्कुमारः। तिर इति अंतर्द्धौ तिर्यगर्थे च तिरोहितः। तिरः काष्ठं कुरु। परिभाषे तु लक्षणं।

४१

शब्द·कौ· तिरस्कृतो ऽमरीरितियथा। हन्नेतास्मशिरोन्ता आघुरा आ इतिकाशिका। स्वस्ति होतानमश्वसन्ति। तिरः चिदश्विना। उत्पादोत्तु
अंतोदात्तं प्रयुज्यते। अंतरेसंतीदात्तः मध्ये विनार्थे च। त्वां मां चांतरण कमंडलुः। त्वामंतरणातामरमायताक्षि। अंतरेणेतिवर्जने। अं
तरेणाहरिं न सुखं। ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सं प्रत्यर्थे च कमिति वारि मूर्धनि शंसुखेषु वारिणि। कं जंपं भं। प्रश्निकं
जाः कचाः। निंद्रायां। कंदर्पः सुखे। कंयुः। शमिति विंसु। शंकरः। सहसेत्याकस्मिका विमर्शयोः। द्विवः प्रसरतं सहसापपात। स
हसाविदधीत न क्रियां। स्वधेति पितृदाने। अलमिति भूषणपर्याप्ति शक्ति वारणनिषेधे। भूषणे अलंकारः। पर्याप्तौ अलम
श·कौ· सधनं। शक्तिरर्थः। अलं मल्लो मल्लाय। शक्त इत्यर्थः। वारणे। अलमतिप्रसंगेन। निषेधे। आलप्यालमिदं वभ्रोर्यत्तदारा
नपाहरत्। न वक्तव्यमित्यर्थः। वषडिति हविर्दाने। विनेतिवर्जने। नानेत्यनेकविनार्थयोः। नानाविधं देहभृतां समाजे। नाना
नारीं निष्फला लोकयात्रा। स्वस्तीति मंगले। अन्यदित्यन्यार्थे। देवदत्त आपातो अन्यच्च यज्ञदत्त इति। अस्तीति सत्तायां।
मतिर्मस्या३ अस्ति परलोके मतिः आस्तिकः। उपांश्विति अप्रकाशोच्चारणे रहस्ययोः। क्षमेति शांतौ। क्षमां करोतु भवान्। विहायसेति वियदर्थे। वि एप५०
हायसा रम्यमितो विभाति। दोषेति रात्रौ। मृषा मिथ्येत्येते वितथे। मुधेति व्यर्थे। श्वोतो सुनः सुनः। हन्तमत्कारसंप्रहर्षे तः। अम
यीभावस्था। इदं गणसूत्रं। अप्यधायीस्थिर आसमानार्थे। वेप्यर्थे तु उद्धरिष्यति। पुरेति अविरते चिराती ते भविष्यदासन्ने

का३

कै२

चापराधीते। अविरतमपाठीदित्यर्थः। पुरिलुङ्चेति लट् चिरातीति पुराधिनवं पुराणं। पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा। समनंतरं भवि
ष्यतीत्यर्थः। स्यान्निबंधे चिरातीति निकटागामि पुरेत्यमरः। मिथो इति रहः सहार्थयोः। मंत्रयते मिथो। मिथस् इत्यपि पूर्ववत्। प्रा
यमिति वाहुल्ये। मुहुस् इति पुनरर्थे। प्रवाहुकमिति समकाले तु ध्वोर्ध्वे च। केचित्तु प्रवाहिकेति पठंति। आर्यहलमिति व
लात्कारे। बलात्कारेण कृत्वा हृ। आ ईति प्रतिबंधे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति। अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये। साकं सार्धमि
त्येतौ सहार्थे। नमस् इति नतौ। हिरुगिति वर्जने। धिगिति निंदाभर्त्सनयोः। तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यंतः। शसतसीकृत्व
धि९ सुच्। सुच् आस्थालौ। अथोश्चेति। तसिलादिरयमर्थः। पंचम्यास्तसिल्। इत्यारभ्य एधाच्चेत्येतदंतैः सूत्रैर्यकोपस
द्धितांतं ते तः स्वरादिषु बोद्धव्याः। तथा च कृत्वर्थाश्च प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतु
र्भ्यः सुच्। इण आसिरिति ल्युट्। आदित्यत्रेण आसिप्रत्ययो विहितः। अथ यादृशदाहृदयं। मलपूर्वं विभ्देमात्या। लर्छंदसि मंपघकर्त्त
रि श्विः विभाषासानिकाले। देयेत्रा च। एतदंता अपि व्याख्याः। अम् इति अमुं छंदसि निविहितः। आम् इत्यंगीकारे। आम् कुर्मः। च२
किमेत्ति ऊ. व्यय घादामूकाम् प्रत्ययादाममंत्रे। लिटीत्यपीति केचित्। प्रतामिति ग्लानौ। प्रशानिति समानार्थे। प्रशान्देवदत्तो यज्ञद
त्तेन। प्रतान् इति विस्तारे। मा इति निषेधे। मा भवतु। मा भविष्यति। माङिति निषेधाशंकयोः। माकार्षीत्। अस्यपापं मा भूदिति। आ

शब्द॰को॰ कृतिगणाश्चाप्यं तेनान्येपि ग्राह्याः। तद्यथा। अमिति शीघ्रे अल्पे च। कामम् इति स्वाच्छंदे। प्रकामम् इति अतिशये। भूय इति पुनरर्थे। सांप्रत
मिति न्याय्ये। परम् इति किंत्वर्थे। गुणवानसि। परमहं कामि। साक्षादिति प्रत्यक्षे। साचीति तिर्यगर्थे। सत्यम् इत्यर्धांगीकारे। मंक्षु इति
शीघ्रे। आम् इति च। संवत् इति वर्षे। अवश्यम् इति निश्चये। सपदि शीघ्रे। बलवद् इत्यतिशये। बलवदपि शिक्षितानां। प्रादुः आ
विः इति प्रकाशे। अनिशं नित्यं नित्यदा सदा। अजस्रं संततं। एते सातत्ये। उच्चैरिति तीव्रे। उपांशु नीचैः। रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे।
ओम् इति ब्रह्मवाची। भूर्भुवः स्वरिति पृथिव्यंतरिक्षलोकयोः। भूर्लोको भुवर्लोकः। झटिति झगिति सरसा इति शीघ्रे। स्नाकुः। हुतं दे
घ्रे क्षिप्रम् इति च। अतिवेलम् अतिशये। सुष्ठु इति प्रशंसायां। कु इति कुत्सिते षदर्थयोः। कायथं वा स्का। अंजसेति तत्त्वे शीघ्रार्थयोः। ८६
अ इति वहिः। आविर्मिथु इति द्वा विस्मये। मिथु मंत्रयेते। विष्वगिति समंततोभावे। भाजगिति शीघ्रे। भाजक पचति। अन्वगित्यानुकू
ल्ये। चिराय चिरात्राय चिरस्य ग्राक्चिरार्थकाः। आयद्धा ह्यात चिरं चिरेण चिरादिति गत्वंते। अस्तम् इति विनाशे। आनुषगित्यानु
पूर्व्ये। आनुषक् प्रविशती हवं श्रुत। अनुमाने अनुषगिति शाकटायनः। आनुषक् इति दंते केचित्। अम्नस इति शीघ्रसांप्रति
परिकल्पपक्षे कयोः। अन्तरेण विनि रेफो वा स्याने इति युक्तार्थे। वरम् इति ईषदुत्कर्षे। दुष्ठु निकृष्टार्थे। बलात् इति हठार्थे। शु इत्येषणायां। शुना राम॰
सीरः क्षमेति क्षांतौ। अर्वाग् इति प्राचीने। सुदि शुक्लपक्षे। इति स्वरादिः। तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। तद्धितांतः शब्दो व्ययं स्या

उपसर्गाश्चंद्रसमिति वदितनिभः तस्य लिंगं संख्या कारकाश्च पिलाह्य ५ पंचैव पंचकाः शकुनयः अभ्यो गणिः ३ अपमेवचवैसयस्मानिभाप ६

त्। यस्मात् सर्ववचनत्रयात्मिका विभक्तिर्नोत्पद्यते। किंत्वेकवचनमेव। ततः। तत्र तद्धित इति किं। एकः द्वौ बहवः। असर्ववि
भक्तिरिति किं। औपगवः। ननु गोत्रे वंश्या इत्यादावतिव्याप्तिः। न च लुब्योगाप्रख्यानात् योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्या
दिति पठतः सूत्रकृतो मते नैतेन तद्धितांता इति वाच्यं। एवमपि पचति कल्पं पचति रूपम् इत्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चे
त्। अत्राहुः। वाक्यकारः सिद्धवत्पाठात्। तसिलादयः प्राक्पाशपः। शस्प्रभृतयः प्राक्समासांतेभ्यः मांतः कृत्तोर्थः तसि
वतीनानाञाविति। न च एवमपि कृत्वा विस्पष्टिका प्रत्ययः सर्वविभक्तिमात्याल् छंदसीति विधानात्। तदंतस्यासंग्रह इति वाच्यं।
प्रकारवचने थाल्। इति प्रकरणे एव प्रत्नादिभ्य उवे थाल् छंदसि प्रकारवचने इदमस्थमुः इति यद्वित्तु शब्दव्ययत्वात्। स्वरादिग
णे अमाम् थाल् इति पाठेन सिद्धत्वात् च। मांत इति। अम् आम् अम् चेत्यर्थः। तसि। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। तेनैकदिकृतसिश्चे
सामर्थ्यादिति भाष्य:४ ति द्वावपि गृह्येते। स्यादेतत्। सत्रम् अतेकं धासुक्रिसंभवः। यावता कर्मणि द्वितीया ह्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादीनां स्वादि
वाक्येन एकवाक्यतायां ह्यव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति। अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापके न तु सर्वा विभक्तयः। उच्यते। अ
व्ययेभ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानि। तथा सप्तानामप्येकवचनान्येव। अथवा प्रथमाया एकवचनत्रयं य
दा प्रथमायाः एकवचनमेवेति यच्च चतुष्टयं तद्यत्र ग्रंथेषु लभ्यते। तथापि प्रथमैकवचनमात्रमेवेति चतुर्थपक्ष एव क्षोदक्षमः।

[illegible]

शब्द०कौ० तमेवगृहीत्वा सूत्रस्याप्युक्तिसंभवः स्पष्टः। इतरत्तु पक्षत्रिकं अस्पुष्टत्वयवादमनेरणोपन्यस्यते। ननु तात्विकं। तथाहि। यदि कर्मणि
द्वितीयैव। अभिहिते प्रथमैव। एकत्वे एकवचनमेवेत्यादिरर्थनियमः। यद्वा द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः प्रत्ययनियमः। तथापि पक्षे विभक्तिनिय
मः। यद्वा। एकवाक्यत्वे सामान्यापेक्ष वचनविभक्तिनियमे यद्वा अव्ययादाप्सुप इति सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विभक्तिसिद्धित
दाऽविशेषात्सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानीति पक्षो लभ्यते। यदा तु द्वित्वे द्विवचनमिति सूत्रयित्वा एकवचनमि
त्येव पृथक्सूत्र्यते। तदन्यथानुपपत्त्या च कर्मण्येव द्वितीया। न करणादौ। द्वित्वबहुत्वयोरेव द्विवचनबहुवचनेन त्वेकत्वे इत्या
दिक्रमेणाह जातीयापेक्षो नियमः। तत्रश्चाव्ययेभ्यः सकलविभक्तिप्राप्तौ एकवचनमित्यनेन नियमः क्रियते। यत्रैकव
चनं चान्यच्च प्राप्नोति। तत्रैकवचनमेवेति। यद्वा सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्ययादप्राप्तो एकवचनमिति सूत्रं क्रि
यते। तस्य च द्व्याप्नोति यद्विकाद्यनेनैकवाक्यता। तथा च द्वाबादिभ्यः कर्मादिषु एकवचनं सिद्धमेवेति एतत्सूत्रबला
दव्ययेभ्य एव भवति। तिङंतानुभवति। एकवचनमित्यस्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेपि ज्ञापकसूत्रेण एकवाक्यत्वात्। प्रदेशांतरे
पाठसामर्थ्याच्च। स्वांतं अयेणापि ज्ञापकसूत्रं विधायकमिति द्वित्वे द्विवचनादेर्नियामकत्वं संगच्छते। तदा अव्ययेभ्यः सर्वाण्येक राम०
वचनानीति द्वितीयः पक्षो लभ्यते। यदा तु द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमः अव्ययेभ्यस्तु प्रथमैव। प्र

[illegible]

[illegible]

यमा प्राप्तिपदिकार्थ एवेति नियमेन हि कर्माद्याधिक्यस्थले एवस्य निवार्यते। द्व्येकयोरिति तु यथान्यासमेव तत्र च एकत्व एवैक
वचनं न सांख्यांतरे इति सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षः। तदानिः संख्येभ्योऽव्ययेभ्यः प्रथमापाव चनत्रयमपि भवतीति
तृतीयः पक्षो लभ्यते। त्रिष्वपि पक्षेषु पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादौ दोषः। तत्र हि प्रथमैकवचनमात्रमिष्यते। उक्तपक्ष
त्रयेष्वधिकं प्राप्नोति। तस्माद्द्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्राप्य एकवचनमित्येकत्वस्याविवक्षितत्वात्प्रथमातिक्र
मेकाणाभावात्प्रथमैकवचनमेव कर्तव्यमिति सिद्धांतः। एवं च सत्यपि सूत्रस्योक्तिसंभवे पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्ति
भयात्परिगणनमेव कर्तव्यं। सूत्रं तु न कर्तव्यमिति स्थितं। कृन्मेजंतः। कृद्यो मांत एजंतश्च तदंतमव्ययसंज्ञं स्यात्। स्वादुंका
रं भुंक्ते। वक्षेएयः। तुमर्थे से इति वचेः सेप्रत्यये रूपं। नन्वेवं कारयांचकारेत्यामंतस्य न प्राप्नोति। अत्राहुः। विततया लिटः
कृत्त्वेपि मांतत्वाभावात्तत्वं। स्वरादिष्वामिति पाठात्सिद्धं। यदि तु तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणं तर्हि इहकृदंतत्वादुत्सर्गान्नाम
विमुणं आम इति लुग्भविष्यतीति तत्र हि लेशिति नानुवर्तते न चैवं तरबादेरपि लुगापत्तिः। अपरिस्समासार्थतयांतरवा
द्युत्पत्तेरेवाभावात्। अपरिसमासार्थत्वं च संख्याकर्त्री द्विविषयकोत्थिताकांक्षा। अत एवानुप्रयोगः साध्यते। आमंता
र्गतप्रकर्षादिमनीतिस्तु अनुप्रयोगादुत्पन्नेन तरवादिना भविष्यति। अत एव सूत्रितं। कृञ्चानुप्रयुज्यते इति। अ

[illegible]

पूर्वोत्तरसाहचर्याच्चेतिपिनोध्यं   अविकृतानामनव्ययानांसत्वेतुप्रभावायं १

सुरा त्रीहि व्यवहितस्य विपरीतस्य च प्रयोगनिवृत्तये इति वक्ष्यते। पद्मादन्वस्त्रीं क्तनिष्कर्षरीत्या आमंतत्वोरेवोत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपो भ
विष्यति। अस्तु वा कृदंतं यन्मेजंतमिति वास्यार्थः। आमंतं हि प्रत्ययलक्षणेन कृदंतं भूयते च मांतं। न चैवं प्रतामोप्रतामः। लवमाच
क्षाणो लौ रिलाटावति व्याप्तिरिति वाच्यं। स्वरादिषु प्रशान् शद्वस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणेन कृदंतत्वे सुपजीव्याव्ययसंज्ञा न भ
वतीति ज्ञापितत्वात्। न च मोनोधातोरिति नित्वेन तन्मांतमिति कथं ज्ञापकतेति वाच्यं नत्वस्यासिद्धत्वात्। न च शानतेजन इत्यस्मो
र्यीतरत्र त्रित्वे शानयतीत्यादिप्रयोगसिध्यर्थं चुरादित्वस्वीकारेणानित्यसनंतत्वाभावात्तस्यैवायं स्वरादिषु पाठ इति वाच्यं। अन
भिधानात्तस्मात् क्विपो नुत्पत्तेः। अत्र च ज्ञापकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणं। अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाद्सत्वार्थस्य साम्यवा
चिन एव प्रशाम्शद्वस्य तत्र ग्रहणं न तु शांतिमद्वाचकस्य। तेन प्रशामौ प्रशामः स्तु दाहरणं न विरुध्यते। स्वस्त्यादीनां तु सत्वा
चिनामपि पाठसामर्थ्यादव्ययत्वमिति विशेषः। अंतग्रहणसामर्थ्यान्निस्मयोगे बहुव्रीहिणाश्रीपते। तेनत्र्योपदेरिकरञ्जरस्य
ते। नेह। आधये। चिकीर्षवे। कुंभकारेभ्यः। वस्तुतस्तु अंतग्रहणं व्यर्थीलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवातिप्रसंगभंगात्। ननु   रामः
वर्णग्रहणेऽयं परिभाषा न प्रवर्त्तते। अन्यथा एचोपवायावइत्यादावतिप्रसंगादिति चेन्न। एवमपि बहिरंगपरिभाषया सन्निपा
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येतिपरिभाषया वेष्टसिद्धेः। अयमत्रार्थः। सन्निपातः संश्लेषः। तन्निमित्तो यो विधिः स तद्वि

न तु तत्र व्ययसंज्ञा... सन्निपातपरिभाषया...
...अव्ययमानंभस्य नित्यत्वं भाष्ये पि सन्निपातपरिभाषा... गणपठितस्यैव तः अमुद्र... ५

घातस्यानिमित्तं। तं सन्निपातं यो विहंति स तद्विघातस्तस्येत्यर्थः। एवं च सुपं निपातलक्षणस्यापोडिति गुणस्य बहुवचने झल्ये
दित्येत्वस्य चाव्ययसंज्ञां प्रति निमित्तत्वेन सर्वथेयं। तथा परिभाषायाः प्रयोजनांतराण्यपि संति। रिद्धात्रं न्यते। श्रीपं कुलं। तस्मेश्री
पायेत्यत्रातो लोपो न भवति। न यान्त्र गवीत। अनाव्यीत। यस्य हल इति लोपो न। तथा अतिजरं कुलं। अतिजरेण। अतिरैः। अति   जरू
जरादित्यत्र अमृ इन एस् आत् इत्येषु अकारमुपजीव्य कृतेषु सत्सु जरसादेशो न भवतीत्यादि। अनित्या चेयं परिभाषा। कष्टाय क्रमणे
नप्रकृतयोरित्यादि ज्ञापकात्। तेन अभिमानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति ङ्भितोदात्तत्वं न्तात्यरस्य मतुप उदात्तत्वे कृते तच्छेषनिघा
ते न प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेतिदिक्। गोम्लौ निर्ग्लशित्यत्र नेदं सूत्रं प्रवर्त्तते। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्। व्युत्पत्तिपक्षे पि ज्ञिरव्ययमि
त्युणादिसूत्रेण ओऽ प्रत्ययांतानामंता एवाव्ययमिति नियमस्य कृतत्वात्। क्त्वातोसुन्कसुनः। एतदंतमव्ययं स्यात्। कृत्वा। पुरा
सूर्यस्योदेतोः। पुरावत्सानामपकर्तोः। भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्। ऋ। क्रस्य विसृपो विरप्शीन्।
पुराजृम्भ आतृदः। शुपित्रदोः कसुन्निति कसुन्। अव्ययीभावश्च। अयमव्ययसंज्ञः स्यात्। विषयपीगणनं कर्त्तव्यं। लुङ्किमु
खस्वरोपचारार्थो निर्दिष्टत्वोच्चेति। तदपम्मि। प्रत्यग्नि। अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक्। उपाग्नि मुखः। प्रत्यग्नि मुखः। मुखं स्वांगमि
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधः। तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृ

ग्र॰ कौ॰ तिस्वर एव भवति। एवं परं च समासस्वरेणांतोदात्तो। विसर्गस्यानिकस्य सकारस्तद्व्यवचार इति प्राचां संज्ञा। तन्निष्ठतोपधा। उपपयः कामः उपपयः कामः। इह अतः कृकमीति प्राप्तं सत्वं अनव्ययस्येति पर्युदस्यते। इह च स्वरानिवृत्तिरेव मुख्यं प्रयोजनं। लुकुनोनाव्ययीभावाद् अत इति विशेषप्रतिषेधात्सिद्धः। उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनं। अतः कृकमीत्यत्रानुवृत्तेः पदस्य स्येत्यनुवृत्तेरेव तत्सिद्धेः। परिगणनं किं। उपाग्नभीयानि। परांगवद्भावेन षाष्ठ्यामंत्रितस्य वेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। तत्र हि अव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः। उच्चै रधीया नेत्यादौ मा भूदिति। तथा उपाग्निकं इत्यादौ अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्। उपकुंभे मन्यः। इत्यत्र नव्ययस्येति वर्त्तमाने अमूर्द्धियेति मुम्प्रतिषेधो न। उपकुंभीभूतः। अस्य च्वावित्यस्य ओपसंख्यानिकः प्रतिषेधो न भवति। वस्तुतस्तु इदं सूत्रं न कर्त्तव्यं। लुक उपचारनिवृत्तेश्चान्यथोपपत्तेरुक्तत्वात्। मुख्यस्वरनिवृत्तिः परमवशिष्यते। तत्र केचिदाहुः। मुख्यस्वरो त्रेष्यते एव। अपरे तावत्प्रयोजनं स्यात् तत्रैवापं च सूपान्ना अपारव्ययीभावाच्चेति भाष्यस्वरसादिति। अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव मुख्यस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति। स्यादेतत्। स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात्तद्धितश्चेत्यादि च तुः सूत्रीमपि। तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एवाव्ययं तद्दसादि नाव्ययार्थाश्चेत्यं तेन आसिमोराणदिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्यते। कृन्मकारसंध्यक्षरांतः इत्यनेन कृन्मेजंतः इत्यस्यार्थः संगृह्यते। क्त्वातोसुन्कसुनोमपीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणोपयुज्यते इति। अ

एम०

नाव्ययमव्ययीभाव गोमहदित्याद्यसिद्धत्वात्सः कर्त्तव्यः केचित्तु अप्रत्ययश्च वाभाव्ययं प्रयोजनं स्यात् नो चेदिकमव्ययस्य लक्ष्य इत्यस्य वकृ प्रयोजनं नित्यं पारम्परिक इत्यस्य इति भाष्ये प्रयोजन ४

अथापि विशेषणसामार्थ्यवचनमावश्यकं तस्यानुरोधेन निष्फलत्वं प्रतिपादितं गौरवमिति। अनन्तरपुनर्विधानात्स्वरादिस्तसिलादिरिति अव्ययीभावस्य तु पुनर्विधानं विधेर्द्विरुक्त भवति नित्यानित्यनित्यस्य। सर्वविभक्त्या च नित्यस्यास्य तु अव्ययस्य नित्यत्वेन। सर्वत्रैव अप्यस्य रूढत्वात् अतः प्राकृत्य वरणं। मरासंज्ञाकरणाद्मुख्यस्वरनिवृत्तिः तसिल् आदिः अव्ययसंज्ञा वित्यं नित्यं शिविर

त्याहुः। पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन प्रागुक्तं लुङ्मुख्यस्वरोपचारा इति परिगणनं लभ्यते। नलोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्तव्यमारांचलभ्यते इति। वस्तुतस्तु मास्तु चतुःसूत्री। अव्ययीभावश्चेति तु गणे पिमास्तु। उक्तरीत्या अन्वर्थसंज्ञयैव सिद्धेः। तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इत्येव लाघवात्पठ्यतामिति युक्तः पंथाः। शि सर्वनामस्थानं। शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात्। वारीणि। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः। यदि तु प्रदेशेष्वेव शेश्चेत्याद्युच्येत तर्हि सुडनपुंसकस्येति शिसुटोरित्युच्येत तर्हि नपुंसकसुटोपि ग्रहणं स्यात्। शिग्रहणं तु आसमर्थ्यं स्यात्। तस्मात्संज्ञा तावत्करणीयामहासंज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यानुरोधात्। सुडनपुंसकस्य। सुड् इति प्रत्याहारः। नपुंसकभिन्नस्याद्यं पंचवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः। राजा राजानौ राजान इत्यादि। प्राग्वद्दीर्घः। अनपुंसकस्येति किं। सामनी। विभाषाडिश्योरित्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति। अनपुंसकस्येति

स्व ८ पर्युदासः। तेनास्य सूत्रेस्त्री पुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः। तेन वनानि संतीत्यत्र एर्वसूत्रेण प्राप्ता संज्ञा भवत्येव। प्रसज्यप्रतिषेधे तु सापि निषिध्येत। यद्यपि अनंतरस्य विधिर्वा भवति निषेधो वेति समाधातुं शक्यते तथापि असमर्थसमासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं स्यादेव। यद्वा सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति सूत्रयतः प्रसज्यप्रतिषेध एव संमतः। गौरवं च प्रामाणिकं। एतेन हि केचिन्नसमासाः असामर्थ्येपि साधव इति ज्ञाप्यते। तेनाश्राद्धभोजी

यपदिष्टपर्युदासे सर्वं प्रभावयोगिनि नेभोक्षण्णस्येव तथाप्यत्र दोषात्संनिषेध्यं २

वनानि पश्यतीत्यत्र शसः सर्वनामकाशः ४

कर्तरि षष्ठी द्वन्द्वः प्रधानं गुणभूतः अप्रधानं शब्द स्वरूपं इति गुणप्रधानविपर्यय एव पदार्थविपर्यासः इत्येव भाष्यप्रयुक्तः इत्यवचनं नाम महासंज्ञा शब्दस्यैव प्रक्रिया परिहि
घनेर्लिम्पवनं महाभिप्राय एवार्थपरा भवेत्। शब्दाः स्वरूपात्स्वरूपा मा भूदिति निमित्तमिति बोध्यं।

शब्द·कौ· आत्मनेपदं स्यादिति सिद्धं भवति। नवेति विभाषा। इति शब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते। सं च पदार्थविपर्ययसिद्धत्। तेनार्थ एवेह संज्ञी
संज्ञा च निषेधविकल्पयोर्विकल्पः संज्ञा स्यात्। न च तयोः पदार्थतया अनन्वयप्रसंगः एतत्सूत्रारंभसामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु वि
कल्पवाचिपदस्य लाक्षणिकत्वात्। उभयत्र विभाषार्थं चेदं सूत्रं। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां चास्योपयोगः। तथाहि।
विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति प्राप्तविभाषा तत्र स्वरितञितः इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषा श्रुत्वा पक्षे तत्रि वृत्तिर्भा
वं क्रियते। पक्षे भवतीत्यनुवादः। तथा विभाषा रोहिरित्यत्राप्राप्तविभाषा प्रोर्णुवीत्यत्र परत्वात्सार्वधातुकमपिदिति नित्यङित्वा
भ्युपगमात्। तत्र ऊर्णोतेरिति सार्वधातुकानां संप्रस्थितत्वात् ङित्त्वमात्रपरता। विभाषाश्वेरित्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन
प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात्। किंतु तु यङादिष्वनित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि ङित्स्वेव विकल्पः
स्यान्न तु पित्सु। न च पित्सु विधिमुखेन किंतु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं। वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेः। सं
ज्ञाकरणे तु सति श्रुतक्रमानुरोधेन नेति निषेधः प्रथमं किंतु प्रवर्तते। ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन्लिटि ऐकरूप्यं प्रापिते तस्मिन्प
क्षे भवतीत्येकरूपेणाविधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्तते। आहतो यद्यर्थे समुदाये संज्ञालक्षणं प्रवर्तनार्थमिति दृष्टान्ते रदं सूत्रमार राम०
भ्यते। यदा तु प्रतिलक्ष्यं विभाषाश्वेरित्येतद्धियते तदा क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तेः संभवान्नेदं सूत्रमारंभणीयं।

तथा च वार्त्तिकं। अशिष्यो वा विदितत्वादिति। वस्तुतस्तु आकृतिपक्षेपि प्रदेशेष्वेव नवा श्वेरित्यादि पठित्वा इदं सूत्रं प्रत्याख्यातुं श
क्यं। युक्तं चैतत्। अन्यथा अन्यार्थमधारब्धा संज्ञा विभाषेति इत्यत्र न वर्तेत। प्रतिषेधाच्च बलीयान् सो भवतीति प्रोर्णुवीत्यत्रापि सा विधुवक्रम्भरणा
र्वधातुकमपिदित्यस्य निषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात्। नन्वारभ्यमाणेऽस्मिन्सूत्रे नवेत्यखण्डं निपातस्याख्यानिषेध एव संज्ञी किं न स्यादिति
चेन्न। तथा सति नवद्वादशी हाविति नैव सिद्धे विभाषा दिवसमासः इत्येवेष्यप्रापत्तेः। इतीति किं। शुसंज्ञावत्स्वं रूपमिति वचना स्म ८
च्छब्दस्य संज्ञा मा भूत्। तथाहि सति विभाषाश्वेरित्यत्र नवाशब्दः श्रूयते शब्देशः स्यात्। इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्य
ते। तथाहि। लोके वाक्यार्थप्रधानः शब्दः। गोरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते। व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषया
स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं। इतिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः। अर्थस्यैव संज्ञात्वमपि। न तु विभाषाशब्दस्येत्युक्तं। ते
न हक्रोरन्यतरस्यामित्यादावपि वैरूप्यापादनदोषो बोध्यः। एतत्प्रसंगेन त्रिविधा अपि विभाषा भाष्ये विवेचिताः। तत्राप्राप्तवि
भाषामध्ये प्रोयङि अचि विभाषेति पठितं। अन्न वदंति। अप्राप्तविभाषेयमिति नित्यं। किंतु त्रिसंज्ञया इत्युपक्रम्य प्राप्ते प्राप्ते उभ
यत्रेत्येवं रूपकोटित्रयप्रकारकसंशयविषयीभूतानामेव व्युत्पाद्यमानत्वात् तत्रापि कोटिद्वयस्पर्शिसंभवोऽवकाशः। स च दुर्वचः।
तथाहि। निजेगिल्यते इत्यत्र ग्रो यङीति नित्यं लत्वं। विभाषायास्तु न तत्र प्राप्तिरेव नास्ति। गिलति गिरतीत्यादौ तु विभाषा। ग्रो यङि सस्य

अथोच्येत्यस्यारंभनभवतीत्यंतेनह्

यङ्॰। सत्त्वुपलब्धानाप्राप्तविभाषा। तदनुपलभावेउभयत्रेतिबोध्यं ६

श॰कौ॰

तुप्राप्तिरेवनास्ति। तत्कथंप्राप्तविभाषापक्षः। अथोच्येत। अचि विभाषेत्यत्र यङीत्यनुवर्त्यायङ्ि मित्त्वस्य रेफस्य अचिक्कानंतरेवाल्लत्वमि
ति आख्यानादस्त्येवोक्तिसंभवइति। तन्न। निजेगिल्यत्र चङ्इति स्थिते हि ग्रो यङीति प्राप्नोति। नचासामवस्थायांविभाषाप्राप्तिः। अ
च्यरत्वाभावात्। अथच्छ्याः। विभाषारंभसामर्थ्याद्यङ्लुक्ः सर्वेभ्यो यङीतिनभवतीति। एवमप्युभयत्रविभाषात्वंदुर्लभमेव। गिर
तिगिलतीत्यादौ विभाषाप्राप्त्यवरितार्थत्वेन यङ्लुक्ः प्राप्तेव ग्रोयङीत्यस्य प्रवृत्तेरुभयोः समानकालत्वात्। नचलत्वस्यासिद्धतया तुतः
प्राग्वल्लुगितिवाच्यं। अंतर्भूतयङपेक्षत्वेनांतरंगलत्वं प्रति बहिर्भूततन्निरपेक्षत्वेन बहिरंगस्य लुकोसिद्धत्वात् सर्वाभावेन सर्वं
त्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेरिति। अत्रोच्यते। प्राप्तविभाषात्वेनोभयत्रसमनंतरोक्तरीत्येवोक्तिसंभवः। उभयत्रविभाषात्वेत्वित्यंअंतरं
गानपीतिन्यायेनलत्वात्पूर्वंलुक्। नचलुङि मित्त्वमज्जेवदुर्लभः। तस्यापीपेक्षत्वेन बहिरंगतया असिद्धत्वात् सर्वाभावे सर्वत्रासिद्धमि
त्यस्याप्रवृत्तेः। तथाचोचः सर्वमेवलत्वंस्यादितिवाच्यं। कृतिविधिग्रहणेनबहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्। धर्मिग्राहक
प्रमाणेनलुकइवतदुपजीव्यानां सर्वासामपि प्राबल्यसिद्धेश्च। ननु कृते ऽपितन्निमित्ते लुकिचसति निजेगिल्यत्र चङ्इति स्थि
ते ग्रोयङीतिनप्राप्नोति। यङ्परत्वाभावात्। प्रत्ययलक्षणं तु न लुमतेतिनिषिद्धं। अत्रबहिरंगस्येत्यनेनांगाधिकारेणनिर्दिष्टपते राम॰
इतिवक्ष्यते। नचस्थानिवद्भावः। लुकालुप्तेनस्थानिवदितिनिषेधात्। अजादेशत्वाच्च। तथाचकथमुभयत्र विभाषेतिचेन्न। न

प्राप्तविभाषा। नाप्यस्याप्यनुपपत्तिः १

प्रत्ययोत्तरपदयोः ४

भा॰ प्र॰
१२५

तस्यागोन तु द्विरितिवंद नपरभाष्यमाने। एवन्तु कोरितित्तापकारन्तंसालमनित्वे॰ एवं चानित्यत्वास्मित्वेषः वृद्धित्तु स्कृते
णिलोपेऽपदेशेन कृतेत्वतिदेशेनेत्वनित्यात्॰ वार्त्तिकप्रामिस्तु उकरी त्यानेति तत्स्याशयः केचित्तु स्यत्तुपमादस्येति स्यकृत
योत्ते अन्यथोक्तरीत्यानतः पूर्वस्माद्भश इत्यव्यवहितत्वयरौकारस्यादेशरूपकार्य सत्वेनतदावरूपकत्वेनतद संगति
:स्यैव:प्रलोढ़िमादौ तु पूर्वधातुः साधनेनेति सिद्धांतात्वादिशास्त्र: पूर्वत्वाभाव: एवमवैयाकरणाः सुधोमित्यत्राव
पि अभेदेनतोऽव्यवहितत्वपरत्वाभावस्वेति बोध्यम्॰ एतेनैव विवेकान्तरत्वस्यापकत्वेनसामान्नसाध्यंनास्ति द्वित्यकेस्या
ऽलम्॰ किंच वृद्धावादौनोचस्वादेरिश्रीत्वभयविषयेसावकाशत्वेपिनप्राप्त्यामित्यादिसत्रचतुर्विषयेषु श्रवणान वैयर्थ्यमि
वेसाशायांतमपसाव्यपदेशाइतिन्यायात्॰ अतएव बोधोत्नोरौकश्चाद्यहेतुर्वोक्तः इयतिस्यचोत्तरीत्यादस्यसाक्रकला
भावेनततोऽव्यवहितत्वस्यकार्याभावेनचस्यानिवन्धावस्यैवानुपहमानदोषः करतिस्त्क्रापिनदोषः ततः पूर्वत्वे
नरस्यत्वस्यंऽतेचत्वेपिकारेणाव्यवहितत्वानस्थित: पूर्वस्यैवपरस्यापि अनुपरोक्तरीत्यासाचकस्यैवयह
णेनपराद्देशावस्थेपिनदोषः एतेन पसद्यपेपि तत्प्रयोगासिद्धिः॰ तत्वेनस्थानेकार्णितान्द्वलत्तानापराव्यवहितत्वसो १२५

त्तितदापत्तिरित्यपास्तम्॰ नन्वतदेतोरतिदेशइत्यादौ ऽस्यासिद्धत्वेन इलोकारान्तत्वेपित्तस्यततः पूर्वत्वाभावस्य तस्माद्
यात्तोक्तप सेपिस्यात्तेवेत्तिन तद्विरोध: किंच माचामनुरोधेन तयोक्तत्वात्॰ एवंचप्रसाख्यानस्ययुक्तत्वेनोनुवाद्वि
द्धि:फलमितियुक्तमित्याहुः॥ नन्वत्तेपूर्वेहेतोरयुक्तत्वारा[illegible]रितेतिम्ब्रकारयुक्तना येवमानुपूर्वीसावेसस्येस्पर्थः
तिदेशेति॰ ईदृशातिदेशतत्पर्याः अस्यकार्यातिदेशान्। तस्यानुपूर्वात्। तस्यः स्वरूपस्याल्लात्तसमुदायस्यारूपनित्वा
त्र्॰ एतेनवचनात्तविंकिंनभवतीत्यतिदेशास्तरहस्येपाठस्यत्नकमित्यपास्तम्॰ अपिः कैमुतिकन्यायसूचकः ननुमास्तु
तरतिदेशः पत्रक्तयुक्तेः किंनुतदुपजीव्यकाचःपरेतिस्यानिवन्धावेकार्यपूर्वसत्रप्रहतिः अतः परेतिस्यानि
वान्यत्वेनातिदिश्यतेइत्तिफलितोऽर्थः एवंचाशाल्वीपत्वशंकापितत्त्व॰ यानासो निस्वाधिनिरत्ता। दीनामव
त्तिदेशापत्तिःस्यात्तः स्यष्ट चेदकौमनुभावौ इतिचेन्न॰ ईदृशकार्यातिदेशस्यभाष्यासंमतत्वात्॰ निमित्तरूपका
र्यासैवतत्रग्रहणात्॰ अतएवस्यात्यत्वविधिप्रतिषेधेषुकुरुवर्धयिवांप्रतिषेधोक्तत्वारत्वेनस्यपाद्नावसरेस्या
निवन्धावादेगसंज्ञास्याअयंचलघूपधत्वादितत्रलघूपधगुणादिःप्राप्नोतीतिभाष्यंसंगच्छते॰ किंचामयारित्यनासो

भा॰प्र ११८

निस्वानिट्त्वा येष्टेण निषेधेयत्तिदेशप्रवृत्ताघट्कुर्यप्रमान्नम्पायत्ते॰ एतेनयनुशिससाठीनो सादिविस्तर इत्येतमन
योक्तरूपाः कौस्तुभोक्तफक्किकाएव संलिख्य एतेनतद्घटितेत्याघशक्यत्वादिसंनमयपोलस्थानिवदिति का
र्यातिदेशात् अन्यथातरानर्थक्यमेवेत्तिमंदोक्तिपाला॰ ननु चः पूर्वत्वं नामा ज्ञवधिकत्वविशिष्टपूर्वत्वं न त्वमविशि
ष्टत्वं अतएवत्नान्नानुपूर्वीस्यंदिनु अजिरिक्तोधर्मस्तस्यचानिर्देशः सुलभएवेत्यत आह [illegible]भगोरृत्ति[illegible]रीसेति॰ साचमा
गुक्तावश्यतेच [illegible]॰ नादशपूर्वत्वस्य [illegible]हन्तीति॰ नकारहृमीत्यर्थः एतेनार्धधपं परस्या कौस्तुभोक्तरीत्या साधारण्य
निवेशेन ह्रूयन्मदः प्रयुक्तः भाष्यरीतिरत्नाना॰ ननुमलहृन्मतेनापमस्तू विधित्वे आह [illegible]विशेषणतेति॰ अन्नप
स्यायो विशेषणत्वेनाश्रयणाद्वेत्यर्थः तथा चपर्वसत्त्वाप्राप्त्यानत्वाभावेनाच्ः परत्वस्य पाघस्या सवर्णप्रहणं
अर्थमितियुक्तमेवेति भावः इदंचात्र सवर्णादेशमभिप्रेत्यावस्तुतो ऽत्र तस्यैवाभावे न ग्रस्य पाठो ऽयुक्तः किंत्वनुसा
रस्यैवेति नैतच्छ्रस्याभिप्रायात्सत्र इतः सवर्णापदोत्ति॰ रित्यह[illegible]च्येरति॰ [illegible]ताख्याने॰ चेति॰ अवंभो ऽत्रसीका
र[illegible]रेति॰ मलतीत्येदं॰ सिद्धान्तेनदीघोप्युच्छ्रत्स्यत्वेनात्रबोध्यः [illegible]त्त्व सुत्रे ऽन्ते नैव सिद्धिरिति शंकामपाकरोति [illegible]स्य राम ११८

चेति॰ चरत्वर्थे[illegible]तिप्रसवइति॰ तस्य दोषः संयोगादीतिवचनेनेत्यर्थः॰ [illegible]त्र॰ शिदीत्यत्र॰ [illegible]निवृत्वेनेति॰ कौस्तुभायुक्त
अतिप्रसवइति॰ तस्यदोषः संयोगादीतिवचनेनेत्यर्थः हिसाननः पूर्वस्माच्छि इत्यस्यादव्यवहितपरस्यव्यपदेशिवद्भावे
नसाचकत्वमितुधानोक्तरीत्या वातस्यपरसवर्णस्यानिवृत्वेनव्यवधानादित्यर्थः एतेनसवर्णग्रहणसामर्थ्यादत्वविधा
वपिस्यानिवद्भावइत्यपास्त॰ ननुवार्तिकेप्रतिपदोक्तसात्वग्रहणेनात्रनिषेधएवात आह[illegible]त्वेति॰ तदंशइत्यर्थः लत्वा
शेतुमाः स्तवेमुक्तः॰ अतएवेतदुक्तिः सफलेति भावः [illegible]पादेति॰ अपानशद्रदृतिशेषः अपदानस्यमर्धन्यत्वपनुहृत्या
गादेः रवरनेभसर्वस्यलाक्षणिकत्वमेव॰ णात्वग्रहणामासिद्धिवितिकौस्तुभमते॰ तरंगपरिभाष्यातद्भावइतिभावः ए
वंनतत्रणात्वग्रहणामसाख्यानेनपरसवर्णग्रहसाशिणादीतिरूपसिद्धिरितिसंतोक्तमपास्तंननुकौस्तुभायुक्त
रीत्या भवरितत्वेनसवर्णस्यैवलाभो॰ नत्वाह किंचेति॰ दीर्घादिति इदंचजनत्वासिद्धत्वायननुलायस्यतस्यस
वर्ण्यातत्वान॰ शिनपट्टीसन्नव्यच्छोपानुस्वारघत्वानिलोयनतोप्रागुक्तनिपरसवर्णयोरप्राप्त्याजस्त्व॰ ननत
स्यासिद्धत्वान्नपरसवर्णप्राप्तिरितिभावेः ननुलोरपेसिद्धश्रयमाराः ऽमलान्नमाप्तिरेवानआह[illegible]रइति॰

१२७
भा॰प्र॰

चैकं स्वास्यादिनिवाच्यं॰ उक्तोत्तरत्वादिति भावः॰ यत्नुप्रत्ययः परश्चेति ज्ञापकान्नमुने इतियोगविभागाद्वापरसवर्ण
ग्रहणाद्वापूर्वेणासिद्धमित्यस्यानित्यत्वेनयपूपरत्वमिति मंदस्तन्नज्ञापकस्यविशेषापेक्षत्वात्॰ योगविभागस्या
प्रामाणिकत्वात् परसवर्णग्रहणाभावात्॰ सूत्रमतेसवर्णापदस्यव स्यमाणरीत्या चास्तिमार्णीत्रेतिदिक्॰ छिमी
तिः क्रोधमिमिति नुक्ताचिंतमितिभावः॰ सवर्णाइति॰ कर्तव्यइतिशेषः॰ एवमग्रेपि॰ ननुतस्याः कांचित्कलेपि येन
विधिरिति आये तु॰ रु विसतुयत्नात्तत्रेति॰ अपिर्णालोपसमुच्चायकः॰ ननुयेचभी समासस्यप्रत्याख्याने नियत्तवि
षयत्वेनानैतत्फलं तस्य॰ किंचसवर्णस्यैवसत्रेतेनग्रहणंपूर्वसवर्णादेशस्तत्राह॰ हरिन्नमतीति ग्रक्रिपातुसेवान्न
ग्राहत्वार्थत्वादितिषष्ठीसमासेन माप्तस्यानिवच्छस्यब्याहसर्थत्वादित्यर्थः॰ यद्वसंज्ञायांस्यानिवार्द्वावस्तु न॰ अ
पूर्वविधित्वात्॰ सावपिपरमेनिपक्षेनपदान्तेतिनिषेधात्॰ अननुनासिकेपदांतविधौनेतिनिषेधोनसिद्धान्तेतरत्
व्रतेः॰ एतेनपूर्वत्रासिद्धीयेनेनवेतत्स्थानिसाधसिध्याप्यत्नेयद्वर्णारणायस्तौक्तंतत्सप्तमीसमासपरभाष्यप्रामाण्या
नतत्रपदांतविधयन्यविधेर्ग्रहणावनतस्य दांताम्न शोजश्पदेनग्रहणावच्च पदांत्तन्यासदर्णस्यैवसवर्णपदेनग्रहणा १२७

मितिपाद्सत्तीत्येवलक्ष्यसत्वभिधाने॰ तद्भावेनुचिंसफलंसवर्णग्रहणामितुक्तिः॰ त्रिपाद्यामसिद्धत्वेन स्यानित्वाप्र
सक्त्यानिषेधावायोगेनपाद्सत्तीसादिलक्ष्यासंगतिरन्यथासिद्धेरितिमंदोक्तिः॰ आपात्ता॰ उ॰ कुप्सेन दानिषेधासत्वह्य
:शिंहिसस्याप्यसंगमापत्तेश्च॰ सवर्णग्रहणेनपूर्वत्रासिद्धीयेनेससस्यानित्यत्वेननिर्वाहस्तुममापिसमइतिदिक्॰ न
नुत्रनुनासिकविधेः कथंसवर्णविधित्वमत आह॰ रयेति॰ इयं इति रनुपदमेवस्फुटीभविष्यति॰ तत्र यरोनितिस
त्रेसवर्णेति॰ अनुस्वारस्ययधीत्युत्तरस्त्रादेकदेशोत्यादिः॰ नत्फनवत्नुमुखादिव्याप्तिः॰ सप्तम्यंतपाठस्तुभाष्यद
षित एवतत्रान्यत्रेति॰ उभोनाद्वाविसर्ग॰ ह्रीतिपर्वान्वयि॰ प्रतीयतेइति॰ नेदंभाष्यतोग्येव॰ एवंचसह्रस्स
इतिसः सेहचिये संमिल॰ स्वमोजनस्य फलेतुहृत्सनुस्वारेणेतिभावः॰ इदंचानुकरणं॰ अतो त्र कथमसमयोग
इतिनशंक्यं॰ … सद्वृत्ति॰ अनएवहल्लेडरसीतिमलेभक्तं॰ अन्यथास्वतंत्रधातुत्वासिध्यातत्कथनासंग
तिः॰ उपधादिलोपार्थत्वस्याप्रपकत्वमितिनिं॰ वर्णपदेनामार्थेतस्याप्रपकत्वमितित्तत्वं॰ वर्णपदेनामार्थ
तस्यावरूपकत्वमितित्तिद्धंनिति॰ तत्त्वमत्रामाणपात्स्यतत्रधातोरेवबाहुलकात्किनिप्प्रत्ययोदरादित्वात्सर्वलोपेलो

भा॰ प्र॰
१२८

केपि साधुरिति चेन्न। तस्य स्वेच्छाधीनत्वात् सिद्धिमा संख्यानेन न तथा स्वरूपं किंतु स धर्म इति स भासायां यस्य शब्दस्यार्थो लोपो वे
सन्य समासे युक्तिपर भाष्यप्रामाण्येन लोके। न भिधान प्रतीतेः तदा ... मिति। अत एव ... लोक्ते दिति। ... मेनि आ
सस्य विशेषणो नेसर्थे ... नैकत्व संख्येसादे द्विवचनायत्तेनापि समासे प्रायएकत्व संख्येव भासन इत्यर्थः। उत्तए
कवचनान्तेनैव समासान्तत्वात् सैव भासते इत्यर्थः। उत्ताभ्यामा द्विवचनान्तस्य गौ केकवचनान्तेनैव समासेन संख्यानव
गमइत्यर्थः। नोसः उद्देश्य त्वात् द्वित्वादिकमिति वाक्य शेषद्विशेषापत्तेश्च। नमध्यमः कुमार्यागारसिद्धा ...
रूपस्य भाष्यविरोधापत्तेः तथा सति ... एकत्व संख्यान भासते इत्यस्यैव फलितत्वात्। ... त्वे नोत्तर
ग्रासंगत्तेश्च नायः द्वित्वादौ द्विवचनादि तेनैवैकत्वस्य भानमिय संनदिरूढत्वात्। गोरथीमुख्या ... सिद्धान्त विरो
धापत्तेश्च। अत एवैकाणामिति भाष्यं संगच्छते। अत आह भेदेकत्व संख्येति यत्तु केयटादयः वृत्ताव भेदे कत्वसं
ख्योपसर्जनेषु भासते विशेषभानेनास यस्मात् कासते इति प्राहुः। तस्मायमर्थः अभेदेना विभागेन संख्यात्व
सामान्येनेति यावत्। एकत्व संख्यात्वादि संख्या। एकत्वपदस्य संख्योपलक्षकत्वात्। सर्वसंख्याविशेषाणां सस १२८

...त्येतत्सामान्य संख्याह ... भानमिति यावत्। सत्त्वभूतत्वात् संख्यायोगावश्यकत्वेनैकार्थीभावबलात् कारणीभव
पद्य नुप इत्येतद्रूपपादनाव ... स्यानिवाद्भावात् ... संज्ञा ... चुलुम्प धत्वादिति ... धर्मादिः प्रा
मोतीति भाष्यं संगच्छते। किं चान पारीत्यातो निपानि ... प्रतिषेधे थ तिदेश प्रदे ... घट्ट कुटीम
भानं न्याया ... एतेन यत्तु ... दिविस्तर इत्यंत मन्वे ... कौस्तुभोक्तं ... एव संनिरुव
एतेन तद्दृघटितेरत्याघ शक्यतादि संतमथपास्तस्यानिवदिति कार्यातिदेशात् अन्यथा तदानर्थक्य
मेवेति भेदो ... स्तात् नन्वेवं पूर्वत्वेनामाजवधिकत्वविशिष्टं पूर्वत्वेन तज्जो विशिष्टं तत्त्व अत एव तत्रा
नुपूर्वी ... किं तु अतिरिक्तोधर्मस्तस्य चातिदेशः स्तु जय एवेत्यत आह ... गोइति ... मिति। सा च ...
वस्पोते च तस्य ताद्दृशपूर्वत्वस्य लेट्ट तीति। नकार ... त्यर्थः एतेनाधपरं परा पाकौस्तुभोक्तरीत्याः साधा
रणत्वनिवेशेन दूषणं ... प्रसक्तः आख्यातीतेरज्ञानात् नन्वेस ... स्मतेनापप्रसक्तविधिरत आह विशेष
णेति। अज्ञप्तस्याणौ विशेषणत्वेनाश्रयणादित्यर्थः। तथा च पूर्वप्रसक्तौ प्राप्यातत्त्वभावेनाचेः परत्वस्याप्रा

भा०प्र
१२८

स्यासवर्णग्रहणं व्यर्थमिति युक्तमेवेति भावः इदं चात्र सवर्णादेशमभिप्रेत्य वस्तुतोऽत्र तस्यैवाभावेन
णस्य पाठो युक्तः किंत्वनुस्वारस्यैवेति नेतद्वक्ष्याभिप्रायात् नत्वं ततः सवर्णापदोक्तिरित्याह भाष्य इति
प्रत्याख्यानेऽस्वेति अवष्टम्भोऽत्र स्वीकारः स्वरीति क्रलरीत्येदं सिद्धान्ते तु दीर्घो ण्वुवलक्ष्यत्वेनात्र बोध्यः
स्यात् ततैः तेनेव ब्रिग्निढ्रिरिति शंकामपाकरोति तस्य चेति चस्त्वर्थे मतिप्रसवइति तस्मदोषः संयोगादीति
वचनेनेत्यर्थः नाचि शिंरी त्यत्र स्थानिवत्वेनेति कौस्तुभायुक्तरीत्या ततः पूर्वस्मादिति इत्यस्याद्व्यवहितपर
स्य व्यपदेशिवद्भावेन सा च कतत्वमिति घोतो क्रीत्यावात स्य परसवर्णस्य निवत्वेन व्यवधानादित्यर्थः एते
न सवर्णग्रहणसामर्थ्यादन्वविधावपि स्थानिवद्भाव इत्यपास्तं नन्वनुवर्तिके प्रतिपदोक्तग्रणत्वग्रहणोनात्र
निषेध एवात आह यातोचेति तदंशा इत्यर्थः लोत्वांशे तु साऽस्त्येके युक्तं अत एवेत दुक्तिः सफलेति भावः पपाटे
ति अपनुश इइतिशेषः अपदतिस्य मर्धम इस्यनुहत्यागाद्वंवंडनेन सर्वं सन्नाख्यानिकत्वमेव णत्वग्रहणं
मास्त्विति कौस्तुभमतेऽन्तरंगपरिभाषया तद्भाव इति भावः एवं नतत्रण त्वग्रहणप्रत्याख्यानेन परसवर्णस्य

इत्याशिशुंडीतिरूपसिद्धिरितिमंदोक्तमपास्तं ननु कौस्तुभायुक्तरीत्या खंडितत्वेन सवर्णस्यैव लाभोऽ
तत्राह किंचेति दीर्घादिति इदं च जनत्वासिद्धत्वाय ननु तुलोपपस्य तस्य सर्वथा तत्वात् शिनतुही त्यत्र ध्यः इत्रो
पानुस्वारस्थत्वान्निर्जोपत्तेतो प्रागुक्तानि परसवर्णयाः प्राप्त्या जश्त्वं ततस्तस्यासिद्धत्वात् परसवर्णप्रा
प्तिरिति भावः ननु लोऽद्वेष्विसिद्धत्व पमाराणंमतो तत्राभिरैयुतत्राह नयाइति नैव वंडं मत्वा स्यादिति वाच्यं
उक्तोत्तरत्वादिति भावः अनुस्वारः परश्चेति ज्ञापकान्न मुने इति योगविभागाद्वापरसवर्णग्रहणाद्वापूर्वत्रासि
द्धमिति स्यानित्यत्वेन पपूर्वत्वमिति भिदस्तत्र ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात् योगविभागस्याप्रामाणिक
त्वात् परसवर्णग्रहणस्य भावात् स्कत्वमते सवर्णापदस्य वक्ष्यमाणरीत्या चारितार्थ्यादिति दिक् पीति कौस्तु
भमिति तु क्वाचित्कमिति भावः सदृशाइति कर्तव्य इति शेषः एवमग्रेऽपि ननु तस्य क्वाचित्कत्वेऽपि येन विधि
रिति सूत्रभाष्ये पादपदे पादपद इति तल्लक्ष्यस्यैव स्यात् पदत्वस्य वा भावेने ते नाप्रसिद्धिरत आह रितेति आ
ह आहत्येति तत्र वचनाहत्येति अपि शीर्णोपपत्त्युपायकाः ननु पंचमी समासस्य प्रत्याख्याने निपतविषयत्वे वा
नैतस्फलं तस्य किंच सवर्णस्यैव स्तत्वे तेन ग्रहणं पूर्वसवर्णादित्यत आह हरिः न मनीति मक्रियाकसैवातत्याह इत्यर्थ

भा॰प्र॰
१३०

त्वादिति षष्ठीसमासेन मात्रस्यानिवृद्धावप्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः। पदसंज्ञायां स्थानिवद्भावस्तु न। अपूर्ववि
धित्वात्। सा च पिपठिषतीति पक्षे न पदान्तेति निषेधात्। अनुनासिके पदान्तविधौ नेति निषेधान्न। सिद्धान्ते तदस
हत्तेः। एतेन पूर्वत्रासिद्धीयेनेन वृत्तस्यानित्यत्वादिध्याय नैवीरणीपस्वी कृतसमस्तभी समासपरभाष्यमो
मारोपनन्तेनपदान्तविध्यन्यविधेर्नेहणावतपदान्तान्यजशोः क्लथ्यदेनग्रहणावच्चपदान्तान्यसवर्णस्येव सव
र्णेपदे न ग्रहणमिति पादुसतीत्येवलक्ष्यं समभिधाने। तदभावे तु विंत्यफलेसवर्णग्रहणामित्युक्तिः। त्रिपाद्या
असिद्धत्वे लक्ष्यानिवृत्त्याग्रहणानिषेधो येन पादुसतीत्यादिलक्ष्याणां गतिरन्यथासिद्धेरिति भेदो त्रिपाद्यापा
ला। उक्तेषु तेन तदानिषेधानत्वाद्युः। शिंटीत्यस्याप्यङ्गात्यापत्तेऽश्च। सवर्णग्रहणे न एवं चासिद्धीयेनेत्यस्यानि
त्यत्वेन निर्वाहस्तु समापि समरु इति दिक्। ननु अनुनासिकविधेः कथं सवर्णविधित्वमत आह [illegible] चेति। इवर्णेति र
नुपदमेव स्फुटीभविष्यतीति। [illegible]। परो नित्यमसवर्णेति। अनुस्वारस्य यया तु तेरु सन्नादेशे दरेत्यादिं तस्मन्नेव ह
मुस्तादिष्वाह वृत्तिः सत्तमन्तपाठस्तु भाष्ये दूषित एवं तदाहाम्नेत्वेति। उच्चारितादावित्यर्थे ह्युत्पत्तीति पूर्वान्वयि। प्रतीयते इति।
वेदभाष्यतोऽप्येवं। एवं च सहस्र सह इति सः। संज्ञाविधौ संमिल्यमो जेनस्य। मलंतुहसनुस्ताररोगेति भावः। इदं चानुक

रणं। अतो वकथमस्य प्रयोग इति नसंकं [illegible] दमरति। अत एव वृहलं छंदसीति सूत्रे ऋत्वं। अन्यथा स्वतन्त्रधातु
नामिष्यत्वात्तक्रियुन्यांसंगतिः। उपधादिलोपार्थं तस्यावश्यकत्वमिति तत्वं। वर्णपदेनान्यार्थं तस्यावश्यकत्व
मिति तत्वं। वर्णपदेनान्यार्थं तस्यावश्यकत्वमिति ध्वनितं। ननु समरसामासापात्स्वतन्त्रधातोरेव वाहुलकात् सि
नि पुरोदाशादिवत् सर्वं लोपे लोकेपि साधुरिति चेन्न। तत्पक्षे सगिधरित्यस्यासिद्धिमासंकध्यनेत तद्घसेरुपं कि
न्तु सघेरिति समासाधावद्धांदसावर्णलोपो वेत्यन्यसमाध्युक्तिपरभाष्यमात्रापेन लोके नभिधानमतीतेः। त
दाहस्पर्धमिति। अत एव बाहुलोकेत्विति। मिति। प्रासस्याविशेषणत्वेनेत्यर्थः। नन्वेकत्वसंख्येत्यादेर्द्विवचनाद्यन्तेना
पि समासेनापरेकत्वे तैस्मैव भावितर इत्यर्थः। उत एकवचनान्ते तैवसमासात्तस्येव प्राप्तेभासत इत्यर्थः। उतान्यक
दिवदेत्यवर्गिके कवचनान्तेनैव समासेन संख्यानेव गमरु इत्यर्थः। ततः उरक्षरत्वात् द्वितादिकमिति वाक्यशेषवि
रोधापत्तेश्च। न मध्यमः कुमार्योरगारमित्यादिरुद्रुदेतस्य नेस्य भाष्यविरोधापत्तेः। तथ्याप्तति क्वचिदेकत्वसंख्या
न भासते दम्सैव फलितत्वात् ऋष्यवेनोत्तर गन्ध्या ते भ्यनाद्यः। द्विवचनादि तत्रैकत्वस्य मानाभिस्त्यपेतेवि
हद्रुत्वात्। गौणीमुख्या वेति सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च। अत एवैकांगमिति भाष्यसंगच्छते। अतेत्राहाभेदैकत्वं संख्येति।

भा॰प॰
१३१

यत्तु केवलाद्द्वयः इत्यादि भेदैकत्वसंख्योपसर्जने बुभासते विशेषभाने तात्पर्यमाह कास्त्वे इति प्राञ्चः
तस्यायमर्थः अभेदेनाविभागेन संख्यात्वसामान्येनेति यावत् एकत्वसंख्यातदादिसंख्या एकत्वपदं सर्वे
संख्योपलक्षकं वा सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपेण सामान्यसंख्यारूपेण भानेमिति यावत् सत्वम
तत्वात् संख्यायोगावश्यकत्वेनैकार्थीभावस्वजातकारणीभूतपथ्युपस्थापकपदज्ञानाभावाद्विशेषसंख्या
भानाभावेन च तथैव भानं मधुनि सर्वरसानां सत्वेन भानवत् यद्वा पारिभाषिकविशेषसंख्यासामान्यमभेदैक
त्वसंख्या अत्र पक्षे संख्यात्वेन सामान्यभासते न तु विशेषा इति एवं तो विशेषः संख्या वृद्धा जसर्थश्चेति प
क्षे द्वयेवाः अत एव तत्र राज्ञोः राज्ञ इति जिज्ञासा विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमादित्या
हुः तत्रेतं यावो धानमनुभवात् द्वेकस्य संख्यात्वाभिचारेण तदंशेन संभवात् विशेषजिज्ञासायाः स्वारसिकत्वा
भावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च अत एवाभेदैकत्वसंख्येति व्यवहारो भासता इति चेन्नास्ति तेन रूपेण संख्या
भानस्यान्यत्रादृष्टत्वात् अह संख्यत्वेति सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चाभानमित्यर्थः एतेन द्वित्वसंख्या
विशेषानभवनीत्यस्यैव समर्थसूत्रभाष्ये उद्योते रूपमाश्रित्य तद्दूषितं इत्यपास्तम् तथा च विशेषाधन

गतिरभेदैकत्वसंख्यापदेनोच्यते भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य सामान्यस्य चाभानमिति तदर्थः ए
जसंबंधी पुरुषः सत्येव बोधः राजत्वेन च राजा एकोऽनेको वा इदं चोपसर्जनार्थे संख्याबोधकशब्दाभावे
तत्सत्वे तु भवत्येव तेन द्विपुत्रो दोषः एवं भासजातो पुत्रस्तु न रत्नादौ शाहशक्तिस्वाभाव्येन भासत्वादिनाद्य
स्तु तदेकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधः अत एव द्वित्वादिकमिति मलसंगतिरित्यत्र विस्तरः तदाह विग्रह
इत्यादि समर्थसूत्रभाष्ये यथाश्रुतमजोक्तानुपपत्तेः भाष्ये उक्तः तदर्थस्य तत्र सत्वात् तत्रैव नवमत्र भवो
रणापाह संख्येति इदमेवद्ध्वनयितुं समर्थसूत्रे भाष्ये सामान्याभिप्रायमिति अत्र भाष्ये स्वार्थसिद्धया भावः तथा
च हि पततः हेत्वाविवक्षादिलभ्यमिदं न तत् प्रत्येकमित्यादिग्रहणमिदं तामिति भाष्यस्य तामिति जनया
दंशे संवादोऽपि न तु हेतोहत्वाद्यशोरिति बोध्यं पर तु तस्य भाष्यस्य करदेशयुक्ति तेनासाधकत्वादिदमयुक्तमेव त
दध्वनयन् तत्पौक्तिकं मूलहृदि इमारं यु चोत अत्र पदस्यौकत्वेनैकत्वसंख्या तादृशभाष्योक्ति त्ववेत्य
र्थः पत्वन्यर्थसंज्ञाविधानाद सोपप्रक्ष इति केचन तत्र तथा सति घि पद सप्तम्यन्तेपत्रे स्यादो संबोधन
नु यो निनं प्रतियोग्यसम्सैव प्रतीते श्रुत्यन्नेन यावदनावेक्षहयमहस्य संज्ञापते तस्मान्महासंज्ञाकरणमा

भा॰प्र॰
१३९

चा मनुरोधेन॰ अत एव गर्गादंडनन्यायेन सहस्र हरणं प्रत्याख्यातं भाष्ये ननु तथा तद्दत्त इत्थं नयन्नाह स्या
न्ततारतौति च हुव्रीहि गणतस्य बहुवचनेनीत स्याने कहल् विशेषणत्वं मन्तीयते प्रत्येकसंज्ञावादिनात्पले
क्षणत्वं वाच्यं॰ तस्य न तत्वे संभवति तत्वस्यात्मापत्वात् इति भावः एतेन सिद्धांते इवाज्ञाप्य नंतरा इत्यस्य हेतु
त्वेन तदविशेषइति मंदोक्तमपास्तमन्न्येवगर्गादंडन्यायाश्रयणस्य भाष्यविरोधात् पत्तिरत उपलक्षणत्व
मे वेष्टमन्तं श्राह फलाभावेन चेति॰ तत्रैव संयोगसंज्ञासूत्रे एव ध्वनितत्वे चेति॰ सहस्रहरणाभावे प्रत्येकापत्तौ नि
र्माद्यादिसादिदोषप्रसंगाधावकं नन्वेनेत्यर्थः यदि तत्पक्षस्य फलं स्यात्तदा तद्दुक्तं स्यात्तत स्मात्तदभाव एवेति भावः
यद्यंतपदस्य फलान्तरं स्यात्तर्हि तत्सामर्थ्येनोक्तार्थोक्तिर्युक्ता स्यान्तेस्यतदाहातेति एवं व्याचष्टेमाह ..त्विति॰ फलां
तरइति॰ अंत्रलग्नहरणस्येति शेषः तस्य वेष्टनांतरं तदुभयवर्णाभिनिवेशान्नाग्नहरइत्यर्थः एतेनोक्तभाष्यं संयोग
पदं लुप्तषष्ठीकं द्विवचनांतमित्यर्थमात्रपरं तन्कुर्वतः सूत्रकृतोपि इदमेवेष्टं फलं त्वेत्तिसिद्धइत्यत्र सकारनिर्देशात्
मूलोक्तं तु न युक्तं मुख्यां तत्वस्याभयत्रामावादिति मानाशंकानुयापि मंदोक्तिरपास्ता॰ नैव मिस्यादिशवानो
विग्नहस्य परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनस्य चासंगत्यापत्तेः यथोक्तं मुनीनां प्रमाणेप नाफलांतरमायाः गत्यापकसो

नपरस्य गोशब्दात्तांगीकारात्तन्त्रोक्तिरिति चइति द्विसकारकोनिर्देश इति भाष्यविरोधापत्तेश्च॰ अत एव तद्भाष्यस्या
न्याशापकत्वाच्चेत्॰ लोपश्चेत्यत्रोत्तिमसत्तपात् तद्भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक्॰ माक्तिपामप्रकाशे भयोक्तिं स्वंडयितुं फलां
तरसंभावनां च बोधयन्ननुवदति वात्वेति॰ संयोगसंज्ञासूत्रस्य भाष्ये त्वेकदेशयुक्तिः सहपसूत्रभाष्यविरोधादि
ति तत्भावः स्तादिति॰ अन्यथावैयर्थ्यस्य ष्टमेव॰ तादशेति॰ सिद्धांतासिद्धे तदर्थोक्तांतलक्षणाभावादित्यर्थः यद्यपि
सहपसूत्रेण पचकसर्वे भ्याविभक्तादेकशेषइति पक्षेत्यपोतिहतौहश्चसससइति प्रसज्येत तेन्याशंक्यस्संयोगांत
लोपेन सिद्धमिति भाष्ये स्य लेलक्ष्यमुक्तं कैयटस्तु चिंत्य एव॰ सपद्बेवेदं प्रकाशेन तथाप्येकदेशयुक्तिं त्वेन तेषामलक्ष्य
त्वमिति तत्वैव सस्य सिद्धमिति भावः अतएवेति॰ अंत शब्दस्योक्तानर्थकत्वादेव त्यर्थः उक्तमिति॰ अन्यथालुप्तनिर्दिष्टः
शकार इति चदेतदिति भावः अपकृष्यतीति॰ अयं चेमत्रसमस्तोपि संयोगांतेति सूत्रोक्तिकालेः पूर्वस्यापूर्वत्रपाठि
तेनोत्तरत्रोपकारवदुत्तरत्रपठितेन पूर्वत्राप्युपकार इति सूचनायैवाक्यभेदबोधनाय च पूर्वत्राकरणेनेनतेवै
वरकरणानादोषात्॰ अत एव गोरवस्याद्दोषत्वात् अत एव झलिसिजलइति नासूत्रि॰ तथात्वातिसंभप्यते नव्यवा
येहर्वंत्रानन्वयापत्ते रितिभावः तदाह तत्त्वेति॰ अपष्टाप्ति॰ उत्तरत्रपवसतत्वादिति भावः अपिकृतारवाक्यस्य

लीत्वस्य समुच्चायकः क्वाचित्कत्वे मानमाह उक्तेरेति नातीति यणीति भाष्ये वैयर्थे नेति। एतेन हलंत्यमितिलो
पाज्ञापकं भाष्यमिति तत्तदध्वनितत्वमिति भेदो क्रममपास्तं कैयटविरोधात् उपदेशे इत्संज्ञांगीकारे ऽनेकान्तत्वा
भावेनेष्टासिद्ध्यात द्वैयर्थ्यापत्त्याऽऽदौनदभावेन सर्वादेशत्वेपि स्थानिवत्त्वेन न विभक्ताविति निषेधाच्च। अनि
त्यत्वेपीष्टस्थले ऽप्रवृत्तौ सूत्रानर्थक्यापत्तेश्चावानुबंधकृतमनेकान्तत्वमिति निषेधापत्तेश्चेत्यादिकं कौस्तु
भादुक्तमस्मां गंसं ध्वनयितुं तद्दृद्धीत्याऽऽदौ सूत्राशयमाहतत्रेति। अधिनित्यत्वे इत्यर्थः तदुपपादयति। कं इ
ति। वाकारसंस्कारपक्षे इति भावः ननु पाठकृतपरत्वेन परत्वाबाधित्वाज्गुणोनेष्टसिद्धिरेवात आह लक्ष्ये इति। एव
चोभयोस्तुल्यत्वेन मिथः प्रतिबंधाद्युगपदभावे पाक्षिको परस्मादिति भावः यद्वेष्टानुरोधेन लक्ष्यगतपरत्वमेवा
श्रीयतेन तदिति सर्वथा ऽस्माद्विभावस्तदहमासदिति। आसिद्दिति। अंतरंगपरिभाषयेत्यर्थः व्यावेयनेत
इति। तथा चांतरंगत्वात् गुणोन्यदिमानित्यातेहितयागुणाप्रवृत्त्या प्रागुक्तरीत्या क्रमेणादेशासंगतिरिति भावः
नेन्वत्र परिभाषांतरविषयत्वेन निषेधस्तु वाच्य इति कथं तेन तदनित्यत्वसिद्धिरत आह अंतरंगमिति अतएवासिद्ध
परिभाषयेति मानगुक्तिः उपधादितेमेतत् नन्वेवमपि लक्ष्यगतपरत्वस्य विप्रतिषेधसूत्रेऽग्रहणात्तस्याचंपो

तिसूत्रभाष्ये ध्वनितयातस्यानियामकत्वेन शास्त्रीयपरत्वस्याभावेन पाठकृतपरत्वेन
गुणोनिर्देशोपपत्तिरित आह वस्तुतइति। परिभाषांतरत्वेनास्तवः एवं च तथाकौस्तुभादिग्रंथाश्चिंत्या ए
वेति भावः इदं नाजानंतर्ये इतिवचनं तदीति। आकृ वहणां हीत्यर्थः तरंगत्वादिति। क्रियायाः साध्यत्वस्या
प्रतीत्यापूर्वत्वे साकांक्षानो कांक्षा नैयत्यत्वेन तद्बोधकप्रत्ययो ऽस्तेनंतरंगाकृत्स्वार्थघातकत्वेन साकांक्षत्वपा
धातोरुपसर्गयोगः ततः शिवशश इत्यस्य समुदायनियोगात्तद्गणस्यांतरंगत्वमिति संप्रसारणाभावेति सूत्रभाष्यात्स्या
तदुपसर्गकार्यस्यापि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनैवांतरंगत्वादित्यर्थः एतेन पंचमांतरंगत्वस्याभावेन दर्षि
त्वमित्यपास्तं नन्वेकैकमित्युक्त्याऽनेनास्य ज्ञो कृन्यापसिद्धार्थज्ञापकता व्याविहत्या अन्यथैतदानर्थ
क्यमेव एवं च ज्ञातवहिरंगविषयत्वेतस्याः फलितमिति युगपत्प्राप्तौ निषेधाविषयत्वेनतत् ध्वनयन्नाह अ
सा इति। नाजानंतर्य इत्यस्याइत्यर्थः एवं चोक्तज्ञापकेन सर्वथा तदभावशंकानकार्येति भावः यदितु उक्ते ज्ञाप
केनांगपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते तदैषानिष्फलेति स्यात्तस्मन्मन्येवाशाहृतिरेकीयत्वे एव विकल्पा
गीकारादिति भावः प्रकारइति। अन्यथा मुनेरस्याग्नेकस्यनाप्रतिरेपीति भावः उक्तार्थमेव द्रढयति भाष्येति।

भा.प्र.
१३४

आदिनायत्तावद्व्यात्ययाद्यादिसंग्रहः इति हैमो । सर्वे । आरंभप्रत्याख्यानरूपं दृष्य मारणाद्दूषणसं
गत्येमाचामाशयमाह संयोगी तेति । तस्यैव सर्वत्र संभवादिति भावः । न भाष्येति । स्त्रजिष्ठ इत्यादौ क्विन्लु
क्षि लोपापवादत्वेन प्रवृत्त्यानतः प्रागादि लोपस्य जातिपक्षाश्रयणेन वारणमपास्य सम्भवोपेक्षार्जितिस्त्र
त्रेमपाजनखंडनावसरे भाष्यकृतो रीकृतत्वस्यैव कल्प्यात्वमेः । अन्यथा विन्लुकोवहिरंगासिद्धत्वपात्ना
वास्तवतद्धारणसंभवात् । ईदृशरीत्या तत्वाप्यभाष्यकाप्यनाश्रयणाच्चेतत्राग्रहस्यातिरेकुः । प्रतिपदि
कादितस्य योन्यः । तेन सुवृत्तव्याहृतिः सम्मततयेति प्रतिपादितेचेतन्नेपदांतस्यैतेपरत्वाचेति द्विकं
अभ्युपेत्याप्याहकिंच अपिरक्तोपादिसमुच्चायकः वहिरंगइति । तथाचतद्दृष्टान्तयोरनसिद्धत्वेनोत्यप
क्षेसदुवीरइति पक्षेत्रयेपीत्यादिहरहितत्वमित्यंतामकृलोकिरयुक्तेति भावः । एतेनैवं मतिव्याख्यमूल
ग्रंथविरोधइति मंदोक्तमपास्तम् । तद्दनुखंडयितुमेवमहतीत्वात् । पक्षत्रयेपीत्याद्युदाहृतामित्यंत
ग्रंथस्येतद्व्याख्यितवां भावाद्यावातयोरित्यादितोषांतरदातुमुल्लहतोपि नयेछत्वाद्विः । अतएवैतत्पट
चोरित्यतं तनुलोपेवांतत्वस्यत्याच्चेवाधः तदभावेतुकाव्येद्रातवांतयोरित्स युक्तमतआहकाव्यइत्यादि

कृत इति । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । अतस्य इति । श्चुत्वेइत्यर्थः । कुतत्वमित्यस्यानुषंगः
वलोपमिति । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वाग्नाः प्रत्ययनिमित्तकलोपमित्यर्थः । दर्वीरिति । तस्याचतेनलिङ्कोसंपासंग
तिरिति भावः । ननुशास्त्रेऽलोपादेः स्थानिवत्वेन विरूपत्वे दोषाभावेन वातयोरित्यस्यानुषंगोऽसंभवीत्यत आह एकाच्येति ॥
एतेनकाव्यश्वसंभवे पिशास्त्रेऽसंभव इति खंडनकारोक्तमपास्तम् । नन्वेवमपिमदुक्तेरूपसिद्धिरेवातआहएव
चेति । वलोपप्रसंगेचेत्यर्थः । उदाहरणं च मितिः ॥ कावृत्तिशेषः च्यत्यन्तवयौघपाकेषुचिररतीयपदोतऽपस्य चमोहिवे
तिभावः । एतेनकाव्यश्चसंयोगांतलोपेवदंतांशचामते [illegible] ऊठापत्तिरयुक्ता । तस्यासिद्धत्वेनाठोऽभावादितिरत्नाक
रोक्तमपास्तम् । मूलोक्तचोऽनभिधानसमुच्चायकः । तेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य जागरूकत्वेन क्कौ विधिमित्यस्या
वश्यकत्वेन चांतरंगत्वात्संयोगांतलोपं चासंगतिं क्कौ लुप्तमित्यनयोरूठापत्तिं च वदन्मंदस्तु सुमंद एवेति
भावः । ननु । लोपोव्योरित्यनेन नन्त । यत्तुमान्याः स्वलपकर्षेण प्रत्याख्यानानुरोधेन वार्त्तिके यणपदमस्त्र
परं । एवं च पदत्रये संयोगांतलोपोनं । एवं न सूचितोयमर्थः गिरिवेडित्युचितमिति तु परसंतोषमात्रं । उप
रथंपस्य तदुपमर्दनार्थमेवमवचनात् ॥ एवं चापपयोर्मुख्यपदत्वात्तदनुरोधेनात्वंमयोर्व्यवस्थानत्वया

८
१३५

नुरोधेन पूर्वयोर्व्यवस्था। अंतरंगत्वादीनामनेकत्वात्॥ एतेन चरमोक्तत्वाच्चरमपक्षस्यैव प्राबल्यमित्य
पास्तम्॥ मानांतरसिद्धप्राबल्यकस्यैव प्रायश्चरमोपन्यासः। लाघवेन मुनिसंमतत्वाच्च अत्र मध्य
मपक्षस्य प्राबल्यसिद्धिः। अपास्त्रे इत्युक्तप्रायं प्राक्। एवं चानेकपक्षानुरोधमात्रमेव॥ एतेनोक्तयुक्त्याऽ
तमेवोचितं कल्पे संबहिरंगमिति रीत्यामलोपसौलभ्यादित्यपास्तं युक्तितो व्यात्मम ध्यपक्षस्यैवोक्तरी
त्याप्राबल्येन तद्वैयर्थ्यापत्तेः पूर्वमित्याश्रयणाच्च। अन्तरा वनवाड्मल इत्यत्र पूर्ववचनाभावबोधक
तुमुले रवोनोत्तरत्वेत्याहुः। तन्नाचाम्नुरोधेन उचितपदस्वारस्यापत्तेः। अमोमाक्षित्यभाष्यकैय्यटविरो
धा

८

पत्तेश्च तत्त्वेन पत्रालस्येति। अंशपक्षे तत्ता रीत्या सुलभ एवेति नो द्वे स्वक्तस्य तदालस्येवेति। अन्यथे
ति। शेषपूरणं नाव्याख्याने इत्यर्थः। एतेन मूले रीत्या फलभेदमाशंक्योत्तरमुनिप्रमाणक फलभेदस्यावश्यं
गीकार्यत्वान्न दोष इति रत्नाकरोक्तं तदत्र किं तत्त्वमिति चिंत्यमेतदिति प्रकाशोक्तेर्गिरिवेत्यत्र स्वपक्षल
भेदांगीकारे गापक्षांशानेकरूप्यमिति पूर्वं पूर्वमिति कुशाश्रयणं निर्मूलमिति खंडनकारोक्तं चापास्तमि
ति भावः। [illegible] परति। इत्यर्थक दिक्शब्द [illegible] चितार्थ इत्यर्थः। आदिलोपेति। लोपद्वयविषयकतयेत्यर्थः। पद
पितस्पदो पदस्थोक्तेः स्थानिवद्भावेन संयोगादिलोपः सुपि हर इति न तत्रास्यो संयोगस्तथापित्तदनाश्रय
सप्तोऽस्योपयोग एवं परांतत्वे संयोगस्यादिभूत पोस्के लोपो नेति तदर्थः। एकवसंयोगांतलोपस्यैवाप्र
निषेध इत्यभिप्रेत्योक्तो दृष्टो बो भाष्या विहद्वइति विषयकस्यातिसर्वथा अप्रमिति मायेन तस्यैवेत्यर्थः। अत्र
र एवेति। तस्यैव प्रत्याख्यानादेवेत्यर्थः। [illegible] तत्रे। इदमेवाभिप्रेत्य मूले संयोगांतलोपपग्रणः प्रतिबोध इत्यु
क्तमः। एतेन तथात्वस्य तत्स्य प्रत्येकं पयोद्देशकार्यकालापक्षभेदेन प्रत्याख्यानप्रकारद्वयवार्तिकाभि
मतमिति कैवलघुक्तमपास्तमः। एवं मादिलोपविषयकस्य प्रत्याख्यानमुभयविषयके तथा। स्मारध्व

भा·प्र·
१३५

त्वंअरस्यार्थस्य मूलव्यंजितत्वं च व्यंजनपितृत्वं तदुक्तिप्रमाणापितृत्वं च हस्तेत्यं तेनानूघप्रस्तुतमाहवह्निरंगेति· पू
र्वतोऽत्र वैलक्षण्यापातः एवं चेदं प्रत्याख्यानमुभयविषयकमिति भाव· स्यारस्येन चेति। अन्यथाऽतरंगोलोप
अंतरंगलक्षणत्वादित्येवताभ्यामुक्तेस्यादिति भावः ईदृशानामिति· लोपदूपविषयाकृत्रिमयत्नपुता
नामित्यर्थः एवं च तथा रथ्यस्य तस्य यथासंख्येन पैत्या रख्यानप्रतीत्या· आद्यपक्षद्वये तदंगासावयित्· तीयपक्ष
दुराशयात तत्प्रात· दृष्टिपत्वस्मात्कानकार्या· तेषामुक्तरीत्याऽप्रमितत्वेनानानभिधानस्यैवोचितत्वात्· एतेना
कृत्रिमयत्नोलोपाभावार्थमाद्यं· मध्यानुरोधात् स्तौ पतु दप्यत्रेत्यादिविषयमिति प्रकाशोक्तिश्चिंत्येति भावः
दत्तुतत्तु-नीयपक्षेतत्स्यादिति कथं वायुक्तम् अभ्युपगत्तुमाकृशाराणादर्शितमिति ध्वनयन्नाह· तत्तुतदति·
विनर्जनीयेति· स्वरवसानयोरितिसूत्रे त्यर्थः रोपितमिति· दूषितमायमित्यर्थः युक्तिमिल्येनेतदूषणास्यात्राप
संभवादिति भावः स्फुटीभविष्यति चैतदग्रे· एवं च तदर्थं प्राचां मूलकृतस्य च कृतोविफलएवेति दूषयति वा दृष्टे
त्वउचितत्तदाहालमिति· वैयर्थ्यं परिहरति· संभवेति· तदुक्तिरिति· लोपविकल्पोक्तिरित्यर्थः पक्षे ऊष्मेयद्धि
त्वेइत्यादितदुक्तिरिति संतमनूघतेत्र· आशयानवबोधात्· तथाहि उभयाद्धित्वे एकं दं द्वयं· एकसवरपु

नद्धित्वे द्वित्वं द्वयमेकसंद्धित्वं च ४ अनंतरं द्वित्वे एकधं द्विपमेकसंद्धितं च ६ एकद्वमेकयमेकसंद्धितं च ८
अनुभयद्धित्वे एकधमेकयं द्वित्वमिति नवप्रभित्ति हि स्वप्रक्रियामादाय नवरूपाशि तेहता नि· एवं चैकधमे
कत्वमित्यस्याधिक्यस्य दोषः एकस्याप्यक्षरस्य द्वित्वाभावात्· एवं च मूल्येक्ता द्वित्वानामानंत्यापत्तिरयुक्तेति
मंदनोक्तं तेन त्रैधुस्य वाधलग्नस्याति न्यापापि तत्वापत्तेः पुनर्द्वित्वे द्वादशमितिवत्त्रियमित्योचित्याच्च· अन्य
थाभयोः पुनर्द्वित्वे इति व्याख्येयग्रंथविरोधापत्तेश्च· तेषां तथा शाप्राभावाच्च· तथाहि· एवमुक्तप्रक्रियया सि
दद्दथमध्यद जोपपुतमुदाहृतिः मधुपेति· अत्र लोपाभावपक्षे धपुते द्विदकारकमपि· यदा तु सर्वत्रेति सर्वत्र द्वि
त्वनिषेधस्तदा धकारस्य कारोभयेऽस्मादृक्रूपाणां त्रिलामकोलानुपूर्वीस्त्रसिद्धतघाय एकधमेकपं १ ए
कधं द्विपं २ एकधं त्रिपं ३ द्विधमेकपं ४ द्विधं द्विपं ५ द्विधं त्रिपं ६ त्रिधमेकपं ७ त्रिधं द्विपं ८ त्रिधं त्रिपमिति प्र
काराः तेन एवं च कपंत्वया· अथात तद्यथा वर्णितस्त्वदुक्तत्युपपत्तिरपित्यादृशो नैवकार्या· किंच साद्वा
भीयोभ्यां नवतोपपादने विसर्गद्वित्वाभावाभ्यां प्रष्ठादर्शत्वोपपत्तिरित्यासत्ता तावदेत पत्तु एकः पूर्वपरयोरित्यत्रे
धानादीनां यथा सकृदनुष्ठानं तथा गुणादीनामेकस्मिन्प्रयोगेऽनुष्ठानस्मात्· तथा च प्रतिपुरुषमेकर

भाप्र॰
१३७

वसुशाहुः स्यात्तत्रान्येऽपशाहुः स्युरित्याशं कयाज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टांतेन प्रतिपद्यो गंगाप्रवृत्तिरिति सिद्धं तो
त्तराल्लक्ष्ये लक्षणस्येति भावः धर्मस्य भावेन मूलोक्तिश्चिंत्येति स्वदनुरुद्धं दृष्टिप्रम तयः तद्वाप्याज्ञानेनिवंधनेऽपि
ति ध्वनपत्राहतत्वे हीति॰ एकः दृष्टेवेति तत्राप्यपेतत एकेति एकशेषनिर्दिष्टादिवेति भावः वाधादिति॰ संभवतित्या
त्वे वाक्यभेदस्यात्म्याप्यवात् कदाचित्स्यात्तु वाक्यभेदे विप्रसेकान्यथाभिप्रायेणोपपत्तिः एवं च विधेयविशेषणा
नादविवक्षावीजासत्त्वात्कत्वविवक्षितं एव मन्त्रे यौति भावः तदाहैकत्वेति॰ अपिः संभावनायां हृदृति इत
रेतरद्वंद्वे सहितयोर्द्वयोरुद्दिश्यमानत्वस्य वाक्यभेदकस्य हस्तवायोधेन विशिष्टस्याभिज्ञातिप्रावसमुदाये हेतुरूपं॰ तेन
न समुदाय एकवाक्यगतिः तथौचैकवाक्यतयैवान्वयः स्यात् एकवाक्योरिति॰ एकत्वेति॰ ननु द्वाभ्यामुभौभ्यामसति
वदनेकः तत्र गमकस्यस्याभिमेदस्तु वकस्य सत्वेपि अत्र तदभावात् अग्नीषोमाभ्यामित्यादौ द्वंद्वोत्तरचतुर्थ्या विशि
ष्टैकप्रदेयाने हृपितेकदेवतात्वबोधनवदत्रैद्वंद्वोत्तरषष्ठ्या एकविधेयान्वितत्वविशिष्ट निरुक्तस्या निर्वोध.
नेनात्रादेशद्वयाप्राप्तेरिति भावः ॥ किंतमित्यस्यावश्यकमितीति नेनान्वयः सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्य स्पष्ट
तयोऽजपतिवध्येति॰ स्वविषये आधानसंस्कारेऽत्र तएवं तत्र सहत्वमवर्तकत्वादेवं व्यापारादिति॰ तस्य च प्रतिपुरु

षमेकवाक्यतया सहदेव बोधकत्वात्सवर्णकत्वादेवेति शेषः तदाहात्तंस्तुतेतिवायुरिति॰ पुरुषैक्येपी
ति भावः स्यादिति संभावनायां॰ लक्ष्यैक्येपि संभावितो वाक्यभेदइतिभावः तत्र वाक्यार्थत्रयप्रश्नेत्रादिना
द्वितीयपरिग्रहः च तत्त्वर्थ्यं सिद्धं तित नमित्यस्य प्रयोग इतीत्यनेनान्वयः स्वाभावे पापजनकं नित्यं यथावा
स्नगाहिं स्यादि॰ तद्बोधकं न ब्राह्मणं हन्यादित्यादिवाक्यरागादिमात्रविषयं॰ नैमित्तिकं हतरागमनप्रत्युत्या
नं॰ तद्बोधकं पूर्ववयाः ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति वाक्यं॰ काम्यं ज्योतिष्टोमादिप्रसिद्धं॰ तत्र नित्यानां पापवर्जी
वंतदुष्पाधिकारसत्वादकरणे प्रत्यवायापत्तिः नैमित्तिकानामपि निमित्तावगमानंतराद्वर्ध्वं प्रमाणामु
कामेतिपूर्वः स्यविरस्यापत्तिः प्रत्युत्थानाभिवादनाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इति दोषोपलंभाद्याहतिः काम्यपु
अपि कामनाभावे त्याग द्वितीयेवीर्णा कामनाम्नि विधायां पुत्रकामनाभाद्व्यापुनः पुनः प्रहर्त्ति॰ तेदैनं दृद्विनिधी
पाहपयानि त्येत्यादि॰ निल्यप्रत्यवायपरिहारः काम्यफलं नैमित्तिके तु भयाभितिभावः तत्तद्विषयकेतिग
वेतत् ब्राह्मणपूर्ववयस्कवसंतविषयकेत्यर्थः प्रत्यवायेति॰ अर्थेवावायप्रातःप्रेशाद्वप्रयोगेनाप्रभावितवाद
तिश्रुत्या स्वाभावेन दर्थक्राम्हाधुशाद्वप्रयोगे पापबोधनादिति भावः नित्यस्य सत्वप्रितिः न तु न त्वेन तद्बोधकाभा

भा॰ प्र॰
१२८

वादितिभावः नैमित्तिकत्वं तत्त्वबोधनार्थितया स्पष्टमेवेति तदुपेक्ष्य काम्यत्वमाह एक इति अनेनप्रयुक्ति
लोपुवादर्थं बोधायसर्वशास्त्रस्मात्मे एवप्रयोगेशास्त्रेणानियमितेफलसंबंधबोधनं दर्शपूर्णमासप्रयोरिव
एतेनैकस्यैवपुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरित्युक्तभाष्यतात्पर्यमित्यपास्तमसम्यक्त्वात् एतए
कोपप्रयोगोधायशिक्षाद्युक्तेमार्गेणप्रयुक्तश्चेत् कामधुग्भवतिति किं वक्तव्यं सर्वेषामिति फलसंबंधबोधनेतात्प
र्येणासर्वेषां तथाप्रयोगः कार्यइति बोधनात् एवं च व्यवहारे प्रयुक्तानां शब्दानां सर्वेषां शास्त्रविषयत्वाच्चि
तोशास्त्रान्वितइत्यनेनतत्सम्यग्ज्ञानपूर्वकप्रयोगेधर्मःसूचितः एवं चनित्यादिद्व्यैलेतथाहप्रथमेनप्रयोगेवि
धेरन्वितयस्तूपत्वेनेच्छसिद्धिरेलेदाहृतत्वादिति एवमितिउक्तप्रकारेणेत्यर्थः एवंचेतिपाठे उक्तसिद्धान्तेचेत्यर्थः
नैमित्तिकत्वेत्वार्थसं [illegible] माजन्मत्वमिति पृथक् नोक्तं गुणविध्वंशेति तन्नेदक्ष्यविषयापप्रतवा
क्यइत्यादिः एवं प्रागपि संस्कारत्वमिति आधानादिवत्फलाश्रवणात् एवं चाहृतौ मानाभावइति
भावः तत्फलितमाह एवं चेति गुणविध्वंशस्य प्रयुक्तलक्ष्यसंस्कारकत्वे चेत्यर्थः नाहृत्तिरितिपूर्वपरभेदज्ञेति
भावः अतएवैकलक्ष्यशास्त्रस्य पुनः पुनर्नप्रवृत्तिः एतन्मूलकमेवप्रयत्नेलक्ष्येलक्षणस्य सकृदेव

प्रवृत्तिरितिसंगनाहक वाक्याद्वाक्ष्यसंस्कारकवाक्योपपन्नवइतिचतदाहैवं चेति पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुक्तानन्तरतात्पर्य
कत्वेचेत्यर्थः स्पष्टमेवेति एकपदद्विपयकपूर्वपक्षसिद्धान्तावसरेऽन्यायः संस्कारकविधिविषयेसिद्धान्तितोन
नुत्रितपविध्वंशे इति स्पष्टमेवेत्यर्थः एवं च खंडनकृदाद्युक्तिरयुक्तेवेतिभावः तदयुक्तत्वेबीजंतरमप्याहतस्मप्रसा
द्गाणेत्वेतिनावतापिपाणिकेष्टसिद्ध्याद्युपपत्तिरखंडपत्ति एवं चेति लोपस्यवैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः शास्त्रगामि
विषयत्वं चपरिनिष्ठितत्वं चमितिभावः खंडनकृदाद्युक्तदोषं खंडयितुमनुवदति नचत्वदुक्तेति लोपस्य वैकल्पिक
कत्वकृतो [illegible]त्यर्थः लक्ष्यतइत्यत्राप्यान्वयः अनन्तकार्यप्रयुक्तप्रयोगस्यासाध्यत्वात् वा शास्त्रसाध्यपरिनिष्ठितप्रयो
गाभावात्तस्यानुज्ञापकत्वोपलापप्रसंगाद्दोषः नच साधुकृतेइत्याह तेवेति च एवार्थे सुध्युपास्य इत्यत्रापरिनिष्ठित
त्वमेवनेत्यर्थः नन्वाद्विति तावतैवशास्त्रस्यकृतार्थत्वादितिभावः नन्वेकरूपेणापरिनिष्ठितत्वमताः हाम हेतोरि
हिहेतोः नित्यत्वादिविषयेस्वधीत्यादौ नेत्याप्रसहेतेति प्रहतेत्वेचजातत्वमितिभावः वैकल्पिकेडादिविषये संदेहसा
दौतदर्थमित्येति हरी एतौ एहिस्तृ मा अत्र च की अत्रेत्यादौ नत्वापबोधकबाधितेतस्यविशेषणांबोध्यं प्रहृतेरे
प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेनाप्रवृत्तत्वसत्वेपिनित्यत्वेनेतिभावः तद्रीत्येवसमाधत्ते आनंत्येति आदिनाप्यावृत्ति

भा॰प्र॰
१३९

प्रयोगविषयद्वित्वपरिग्रहः अग्नेश्च आदिना त्रिप्रभृतीनामप्यसंग्रहः असंगतैवेतीति उक्तरीत्यापरिनिश्चितत्वोपप
त्तावपि इदमेव दूषणं स्यादिति भावः यत्तु रवेडनडुदादिः आनेत्यापत्तिरेव तन्न्यायमहत्त्वौबीजं न च सोक्तरीत्या
ज्ञात्तीति तदस्यास्याम्लंचित्यमिति तत्त्वं डयति आनेत्येति एवं नमहत्तल्लक्ष्येत निरासः बीजमिति तन्न्यायमहत्त्वो
बीजमित्यर्थः यथाश्रुतं च तत्त्वपुक्तमिति स्पष्टमेवेति बोध्यं आदिना टाबादिसंग्रहः सिचिवृद्धावितिः सिचिपरे वदव्र
जेति वृद्धावेतावपरत्वान्नीतावामित्यर्थः ओकारइति वर्णपदसामर्थ्येन ज्ञातेऽर्थे अनुष्टृत्तस्तत्पुरुषस्थलेपइति
विषयसप्तमीति भाष्यस्थितं तादिति भावः भाष्येति केवलस्याप्युपलक्षणमिदं एवं मनपिः आमाय्येनेतेनाश्रय
णहेतुः तन्तभेदेनेति विकारेण कृतो योव्यक्तिभेदस्तज्जन्यो योलक्ष्यभेदइत्यर्थः एतेनभाष्ये तदभावादानंत्याप
त्तिरित्याद्याश्रयणमिति तचिंत्यमिति मंदोक्तमपास्तम् वर्णपदसामर्थ्यादिनाहृष्यन्तरस्मोत्वेनेष्टसिद्धेः संपादय
तापुनर्हेदृद्विमनापादयताभाष्यकृतोध्वनितार्थस्यकैयटेनस्पष्टमुक्तत्वात् अन्यथाभाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः
न्यायस्यनिर्मूलतांनिराकरोति समइति वासंः तन्न्यायरूपपरिभाषायां अन्यथानायानंगीकारेसमोवेति एव
तेनानुनासिकपुतरहपार्थेमतन्नमित्यपास्तम् लोपस्यहस्वकरणस्यत्वेनैवसिद्धेः एकमकारकहपार्थतस्यावश्यकत्वा

त् न च तत्पाणिन्यसंमतमिति वाच्यं अप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायविरोधात् वार्तिकादीष्टार्थानांस्तन्त्र
क्षरैस्तत्तत्रध्वनितत्वेस्योक्तत्वाच्च अत्र मन्त्र चनानामन्वाश्रयणस्यामाक्षेश्वेत्यादिसूत्रभाष्यादौ स्पष्टमभिधा
नाच्च एतेनाप्यवचनमात्रात्पाणिनेरन्यार्थतात्पर्येनष्टापिदृष्टमित्यपास्तमिति भावः अपिनासहहद्वित्वेन
नाव्व एतेनान्यवचनमात्रात्पाणिनेरन्यार्थतात्पर्यनष्टापिदृष्टमित्यपास्तमिति भावः अपि नासह हद्वित्वेन
द्विमकारस्य संग्रहः एतेन तत्पर्थमेवेत्यपास्तम् सानिफलेतेत्वा नोचित्यात् विभाषाहितो येतिनवेक्तव्यं भवतीति
भाष्यकृताऽनुक्तत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् प्रथमं दध्रइति लक्ष्यकेदृदसीरेत्यस्य
वोरसमः मुटीति न वक्तव्यं भवतीति भाष्यकृताः नुक्तत्वाच्चेत्यपि इति भाष्य
दहलंरमवतीत्यर्थेकेहरयोरेइति सूत्रेसेऽधातनामिरेचोरआदेशेकृते नसेटिपुनारेभावार्थं कृतं द्विवचने
तन्न्यायाभावेपुनःपुनः प्रसक्तस्येष्टसिद्ध्यर्थं सत्ते ज्ञापकमिति खंडनकृतत्वं तत्वंडयति सेति अत्राप्येवंपुनः
महत्सेनापत्तिरतइतिशेषः अत्र केचित् कारके इत्यत्र संज्ञाधिकारपक्षे वत्यये नप्रथमार्थे सम्पसंज्ञिनोधुवादी
नां साम्प्रतःसत्वेऽपि विशिष्टसंज्ञी निर्दिष्टइत्यांशक्यकरोतीतिकारके कमित्यन्वर्थसंज्ञाबलात्संज्ञिविशेषला
भइत्यक्तं भगवता महासंज्ञाकरणात्वेनुमीयते नूनं विशिष्टाधुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः तथा च यत् क्रियो
पाः साधकं धुवादितत्कारकसंज्ञं भवतीति व्याख्यातं चोपाध्यायैः नन्वन्वर्थतानाप्रयोगगृहं त्वरएवचकथयोगि

भा॰प्र॰
१४०

कार्य्यमुद्दिश्य संज्ञाविधानमत आह मन्देतीत्यवतार्य महासंज्ञोपस्थितक्रियानिर्वृत्तेः कालविशिष्टानां धुवादी
नां संज्ञेति परिष्कृतं चाभियुक्तैः तद्दीत्यापत्तेरुद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्भेदस्त्वनेतस्यापितत्वमन्तस्य वेतिप्रतीय
तथा चात्रापि रेतेरत्वयोर्विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोर्भेदस्य स्पष्टत्वात्तत्वविधेयस्योद्देश्यत्वमात्रमपेक्षितं वेति प्रा
चीनैः सम्यगेव न चैवमपि रयादेशेऽदृष्टिचतस्य लाक्षणिकत्वात्रैतिरात्र्यं तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनात् यावता विना
नुपपत्तिस्तत्सर्वं ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तात् एवं च स्वविधेयस्यस्यादिविधिमित्याहुः तन्न दृष्टान्तवैषम्यात् तथा
हि नह्युक्तमाप्यादिनस्त्वदवच्छेदकभेदेऽपि स्वविधेयस्यस्योद्देश्यत्वे लभ्यते तेन वा संज्ञासंज्ञिभावस्य ले लोकै
तस्मत्त्वप्रतीतिः कस्यापि समतायतो दृष्टान्तसंगतिः स्यात् किञ्चाभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बोधस्यतत्त्वप्रतीतिः
कस्यापि समतापत्तेर्दृष्टान्तसंगतिः स्यात् किञ्चाभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बोधस्य जगत्प्रसिद्धत्वेन भेदएवतयोः
संभवेन तदवच्छेदकयोर्भेदस्यार्थादेवसिद्धत्वेन संज्ञासंज्ञिभावस्थलेतथात्वे न चकारकइति मन्त्रोक्तमीत्यादिकमपू
र्वमुक्तं नहि गुरुत्वरोऽन्तदवच्छेदकयोर्भेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वे उक्ते किन्तु उद्देश्यत्वं विधेयत्वं च मिथो विरुद्ध
मभेदे तत्त्वसंभवादिरस्मोक्तं एकत्र सामान्यविशेषधर्मभेदेन वस्तुतोऽभिन्नेऽपि तत्संभवेनाविरोधाभावेऽपि तत्रक्वचिदित्याप्येन

सामान्ये रेतत्त्वरूपेणोद्देश्यतावच्छेदकेन प्राप्तस्योद्देश्यत्वच स्वविशेषरेत्वरूपेण विधेयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन
बोधः स्यात्तथैरपित्वे यदा गमाद् इति न्यायेन रेत्वस्य त्वेपि रेचितदसत्त्वेन रेत्वस्य विशेषत्वस्य दुर्योपास्ति योः स्व
तोरयादेशस्याभिवद्भावेन सत्वादिदोषस्य सामान्यतुल्यनिर्बोधत्वात् तदेतन्मतेवममभिप्रेत्य स्वविधेयस्यस्यो
द्देश्यत्वाभावेऽप्यत्ववोक्तमिति दिक् लाक्षणिकत्वात्तागमेन स्यादतो द्विवचनमुपलक्षणमित्य ज्ञापकमिति
सान्याः केचिद्यथान्यायसंचारं विज्ञोपिभाव्यमुपयोजमिति नो कार्थसिद्धिरित्याशयेनोशंकतेनेवेति सामर्थ्या
दिति वर्णान्तरहोणानामेवोपनुपयोगादिति भावः न वृद्धिरिति नपुनर्हृद्धिरित्यर्थः अशाहृत्वादिति वर्णाधिक्यमा
त्रेणार्थकत्वेनेहवृद्धिमताऽऽकारएवज्ञापयितुमुक्तत्वात् तपरसूत्रस्यासिद्धान्ते नियमार्थत्वेन तेन सवर्णानतत्कालेनव्याहतेत्यव
पितत्कालास्सवर्णा ब्यावृत्तो मानाभावाच्च तदाहातत्कालेति लोभादिति तपरसूत्रे मह इति हारेति भावः एतेनातत्काले
व्याहृतेरितासवर्णाव्याहतेरपि शाहृत्वमेव एवं च नहीवृद्धिः अन्यथोच्यस्यात्रिवृदन्तवर्णापदेशेन कार्यमिति लाघवमिति
मन्दोक्तमपास्तम् उक्तयुक्तेः असवर्णान्तहणप्राप्तेरेवप्रापकमात्रत्वाच्च तपरसूत्रेपञ्चमीसमासस्याप्यनार्थं
हस्तयुत्तरसोत्वार्थं चतदावश्यकत्वस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्चेति दिक् यचोऽर्थस्यादित्वेऽनङ्गिर्वंशाद्विधियमित्यनसिद्ध

भा॰प॰
[illegible]
१२५

त्वेनव्यक्तंमतरत्वा द्वयादित्वमितिन्यायासेवाय एवेति खंडनहृद्गत्वाकरदंडिमंदाभ्रातंखंडयतिएतेनेति॰ एवंमितित्वदानींज
भ्याभ्रानेरितिभावः पुनर्द्वित्वमिति॰ उक्तरीत्याजभ्यानमिद्धत्वेनदसप्रभ्राद्वित्वमित्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाह एवमि
ति॰ भाष्यानुपलंभइतिमंदोक्तिस्तु चिंत्यैवेत्युक्तंभाकः एतेनह्रपचतुष्टयोत्यामएदंनास्सिद्धीयमितिमाक्षितिदीक्षित
शयइतिरत्नाकरोक्तिरुक्तरीत्याएकधकारकद्विदकारकरूपसंभवेनचतुःपंचादिधयापत्तिरयुक्तेतिमंदोक्तिश्र्
पास्ता॰ विकारेति॰ विकारशब्दःकर्मघञन्तः विकारान्यो विकृतावि कृतयोरानुपूर्व्योर्मिथएकत्वेनेत्यर्थः अत्र
चःपरस्परमीलक्ष्यत्वेनानुपूर्वीनिवेशःतत्रविकृतत्वादिघावच्छेदकंचद्वादिकरित्यादिशेनात्यायात्रानुपू
र्वीत्वस्यःपूर्वतनानुपूर्व्यासहैक्येनेत्यर्थः मयैवेविकारान्योन्यानुपूर्व्योर्भेदइतीकौगुरुरीतिमते सस्याद्योतविरोधइति
वाक्यंविकारशब्दस्याधिकाराद्यजंतत्वेनतद्दानुपूर्व्योतोयोगमादिकृतायानुपूर्वीतस्याभ्यांरोहितानुपूर्वीतोभेदइ
तिनदर्थोतरम्भिचिह्रद्विरितिमतस्याभाव्येण्यविकारस्थलेएवाभेदइत्याभादितिदिकृदितिरिगिति॰ तदर्थस्तु॰ एवंत्रासि
द्धीपमिससात्रांतंचारः यत्रासिद्धत्वंतन्निषेधयोःफलेविशेषवक्तेत्वपरिभाषात्वेननोमेहइते॰ एवंचतस्मात्सद्धत्याल
क्षेपक्षमेवेतिसर्वथातदुक्तिरयुक्तैवेति॰ एतेनथद्वित्वमादायमूलेचतुष्टयमुक्तंयद्दित्वेतुत्रय्यधिकान्यपीतिरत्नाक

रोक्तिरपास्ता॰ लक्ष्यभेदायखंडनकारायुक्तयुक्तंपतरंखंडयति एतेनेति॰ एतद्विरुक्तेति॰ पदेति॰ एतन्त्रा
पानंगीकारेलुनीहिलुनीहीत्यादौकिंयासमभिहारस्यैवपचतिपचतीत्यादौवीप्सादेरयनेकघोत्यत्वस्यादि
तिभावः इदंचेतस्यतत्वमभ्युपेत्यप्रतिबंधःपुनःपुनरित्यादिरित्याशयेनोक्तंवस्तुतस्तुदेवनमोनामावाद्विमाहव
स्तुतइति॰ ततवरीद्वित्वंस्याधर्म्मद्दष्टांतत्वमयंभावः एकाचोद्वेप्रथमस्येत्यादौद्वद्यपस्यसंस्थापयविशेषापेक्षायांपाशब्दी
नुशासनभ्रमस्तावाद्धद्रूपेप्रत्यासत्यापस्थानंतरेतिपरिभाषयात्यानिसमानोकीपदाद्यहोतेतदाएकान्दइ
तिस्यानपष्ठीतिस्यानेद्विर्वचनपक्षःपदानुशब्दद्वयस्योच्चारणासधत्वेनतद्वद्विप्रयोजे॰ ध्यारोहावृथपक
लिननेदध्याहारेणद्वे उच्चारणेऽस्यर्थमुत्तद्यातक्रियावेक्षोपूकमेणिबछीतिद्विप्रयोगपक्षः तत्रकारकविभक्तेर्या
ख्यत्वेनादोषणांचात्वएवमितिद्वौतः एवंवर्गाद्वित्वेप्यवद्वद्वित्वेनक्तेपुनस्यातस्मैवदायाद्देशद्वित्वापयदस्येत्यस्याव्रप
काएकरीगणाहिद्वंसर्वस्मितिमाभ्रमप्यीत्स्यानेद्विर्वचनपक्षस्यापिप्रास्यादोषाभावेरागावैषिकोविकल्पः पुरुक्तंतुस्या
नेद्विर्वचनत्वेतत्रपुनःप्रहृतिस्तुनः द्वितीयपक्षानुरोधात्॰ तेनैवाभीक्ष्ण्यादिबोधनाद्वेतितदाहात्मत्रेति॰ शब्देदुरो
खरादावित्यर्थः यत्तुलिटिधातोः सर्वस्यद्वित्वापद्दिद्वित्वानोनिस्पतमानेत्यापतेः कृचिद्विशोतोकत्यायाजोघेवा

भा॰प्र॰
१४२

म्यथमग्रहणादेव विश्रांत्या पुनः पुनरग्रहणेऽस्ति एवानभ्यासपदं प्रत्याख्यातमिति स्वं ङनकारादित्वान्नः उक्तं रीत्याऽऽ
नंत्या पत्तेरभावात् भाष्योक्तमप्रत्याख्यानहेतुसंगत्यापन्नेऽश्च सकृद्ग्रहणेन द्वित्वे नैवाभीक्ष्ण्यादिबोधनात् अत एव
परेर्वर्जने इति वैकल्पिकद्वित्वस्यापि न पुनः पुनः ग्रहणं एवं चानभ्यासग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं न्यायइष्ट इति मं
दमतारणमात्रं वेदितव्यं तदेतद् ध्वनयन्वक्ष्यमाणकैयटसंगतिं च प्रतिपादयन्नाह भाष्यासंगतिं नदोषइति नपुनर्द्वि
त्वापत्तिरित्यर्थः देशहेतोरिति पाठः हतिघस्तपाठोपि नादृतः तस्येवचयदंतरेति हलदृत्यर्थः यद्यपि न्यायेनास्मा
पि वारणं संभवति तथापि भ्रांतिरेव नेत्याह स्पैकाहेति अत्र चूत्वाभावेन सूत्रारातदभावेनेत्यर्थः अतएव तद्यपदे
शहेतुत्वमस्याभिवदादिभिरिक्तस्यागसूचितमिति भावः एवमग्रेपि भाष्येति उक्तभाष्येत्यर्थः तेषां सनंतादि
प्रकृतिकर्णांजंतादिप्रकृतिकलुङाद्यंतानां अनभिधानमिति लोकेइतिशेषः अतएवाह स्तौतीति अपि स्त्यम
नुसायकः आहुरिति भाष्यानुसारिणइत्यर्थः आनंत्यस्य खंडितत्वादाह रूपाधिक्यमितिचतुः पंचादिषयुतमि
त्यर्थः ननु सकृदुपास इति लक्ष्यैक्यात् सकारद्वित्वे नेत्यादिमूलासंगतिरतआह चूपरेति भतुपदंनापि तद्विशेषरू
पमिति भावः हि यतः अतइति शेषः तत्रअचपरपर्यावद्धिन्ने एवमग्रेपि प्रसंगादाह एवमिति वैयर्थ्यमिति स्फरी

भविष्यतिचेतदनुपदमेव यत्तुन्नैपापादिके इत्यादिप्रकाशग्रंथस्य एवं वा सिद्धमसिद्धमित्यनयोर्मिथः प्रतिद्वंद्व
द्वप्रासमाःनुत्तरपदेइतिवचनेन द्विसर्गवारणपक्षाशयकत्तपाक्काचित्कपरत्वेपासना कुप्वादिसिद्धिवार्तिकप्र
त्याख्यानयोः सुवचत्वेन मूलं चिंत्यमिति एवंङनकृदादयस्तत्वंडयति यथोद्देशेइति तत्प्रत्येयेनतस्य पूर्व
कालेःवृश्यपूर्वत्वेऽप्यत्वमसूचितं तदाहमूले तस्माद्धिद्विःहेति तथाऽतलोपेप्रसक्तेनेरिष्ठत्वादाह यणोप्रवइति सिद्धांतम
तमाहविसर्जनीयेति तद्विधिसूत्रस्यादसिद्धंबहिरंगए वंत्रासिद्धमित्यनयोर्मिथउपमर्द्योपमर्दकत्वप्रतिपादका
कुतोनुत्वलितामतेः युक्तः परिहारोनवावहिरंगलक्षणत्वादिति त्यक्तभाष्यास्त्यक्षेणानुमानिरस्यादाधर्म
तिसिद्धान्ताशयकादित्यर्थः स्पष्टं चेदमुद्योते अपिचथोद्दे शपक्षसमर्थायकः मूलोसंगतिं परिहरति मूलेति
ति एतेनेतदनुपापिरत्वाकरादिग्रंथाश्चित्यापदेवेतिध्वनितं यथाचैवं महिप्यानित्यादिसिद्धिस्तथास्पष्टमग्यत्रं
स्फुटी भविष्यति चोपरिष्टात् ननुसमानांगग्रहणेऽप्रत्याख्यातमतआहमूले संप्रसारणेति प्रत्याख्यानरीतिरेवेयमि
तिभावः एतेनात्र पूर्वरूपाप्रत्तिरूक्तावार्त्तिकायत्तेवेतिमंदोक्तमपास्तं ननु चिंत्यमिदं तादृशस्य पूर्वरूपस्य हल इतिसूत्रे
णासमर्थ्यादप्लिविधित्वेपिनतद्भांगीकारात् नचोपदेशात्तिदेशात् संप्रसारणाद्विविध्यलाभेन पूर्वरूपनिष्पन्नोति

भा·प्र·
१५३

दिशिकसंप्रसारणत्वबत एवात्र संप्रसारणपदेन ग्रहणे न तत्स्थानिकदीर्घस्यात्र थात्वमिति भाष्योक्तिस्या
पथाश्रुतमूलासंगतेरत आह स्थाने इति। न तत्स्थानिकपूर्वरूपस्थाने जातस्य हल इति दीर्घ इत्यर्थः। ननु
हलन्तरतिलाभान्यापेक्षज्ञापकेन तत्रापि पूर्वरूपस्य वदीर्घस्यापितत्वसंभवोऽत आह साक्षादित्यादि। रूपादे
रिति। तदुदूपस्य प्रथमजो जातस्येत्यर्थः। एतेनादिर्थ्यर्थे इत्यपास्तं। आरंभेति। अन्यथा संप्रसारणांतदाश्र
यंचेति पूर्वरूपे तस्मात त्वादुपर्थस्य चक्षेवेतिभावः। अविधौ। दीर्घतावतैव तस्य वारितार्थ्यात्। एवं च ज्ञा
पकात्वस्यैव फलत्वादभावेन साम्यापेक्षत्वमुत्तरणेति भावः। एतेन पूनइत्यादिसिद्धये हल इति साभान्या
पेक्षं ज्ञापकं संप्रसारणाश्रिते कार्ये न त्विबधाविति निषेधोनेस्यत्रार्थे इति मंदोक्तमप्रास्तमूलं। उक्तपक्षे
तत्सान्यथासिद्धेर्वैयर्थ्यमारणावोध्यं। तदुक्तावयुक्तेत्यादि। सिध्ध्यात्तदर्थं आसन्नप्रसभात्रेत्वंगाधिकार इति
भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक्। ननु सति शिष्टेत्यादौ परत्वान्नित्यत्वादंतरंगत्वादपवादत्वाच्चादौ दीर्घेणैव कृतेऽर्चा
पूर्वरूपाप्राप्त्याऽनिष्टरूपापत्तिः। संप्रसारणाच्चेति तु पूनइत्यादौ चरितार्थं। न च तत्र विशेषविधित्वादनो
पादौ संप्रसारणे सवर्णदीर्घतः पर पूर्वरूपान्तरस्य चाप्रमत्तः कार्यत्वरूपांतरंगत्वाद्दूषितत्वाऽदो जात

सवर्णदीर्घत्तो ऽरीत्या पूर्वरूपप्राप्त्याऽसत्त्वोपेनचरूपसिद्धावायितदचारितार्थ्यं। नाजानंतर्य इति नि
षेधात्तदनित्यत्वाच्च पूर्वरूपविधिसामर्थ्याच्च संप्रसारणस्य सवर्णदीर्घोदबाधितत्वं। तथा सति तयोरप्रा
प्त्याऽप्रयोगेयुजनइत्यत्र रूपापत्तेरूपासिद्धेरचारितार्थ्यं च। न च वार्णादांगमिति तेनैनतेवाधितत्वाऽप्रयो
पेसवर्णदीर्घतो वेषसिद्धेरिति वाच्यम्। एवमपि युनइत्यादावाद्युदात्तत्वानापत्तेः उदात्तेनिवृत्तिस्वराप
त्तेः लोपस्य द्वितीयस्थानिवत्वेनपरणापनेऽत्र वहुभ्ये त्यादावुनलपघेतिकाडीवापत्तेश्च। तस्मात् द्वाणांट्टांगाभि
त्यस्यानित्यतेयापर्वरूपविषयेऽप्रवृत्तिः। अत एव युनपतिप्रभृतौ रित्यादि सिद्धिः। अन्यथा हूणौ रोपदाश
कसंप्रसारणोतेनन्यथिनाघेदिलोपेऽस्य एरनेकाचइति यणापसिद्धिः। स्पष्टे वउभयेषांग्रहणवैयर्थ्यापत्ता से
प्रसारणान्तदाश्रयचेतिवचनं तु भाष्यप्रत्याख्यातमिति वाच्यं। एवमपि उवाचेत्यादौ तत्रोरितार्थ्यात्। किंच। अल्प
घ्रित्यादौनोजानंतर्य इति पर्श्नित्यपिलनवलोपेऽकृतेऽनसिद्धत्वमितिविप्रतिषेधमूलभाष्यो रीत्यादौ
र्घोक्तो पोपरत्वीतरंगत्वाभ्यांबाधित्वा पूर्वरूपेतन्चरितार्थ्यात्। नैवं पूनइत्यत्र सवर्णदीर्घोनेरसुनीयो नि
षेधाप्राप्त्यापरादिवत्तेना प्रतोत्वाद्यस्य संप्रसारणाचेरितिरितिवाच्यं। अचेः परेतिस्थानिवत्वेन तत्स्वरत पानिषेधप्रा

म॰ प्र॰
१५४

तेः निषेधस्य यथादोषाय तादर्थ्येन तेनैव कार्यस्य वैयर्थ्य वैपि अथो लिटी लत्र पर हस्तो नेद मित्यस्यानु
हृत्येव निषेधः समर्थके लध्वेदुरस्यत न्निषेधमात्रफलकं संप्रसारणग्रहणं पुंजानेषे सामर्थ्याद्ध
वहितेपि प्रहतेः प्रवृत्तिरिति निर्देशाच्च एतेन मतीकादिभावृद्धस्य तेन्त्र्व मनधता त्रपूर्वरनइत्यादौ सवर्णा
दीर्घात्तिरसुक्तौ रीत्या निषेधाशास्त्रापवादः लेः परं यत्तं प्रसारणं तदुक्तस्यांगस्येत्यर्थे न पूर्वेहृपास्याकूरलदात
दीर्घाभावेः अंगस्य संप्रसारणविशेष्यतेऽपि वा तद्धो रोगाश्रमहनिर्बध्येत्यने देतत् तदे तद् दिनिधाया हरवं हित प
सरमिति आदिपदमप्येतद्वाधकमेवाहुर्वध्यं स्तुत्रे भवतीतिन्यायात् मानाभावाद् इति एवं च नतदोष जि
रितिभावः ननु रेफेश्रगनीमीत्यादरमास्या स्रेफस्याहत्वं नेत्यादिम लसंगोत्तरमस्याह पत्तीः भव इतिः भव
इति पंचमीवर्णद्वित्विषीति वक्षे इति भावः नन्वेवमपि पुत्रनिमित्तत्वेऽस्तु तेते नतन्नमत कार्यत्वबाधोऽस्तु अ
हृदहत्यादिवथा प्रकरणेन तद्वाधेतु मानाभावः अतएव हयवनुभव इत्यादा वुनचीति पदित्वाप्रार्था विकार अ॰
श्रितः कौस्तुभे प्रकाशे संगतिरैवातस्वान्तपाचेतिः प्रकरणेन तद्वाधांगीकारे चेत्यर्थः भाष्यहरपवद सत्रस्य
संगच्छते इतिशेषः तदाह रेफस्यापि हयवरट् इति यथाभासेइत्यादिः इयं च संबंधसामान्ये षष्ठी सच स्या

नित्यं निमित्तत्वं चेति नान्वयानुपपत्तिः वक्तव्य इति अन्यथा आदेशः स्यात् मध्यमे रेफः स्यात् त्र
नुनासिके नैवतेन भाव्यमित्यत्र गमकाभावात् अत्येदहाम्यां परयोस्तयोर्येरोप मयोः वो रेतिद्वित्वाप
त्तिरिति भावः तत्राद्यावुद्दुरतिरेफो द्वयोरिति अयं भावः यतोऽनुनेत्यस्यत्रानुस्वारस्येत्यतः सवर्णा पदस्य म
ध्ये कगुत्पादयकर्षेण सवर्णोनुनासिको भवतीति सूत्रार्थः सवर्णोनेत्यस्य विजातीयानेत्यर्थः अनुनासि
कोनुस्वारान्तरत मध्ये सवर्णोन्यात्तीति यावत् एवं च न तयोरापत्तिः अप्रकृतोऽप्युक्तं तदभावोक्तिस्तत्र प
कधावंश्यपकृतोध्वनयितुं अतएव समहिष्यानित्यादौ सकारीत्वोऽभयान्तरतमकाकारसंभवेपि नानुनासिक
सं नासलादित्वे निषेधादिना सवर्णत्वादिति एतेन सम्मम्यततदाहरणं पवकमिदं भाष्यमितिकैयटव द्युक्ति
निरस्ता उक्तरीत्योपपत्तेः तत्या हस्यभाष्ये हृषितस्योतिरूपरूपमुखी तेरत्ती यमुद्दरति नेमाविति हस्मा प
त्वोधयथाकाश्चित्वं नतथारस्यतत्वेपि तेन बाधानतत्वेनेत्यर्थः एवं च होत्तिर्हस्याताम्याः एतेन तदुक्तिर्व्यर्थेसपात्त
अन्यथा प्रकरणेन तद्बाधांगीकारे वचनेति रेफस्थेत्या द्विवचनेत्यर्थः मात्रशहु का नेमि हदीवरेफे अचो रेतिम
ट्रीधेतु यमुगादिति प्राप्नुत्स्येत्यर्थः उदासीन हयवरे पूसत्रेऽस्य पाठान्तं अतएव भट्ट युक्तिः सफलाः हस्मा चपरत्वेत्तु

भा॰प्र॰ १४५

नन्वेवं विशिष्टे वा सिद्धं हेत्वभावमादाय स्ववैकल्पिकत्वे विपरीतिर्लोपे नशंकैवायुक्तेति तन्न । तद्व्याप्तिग्रहस्य सिद्धि
त्वादिति भावः । नापत्तेरिति तथाचैतद्दृष्टवलात्तथैव क्रियत इति भावः । ननु साक्षाच्छ्रुतत्वमविशिष्टमतआह
विशेषेति । फलितमाह यत्नेत्यादि । अनेनचौत्यस्य निषेधकत्वेनाचौरेत्येकवाक्यतया मे विधायकत्वमिति भ्रमं मु
द्रस्य नाह तस्मात्तेति । पथ्यगुणैः स्वेष्टकारणत्वात्तवे । ध्वनितं चैत्यनञ्चिवेपन्नद्दिवेनैवयोगमपदतिवदतावार्तिकक
तात द्यावेवाभगवतापीदं स्वमितं सूत्रे भाष्ये । दंहपवरदवर्णमपरत्यादेरप्राप्तिरहानचौति । नचाचौरेति द्व्याऽ
नचौत्यस्यासिद्धत्वाधेन नाप्राप्त्यभावः । वाद्वमानइत्यादौ तदेवविपरीतमिति तद्व्याप्तेः । इतिवाच्यं । तथापि स्वाभावतद्व
श्यप्राप्त्यपवादत्वस्य निराबाधत्वात् । इद्दृष्टापवादकत्वमेकदेशेवस्यैवप्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षस्त्वाकरे
दूषितएवेति केचित्तदसत् । तस्तुपूर्वत्रासिद्धीयमित्यनेन न तस्यानसिद्धत्वमेवेति वाच्यं । भ्रमतेरिति । एतेनानचौत्यस्य
वैकल्पिकतयापक्षेनिमित्तत्वं चरितार्थमिति मंदोक्तमपास्तं । दूषोस्तत्वपिभावपक्षेतत्रापिदत्तदंगीकारात्तत्का
लेनाप्रामत्वमात्रेणापवादत्वात्स्नेतेः उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च । एतेनेर्णात्कृतिरित्यादौ वर्णागमप इति द्वितस्य तत्वं
चरितार्थमित्यपित दुक्तमपास्तं उक्तभाष्यविरोधे न तदनभिधानात् । रत्वेनाभिमित्तत्वाद्वेतिदिक् । भाष्येति । उक्तरी

त्यास्त्यास्वान परोक्तभाष्येत्यर्थः । अन्यथाऽचौरेत्यत्रवाक्यभेदाद्दृष्युतवाक्येनात्रहिंसा प्रापितत्वराश्रुतेर्निमित्त
त्वाप्राप्त्या तन्यायोपग्रहत्वात्तस्याप्रगतिरेव स्यादितिभावः । मामान्यतएव । लक्ष्यत्वो वृद्धिरित्रे प्रकरणप्राप्तमेव एदेन
स्वविषयेसत्त्वविशेषप्रापय्य वच्छेदः । तथाचबाध्यसामान्यचिंतापक्षस्य लद्वात्रे सर्वबाधः । तत्र स्वविषयेसर्वप्रसंग
अत्रेतु तत्राप्रसक्तस्यापि बाध इति भेदः । यद्यपि तत्र व्यक्तिभेदेनोभयसंभवस्तथापि तन्नैकोडिम्न्यायेन बाधः । एवं च त
थाकौस्तुभोक्तिः प्रकाशानुरोधिन्येव सत्तुचिंत्य एव यतेन माथयो र्भेदेन समाधिद्रूपं कुर्वन्प्रकाशकृत्स्यपरास्त इति
भावः । यत्तु मान्याः । व्यक्तिपक्षीणीकारा शय वकार्यं कैयटः तत्र हि प्रतिलक्ष्यम् लक्षणभेदेन्दक्षणाप्रहणिः । पक्षा प्रतिलक्ष्यं भि
न्नानां सर्वेषां लक्षणानां तंत्रेणोच्चारणमेकोपारौचीति । तेतथ्येका मुपितात्स्यपतीनिभिन्नत्वबोधनादद्दोषः । आशय
स्पादोपपात्तुनानात्र पक्षेविरोधे परमेवेतिनियमबलेनतद्दूषयकपूर्वशास्त्राभावकल्पनात् । एवमपवादविषयेपि
परिहृतस्यैवेतिमन्यापातं । जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थिताविति । तस्माचामनुरोधेन । व्यक्तिपक्षेसर्वल
क्ष्यंशास्त्रव्याप्नोति न जातिपक्षे । रत्यत्रमानाभावात् । प्रत्युत नवाहिस्याम्यादौ तदर्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भा
ष्यदर्शनात् । किंच व्यक्तिपक्षेप्यविहलक्ष्यैचारितार्थ्येनेदं लक्ष्यं विरोधात्स्वविषयकत्वं नकल्पयतीति मूलं च तत्वोदत

दृष्टनयत्राह दृष्टं चेति। ज्ञापकं चेत्यर्थः अपि जीतिपक्षसमुच्चायकः अन्यथा। उभयत्र ज्ञापकानंगीकारे पतद
स्योदितः तद्विषयकेति। इगन्तिमित्तकत्वविषयकेत्यर्थः कुत्रेयं रीतिर्दृष्टेत्यत आह तस्यैवमिति। एतौ दृष्टान्तौ तत्र स्पष्ट
मित्यर्थः इकः पदस्यापादीनामनवकाशत्वेपि व्यक्तिलक्षणाश्रयत्यापवर्गायेणापवादको यो प्रवृत्तिरितिं च यतन्नि
त्यादिनिवृत्तिः फलमित्युक्तावयादयो बाधका इति समाधि उक्तिपरभाष्ये दूषयति पदार्थेऽउत्सर्गापवादभावः सं
दिग्धासंदिग्धत्वात्प्रयोत्स्यवेति कैयटेनोक्तं तस्यायं भावः अपवादः स्वविषये निःसंदेहं तात्पर्यवान् उत्सर्गस्तु
दन्यविषयत्तद्विषयो वेपि वेति संदिग्ध इत्यसंदिग्धे नतेन स्वविषयामविषयः कल्प्यते। तथा च सर्वत्रापवादविष
पयत्त्यमस्मात्किं विषयलक्षणे पक्षवइति। अत्र परविषये। तत्र इकि वारि स्यार्थ्याद्धिति। ततश्च तदप्राप्तियोऽपेऽ
चरितार्थविषयस्य येननेति न्यायस्याप्राप्त्या इकस्तत्त्वयोः सिद्धौ ज्ञापको यन्यासः पक्षद्वये प्यनावश्यकः एवं चापवाद
स्य नैतद्विषयविषयकोत्सर्गवाक्याकल्पनेनैकोपपत्तिस्वत्रस्यकेप दस्य युक्तत्वे प्यत्र तदभावेनाहयवरट्सूत्रस्य कैय
टोक्तिरयुक्ता। एतेनैतदत्रस्पविषयोपप्लुतवाक्यस्याचारितार्थ्यादेवसिद्धावित्तिसंदोक्तमपास्तं। उक्तपक्षेः सिद्धान्ते नैये
वैष सिद्धश्चेति भावः ननु तन्न्यायप्राप्ताववपि तक्रकौण्डिन्यन्यायो ऽयमयोक्तिः इत्यत आह तक्रेति। अपि तन्न्यायसमुच्चये। एवं

चद्दयोगस्तुल्यार्थफलकत्वेनैक्यमेवेति स्पष्टमन्यत्र। यत्तु अत्रेत्यादिविषय इत्यंतमनूद्यतन्नत्वद्दीत्याकौंडिन्या
त्येभ्यः दत्तकदानस्य चारितार्थ्येनन्यायोच्छेदापतेरिति दोषमाह मंदस्तन्न। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो वैषम्यात्
तत्र ब्राह्मणस्यैवकौंडिन्यस्याभिमतत्वात्। अन्यथा तत्रापि न्यायोच्छेदापत्तेः सिद्धौ त्यादिति सूत्रस्य भा
ष्याविरोधापत्तेश्च ब्राह्मणवसिष्ठन्यायाप्युच्छेदापत्तेश्च। वस्तुतस्तु तत्रत्वसिद्धत्वद्दुर्तरगंधयविरोधान्तेश्चेतिदिकः
स्पष्टमिति। तत्र द्विकौष्ठ्योजागत इत्यादौ वेत्योपधावृद्ध्योर्नि षेधवचनमुक्तौ क्तेन्यायेन तयोरादिवृध्या
बाधप्राप्तौ क्यदृष्टान्तेनाप्राप्तिसत्वेपीहसोस्तुत इत्यादौ तयोरप्राप्त्यान्तदभावइति भाष्योक्तौ सामान्यविशेषभावो
बाधहेतुः स चेह नास्तीति कैयटोक्तिः निमित्तं प्रोत्तत्सत्वेपि कार्यप्रोतदभावइति तदाकृतं। एवं च यथा तत्रान्या
यसंबाधस्तत्वेहाचः त्वेकृत्वयोस्तत्सत्वेपि निमित्तत्वस्यानित्वयो कृतौरीत्या तदभावे नतदप्राप्तिः एतेन स्प
ष्टमिति ग्रंथमनूद्य हेतुमनुल्लिख्य क्रमभाष्यकैयटौ संलिखन् हूषयन्मंदः प्रत्युक्तः। ननु प्रागनंतरं वा तद्धान
स्य वारितार्थ्यमत आह तदप्राप्तीति। तत्प्राप्तियोग्यत्वावच्छिन्नमन्तियोगिताकभेदवानुयोविषयस्तदभावेऽप
मित्यर्थः तेनव्यक्तिभेदमादायनदोषोदयः तत्प्राप्तियोग्यत्वं च तदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं। नतद्धत्वेऽत्र तरव

भा॰प्र मन्तुपंविह म्यपोग्यत्वविशेषः अन्यथा कालभेदेन लट्प्राप्तियोग्यविषयत्वस्यैव सत्त्वेनासंगतिः स्पष्टैवेति भा
१६७ वः [illegible]मादित्ति उक्तन्यायेऽयमर्थः अन्यथा येन नाप्राप्ते इत्युक्तन्यायोक्तेः भवेदैयर्थ्यापत्तिः एवं चैतद्विषये सर्वथानव
काशत्वमेवापेक्षितमिति तत एव बाधेनानयोः प्रवृत्तिरिति भावः व्यवहारादिति तद्धितेष्वाभावादेरित्यादि
मन्नस्य भाष्यमूलकादिति भावः एवं च सुतरां स्यानित्वेन निमित्तत्वाबाधेन ष्ठसिद्धावपि निमित्तत्वेन का
त्वाबाधे रम्यहित्वाप्रवृत्तिरिति भावः [illegible]वैति अज्ञातज्ञाप्यत्वेनेत्यर्थः अत्र केचित् गिबुद्धीति सूत्रे मूलटीकयोर्भाजमपू
जितइत्यादौ भूतकालेऽनद्यतनीयासमासे इत्यत्रैतया भैदं हृदि निधाय लोकन्यायेन भत्यादिक्तो वर्तमानकालस्य भूतका
लबाधकतामाशंक्यते नेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन मूलकृदुक्तन्यायस्य केवलक्तादुविषये वा विषयत्वमस्त्वाप
इलिप्सासान्यतो ज्ञाप्यत इत्येवं व्याख्याय स्वकीयस्य निर्मूलत्वापलत्वे हृदि निधाय परे त्वाहुः तेन न्यायेन बाध इति वक्तु
मप्यशक्यत तत्तयोस्तुल्यविषयता एवं च यथा यदृक्षा तेतथा सत्वेपि सोप्रतइत्यादावं त्यो यथा हृद्यारम्भात्तदु
वयेनाप्राप्तसभावस्तथा कालयोर्युगपद्विवक्षायाम् अस्मभ्यात्तदभावः पट्टदीर्घत्वस्याहतो मानेलट् स्यादिति तस्य
वापवादो न्याय्यता इत्युक्तितद्धेनावहस्तं तत्राप्यिमत्यादिसंबंधित्वेन कालस्यापूर्ववोध्यत्वेन तत्त्वेन तथा ज्ञापिते पि दो

षत्वादवस्थाप्तः तथाहि यावद्वा तु संबंधित्वेन भूते क्तो मा प्राप्ते विशेषविहितमत्यादिसंबंधिवर्तमानक्तो बाध
कः तच्चेच प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन विशेषतो विधेयैवर्तमाने कालेफलतीतिन्यायप्राप्तिरेव एतदभावे सर्वधातु
संबंधित्वेन भूतक्तान्तस्यैव साधुत्वं स्यात् यद्वं च यदीत्यादिर्विरुद्धमित्याहुः ॥ तन्न प्राप्ताप्राप्तानवबोधात् तथाहि प्र
तस्तयोस्तुल्यविषयत्वमतो विधेयानवकाशविषयत्वमावश्यकं वृत्ते च तत्वं तत्क्तदा नेरेफगतमि मितत्वे च
दीक्रीक्रीत्वा तत्र तु नैवं कालानां प्रत्ययार्थद्योत्यतया ऽनुवाद्यत्वेन तस्यैव विधेयत्वात् न च क्तो निषेधतासिद्धः भूते
सिद्धादीपितयासिद्धः एतेन विशिष्टविधिस्त्वयात्तः न चैतत्र क्तवत्कालस्यापूर्ववोध्यत्वेन तत्त्वं तस्य सामान्यतो विशेष
तम्भलोकसिद्धत्वस्य कालोपसर्जने चैतस्मिन्नेन प्रतिपादितत्वात् तंत्रीतेरेऽनुवाद्यमत्र प्रतिपादितत्वाच्च न चैतत्र क्त सं
बंधित्वमसिद्धमनेन विधीयते न स्यजीतः क्तो इत्येनसिद्धत्वात् न च मत्वादिवाक्येन तत्त्वमसिद्धं तावता प्यक्तेतः प्रत्य
तमत्यादि प्राग्लडाद्यनापत्तेश्च न च मत्यादिसंबंधित्वमेवासिद्धं व्यापकीभूतकालसिद्धयैव तत्सिद्धेः न च विशिष्टम
सिद्धं तस्यार्थसमाजसत्त्वात् तावता यदस्तेभ्यो नियमलोपाय नाप्राप्यभावादेन्यायाप्राप्याविधेयत्वपर्यंतगमनं नि
प्यकेलं तयोर्युगपद्विवक्षायाम् सामान्यविशेषभावाभावात् एतेनेन पावहाद्यितया युक्तिरेतदभावेदत्यायुक्तिभ्या

भा॰प्र॰
१६२

पास्ता॰ नाप्राप्त्यभावात्॰ एतदभावेपि वृत्तेर्मानेनलब्धत्वात्तदप्राप्तेश्च॰ अत एव द्वंद्वैकशेषयोरिवापितत्र॰ किंचै
वमपि द्वन्द्वे न ह्येतथांगीकारे क्रत्वतत्प्रत्ययस्यापि बाधापत्तौ जन्तवानित्यापुच्छेदापत्तेरिति टीकाशयः॰ अत
एव पदोदाभितित दुक्तिः॰ सुष्ठूक्तं॰ किंचतदविवक्षायां वाऽद्वितार्थेनानवकाशत्वाभावात्तत्रत एव निर्धकोटिसेश्रा
बाधे चेति तत्रत्यं कैपदमूलादिकं चिंत्यमिति सपष्ठमभ्यत्रैं॰ तिदिकृत्र्यादिनास्यानित्वं संगहः॰ एवं चतस्ततत्वे
पिप्रागुक्तरीत्यैवत्वापाप्रवृत्तिस्तत्रतत्रतु वैषम्यंस्पष्टमेव॰ अपिर्द्वित्वादिसमुच्चये॰ तत्वमितियथानिमित्तंरादिलोक
शास्त्र वोधितं तथात स्य निमित्तत्वं नेत्यर्थः॰ यत्तु नहि कार्यातिप्रायप्रसंचारः॰ कैयटछ इति ज्ञापकमावश्यकमिति र
लोकरत्नं॰ सत्वर्थे निनातदनुभववत एवतत्वे नानाश्रयप्राप्तमितितदर्थैनतदप्राप्तेः॰ अत एव पश्यते कार्यमनुभ
वन्हि कार्यीत्यादिस्पष्टचदमन्नतदाहेति दिक्॰ इतिननुविसर्गद्वित्वेनभेदादेकत्वानुपपत्तिरत आह यत्ति
समाहारद्वंद्वः तत्र त्वात्तिति पंचमीसमासः॰ तस्मैवप्रागुपक्रांतेत्वात्॰ एवंचतथाधिक्येपि नक्षतिरितिभावः॰ ना
न्तेलाहुतिरित्यत्र सप्रवृत्तेरिति॰ यथासंख्यंनतदप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यं॰ नन्वयमेवासिध्धीतं कुतो नोक्तो॰ तत्राह॰
लारीति॰ तत्र हि उरणित्यत्र पूर्वं रापरेणदेति संदिहपराभावात्पूर्वत्रौ वेसुत्वाकर्त्रैर्थमित्यादोयरणरपरत्वापत्तौ

रेफहृदयश्रुतिं रोरीतिलोपेनन्निरस्यैवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वैरानपरेणपादितथास्यादजित्येवदेतद्दृतिभाष्यहृ
तो नक्तं लाहुतिरितित्ततेत्रैलद्दुयश्रवणापत्यासामर्थ्यवरीनासंगतिः॰ भाष्यस्पष्टौ वादञ्चमितिमान्योक्तिस्तु
माचीमनुस्मारेतोतिभावः॰ नेदृशानां रूपाणां निकलादेशवृत्तानार्षप्रयोगाणांतत्वं॰ वाग्स्तु वंसमाधानं मूलादि
तु प्रक्रियानुसारेण॰ तथा चनप्रागुक्तेनिर्भरः॰ पक्षानुरूपो वलिरितिन्याया त्॰ आर्षप्रयोजेतु नत एवप्रसिद्धि रि
तिभावः॰ आत्नीरिति॰ बांदसं दूवच्चनां तमग्न ह आ ऊ पूर्वादिति॰ अवगह स्त्वाज्यमित्यादाविवासंप्रदायान्ते ति
भावः॰ वेदभाष्ये तु आत्नीर्दमेइति मंत्रे धनुष्को घोः स्तु किरितुल्की तेधनुष्को घोसमनेवसमनस्केवयोषापत्तिसमी
पंनत्यजातित दृदावंतीत दृदावंतीअमितश्चरंतीरउपस्थेउपस्थानेमातेनपुत्रंयथामातापुत्रंधारयतितद्वत्वि
भर्तीराजानंधारयेताकिंचइमेधनुष्कोयोःसंविदानेसंजानानेविसंवादरहितेआलोगच्छेयोरागताविवतोधातोर्वुर्य
मिश्यानिरितिवाहलकाञ्चित्प्रत्ययोधातोरानंतभावश्छन्दिकारादितिदीषिद्विवचनस्यपूर्वसवर्णः॰ असरानः॰ अमि
त्रान्नेविसमूरंती विहिंसंतो ऽन्ने श्रापविध्यातांतथाचयास्कः॰ तेआचरंतीसमनसेवितयोषेमातेवपुत्रं विभ
तामुपस्थेउपस्थानेअपविध्यतांशत्रून्संविदानेआत्नीविमेविघ्नत्यावमित्रानितिआत्नीअनेयोवारणेवारिषे

पत्रा ७२
पत्रा २०
पत्रा २७
पत्रा १९
पत्रा २८

षेपोवाऽनयेरिपा भवतीतीत्युक्तम् निरूक्तोऽप्याली इत्यत्राप्यार्वीधनुः प्रांते तेकुतः अन्तर्कृतेर्घातोर्गत्यर्थस्य गम
यतस्ते रघूनरोपेपो वीरण्णेहोरिवतेषो वाहं श्रीवातमो रेषा भवतीति तद्दोषकृतः षाचानि कृत्यमिति एतेनपे
नविधिरित्यत्रादिरं त्येनेत्यतद् दोर्दिपदयोक्तद्विर्दितीयस्यचानुहस्यविभक्तिविपरिणामेनेत्यदेनाजोऽल
इत्यत्रैनेन ज्ञोमः पद्द्यांतप्रत्ययासंभवेनप्रथमाविकेमेकारणाभावादुक्तरूपार्थः एवंचपरिपरिभाषापाद्द
मेवज्ञापकमित्यपास्तम् उक्तं कुंशापेक्षपावचनस्येवयुक्तत्वात् लक्षणयांप्रारंभावाच्च॥ असंभवेतन्मव तो
तस्मान्नुडचीत्याद्यवमवेत्यापकतेऽस्यमर्थमाति क्रमइत्यत्रास्यानाम्प्रयणाद्यं इत्यपिते स्थानिषाभावेमतपाऽचारितार्थ्यं दितिदि
कृतस्याचवार्त्तिकरुद्रेयमपर्वापरिभाषेतिभावः तदिति एवंसूत्रवाक्यापत्यपेः स्वेस्वेयस्यानतत्र्यासपाते तयानि
र्णयेनाग्नापितपेतिभावः एतेनसप्तम्यंतपाठप्रापकमिदमित्यपास्तं उक्तरीत्येवापपत्तेः प्रतिभावइतिमिकाणानुपायि
मूलस्येतिशेषः तस्याचतदनुरोधेनेदंवस्त्रत्थिंत्यमिदमितिस्यपरमन्यत्रेतिभावः यत्तुवर्णद्वित्वेनपर्वत्रासिद्धीयमित्य
स्पप्रवृत्तिः द्वित्वेपरसवर्णत्वेसिद्धवाच्यंसप्यतत्योदोत्रियकारत्वाच्यमितिवार्त्तिकोक्तरतएवणत्वेद्वित्वमितिकौमुदीसंगतिरिति तन्न
वाकुवाणितिभाष्योक्तलक्ष्यासिध्यापत्तेः तस्याद्वित्वपास्तिकुचेजस्येचत्वासिध्यागस्यद्वित्वेऽस्यस्यपरत्वेचतुतरवास्यपरत्वनत्वाभा
वेसर्वत्रगत्यापत्तिः नचापवादेवत्वेनचत्वेविषयत्वाचरत्वमेवनः तस्याचोक्तरीत्याकुचेजकस्येवद्वित्वेनसिद्धिरितिवाच्यं अ १४८

पवादप्रवृत्तिमतिवंधकद्वित्वविषयत्वेन दीर्घोविषयत्ववत् अतएवताहक शब्दस्यकौमुदीसंगतिः अन्यथोक्तरीत्याजश्त्वेनऽत्य
संगतंस्यात् नचतत्रतत्रप्रवृत्त्याधपिगकारस्यतद्वचनात्सिद्धेन चत्वेनद्वित्वात्परककारेतस्यद्वित्वेपिजश्त्वांजशीतिदस्यपद्वित्वे
स्यासिद्धत्वयागकारस्त्रपेक्षणिरिएवंस्यतस्युजश्त्वेउक्तरीत्यौवाचर्त्वेगकास्मृतिर्दुर्वारा किंच एवंचासिद्धमद्वित्वेजश्त्वापवादत्वे
त्वस्यैवद्वित्वस्याप्यसिद्धत्वापत्त्याधस्यकुत्वेततएवतज्ञऽस्यस्यत्वेत्वेपिवागुचइतिस्यात् एवंचजश्त्वापवादकतापित्वत्वे
स्यभजपतोत्तिवाच्यं तस्याप्तत्पापाठेनतपापाठाभावेनवक्ष्यमाणप्यौगीकारणविधिसामान्यसि नमुनेइतिवत्द्वित्वात्पत्र
द्वित्वेत्वतेपिप्रत्यासत्याद्वित्वाश्रयकार्यान्यकार्यंचपूर्वत्रेदमसिद्धमित्यपेस्योक्तभाष्यीयलक्ष्येजेनांगीकारात् एवंचोक्ते
तत्प्रयोगसिद्धयेनत्रोक्तापेकतत्यचत्तिरावश्यिकोऽप्यवश्यंपशब्दार्धावेतुनमनाद्याद्राहतिगणत्वात्तत्वस्पकइतिनिपात
नादत्ततोऽश्री आदेराहतिगणत्वाद्दचृटापइत्वेस्यष्टं चेदंमतुप्सूत्रेकैयटे एवंचाविशेषात्सर्वद्वित्वेतत्रगत्यतततपत्ति
त्रार्थेतीकारादेवोडिठदित्यस्यसिद्धिः अन्यथाऽभ्यासेचुत्वापत्तिः वार्त्तिकंतुतद्वयुत्यानुवादः अत्रापिपणत्वेद्वित्वमिति
व्यपसंगतिरेवेति दिक् तदत्तध्वनयन्नाशंकतेनचेति इत्यपेक्षेनेतिइतिद्वित्वव्यपेतात्स्यपेक्षेनेत्यपेः द्वित्वेपरत्वेऽपरमसि
द्धत्वेनेत्यपेक्षुतन अपसमर्थसमासोघापत्तेः निषेधविधौगोरवाच्चास्यपष्टंचेदंपरिभाषेन्दुशेखरे शब्देन्दुशेखरेस्वाक्षेपिकाप्य
पुरतयानेयः एतेनवाक्यसंस्कारपक्षेप्यसमर्थद्विरित्यत्रपत्वासिध्यागुणेनभोविष्टेनाशेनद्वित्वापास्याचगुणेद्वित्वेको
येऽसिद्धत्वेनेत्यपेतान्यपेक्षपर्वत्रासिद्धमित्यनेनपरत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्यागंतुनामंतेनिवेशइतिन्यायेनद्वित्वेशास्त्रविधे

यस्मान्नेरएवेत्यस्यासन्नानंतर्यैविधानेनाह्नेत्यनेनध्वात्राप्राप्त्याजश्त्वाप्रवर्त्तेश्च द्वित्वेसतिधस्येत्युक्तिरुचितैवेतिमान्योक्तिः
१५० माध्यमनुरोधेनेतिध्वनितं।भाष्यविधौरोपतेऽसदुक्तेत्यस्यासत्वाच्चेतिभावः।सर्वत्रासिद्धमितिगरुरिद्धत्वाच्चेत्यः।तद
धिकारमवशात्रत्वमस्यालिंगं।।यत्रतत्वंतत्राद्वित्वंशत्रुपतिष्ठतेइत्यर्थः।तत्रसर्वत्रासिद्धमित्यधिकारमासं।सभु
वतिसामानाधिकरण्यइतिन्यायेन।द्वित्वइतिसर्वत्रेत्यत्रान्वेतितेनपरस्यद्वित्वस्याप्यसिद्धत्वंभवतीतिभावः।अने
नवार्तिकेनाप्यनुजश्त्वात्तरद्वित्वेतस्यसत्वप्रवृत्तिरन्यपाक्वात्तिरितिलाघवंवगौरववविशेषात्परिभाषासंकोचमाना
भावात्तन्मायेनद्वितीयधेनस्थानमवन्तेश्चचिंत्यमिदमितिमंदस्तन्न।।नत्वेकस्यानेकस्यवेतिभाष्याविरोधापत्तेः।प्रा
गुक्तरीत्याद्वित्वोत्तरजश्त्वेपिद्वितीयास्याऽनावृत्तेश्च।परिभाषात्वस्येवसंकोचमानत्वाच्च।तथालक्ष्यभेदस्यसत्वाच्च
तदेतत्ध्वनयितुमनादरेतन्माहयत्रेति।।पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरित्यस्यासंचारायाह।परेति।यद्यपिवार्तिकेदृष्टत्वमि
दंतथापिपरिभाषावचित्तिसम्भिदस्यतत्वमुक्तमिति।तदुक्तपरिभाषेतिनदोषः।नियामकत्वमेवहितत्वं।नियमश्चप्रजवि
शेषायेवेतितद्भावस्यलेनमप्रवृत्तिः।अतएवप्रीहानिवत्सं।त्यादौदृष्टफलेऽविशेषान्नियमनेन्याद्दृष्टंकल्प्यंतितिवाक्य
विदः।तदाहान्यत्रेति।।एतेनझलांजशोतिजशोऽप्रतिहतप्रसरत्वादुक्तन्यायेनजशः।सिद्धत्वाच्चमततिचिंत्यमितिरखंडन
कारोक्तिः।यत्तुनद्धेधेर्धस्येतिभावइतिदीक्षितास्तन्नजश्त्वेकृतेदस्येत्यौचित्यात्।।अस्तिदत्वतत्कपरिभाषयानेतिरत्नाक
रोक्तिश्चापास्ता।उक्तयुक्तेः।व्याख्यातग्रंथसंगत्यर्थंतत्रेतयुत्तरेत्यादिग्रंथसंगत्यर्थंचाहमयवरऽइति।तथाचतन्दाख्यस्यो
१५

भयविषयकत्वयामूलेऽप्युभयत्रविकल्पः।प्रतिपाद्यते।यद्यपितत्रोक्तएवतथापिदृढीकरणायस्मार्यते।अतएवात्रापेय
पाश्रुतम्लेतत्प्रतीकंधृत्वोभयपरतयाव्याख्यातं।यथाश्रुतएवयोजनेतदनुपपत्तिःस्पष्टैवेतिभावः।मात्रशब्दःका
त्स्न्येंग्रहणमितिततद्विसंयंतेत्यादावनुनासिकपरसवर्णस्ययत्वेनग्रहणादनचीतिद्वित्वेयकारस्यत्यपेक्षायाप
मामित्यस्यानित्यत्वेतुव्यर्थंमवातत्रानयेकेनकमितिन्यायेनभेदकपदस्यापादमेवज्ञापकमुच्चारीत्याविशेषापे
क्षत्वेहस्वइत्यस्येवतत्वस्यादतआह।सामानेति।इदंचमह्नरीत्या।अतःतदीत्येवाहुचिमाहतस्येति।ज्ञापकस्ये
त्यर्थः।तावतैवचारितार्थ्यैनसामान्यापेक्षत्वेमानाभावादितिभावः।एवोनयाभाष्यमतेतत्यत्याख्यानेनास्यावश्यक
तोध्वनयति।।मत्वतएतेनेचोव्यर्थइतिमेदोक्तमपास्तं।।यत्तुरखंडनकृत्।देचदत्तेत्यादावेदीत्यादिसूत्रेस्वकृत्येदर्थनाद
त्रव्याख्यात्रातथाकृतत्वात्तानदोषः।किंचज्ञापकमुपन्यस्यैत्यनुक्तोपालंभः।अयोहइत्यतस्तद्नुवृत्तावैकल्पेनायंलोपइति
काशिकादौस्थितंतथाचभाष्यमनुवर्त्ततइत्यादिनाइक्लावित्यत्रैकपक्षेपिलोपोवेत्याहेतितद्ग्रंथात्।।एवंचैवे
कल्पिकत्वेएवभाष्यकैयटसंवादोनज्ञापकत्वेतद्वाक्यंपरंतद्विशिष्टमित्यत्यहेतदिति।तन्न।इतिकाशिकादौस्थित
मितुत्पातस्यस्वानिष्टत्वधननेनन्यूनतातास्वस्यात्।अभिप्रेत्येतिमूलेपाठसत्वेनोपन्यस्यैत्यनुक्तोपाल
भइत्यस्येवतथातात्वतत्रभाष्यस्योभयविषयतयाप्रवृत्तेश्चतदेतत्ध्वनयन्नन्यथानंसंयोग्यस्वंडपतियरि

१२१ त्वित्यादावदिसिद्धमितिश्रण्ग्रहणादितिभावः ज्ञापकमितिइस्यमिथेत्यतत्रतदर्थेनत्यरंभाष्यमुपन्यस्तंतैरित्यु
च्यतस्यर्थः सम्यवैगोतिमूलोक्तदोषाभावात्एवंचमूलसुयुक्तमेवेतिभावः यथाकथंचिन्मूलाशापप्रदर्शनेनतद
पियोजयन्नाह परंत्विति शिवा प्रकाशकृता तत्राप्येतिअनुवर्त्ततेइत्यादिभाष्यस्येत्यर्थः इरोशरीत्यत्रालुवृत्तोम
ध्यस्यतपाहलोपमामित्यत्रापितत्सिद्धिरितएवखंडनपराग्निमभाष्यसंगतिस्तथाचनन्नज्ञापकखंडनेमूल
तात्पर्यंकिंतुभाष्यसंमतिलेसखंडनेअतएवतदभिप्रायंव्यवतेनोक्लिखमुख्यंखंपतत्रेसादिनोपन्यस्तमूलेहेतो
एवंचपदत्रयेपिव्याख्यानग्रंथासंगतिरेवेतिभावः रत्नाकरोक्तिंखंडयितुमनुवदति॥ नचेति। श्रोरिति। सर्वेपदेगो
णीणिदितिसिद्धरूपोक्तेरखोशब्दस्तु श्रोरितितद्ग्राह्यवेरिति। गुणेइति।९ एचीतिविशेषणानवकेरयापेरिति
भावः परादिवत्वेनैडत्वादिति॥ व्यपदेशिवदित्यतिदिष्टेनेत्यर्थः इष्टत्वेचवद्धत्वंसमुदायवत्तीतिभावः बाधादिति
पूर्ववत्पूर्वांतवत्वेनोङ्त्वादितिभावः सामर्थ्यादिति।। एचीति। एचीतिविशेषणेनान्यत्रअचारितार्थ्यादितिभावः
अनभिधानादिति। इदंदृवंचमितिशेषः वध्विसूत्रस्यकैयटोक्तेरितिभावः नन्वेवमानाभावः नचवद्धि
सूत्रस्यभाष्यमानमितिवाच्यं। तस्यान्याशयकत्वात् अतएवतत्रत्यः कैयटः चिंत्यएवास्पष्टंचेदमुद्योतेएं

वं चासंभवोऽसंभवी॥ अतएवाशयादित्युक्तमतआह किंचोभेति। एतेनागतिकगत्यनभिधानाश्रयणानौचित्यंउद्योतोपि
चिंत्यः भाष्यादिकंतूत्तरपदत्वेचेतिनिषेधाभिप्रायं॥ किंचेत्यादिग्रंथस्तु असंभवादितिव्याख्येयग्रंथविरुद्धः तस्माद्भूद्धित्व
ओकारश्लेषेणनिर्वाहइतिमंदोक्तमपास्तं। उक्तरीत्यातदनाश्रयणेउद्योतस्यापियुक्तत्वात्॥ उत्तरपदत्वेचेत्यस्याप्रा
ह्नानाच्च॥ व्याख्येयग्रंथोपमदोष्यमेव किंचेत्यादिप्रवक्तेश्च अतएवप्रश्लेषवैयर्थ्यंचेतिदिक्॥ उक्तरीत्यासामर्थ्या
भावादिह नस्येति॥ यद्येचोरूविशिष्येततदायेननेतिन्यायेनाचेचोमाङोरितिबाधित्वास्यादितिविभ्यौहइत्यादिनस्या
दितिवाहऊठस्तत्रभाष्याभिमतेष्टानिष्टयस्यानुरोधेनेत्यर्थः असंबंधेति। ऊंठरइतिभावः अतएवैणीकारादावि
तिमूलस्सूत्रस्यवार्त्तिकादिसंगतिस्तदाह वोचेतीति। वागीति॥ वाक्यसंस्कारपक्षेइतिभावः एचीतिविशेषणेप्यवारण
मित्याह नचेति। अत्र ततदभावेफलितमाह मध्येइति॥ बाध्यविशेषचिंतांगीकारइतिभावः पररूपमेवेति। तपाचे
ष्टानिष्टव्यवस्थानस्याद्वार्त्तिकादिविरोधश्चस्यादितिभावः ननुदृष्टांतेपप्रकृतिप्रत्ययसमुदायदेशोप्यत्रनतथेतितत्रैषम्यं
किंचएकदेशेतिलौकिकन्यायस्याधेन्यूनाधिकविकारेणासतावपिस्यानिवर्त्तनेष्टसिद्धिरतआह आगमा येतेरितितत्वं॥
एधतिं। तपाचासंमोहमात्रंपद्दृष्टांतइतिभावः स्वांगस्येति॥ तदधिकारस्यत्वादितिभावः॥ ननुप्रत्ययग्रहणापरि

१५२ भावया धीति स्थानिन एवाण्यं तत्तयानगतमाचकपमदोषत्वे।। एकाचइत्युक्तेः केवचापि चोऽझादेर्द्वितीयस्येत्युक्तेः प्रकृतिप्र
त्ययसमुदायस्यादेशे दोषभ्याख्यानमाह सर्वेति।। एवं चार्थवत्त्वेवेति सिद्धं तोप्यबाधितो भवतीति भर्वेः।। णपंतत्वेति।। प्रसक्ते
स्येत्यपि बोध्यं।। पूर्वोभ्यासइत्यादिवैयर्थ्यापत्त्यासंक्रियादशायामुक्तन्यायानाश्रयणमितितु।। नात्र पदे तेषामप्यर्थांतरकथ्य
नात्।। श्रौते एवस्यान्यादेशभावे तत्प्रवृत्तेर्नानुमानिके इत्यपि न तत्रादेशपदानर्थक्यापत्तेः तदध्वनयन्नाह जोंत्यत्यतिन पूर्वे
रोधेन द्वयोर्बोध्यबाधकभावाभावादुपस्थितेः तालस्योरित्यादौ तु न दोषः सःस्यत्यतः सीति यत्नं इत्यनुवृत्तेः एवं च निर्दिश्य
मानस्येति विषयेऽजोंत्यस्येति प्रवृत्तावपि तद्विषये समः सुट्यादौ न तत्प्रवृत्तिः तस्यैव व्यर्थ्यापत्तेः एवं च तदंतविधिर्येषागमाः
तुभयविषयस्तद्विषये इति भावः सन इत्यादि लितेइत्यंतोक्ति स्वारस्यमाह।। सनितिनिंजो चत्वारएकाचइति भाष्योक्तेरिति भावः
स्याःस्वीति।। अपिर्मूलोक्ताभावे समुच्चायकः तथाच पाक्षिकमायुक्तमेवमुख्यं दूषणं न त्विदमिति मूलेनिश्चेति पाठः सूचितो
ऽनेन अतएव सतीकं तथा धृतमिति भावनास्येति।। अत्यपदार्थनिमित्तकत्वादित्यर्थः।। भाष्ये त्विति।। तुना एवेन वसूचितं।। त
वैतवनिर्वाहितदनुरोधेमुत्सर्गेंतरंगत्वपर्यंतधावनं प्रकाशानुरोधेनेमिति मूलोक्तेः।। स्वोक्तेश्चैव समूलत्वं ध्वनयति
मिति।। शंकाया एवेति।। तथा चोभयमसंगतमिति भावः।। मेषस्यर्थपर्णतयायाः सुनोतीति।। रूपशब्दो धर्मपर इति भावः।।
केतिा तद्रूपेत्यर्थः।। द्वेति।। णपंतस्य शब्दांतरत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः।। एकं च तत्र कपूमप्यप्रचस्यां उभयासंगतिरितिभा
वः।। मूले।। संगत एवेति।। अतएवोपेध्ययते प्रेदिधिषते इत्यादौ वृद्धिः प्रकृतिभागस्योधरूपत्वात्।। किंचैतत्पवपवे
ऽचीत्यर्थेस्यावरूपकस्य प्रत्ययलक्षणसत्त्व भाष्यसंमतत्वेनादोषात्।। एतेन चनिमाधकार्ण रवंऽकेरूपेध्यतदन्यत्र ८७

देपोनोभ्दाविनोऽस्फुर्त्तिशादितिजगन्नापोक्तं।। प्रकृतिभागस्येधू रूपत्वेप्यनर्थकत्वेनानतिप्रसंगा नमूलंचिंत्यं भाष्या
धाङ्गायस्तुतन्मध्यपतितन्यायेन धातावधिकस्यार्थवत्तयाएधतिग्रहणेन ग्रहणा[redacted]दतिप्रसंग इति रत्ना
करोक्तं चापास्तम्।। ऽतएवत्युक्तेः तस्या अनित्यत्वाच्च एधत्यादीनामुपलक्षणत्वा च विशेषणतया ग्रहणाच्च भाष्यादि
स्वयेजकत्वप्रत्यापि मूलस्य योजयितुराकयत्वाच्च वर्णस्याविशेष्यत्वेन ग्रहणेतदप्रवृत्तेश्च वस्तुनस्तु इणीकार
दवितिवार्त्तिके एधत्यनुपादानाभ्दावतातदुपादाना धकरणाच्च प्रेद्दिधदित्यादेरनभिधानं एत्येधत्योरेवीतिवि
शेषणमितिभाष्ये तु एधत्यंशे संभवमात्रेणोपरंजकतया विशेषण बोधकत्वेनोपपन्नं।। परममूलमपितत्परं।।
लिखितकेयचस्तु बहुपुस्तकेष्वनुपलंभादप्रामाणिकः।। एवं चोक्तरीत्या माधवग्रंथासंगतावपि वृत्तिग्रंथः सम्यगेव
।। एतदरुचिबोधकमेवमूलेइत्यभिप्रेत्येति।। टीकायामुचितेत्युक्तमिति बोध्यं।। यत्तु अक्षाणामूहिनीतिविग्रहउक्तोन
बैसत्व।। संख्यामितिणत्वमिति स्वोक्तिविरोधादितिरत्नाकरस्तत्खंडयति।। समस्यमानपदेति।। ननु वृत्त्यपेक्षबोधक
त्वेन तत्वांततस्तदप्रतीतिः ख्युत्यादनेतत्सत्तायप्यवयवार्थेन तदर्थे रुपेतरादिवत्।। अतएव वाप्यामश्वो वाप्यश्वः संख्
यामितिसमासइत्यादौ दूतौ चेति सूत्रस्यभाष्ये केयटादिग्रंथसंगतिरिति भावः प्रकथ्यसूता द्वविंत्यसादग्रंथे यो
जयन्नुभयमनुवदतिमूले यत्तु प्राचेत्यादिा नन्वंतरंगपरिभाषयाजातस्य तत्कालप्राप्तस्य चासिद्धत्वेप्यत्रातथात्वा
दंतरंगेणेत्ययुक्तोऽनुवादः न चेतत्कालप्राप्तेनेनेति तदर्थः नतु परिभाषायाविषयः अतएवाह तेतस्यासंचारइतिवा

यं। तथा व्यवहारस्यात्रस्त्रवेत्रपरिभाषामूलकत्वस्यैवाचः परेतिसूत्रभाष्ये ध्वनितत्वात्॥ बाधादित्यादिग्रंथासंगते
१५३ श्चात आह॥ अपमेति। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपांतरंगत्वेन लौकिकन्यायसिद्धमेव बहिरंगासिद्धत्वमपि एवं तत्प्र
वृत्तिरूपं क्रमेण॥ व्याख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वमेवांतरंगत्वं बहिरंगासिद्धत्वमपि निमित्ताभावाद्प्राप्तिरूपं एवमत्रा
पि बाधादित्यस्याप्ययमेवार्थः तत्रांतरंगत्वेनुभाविबोध्य बहिरंगे निरूपितमप्युक्तं नाजानंतर्य इति तु न। उक्तोत्तरत्वा
दिति भावः॥ नन्वेवमप्यहृतेति दुर्वारा॥ निमित्तविनाशसंभावनापि स्थितत्वप्रवृत्तिनिमित्तानपनए वकेण इति निर्देशेन तस्या
अनित्यत्वं सत्तु कर्तेन निर्देशवैयर्थ्यं भुवन्नचः परेतिसूत्रस्य कौस्तुभे गोमत्प्रियादिष्वापपद्यते॥ अंतरंगानपीत्याद्य
स्याएवप्रपंचः तत्र॥ पकं चास्या एवेत्यत आह समर्थेति॥ इदं च मूलरीत्या तद्धितविषये॥ तद्धितविषयेऽसिद्धत्वरीत्याप्या
लतस्याइति। ननूपजानिष्येतिन्यायेन वहिरंगस्याद्दत आह समर्थेऽपवादेति। चरितार्थत्वादितीति। तथा चापवा
दे यथान्यत्रेति न्यायस्य विषये। न तस्य अंतरंगत्वप्रयोक्तमित्यादिना दृष्टांतोक्तिः एवं च विधानसामर्थ्याद्गुण
बाधकत्वेनेति भावः॥ ननु युगपद्व्याख्याने विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं कुतो नेत्यत आह तदिति। पूर्व
सामर्थ्यात्तत्रप्रवृत्तिमभ्युपेत्यमूलोक्तदूषणं वस्तुतः सैवनेत्याह तदिति। समस्तप्रकृतिकेऽन्तर्वर्तिकेत्यपेः
नो विशिष्टप्रकृतित्वेन तन्मात्रप्रकृतिकत्वात्॥ अपि वास्तवार्थाभावसमुच्चायकः तत्रेतदिमाचोक्तप्रक्रियायां
तत्र तन्वेऽस्याद्द्विहितिवार्तिकाप्रवृत्तेरित्यर्थः। तथा च तत्रप्रक्रियायां तत्र वृद्धिर्नैव स्यादिति भावः उपजनिष्यमाणे
तिन्यायसंचारे आह॥ तद्धितेतीति व्याख्यानमयुक्तं अपवादवैयर्थ्यापत्तेरेव तत्प्रवृत्तेः यथा दधतीत्यादौ अहादिव

नेतितत्प्रवृत्तिरेवेत्यपि न तत्रैवमानाभावात् नेनिष्फलमिति। हेस्वैरो रस्तिस्वैरप्रियः स्वैरडाने स्वैरपत्यावित्यादौ वृद्धिरिष्टैव॥ अत
एव दंत्योष्ठः केवलवत्ससनार्णेत्यादि च संगच्छते। एतेनोक्तप्रयोगेष्वृद्धयेपुत्तरपदयोरिरेरिणोरित्यर्थे समासग्रहणाभावेपिव
स्तुतस्समासेएवप्रवृत्तेरिष्टत्वात्स्वीकार्यः समर्थपरिभाषोपस्थाननानन्वितार्थकत्वाद्दुर्वारो पिस्वैरपत्यादिदोषानुद्धारादि
तिमकाशाशयेनमूलेचिंत्यमितिजगन्नाथपरत्नाकरोक्तमपास्तं न त्रतस्याइष्टत्वात्सिद्धांतरीत्यातथा तस्याप्युद्धाराच्चसा
मान्यदत्वेनसुवचत्वेनयोदेशपक्षाभावात्तदप्रवृत्तेश्चनत्रापवृत्तौमानाभावाच्चेतिदिक्॥ एतेन समर्थपरिभाषोत्तरपद
यामप्यामेव निर्वाहः पर्यवत्परिभाषा निष्फलेतिमूलादिचिंत्यं। अन्यथा मोहधवलवित्यादौ वनिर्वाहः जहत्स्वार्थायामगति
श्चेति आदुहोडइत्यत्रेतद्रूपमप्यपास्तं। उक्तयुक्तेः प्रकाशानुपायित्वान्न मूलादेः अग्निपादशायां जहत्स्वार्थानंगीकारस्यो
क्तत्वाच्च गौणमुख्यन्यायेनाप्येतत्परिभाषामूलकेन संज्ञाभतरादिशब्देनु सिद्धेनैतिभावः मूलेमांचे प्रकाशत्वतः॥ अमोराजे
रथीति। अपि सर्वान्वयीयद्वा यथा श्रुतएव व्योजिसमुच्चायकः व्यपदेशिवद्भावस्तु न प्रत्यायितत्वं स राजैर पीत्यायपाठः धा
तुनिर्देशोऽकोविधानांतर्गत तस्यच धातुत्वात् अन्नाकरा घुनदि तत्र… दोषमुक्तं मौलि॥ न चैवमिति तथा पाठ इत्यर्थः सिद्धां
तमतेनाह यडुकुइति। मूले हाभित्रेपेति। अन्यथा मपूर्वोमिपोविरोधः स्पएव चेति भावः सिद्धांतमतेनतत्राप्याह भाष्य इति॥
तस्या॥ …पारोपत्यस्या॥ एतेने ति। उक्त दोष त्रयेणेत्यर्थः। फणादि त्वेनेति॥ इदं च माघनावच्छेदकं [illegible] माहकेताविदं च केतु
राजत्वेसामान्यरूपमेवेतिभावः एकदेशेतिन्यायेन स्वरूपालाभादास भतभएवं गत्येति। तदनुबंधके त्यस्य तु प्राप्तिरेवनेतिभावः
ननुमां प्रतिसत्वेभवतपूर्वेगस्याप्रयणामयुक्तमत आह राशब्देति। रातीकृतिरास्तं जणातीत्यर्थः॥ …पीति। इत्वं तु केतु न बहिरंगत्वात्।

१२८ नाह्णिकत्वात्॥ वार्णादंगमिति नित्यमिति भावः॥ तदुक्तासेषद्वयमुद्धरति॥ अत्रेति साहचर्येणेति॥ एवं चनिङ्भ्यामित्यावसा[illegible]वएव
नैवोप्रमित चेतन्मा ओंशेतदनित्यसंघेति भावः॥ यागोनऋकारेति॥ वृक्षाविरियं॥ अग्नेतत्सुरूपः॥ तस्य॥ ऋकारस्याभोप्या
दीत्यादिना प्रकाशादानां ग्रहणं नन्वाज्जुण इत्यादौ स्थानपृथ्यनिर्देशात्कथं गतार्थत्वं किं च कर्पचित्समुदायनिष्ठधर्मस्य
तेनैव [illegible]प्यवयव धर्मलाभार्थेनावश्यकमिदमत आह एवेति॥ अपिः प्रत्येकं पदोत्तरं योज्यः॥ स च समुदायसमुदायस
मुच्चायकः प्रत्येकमिति॥ अन्यथा समाहार द्वंद्वे नैव वदेत्॥ अत एव तत्प्रमाह्ह्वेत्यादौ रपरत्वादिसिद्धिरिति भावः॥ इति
भावइति॥ मूलस्येति भावः॥ एतत्सूचितात्र चिंदिगर्थत्या पि स्वयितुमादौ तदुपपादयति॥ एवं चेत्यादि॥ छोध्यमित्यंत॥ ए
वेचा॥ तेन गतार्थत्वे चाश्रयणमपीति॥ प्रकाशादिवतमित्यर्थः॥ अपिः सूत्रसमुच्चये॥ एवं चापरं लाघवमिति भावः॥
तत्स्थानि धर्मत्वाभावादिति॥ समुदायनिष्ठस्येत्यादिः नदंत तत्वं तु तेन नवर्णवृत्तित्वादिति भाः॥ [illegible]वाति॥ अर्थवत्वस्यतत्कोर्यना
मत्त्वेनतावन्मात्रे पितत्वे न नति ङतो क्तिः॥ यथातेस्तुरित्यादौ॥ अत एवैका निर्देश इति भावः॥ अपिरनास्थासंभावनायां
वा एवं वत्त्रनाग्रह इति बोध्यं एवं तु नैवं॥ अत एवैतत्त्वेन दणयसूचकस्तु॥ अन्यतुल्यमेवेत्याहूमारिति॥ तस्यानादेशत्वादि
ति भावः॥ विकल्पोपपत्त्यर्थप्रहृतसंगत्यर्थं चाह वर्णेति॥ इत्यस्येति॥ वचनस्येत्यर्थः॥ अत एव नवाव कृत्यमित्यग्रिमोक्तिः॥ संगच्छ
ते सूत्रे देवतपार्थलाभ इति नेदमप्यपूर्ववचनमिति ध्वनयितुं अनयायुक्त्या सूत्रासंगतिं ध्वनयितुं च तदर्थमाह नवेति वर्ण
मात्रेति अंतादित्यादिः मात्रपदेन तद्वृत्ति समुदायवृत्ति धर्मव्यावृत्तिः॥ तेन तु ककार्ये एतदति देशोस्ति तस्य वक्ष्यमाणत्वादिति
भावः देशाभावादिति॥ अनेनातादृप्यं ति वार्तिके छेदः प्रदर्शितः॥ ननु स्वत्रात्कथमिदं लब्धमत आह एवेति॥ तन्नद्वय

वत्वेन बोधकसमुदायादेव कांतादिशब्दानुपस्थितैकादेशस्यानिपरो एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते तौ च त[illegible]ति समुदाय
परौ यथासंख्यमिति भावः॥ तदाह समुदायेति॥ तृतीयां तांद्धनिरित्याद्यंतादिभ्यामिति पार्थक्याभावे स्वस्ये चाभावात्सा हस्यानु
पपत्तिरत आह एषगिति॥ असंहितायामिति भावः॥ एकइत्येकादेशविशिष्टपूर्वमित्याद्यये नाहहतैकेति॥ पूर्वस्य परस्य च
समुदायस्येत्यर्थः॥ अपिस्तस्यैव समुच्चये एवं चाविशिष्टतान्निष्ठधर्मस्यैवाति देशोन वर्णमात्रे वृत्त्यते [illegible] हस्वत्वातिदे
शए कादेवशमात्रे विशिष्टं चवर्णयुक्तमयुक्तं चेति॥ अंतादिवत्सर्वपरावयवितुल्यः हते कादेश इति पर्यवसितः॥ अत्रार्थमानमा
नएवेति॥ ङकार्ययोगीकारादेवेत्यर्थः॥ तुवपसिद्धेति॥ तत्र कार्यतस्यासिद्धत्वेवोधकं वचनं तु ग्रहणमित्यर्थः॥ एवमग्रेपि॥ अन्यथे
ति॥ अंतादिवदितिपदस्वारस्येन एवं परांतादितुल्यएकादेश इत्यर्थांगीकारे इत्यर्थः॥ [illegible]स्वेति॥ आदिवत्वेनत्यादिः॥ एवं चनपार्थ
इष्टोहस्त्य फलमाहांतरावेति॥ ङकार्ये॥ अ[illegible]नेतीति॥ एवं तत्व त्वेनात्वनिवं धनइति भावः॥ अयजेइंद्रमित्यादौ सवर्णदीर्घभावस्या
प्युपलक्षणमिदं द्विगिति॥ तदर्थस्तुतेन गतार्थत्वं न॥ दीर्घरूपणत्यादौ विकार विशिष्ट एकादुत्तरपदत्वस्याप्राधान्येनाश्रयणे
नस्थानिवत्वेनालभ्यत्वात्॥ किं चैकादेशो वर्णयोरेवस्थानित्वेन भी ईभियइत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वाघनापत्तेः तस्यतत्स्था
न्यधर्मत्वात्॥ आनुमानिकादग्राग्रहणेपि प्रत्येकं तयोः समुदाययोः स्थानित्वे मानाभावाच्चैतपात्वे[illegible]स्वाश्वशब्दस्याः स्थानि
वत्वेन स्वशाब्दत्यातत ईरिन्नशब्दे वृध्यापत्तेः॥ किं च प्लुतादिमते उभयत आश्रयणेऽयमस्य लोके सिद्धस्यासंगतावभीयादित्या
घसिद्धेः स्थानिवत्त्वस्य तदुभयत्र आश्रयणेष्टत्वात्॥ अथ न्यपा॥ च परेत्यस्यापित्र प्रवृत्त्यापत्तौ सायतइत्याद्यसिद्धेः॥ अ

तएवपादेऽदवादेऽस्यादवनेनपदाघापादनपरमचःपरेतिसूत्रस्थभाष्यकैयटादिकंसंगच्छते।तस्मात्प्राधान्येनतन्मात्रव
१९९ न्निधर्मात्रयेंऽत्वादिवत्तत्यस्यासव्वन्निरितितनोचैलद्रष्णेनास्यात्रदूषकत्वं।अतएवभाष्येनप्रत्याख्यातंएवंचुपरमसूत्रस्यप्रका
शानुपायिनोयुक्तत्वेपिमूलमयुक्तमेवेति।सान्निध्यक्तिनत्वात्सुखात्तेमात्रविषयत्वेऽस्मनंबुदस्यन्यायः।सुखेनैति।एवंचसिद्धाव
लोकनन्यायाश्रमणसूचनायमूलसूतातत्रनोक्तमितिभावः।एतेनपूर्वत्रानुपन्यासेपदोत्तरोपन्यासव्याजेनबीजमाहत्रचेतीतिमान्योक्त
व्याख्यानंशाचामनुरोधेनेतिध्वनितंतस्यापितुल्यत्वात्।तदेवध्वनयन्नाहाधेऽइतिउपसर्गेघात्वादीति।आदिनाऽचर्णातित्वादिसंग्रहः।
इतिभावइतिसूचिताऽरुचिमूलत्वेनानुहरदत्तमतेऽन्तरंगेबहिरंगेच्चाऽत्रद्वयस्यान्याननतर्यमित्यर्थः।उतस्वगतनिमित्तत्वेतरनिमित्तत्वा
भावइत्यर्थः।उतास्यान्यत्तरनिमित्तकत्वइत्यर्थः।ऽत्तचार्थेवांगीकृत्याभयत्राचोरात्रयणमित्यर्थः।नाधजेत्याद्यधूरित्यादावसिद्धानि
विषयतापत्तेःधर्मिग्राहकमानविरोधाच्च।नद्वितीयत्तत्तीयौपचावेदमित्यादावेत्वापत्तेः।नांत्यःस्वायतेशब्दप्रयोगेवतस्यैवोचित्याद
तस्तन्मतनिष्कर्षमाहअचोऽजानंतर्यमिति।तत्रतत्रवायत्राचोऽजानंतर्यनिमित्तत्वेनाश्रितमित्यर्थः।द्वित्वंविवर्तितमितिभावः।अचो
रानंतर्यमितिपाठेतत्तयोरेवमित्यर्थः।अनिंतर्यंतत्त्वेनाश्रितमित्यर्थः।मलेहरदत्तेत्यनेनारुचिःसूचिता।तेहीनंतुनधातुलोपइत्यादि
सत्रस्यभाष्यादिविरोधःपचावेदमित्यादावसिद्धिश्चननुधर्मिग्राहकमानविरोधात्कैयटःभूतमप्ययुक्तमतआहत्रचेतिउक्तार्थेकप
रिभाषायाचेत्यर्थः।यत्तुकैयटादयःप्रत्ययलक्षणंज्ञापकं।कोसिचत्कोऽस्यात्यादौपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनबहिरंगेकादेशस्या
सिद्धत्वेनधृत्वाप्रवृत्यातेस्यवैयर्थ्यात्।यद्यपित्रेणाप्यरुणंनत्तुपरेणैवतपालितेघ्वचामप्यतभावोऽस्सेवानचैवमप्येकादेशोसि
द्धत्वेनधृत्याप्रवृत्यापत्तेसस्यतदादित्वात्सात्पदाघोरितिनिषेधनेवसिद्धत्वेत्वेयर्थ्यमेवेतिवाच्यं।लोकन्यायाघास्त्र
चादित्यस्यैकदेशाविसूतन्यायेनपदत्वेसस्यतदादित्वात्
२९

स्यत्वसिद्धसप्राबल्येनतंबाधित्वापरादिवत्त्वेनोसिचदित्यस्यतत्वेनतदभावादित्याहुस्तन्नइणःस्ववपद्यत्त्वेनषत्वस्यापिताद्दशत्वेनोभ
योस्तुल्यत्वात्।त्रेपादिकेंऽन्तरंगेतदप्रवृत्तेःप्रागुक्तत्वाच्चातआहतुग्ग्रहणमिति।अन्यथापरिभाषानंगीकारेआदिनाप्रत्येत्यादि।।अ
वितिाततःपूर्वत्रतुकोऽप्राप्तेरितिभावः।नत्र।समासेत्र।अपिःकैमुतिकेतुगपेदेतिस्पष्टंचैदशरीत्याबहिरंगत्वेनधात्विति।सूत्रभाष्यादे
तदपिनातिरिक्तंकिंतुक्तात्मूलमितिभावः।सार्थक्यप्रतिपादयन्नदविरोधमेववाहतचेति।अधीत्येत्यादौवित्यर्थः।द्वित्वमविवर्ति
तं।गौरयात्फलाभावोद्धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च।अतएवविकल्पोपिनेतिभावः।तद्ध्वनयन्नाहाजानंतर्यमितीति।एकवचनेनेतनस
मासः।अचिनुअचआनंतर्यमित्येवपाठः।मान्यास्तुपचावेदमित्यादावेत्वस्याचस्यानिकत्वेप्यचआनंतर्येस्यतत्रनिमित्तत्वंनेतितत्सि
द्धिःएतेनतुग्ग्रहणमानमित्यप्यपास्तमित्याहुस्तत्कैयटाद्यनुरोधेन।उक्तयुक्तेः।अतस्तत्सिद्धयेधर्मिग्राहकमानत्वमेवोचित
रमाह।अचोऽन्यानंतर्यमिति।एत्वस्यान्यानंतर्यानिमित्तकत्वात्तत्सिद्धिःएवंचाचोऽन्यानंतर्यनिमित्तकेऽन्तरंगेकार्यंलतेचतस्मिन्पदं
तरंगप्राप्तिसत्त्वचकार्येवहिरंगस्यजातस्यनासिद्धत्वमिति।।एतदर्थावोध्यः।।अतएवात्रधूरित्यत्रवसिलोपोन।अन्योत्राजतदन्योवा।यदि
तैस्मएवगत्येतधर्मिग्राहकमानहि।अधुधूरित्यादयसिद्धिः।वस्तुतोऽदुरस्मर्याद्योक्तार्थोसभिनमुनेइतिवदर्थगोकारेस्मान्नाभावेनवलिलो
पाभावान्यार्थ्यंचावश्यकेनतदनित्यत्वेनतत्सिद्धिरितिपंचमीसमासेना।चःपरेतिस्यानिवत्त्वेनतद्वारणादित्यादिसप्तम्यत्रेतिबोध्यम्।।
यत्तुखंडनत्वगंव्याप्यरत्नाकरादयःउपसर्गेणेतीतिप्रतीकंधृत्वायत्क्रियेत्यादिकेतुक्रिरउपसर्गाःक्रियायोगइतिपाश्रुतस्त्वार्थोदे
नतदारूपसंभवेनउपसर्गसंज्ञायाःक्रियायोगनिमित्तत्वादितिवोध्येविशेषोक्तेरफलित्वादित्याहुस्तन्न।अपाशयानवबोधोतत्वाद्।ननु

१९६ प्रगतऋषभः प्रर्षभ इत्यादौ ऋकारादिधात्वप्रयोगेप्यंतर्भूतक्रियायोगेनोपसर्गत्वसत्वेन तत्रानतिप्रसंगाय उक्तरीत्या सामान्यतस्तत्पदे
पेपि प्रगत ऋषभकः प्रर्षभक इत्यादिवारणफलके एधातुविशेषलाभाय च तस्यावश्यकत्वमिति कयंयोगविभाग इत्यत आह गतेश्च
क्रियेति। अयंभावः तत्र क्रियायामिति या च योगग्रहणसामर्थ्याल्लभ्य यत्क्रियायोगे प्रादीनामन्ययसंज्ञा भवति सा च तत्र च ऋ
कारादिनिरूपितमेव तत्र प्रत्यासत्तेः अत एव प्रभूत ऋद्धः प्रऋद्ध इत्यादौ न एवं च तत्र अवारणेन तद्व्यपेक्षसार्थकमिति तत
त्र हेतूक्तिर्न तु तत्र च इति न तु क्रमे धारयेतमित्यनुपपन्नं शब्दे प्रयुक्तत्वेन क्रूरप्रसंगश्चातत्र्याह। यदर्थेति अत्र यत्पागतिको
रकौ पेति सूत्रस्य शब्दे दशोरवर विरोधोन तत्पातत्रैव परेस्त्विमादिनो स्पष्टं नन्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन भूतो क्तिरयुक्ता इत्यत आह
भाष्येति। नन्वत्र प्येङनुवर्त्यैव शिवेहीत्यादिसिद्धिरित्यत आह तेनाघेति। आङ्योगे पञ्चमी वैकल्पिकत्वाद्समासः गोकर्णः एषतेर्ण
भाष्येति। नन्वग्रे प्येङनुवर्त्यैव शिवेहीत्यादिसिद्धिरत आह तेनाघेति आङ्योगे पञ्चमी वैकल्पिकत्वाद्समासः गोकर्णे एषतेर्ण
र्ष्यरोसिताग्रम आरोमृगा इत्यमरः राण कुरंगमोरिशपः स्यादृश्यमारूलोचन इति पुरुषोत्तमकोशः अन्यस्या निङत्त्वमोमा
ङोश्चेत्यत्र भाष्ये ध्वनितं। वस्तुतो धातुपाठे तद्भावेन संभावनैवनयच पिबोपदेवेनैक विकल्पस्य दुर्मेरुणादिसूत्रधातुपुत्रे
गणितः काव्यकामधेनो अगतिस्तुत्योः ऋपातिरव्याख्यातं स्वाम्यादिभिः स च भाष्यरीत्या च व्युत्पन्न एव भवतु चामि तिस्प
एमन्वत्र एवं चोपसर्गाद्दृतीत्यस्याप्यस्यापररूपविषयतेति भावः क्वाचित्क इति प्रकाशानुयायी तिशेषः प्रथमो पस्थितत्वाद्गौ
गाभावादिति भावः एङन्तकारा पुनः देशमुदृतेरिति न च ति अनुकरण इति। लेत इति शेषः उभयत्रान्वयोः तत एव समुच्चयः अतएवान्न
तस्या सञ्चारो ३ सिद्धत्वाभावस्य प्रकृतिवदनुकरणमिति त्वानि त्यमिति भावः ततः परमिति तदनंतरमग्रे इत्यर्थः। इत्येति प्रयोग इतिशे

षः पररूपे प्राप्त इति शेषः कैयटे चेति इकोगुणेत्यत्रेत्यादिः चेन तत्रत्यकौस्तुभसमुच्चयः एतावनुपदमूले एवं वक्ष्यते। गु
णस्येति। आनुनासिक्यरूस्वात्वादेः शब्दत्वादिवत् शब्दरूपत्वाभावेनेत्यर्थः। नाव्यावर्त्तेः गुणिन इति शेषः एवं चानुना
सिकः स्यादेवेति तदर्थमेवेति भावः। ननु रूपशब्देन पृथिव्यादिनिष्ठगुणलक्षणे शब्दे ऽसंभवः अन्यत्र दृष्टोतु गुणोपि संभव
तीत्यतस्तदुपपादयन्नाह रूपेति। एङि पररूपमित्यत्रेति भावः ऽवयवेति वर्णरूपेत्यादिः। धर्मधर्मिणोरभेदात् एवं चा
घसत्वेप्यत्याभावान्नेनाव्यावृत्तिरिति भावः अत्रमानं कथयन् तद्रीतिमेवाह। अतएवेति तेन तस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः के
यटोक्तव्याख्यानायुक्तत्वं ध्वनयन्नाह। वर्णरूपेति। व्यवहार इति। तद्वदेव च शब्दस्य रूपमित्युच्यत इति भावः तद्वान्
वर्णरूपावयवसंस्थानवान्। शब्दत्वादीति यथा तन्न शब्दस्य रूपमेवं स्वर इति भावः तत्र तत्पोक्तोसंगतिं प्रदर्शयति। तत्रसू
त्रेति। उभयथा चेति शेषः एवं तेनाव्यावृत्तिरूपदोषं प्रपंचमुक्तं विनैव प्रसिद्धिरिति तत्रैव दोषांतरमाह। परइति। स्था
नेजायमान इत्यादिः स्थानीति अंतरतमपरिभाषयोभयस्थानिगुणक इत्यर्थः। तत्र। पूर्वोक्तेन देयाएकस्थानीति परद्व
निरनुनासिके इत्यर्थः एवं मग्रेपि तद्गुणकेति। अनुद्धगुणकेत्यर्थः परशब्देनेति भावः। तस्यैवा अनुद्धस्यैव एवेनानुनासि
कव्यावृत्तिः ननु तदुपस्थितावेव न मानमत आह परेति। परमित्येवार्थे अससंभवादित्युक्तेः फलमाह मन्वीविति। स्वरितं
तेति। सुश्लोकणिसाधुरितियत्र तिस्वरितं याप्यासङ्केकादेशः स्वरितानुदात्तयोरंतर्यात्स्वरित इति भावः स्वरित इतीति
स्यनसुश्लोकणायामित्यनेनोदात्त इति भावः इतराव भाष्यादेकादेश उदात्तेनोदात्तमान्पात्तस्येत्यनुवर्त्तत इति स्पष्टमन्यत्र स्फुटं।

१५७ भविष्यति चायमेतद्भाष्यविरोधं परिहरति। ऐऔजिति। एकादेश इति॥ तद्धि ध्यावित्यर्थः॥ इतिपद इति। इत्याधिकारेण
इत्यर्थः॥ एकदेशिनेति। तपरत्वात्तेषां संज्ञाया एवाभावात् सूर्वं पदस्यैवासंगतेस्तत एवाभिमानेनेति॥ तत्त्वमेव विवृणुदय
ति। सिद्धांतेत्विति। संज्ञासूत्रस्य सिद्धांतेत्वित्यर्थः तत्रैवेति। ऐऔजित्यत्रैवेत्यर्थः यद्रूपानुरूप इति न्यायेन तयोस्त्वेति भावः॥ वृ
धेरेचइति न्यायेन कैयटविरोधं परिहरति इक इति॥ कोस्तुभस्याप्युपलक्षणं न शब्देनेच नतस्सिद्धेरिति भावः॥ दिगिति॥ तदर्थं
स्तुभक्षतेद्वृति॥ विनाऽनुकरणत्वानभिव्यक्त्यातदप्रयोगाच्च॥ अन्यथा त्वदुक्तरीत्या एकोस्त्यनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्य
तिदिश्यातु त्वान्तशिवरहित्याद्दोषाचारितार्थ्यं नांतरंगबहिरंगयोरित्यर्थस्यैमाङोरित्याङ्ग्रहणज्ञापकपरभाष्यासंगतेश्च॥ नच
तो योगविभागे न परपदानुवृत्त्यावान्तिकार्यसंग्राहकमिति वाच्यं। कृतेनेभ्यइत्यादिनिर्देशे स्तत्संग्रहादिति॥ खंडनहृदुक्तिं खं
डयति॥ यत्त्वाविति॥ अपाकुर्वितिति॥ मूलानुयायिनेमान्याहत्यर्थः॥ तस्य यौगिकत्वादिति भावः॥ तन्मुकरणस्यानित्यत्वमत्यास्व्यानु
भ्यां सुसाम्भमेवेदमित्यगोरुक्तिरेतत्सूचिता वोध्याविषयेति॥ अन्यथा तेषां परस्त्वपमित्यर्थेतदनुपपत्तेरिति भावः॥ ननु तदे
वाहेत्युचितं नत्वतआहेति॥ प्रागुक्तस्यासिद्धांतत्वेनतयोस्तं प्रकारे शत्रीसिद्धत्वाद्वत आह इह शेति॥ तत्सिध्यनुगुणमि
ति॥ व्याख्यानतइत्यर्थः॥ आहेत्यस्य कर्मीकांशायां रूपमपेमिति शेषः॥ एवंचातदस्यलाभेहेतुत्वेनान्वयोनचपूर्वापर
वंचसामर्थ्यलभ्यं तत्र्वेद्वेरितीतिभावः॥ अपाकुर्वितीति॥ प्रकाशकृत इत्यर्थः॥ सिद्धेरितीति॥ यत्तु मंदस्तु पासत्य झलादेशत्वेनास्या
निवत्वात्पदांतत्वेनमनीषापतंजलिरित्यादौ न तयोर्लोपजस्त्वापत्तिः प्रकाशमतेतु नेति तन्न॥ एवस्य भिन्नक्रमतया एवाद

१२

रादित्वादेवदेलौपोयस्मिन्नतेन निपातनेनेत्यर्थेन एकेनवचनेनविशिष्टस्वरूपनिपातनेतात्पर्यात्॥ एतेनाचोंत्यादि प्रत्य
स्याचोपन्यासोनिष्फल इति खंडनहृदुक्तिः परास्ता॥ ननु शाकानां राज्ञ निवासइत्यर्थे चातुरर्थिकाणो लुपियुक्तवद्भावेपित
द्विशेषणमातेरितिनिषेधेन देशविशेषस्यैव युचितमत आह॥ देशेति॥ समस्तत्वेन तत्र संवन्धस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन मात
रत्वादिति भावः॥ इति भावइति सूचिता रुचिस्तु प्राठमनोरमेत्यत्रोक्तैव॥ ननु सूत्रे षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा नाद्यस्तदात
दनुकरणस्य ध्वनिरूपस्यैव संभवेन तत्र आद्यवर्णासंभवात् नांत्यः॥ अनुकरणशब्दानर्थकायत्तेरिति चेन्नतत्सामर्थ्यात्प्रथमपद
स्यैवग्रहणात्तन्नचोक्तदोषतत्सामर्थ्यादेवतदनुकरणस्य वर्णसमूहरूपस्यैव ग्रहणात्तन्नचतस्यानुकरणत्वासंभवः सजा
तीयस्यैव तत्त्वादिति वाच्यं सजातीयमत्यभिज्ञया तत्त्वस्यैव सत्त्वेनानुकरणत्वस्य दुर्वचत्वेन भेदेऽवतस्य वाच्यत्वेनसर्वसाम्ये भेदा
भावे शब्दत्वादि साम्येन तस्य तत्त्वसंभवात्॥ तदेतदभिप्रेत्याह मूलेऽव्यक्तेत्यादि॥ व्यक्तशब्देनाविद्यमानकत्वादिवंशादिध्व
निपरूपोनतस्यचाचेत्र कस्यानुकरणेप्यता दृशसंभवेनानुकरणस्येत्युक्तसूत्रेननुतत्साम्याभावात्तत्त्वमेवानुचितमत आ
ह॥ किंचिदिति शब्दत्वादित्यर्थः॥ तावताप्यनुकरणत्वाविघातात्॥ वर्णप्रतीतावपि ध्वनिशब्दस्योक्तधर्मेणसत्वादिति
भावः॥ अनुकरणशब्दसामर्थ्यलभ्य एवायमर्थे इति व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति तदभावइति व्यनुकरण [redacted]
स्येत्यस्याभावइत्यर्थः॥ हियतः ध्वनिरूपाव्यक्तेः शब्दासंभवात्॥ शब्दे एवतिरएवेन ध्वन्यनुकरणत्वाव्यक्तिः तत्र संभवतीत
द्ग्रहणेमानाभावादिति भावः॥ ननु कथमुक्तसापमव्यक्तत्वं तस्येत्यत आह॥ व्यक्तत्वमिति॥ अपिरुक्तरूपसमुच्चायकः॥ ए

भा० प्र०

१९४ तेनाऽकार्यस्याच्छ्रद्धासंभावेनाथांदेशनाभेः तुकरणस्येति चिन्त्यप्रयोजनमिति निष्कर्षो क्रमपास्तं॰ ग्राद्युक्तिस्त
रुश्चिवीनेतुयदिस्तनुकार्यरूपस्तेति परत्वात् संभवेनोः साधुत्वं च यदि च स ग्रनुकरणरूपस्त द्वातस्य रत्व संभवप्य
साधुत्वे तदवस्थमेवार्थाबोधकत्वमिति नेव तत्वस्यग्न्यात्वादेवं च प्रागुक्तरीत्यास्य ग्रार्थमेव तदिति नन्वेतदित्ति तं
द्रुत्वनिर्देशः ग्रनुहत्येवत्वाभात् ग्रत्यस्य तवेति॰ ज्ञापकाच्च॰ एवं च समुदायानुकरणेन सौत्रनिर्देशस्य दाता
घतेकरणव्याहत्यर्थविद्विनितुक्त ज्ञापकादत आह तद्भिन्नेति॰ एतेन तपात्रश्नोत्तरयोः सातत्वं तत्त्वं प्रकारान्त
रेणमत आह ग्राहेति॰ ग्रस्यग्राहत्यर्थत्वे तु न तुल्कौ पूज्ञापकादत आह तद्भिन्नेति॰ एतेन प्रश्ने तत्वं सिद्धं तदो
वान्यदोषत्वमुत्तरे तत्वं तूत्तरं तत्सहितत्वं तल्लक्षणं तस्य ग्रहत्यास्य ग्रार्थमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति
ध्वनितं तदुपादानेत्यनुनानर्थक इति निषेधात् तत्सामर्थ्याद्धा ग्रत्यस्य नवाल्लेरपीति॰ तथा च प्रश्नोत्तरकत्वोरस्ता
नकत्यपत्तिः। एतेन नव्यारव्यानं गंधपदे दोषानुक्तेन्यूनतेति खंडनं हृदुक्तिः पराश्तानि षेधविकल्पयोर्विष
यविभागायप्रकारान्तरमतमाह ग्राहेति च स्वल्थैं॰ मूलोक्तपूर्वदोषखंडनार्थप्रकारोऽक्रमप्यसिद्धत्वोपा
पमय द्भाषाहेति॰ शास्त्रीयस्य सर्वैषा ग्राह्वावपित्वौ किकेत्यर्थः तेन च तद्धत्यस्याग्राप्रयणव्यानुपूर्वीरूपस्या
पाधेरानयनमेवातीति भावः इति भावः इति सूचितारुचिस्तु ग्रर्थविकारेण तस्याप्यप्राप्तिरिति॰ नन्वभेदे तत्र मेवा हम

निष्पन्नमतव्याहृतानुकार्ये तिङ्गएवेति। ग्रत्र हृस्यैवेत्यर्थः एवं च पररूपप्राप्तिकाले दांतत्वं नैव संभवेत् तत्वातिस
वेत्रप्राप्त्या तदुत्तरं तु ग्रत्र हृस्यैवाभावे तु नू नश्वात्रवृत्तिरेवे वत्या भावेनाद्वयद्वये साक्षर्थमेवेति भावः। ग्रपि
बोध्यतामिति चान्वितं तत्त्वविवक्षा सद्यायकः। इकोगुणेति सूत्रोक्तरीतिरत्रानुसंधेया नत्वनुप्रक्रियायां नामेरि
त्यत्र पटे स्पटेति पटत्यदितीत्यत्र निषेधविकल्पयोर्भावयोः पूर्वी दाहरणं ग्रंत्यं तु तदभावस्य सौत्रक्रमानुरोधा
दितिनाम्रेडितेति दोषोऽप्युक्त इति खंडनकृदुक्तिर्निरासाधा हृत्यादीति। तत्र तु ते विपरीतमुक्तं। माधवादिकं तु स तत्र
ये नाह्वेवेति भावः नत्वनु हुंघस्यान्यासैरापकत्वे को विरोधोऽतत्राह सर्वत्रेति॰ भेदविवक्षायामित्यादि एतेन तत्र
भेदविवक्षा। ग्राभेदविवक्षेत्युपपत्तिः सर्वत्रेत्युक्तेः ग्राहुरुगेति प्रमक्तेति सूत्रोदाहरणेत्यर्थः द्वियतेतैः प्रकारान्त
ङ्गियतु उत्तर उगेयपेराहु नमामेडितेति सूत्रे॰ पदाद्विर्वचनेन एव तत्संज्ञया तत्रभेदपक्षाश्रयणी वस्यकत्वात् एतेनार्थ
दीनादित्यनुवृत्त्याऽभेदपक्षे एच प्रवृत्तिरिति खंडनकृदुक्तमपास्तं। एवं च पक्षद्वयेपि प्रवृत्ति संकोचे मानाभा
वादिति ध्येयं। तदेव ध्वनयन्नाह नामेडितीति माध्यव्याचख्युः। तत्राचामनुरोधेन। उत्तरगंपेति शेषस्वारस्यात स
क्रेपेववदेत वाकुलकद्वित्वे वीप्सायाः स्वस्य। इत्वस्याप्यनपक्षेणाच्युतइध्वनयन्नाहनामेडितेति। एवं च प्राग्
क्तएवायं दोषोनतु ततोन्यः। योऽम्भ्दातीति। तदसिद्धत्वेननांतत्वविवक्षायामथत एव सत्वेन विधित्राप्यानि

भा० प्र०
१५९

बेधसंगतिरितिभावः तत्राद्येति । तथायोजनायां पूर्वग्रंथविरोधमाहेत्यर्थः अत एवात्राद्येतिनोक्तं परस्रूपेणै
वेति । एवं चापदत्वादितिहेतूक्तिस्तदीया उक्तेतिभावः एतेयोनर्स्तंप्रसक्तेरित्यपास्तं ०इत्याहेति । निरा च द्वे एवं
चेति । जश्त्वात्प्रवृत्तौ चेत्यर्थः अस्यैरीति ०स्पशाबाधनस्पर्शनयोरित्यस्य रूपेस्त्रियामङि ताड्डदियंयुक्तिरुभयोर्नी
धत्वेम राकीत्यर्थः खंडनकृदुक्तदोषमुद्धरति दिशिति तीत्यादि । अनुष्ठेयेवेति उस्यपरांतादित्यत आद्यमेवेति
तन्मते इति शेषः एतेन समुदायनिर्देशोपि प्रतिपत्तिलाघवायाद इत्येवास्तु लक्ष्ये जश्त्वेरुत्वस्याये नानासि
द्धत्वेन सिद्धमिति प्रश्नाशयः दांतानुकरणसंभवेन तत्रैवोतोः नसिद्धत्वेन चारित्यो तार्थ्ये तन्त्रन स्यादित्यु
तराशय इति प्रकारान्तरेण खंडनकृदुक्तिः परास्ता । तपरस्त्वेद प्रश्लेषेण तत्रापि ह्रस्वाकारत्वसंभवेन तन्निरस्त
ये तत्क्तमुक्ते रावरणकत्वेन प्रतिपत्तिलाघवाभावात् । अत एव दांतत्वेतयोरविशेषादिति च । तांतानु
करणे अप्राप्यापत्तेश्चेतिदिक् । जश्त्वाविधेरिति ः अयंभावः । तद्रूपेदांतत्वमित्यस्य संभाव्यत इति
शेषः तांतत्वविवक्षणादित्यस्य जश्त्वाविषयस्य विवक्षणादित्यर्थः अन्यथा दांतत्वे जश्त्वासिद्धत्वोक्तेः
पुनरर्त्तग्रहणाभावेपि तांतत्वविवक्षासंभवात्तु नरित्याद्याससिद्धत्वापत्तिः एवं च नोत्तरग्रंथवि
रोध इति ॥ तथैव पूर्वदोषस्तुत्यस्तवाप्यत आह म मप्रेति । तथाधानतस्तवमतेनत्तस्त्वेपि ममेरां

कृ स
२५

च

फलेहार्दमिति नदोषः स एवानुनोक्तं ॥ इतीति दिशितीति । तदर्थमुक्तवाप्येवमुक्तोयत्तु ग्रंथस्य प्रकारान्तराभिप्रायस्य सामं
जस्य … पि प्रकारो नराणां तिदुष्पतिर्हवेति । जातिपक्षेति व्यक्तिपक्षेतद्दातंत्स्ये … नतद्ज्ञानात्तदसंभवादितिभावः सूचित
मिति अकोः की ति ग्रंथेनेतिभावः एतेन तद्ग्रंथविरुद्धसिद्धमित्यपास्तं । पक्षभेदेनग्रंथयोः सामंजस्यात्तस्यदूषितत्वा
च्चेयत्तु खंडनकृत्कृतीत्यादि वार्त्तिके सोक्तेरधिकका रइत्यादावननेति । चसंगा … यत्तस्यावरणकत्वाद कीत्यधिक
करणे गोरवाच्चचिंत्यं त्वमिति । नत्त । ततत्यात्यानात् स्पष्टीकृतमेतद्दत्याहारखंडनेनै ॥ तद्ध्वनयन्नाह त
द्रूप्येत्वादीति । प्रसादृश्यत्कथकारानुवादोषं मूले । वार्त्तिकान्मस्येति । तत्साध्यफलान्मयेत्यर्थः । उ … द्राविनेति ।
उक्त … भावितादाक्षिप्तस्यर्थः । … सिद्धः सोक्षेत्यादि … संभवाद्व्यभिचाराभावेनोपयोगे ; त आरेक
इति गोर्यावित्यादिनिवृत्तयेइति भावः अत्रादिशब्दः प्रकारे तेन सर्वत्र अवड्डितिसूत्रयोरपि संग्रहः । इकोसवर्णेइ
त्यत्रेयदंतसूचितमन्यथा सर्वत्रेत्येव वदेत् ॥ तथाचा संतमानुहत्तोतात्पर्यं । यद्वा । सप्तम्यन्तावेव तयो … मध्येपि
स्वस्थले संबंधतत्त्वक्त प्रायइति सूचितं यद्वा पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यात्सदांते एव तयोः । प्रवृत्त्यानासाधारणत्वं तत्फलमि
तिसूचयितुं तथोक्तिः वस्तुतस्तुसर्गसमानदेशा इति न्यायेनतयोः फलाभाववइति बोध्यं । नियमार्थं केति । तत्पास
तिरूरयइत्यादिवारणेपि भवती त्यादिवरणं न स्यादिति भावः । यत्रेति · सामानाधिकरण्येनान्वयार्थमितिभावः यत्तु खंडने

प्रौ. प्र. इत्यचित्रगो अग्रमित्यादावव्ङ प्रवृत्तिभावाभावाधायकस्यानिवृत्तनिषेधेनैव चित्रग्वग्रमित्यादिव्यावर्त्तावेङ इत्यनुवृत्तिर्नि
ष्फलानुवर्त्तनदनुवृत्त्यालाक्षणिकत्वात्तव्यावर्त्ता तन्निषेधेनावश्यकइतिवाच्यं उपदेशपदेनवर्णग्रहणे
तदप्रवृत्तेर्ज्ञापनात् ॥ अन्यथा चेत्के इत्यादावेङःपदांतादित्यादिप्रवर्त्ततेनतु एङेवेत्यादौ न च पूर्वापरग्रंथविरोध
श्चेति ॥ तत्रोक्तरीत्यैव निर्वाहे वचनं नकार्यमित्याशयात् ॥ प्रतिपदोक्तत्वस्यान्यथाजातेन दोषलेशाभावाच्चतत्त्व
श्चेति ॥ तत्राम् ॥ एङ्ग्रहणानुवृत्त्येतीति ॥ लस्यानुरोधादिति भावः एतेन नोत इति पाठेऽनंतरत्वात्पूर्वरूपस्यैव निषेधेन चि
नयन्नाह ॥ एङ्ग्रहणानुवृत्त्येतीति ॥ लस्यानुरोधादिति भावः एतेननोत इति पाठेऽनंतरत्वात्पूर्वरूपस्यैव निषेधेन चि
त्रगोग्रमित्यादेयणोनिर्विघ्नत्वेनेङनुवृत्तिसामर्थ्यान्नद्याभःयद्यप्यत्वेतिपाठेगोरितिषष्ठ्यन्वयायांतपदमनु
वर्त्यैसामर्थ्यलभ्यंवातच्चोपदेशिकांतत्परं ॥ एतेनोत्तरार्थषष्ठीनिर्देशसत्त्वेनात्रप्रथमयाविपरिणामइत्यपास्तं ॥
प्रथमांतस्योत्तरत्रषष्ठ्याविपरिणामस्ययुक्तत्वात् ॥ एवं चेङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादंतपदानुवृत्तिसामर्थ्यादौपदेशि
कांतलाभद्वारावातद्व्याभइतिमान्योक्तिःप्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं ॥ आद्यपदेचित्रगोअग्रमित्यादौपदऽवादेशापत्तेः
अतएवचाछंदसीत्यनेनदीर्घाजसीतिनिषेधेयूहेनिषिद्धेमाहतीश्चतस्रश्चाराहीऽपानहावित्यादौपूर्वसवर्णदीर्घ
प्रवृत्तिः अथवाबाध्यसामान्यचिंतांगीकारस्ताहितत्रेवनिषेधप्रवृत्तयेतदनुवृत्तिःसफलेतिसामर्थ्याभावःद्वितीये १६०
समस्तत्वेनविभिन्नविभक्तिकत्वेनमध्यवाचकत्वेनचानुवृत्तेःतद्वारणेनसाफल्येऔपदेशिकांतपरत्वेमानाभावा
च्च ॥ अतएवांतपदस्याप्ययुक्तःकिंचोक्तलक्ष्येयणोऽवारणायावश्यानुवृत्तेङइत्यस्यप्रथमयाविपरिणामेऽन्यपसा

श्री

त्वात्यान्तवापितस्यावश्यकत्वादितिदिक् ॥ प्रकाशानुयायिमूलव्याख्यानेइतिस्पष्टचिंतामणचिंत्यस्पष्टयन्भाष्यसिद्धांतमो
त्याह प्रतिपदोक्तेति ॥ एवं चतत्प्रदाष्यविरोधस्यान्यथाप्यपरिहरणीयतयातदविरोधेनैवसर्वेयोज्यमितिनकोपिदोषस्त
दाहवर्णेतिज्ञापकस्य ॥ कार्यबाधकाणविधायकाद्वावामध्येस्यादेरित्यर्थः मात्रपदेनवर्णग्रहणेएवसर्वत्रतत्प्रवृत्ति
निरासः एतेनवर्णमात्राधान्येतदप्रवृत्तेरुपदेशग्रहणेनज्ञापयिष्यमाणत्वेननदोषइतिरत्नाकरोक्तमपास्तं ॥ धर्मिग्राह
कमानविरोधात् ॥ वर्णग्रहणांशेःविशेषात्तस्यसाफल्यस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चतत्ध्वनयन्नाह ॥ ध्वनितमिति ॥ अतस्त्वि
प्रतिषेधोवाच्यःअनदःअदःसमभवदसोभवतन्नवाच्यःलक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येवंनभविष्यतिप्रतिषेधेनेति
भावःएवंचात्रस्यमप्यस्ययुक्ततयैतद्विरुद्धान्यमूलग्रंथापायुक्तःतच्चात्रखंडनखंतस्तद्विरोधोऽप्यवनमंऽनखंतस्तदेकवाक्य
तासंपादनेचायुक्तमेवेतिभावःएवंसतिप्राप्तंभाष्यमतेदोषंपरिहरति ॥ एङ इति ॥ नप्रतिपदोक्तेति ॥ एतेनभवतेरइत्या
दिनिर्देशात्सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विपरीतनियमाभावेनङसिङसोश्चेतीदृग्नियमेनसिद्धेयपदांतग्रहणसामर्थ्यात्तत्र
प्रतिपदोक्तंलक्षणंउत्तरार्थेलेपीरूककरणस्यसफलत्वोचित्यात्एवंचाप्यधिकारइतिमूलाशयइत्यपास्तं ॥ उक्त्यु
क्तेःतत्सत्त्वेत्यत्रेति ॥ उद्योतादाविस्पष्टः प्रागुक्तदोषापत्तेरुक्तेरिति ॥ एवोप्यर्थइतिभावःतद्वाभोपायमाह ॥ गोरावे
ति ॥ तादृशस्येत्यर्थः तेनतत्रपणोऽनिवृत्तिरितिभावः वनोत्प्रति ॥ पाठांतरेकवावपत्वायायानंतरस्येतिन्यायानंगीकारे

भा॰ प्र॰ १६१ णसुजाते अप्स्वसुन तेइत्यादौ बाधसामान्यचिंतांगीकारेणेनतयोर्नित्यनिषेधवदितिभावः इत्यर्थ इति। इतिशब्देऽर्थस्त्यर्थः ते १
पाचनिषेधविकल्पेविधिविध्यः फलितइत्याशयेनतदेवविकल्प्यत इति सूत्रे ऽकमितिभावः अपि: पूर्वरूपसमुच्चये नन्व
त्रसूत्रे ऽपलक्षणत्वेमानाभावेनयथाश्रुतमूलस्यैवसामंजस्यमित्याशयेनाशंकतेनन्वित्यादि। स्वरेतिगवाग्रमितिबहुव्री
हौ इएस्वरेत्यर्थः कदाचिदिति॥ पर्यायेणेत्यर्थः व्यस्तस्यव्युत्पत्त्यानिपदभेदादितिभावः अंतौ पीति अपिरघु रा॰ शो
दत्तसमुच्चायकः वस्तुत आदित्वाद्यभावे व्यपदेशिवदितिकार्यातिदेशेनकार्यस्यकरणेपिस्मनो कारस्यादित्वादिव्यप
देशाभावेननिपाताघुदात्तादिव्यपदेशस्यसुतरामभावेनतदादेशे सुतरांतदभावः गौणव्यवहारस्य चाभ्युपगमेतस्योभयविधस्या
पिसत्वादादेशेपिपर्यायप्रसंगइतिभावः॥ एतत्सूत्रेति॥ अवङ् स्फोटेतिसूत्रस्यस्वरभेदप्रतिपादकभाष्येत्यर्थः॥ किंमानमिति॥
तस्यगवाग्रतुल्यत्वादितिभावः॥ निपातनेनेति॥ एकश्रुत्यासूत्रपाठेन्याय्येप्रकृतितःप्रादिः। नत्रेति॥ तघुक्तेचित्रगोऽग्रमित्य
त्रा किसतीत्यर्थः अवादेशेचसतीत्यपिबोध्यं। उभयोः गवाकारयोः॥ निपातनेचेति॥ बहुव्रीहिःतघुक्तेऽवङितित्यर्थः। तत्र ३
स्येतीति। श्रवणमित्यनुषज्यते॥ स्पष्टइति॥ तथाचकथंवार्त्तिकमत्याख्यानमतंस्तथापिकल्पनमावश्यकमितिभावः उपदेशाद्
लुक्तोबहुव्रीहावकुलाभावेपितत्पुरुषेफलंवक्तुंशंकते॥ नचेति॥ तस्येतिनिपातिताघुदात्तत्वस्येत्यर्थः इवांतेनदृष्टांतमुपपाद्य
प्लुतमादामंत्रितेति॥ परत्वेनेति॥ गो अग्र अग्ने अस्तिसुइत्यत्रापिचेतद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वस्यतत्सर्वभागेसमासेसंज्ञाया
अयुगपत्प्रवृत्तौसुबुत्पत्तिः आघुदात्तत्वयुक्तावङ् समासांतोदात्तत्वयोर्युगपत्प्राप्तौयुगपदसंभवरूपविरोधेनतंपरत्वेनत्व २५

समासांतापेक्षेति॥ अगंसंज्ञायास्मिन्नतत्प्रत्ययापेक्षेत्यर्थः अंतरंगत्वादिति। प्रकृतिमात्रापेक्षत्वेनेतिभावः॥ आमंत्रितेति॥ एउंनत्वा
भावेनाचऽस्तदानीमप्राप्तेःएवंचभिन्नकालप्राप्तिकत्वमितिभावस्तदाहतदप्रवृत्तीति॥ आमंत्रितस्वराप्रवृत्तीत्यर्थः नेस्य
पदेशिवद्वचनस्योचित्यमिति। तत्स्यायान्नपरभाष्यंतुलाघवानादरेणसूत्राभिप्रायेणप्रवृत्तमितिभावः ननु अवङ् विधौतथा
व्याख्यानस्यसम्यक्त्वेपिनपूर्वसूत्रीयस्यतस्येत्यतउभयसाधारणंमानंमाह॥ स्यानिवदित्यादि। पूर्वत्वेइति। पूर्वरूपेकर्त्तव्येइत्यर्थः
वार्त्तिकैकदेशोयंनन्वत्रपूर्वरूपोच्छेरवेनकथंतत्रमानताकथंचसर्वत्रेत्युक्तेरतआह। अत्रेति॥ वार्त्तिकेभाष्येचेत्यर्थः वावद्गवि
ति॥ तावेवननुस्वार्थः सर्वत्रेत्युक्तपनोचित्यात्तत्राप्याप्तत्युच्चारयोरावश्यकत्वेनतदकरणेन्यूनतापत्तेस्तत्रैऽपदोच्चारणेनशंका
नुपपत्तेश्चइदानींत्वनुवृत्तिमज्ञानतःशंकेतिबोध्यं॥ नन्वेवमपिप्रकृतिभावस्यैवग्रहणमस्तुतावतैवग्रंथसंगतेरतआह॥ विनिग
मनेति॥ ननुसर्वत्रेत्युक्तिरेवतथेत्यतआह सर्वत्रेतीति॥ ननुतत्रैवकिंमानमतआह। तएवेति॥ तज्ज्ञापकस्यापीष्टत्वादेवेत्यर्थः।
वार्त्तिकस्यसाधारणत्वादाह भाष्येचेति॥ एतेनसर्वत्रेत्युक्त्यातस्यप्रकृतिभावपरत्वेनावङ्परत्वमितिखंडनसद्युक्तिःपरास्ता॥ ए
वंतर्हीत्यादिभाष्याशयंस्पष्टयितुमाह॥ चित्रगवितिः॥ लाक्षणिकत्वेपीतितेनस्वतःप्रकृतिभावाप्राप्तावपीत्यर्थः प्राप्ताविति॥
अतिदेशस्यनिर्विषयत्वापत्त्याइयंतुतयाऽदुर्निवारेतिभावः चोद्यांतस्याप्यस्यतत्समर्थकमतीताववप्पोसूत्रभाष्यैकवाक्यतया
आशयमाहएङइतितन्नेति॥ गोः पूर्वेतिवचनमित्यर्थः संबुद्धिगुणनिष्पन्नत्वेनास्यलाक्षणिकत्वात्तदंशेस्यानिवत्त्वानपेक्षणे
नातिदेशविषयेसतीतिभावः॥ लाघवमिति॥ मूलोक्तमतापेक्षयापीतिभावः॥ दिगिति॥ तदर्थस्तुमन्मतेसूत्रत्रयभाष्यैकवाक्यता

भवति न भवन्मते विरोधस्त्वमिषः तस्मादेङनुवर्त्यामति पदो नस्वलाभः। एवं च प्रागुक्तं खंडनमुक्तिस्थित्रयमित्यादौ स्यानिव
१६२ त्वनिषेधेनैव तयोरप्रवृत्तेरिति माधवोक्तिश्चायुक्तेति। टेः प्यादितीति। प्रकारान्तरत्वीयसिद्धांततयानुवादः ननु तदपवादो ना
तेरिति ज्ञापितः न च सन्निपातपरिभाषयासनेति वाच्यम्। नयासंयोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकेन तस्याः सत्त्राप्रवृत्तेः इ
दं चावश्यकमित्यन्यत्र स्पष्टमत आह। ङीप इति। खंडनकारोक्तिं खंडयति॥ गवीतीति। तन्मयेति। प्रक्रियाग्रंथेत्यर्थः॥
नौजसमिति॥ नान्तरमर्यादयाऽक्रमतीयमानमित्यर्थः एवं रीतेः छन्दस्यदृष्टत्वात्। प्रकाशोऽप्येवं॥ इदं इतीति॥ एतेन सूत्रो
क्तसचपाठेऽप्युपेत्य इति सूचितं॥ भाष्ये तथापाठः सूत्रैकदेशानुवाद इति मान्योक्तिस्तु सूत्रे प्रक्रियाप्रकाशानुयायिनी यतः
पश्चादनुक्तसमुच्चयार्थापीन्दवाद इत्युक्तं सर्वथाऽनुपपन्नफलसत्त्वे तयोक्तिरुचिता। तत्फलस्य तु पूर्वसूत्रेणैव साधित
त्वात् अत एव व्यवस्थितविभाषासुगवाद इत्युक्तिर्भाष्ये इति भावः ताद्रुक्तेरिति॥ भाष्योक्तेरित्यर्थः॥ ननु प्लुते क्वापि प्रकृति
भावेन असिद्धत्वादत आह प्रसतीतीति। तत्रेति। प्रकृतिभावे कर्त्तव्ये इत्यर्थः उपलक्षणफलमाह। एवं चेति। उपसर्जनत्वे
चेत्यर्थः अपिस्त्वसतासमुच्चायकः बोधनमावश्यकं अनयोस्तु नायम् इति स चैत्र पिबेत्यादावपि भवतीति भावः ननु दे
वदत्तेत्यस्यापि पदसमूहत्वेन वाक्यत्वाच्छेषोऽप्युक्तः किं च तिङन्तस्यैव कुतः शेषोऽन्ते आह। वाक्यस्येति। शास्त्रप्रक्रियायां
मेकतिङ्वाक्यमिति सूक्तेरिति भावः॥ सिद्धांते नाम्नी दित्येतेन वा संबध्यते उपस्थितत्वात्॥ अत्र करणाच्चाभो राजन्यस्येत्यत्र वा
पदानर्थक्यापत्तेश्च॥ विभाषा पृष्टेत्यत्र तदुक्तेश्च। ध्वनितस्त्वयमर्थोऽपर आहेत्यत्र अरुचिबोधनेन भाष्यकारेणेति। तत्प्रा

मनुरोधेन॥ परमतखले भाष्ये च सर्वपदोत्तराऽस्याप्तेः विभाषा पृष्टेत्यत्र भाष्यमुक्तत्वाद्विभाषेति योगविभागेन सर्वप्लुतस्यैवैकल्पि
कत्वसाधनाच्च। तत्र ध्वनयन्नाह॥ अत्र पक्षे इति। अनेन भाष्योक्तोऽप्यपरपक्षोऽस्तीति सूचितं। तत्र पक्षे प्राचामिति तु पूर्वार्थस्य
स्वमतप्रच्युतिदोषपरिहाराय एवं। तथा च द्वयोरेकवाक्यत्वौचित्येन तदनुरोधेनापि पूर्वे सर्वं प्रकरणं संबंध एवोचितमिति
भावः तदुक्तिविरोधं परिहरति॥ विभाषेति॥ वार्त्तिके गुवाग्रहणान्यथैवमेव। भिन्नकर्तृकत्वाद्वैयर्थ्याशंकानेति भावः ननु ते
वमप्यविद्वांस इति भाष्यविरोधः त्वन्मते प्रत्यभिवाद इत्यस्यैवैकल्पिकत्वात्॥ भाष्येण प्लुतयुक्तस्यैव प्रत्यभिवादस्य कर्त्तव्य
त्वोक्तेरत आह। अविद्वांस इति। नाम्नो येन प्लुतिं विदुः कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदित्यासंग्रहः। आख्यातप्रा
गितिव कुर्वीहाचनिष्टमेवात आह। पुत्र एहीतीति। तथा च तत्र तत्पुरुष इति भावः इदं समाधिद्वयमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्तु देवने
त्याह्वानुकरणे इति। बोधकत्वेति। अयं भावः दूराद्धूतानं दूराद्बोधनस्योपलक्षणं न तु संबोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखी
कृत्यबोधनस्यैव। आगच्छतु भवान् देवदत्त इत्येव माहानस्यापि संभवात्॥ अत एवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशे
वास्तीवं धुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो नदीवं धुनि इति प्लवेयदांतोदात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये अन्यथा तत्र तादृशसंबोधनाभावेन गु
रोरित्यस्याप्राप्त्या तत्संगतिः स्पष्टैवेति। एतेन तत्र संबोधनं संबोधने चेति शास्त्रव्युत्पत्त्यादितमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधिनी
संबोधनोपलक्षणमित्येवं प्रकाशादिरत्नाकरोक्तिरस्य पुष्टैवेति सूचितं॥ ननु प्रकृतिभावस्य नित्यत्वेन तत्पोक्तिरयुक्ता अप्लुतव
द्भावस्येति शेष इति मान्योक्तव्याख्या तु हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यापत्त्याऽसंगतत्वादत आह। अस्येति॥ ई३चाक्रेति। विधेयस्येत्यर्थः

१६३ ध्यस्येति। प्रकृतिभावस्येत्यर्थः॥ तत्त्वमिति॥ फलितं वैकल्पिकत्वमित्यर्थः॥ खंडनकारोक्तिं खंडयितुमाह॥ तस्येति। वाक्यवर्णस्ये
त्यर्थः तथा च फलितो योऽर्थो मूले उक्त इति भावः। एतेनेति। फलितार्थकथनेनेत्यर्थः इदं सर्वं चिंत्यमिति वैकल्पिकत्वादिसत्वेन मि
त्यर्थः प्रकृतिभावावैकल्पिकत्वात्। अप्लुतवदुपस्थितेवप्रकृतिभावाभावप्रयोजकत्वेन तद्वैकल्पिकत्वोक्तेरनुपयोगाच्चेति
भावः॥ मूले सर्वोपीति इति शब्दपरो ऽनितिशब्दपरश्चेत्यर्थः॥ नन्वेवं व्याख्याने ऽग्रिमदोषासंगतिः तेनाप्यप्लुतवदुपस्थितेरप्रतिपा
दनेन योनरूपाः यादत आह प्रकारांतरेणेति॥ तथा चोपायांशे भेनतूपेयांशे अत एव चतुर्थेति उक्तिसंगतिरिति भावः प्राचोक्तस्यैतथा
व्याख्याने दोषं स्पष्टयति॥ अत्रेति॥ चेदं तत्त्वमिति॥ ईदंतत्वादिकं चेत्यर्थः॥ एवमग्रेऽपि। प्राचोक्तस्य दायेते पूर्वं द्विवचनं तदंतमि
ति व्याख्याने उक्तदोषस्योद्धारेण प्राचोक्तं सम्यगेवेति तदुक्तिनिरासायाह॥ इदं चेति॥ शब्दरूपविशेष्यत्वलेकपोतन्यायेनान्व
य इति भावः उभयोरसंभव एवेति॥ उक्तनिषेधात्। एवेनोक्तदोषनिरासः एवं चात्राप्ययमेव दोषः पूर्वं त्वायमतिव्याप्तिश्च॥ एतेन द्वि
वचनांतपरो ईदूदेद् दंतमित्यपि पक्षो निरस्त इति भावः॥ द्विवचनं च तदंतं च स्वरूपं चेति प्रकाशखंडनकृदादिव्याख्याने तु न यु
क्तिसहमिति दिक् इत्युक्तमित्यस्याधिका [illegible] व्याख्याने ऽनुक्तत्वा आह मूले इति। तथा च तत्रोक्तमेव दा[illegible]यस्माद्धरितमित्य
पोनरुक्त्यमिति भावः वं प्रचेतसाति मेदिनीव्याख्यावसरे सत्याभामेत्यादिवद्विवार्थे च शब्दप्रयोग इति व्याख्यानमिति भासो
क्तिस्तदनुरोधेनैवेति ध्वनयन्नाह। वचेत्यादीति॥ कोशस्यानिर्णायकत्वादाह विनापीति॥ तादृशेति। सखंडेत्यर्थः॥ तथात्वे
लोपेकार्यकालपक्षेऽपि प्रकृतिभावसंपादनेनाचरितार्थ्यादाहानुनासिकेति। तदुपपादयति तदित्यादि॥ किं यतः संकेतात्य
नेन परिभाषाणां तथा ऽस्तीति सूचितमन्यत्रस्पष्टं च बोधकत्वेमिति। लक्ष्यसंस्कारकमित्यर्थः॥ किंतु प्रदेशवाक्येन सह वेति भावः

एतेना[illegible]निष्पन्नेरित्यत्वत्वस्वरूपविरुद्धमिदमित्यपास्तं॥ अत एव चादिभ्यः कार्यकालपक्षे परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्ये
व घटितमदसो मादिति सूत्रभाष्ये संगच्छते। ननु किं तावत्तेत्यत आह पूर्वत्रेति चो हेतौ। कार्यापेक्ष इति॥ एवं च तत्र ज्ञानोत्तरमे
व तत्प्रवृत्तिरुचितेति भावः तदाह कार्येति। यद्देशे प्रदेशादेशे॥ तस्य। संज्ञाशास्त्रस्य। एवं च तस्यैवासिद्धत्वेन पूर्वपदेना
ग्रहणात् पूर्वत्रेत्यप्रवृत्तौ सत्यादीनां सत्त्वेन प्रगृह्यत्वादिनुनासिकनिषेधेन साफल्यमिति भावः ननु शास्त्रासिद्धत्वस्य सिद्धे
तितत्वान्नैवं वक्तुं शक्यं अत एव सूत्रशास्त्र इत्यादि वस्तुति व्याख्यायामत आह सि चेति॥ सं इति। पूर्वत्रेत्यतिदेश इत्यर्थः तत्तं
च प्रागुक्तं एवं चेति। अधिकारत्वे चेत्यर्थः अशक्यत्वमिति॥ सिद्धशास्त्रस्यैव तेन ग्रहणात्॥ एवं च साफल्येन सामर्थ्यमयुक्तमे
वेति भावः एतेनेति॥ उक्तभाष्याभिमतप्रागुक्तव्याख्यानेन संज्ञास्यपलेक्षचित् विद्यमानस्यापि पाठकृत पूर्वत्वस्य पूर्वत्रेत्यादि
प्रवृत्तावनियामकत्वसूचनेनेत्यर्थः॥ अपि येषां हेश समुच्चायकः तत्र यथास्थित एव मत्रापीति भावः नत्वेकमिति न्यायाया वदूभेन
समाधत्ते ऽप्रगृह्येति॥ अणो ऽप्रगृह्यादसोनुनासिक इति न्यासेनेत्यर्थः एवः संज्ञासूत्रनिरासायत्तसामर्थ्येन॥ उपस्थितिसा
मर्थ्येन। सिद्धत्वेति॥ मत्वादेरिति भावः ननु यथान्यासे सम्य[illegible]त्वात् स्पष्ट एवानुनासिकाभावो नत्वत्र॥ तथा न्यासेनहे ऽसुकेत्याद
चपितदापत्तिः प्रगृह्यादसारत्वं च जीपित्वेत्यर्थात्। एवं च फलभेदे कथं तन्न्यासेन सिद्धिरत आह हे ऽसुकेति। यत्तु अदसस्त्या
वर्त्मन विद्यते दस्य स्थाने सोयस्यत्वात् हे शादस इत्यर्थेनानुनासिको भवत्येवेति। तन्न। आवश्यमानाभावात्। अत आह वाचस्थि
तेति॥ तदप्रामाणिकत्वे आह तत्पोऽरिति। संबोधनाभावस्यान्यत्र सत्त्वादेनप्रदाप्यस्याप्रितचैवोपपत्ता बाधयांतरकल्पनेन मानमि
तिभावः॥ भाष्य इति। अत्र सूत्रे इत्यर्थः ननु छंदसीत्यस्याप्रिंहतनत्कर्पतसमत आह शोहति॥ अनुकरणत्वेमंगभियासंधिक भं
यीकरणे। ननु अपदत्वात्कथमनुकरणे फलमिति वैयर्थ्यमेवात आह प्र

१६६

हतीति। कार्यातिदेशेनेत्यर्थः। अभेदविवक्षायामर्थवत्ताभावादिपभेदविवक्षायां तेनातिदेशेन पदत्ववत्प्रत्ययान्तत्वस्यापि लाभे नाप्रातिपदिकत्वेन सुबनुत्पत्तेरितिभावः। तेनेति। एवं च लोकार्थेनेदं सूत्रमिति भवतु नेति दुर्वचत्वादितिशेषः। तदेवोपपादयति त्वेरायइति। एव प्रवृत्तिनिरासः फलाभावेति।। सर्वेषामेकत्वाभावेत्यर्थः। एतेनात्र परमम्मूले वैदिकमात्रोदाहरणदानमन व आनादितिखंडनयुक्तिः परास्ता। व्याख्यानेन तस्यापि उक्तेः पदेनातिदेशप्रवृत्तिनिरासः। ननु वाक्यार्थस्य तस्यैव सत्वेनना र्थ्यात्मत आह। अनभीति।। एवं किंतदिति स्मृतार्थे निर्देशाद्वा विस्मृतेति। इदमर्थीनलभ्यं मध्यमपदेति। अस्यैतरेतरद्वं द्वे द्विवचनापत्तिः समाहारेनुमापत्तिः गतिसंभवे लिंगव्यत्ययकल्पनादिकेनोचितमितिभावः। एतेनात्ये आगमशास्त्रस्यानि त्यत्वानुसंभावइति हरदत्तप्रकाशः पुनेसमपास्तं।। तस्यासत्वादिति बोध्यं। निरुक्तेइति।। अध्ये आम् अपः अपोध्येधाति तत्रोक्तं।। अन्यपोभयत्रविभाषात्वापत्तिरिष्टं च प्राप्तविभाषात्वमितिभावः अव्ययीभावेति। विभक्तिमिति विहितेस्मादिः परत्वादितीति।। शाकल्यस्येति सूत्रामरुत्तावित्यर्थः पच्चे इति यावत्। ननु पाक्षिकसंज्ञा सासत्प्रभृतीति सूत्रभाष्यरीत्याशंकते ननु चेतदभावेइति।। ओदित्यस्येत्यंता दृष्टांतोक्तिः संबुद्धावितिस्थितेतरोक्तिः गवे विधायकविकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्यासेनेस्यत आसेतीति।। ओदित्यस्येवनिष्पत्त्यानित्यत्वस्यैव फलितत्वेनाप्राप्तविभाषात्वमेव फलितमि चेतितस्य तत्र दुर्वारत्वे चेत्यर्थः। तत्रसत्त्वासत्त्वयोस्तु पुनः रूपस्यैव निष्पत्त्यानित्यत्वस्यैव... पुनः प्रसंगविज्ञानाश्रयेण चोद्यं विधेयैवयात्सरूपदति न्यायाप्राप्तिरित्या तिनतदापत्तिरनिष्टेति संबुद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेतिभावः पुनः प्रसंगविज्ञानाश्रयेण प्रतिपादयति परत्वेनेति। तदेवं भूतप्राप्तविभाषात्वे रत्नांतरे अपि चत्वादित्यर्थः सं शायंउभयत्रविभाषात्वे समर्थे पक्षे विप्रतिषेधं प्रतिपादयति परत्वेनेति। तदेवं प्राप्तविभाषायां तत्र संज्ञा भवति तदभावश्चेति वाक्यार्थसंपत्त्या तत्स्वे तदभाव रूसमुच्चायकः व्यापारेण तत्सेभावनया।। अस्या विकल्पस्य ...

सिद्धावपि तदभावपक्षेस्या देवात आह समाप्तदिति।। अत एव संबुद्धिग्रहणं सफलं तावतैव च विषयभेद इतिभावः। अत एवेति। अप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः। निषेधायत्न सं पन्नेपि आह नपदीति तदग्रेपच्यमानमित्यर्थः। निषेधायेति। निषेधस्य विधिनीतत्प्राप्त्यप्राप्तिपूर्वकेत्यर्थः। नवेति सूत्रे भाष्ये कैयटादिभिस्तत्वेन द्वितीयतत्वस्य तत्वेनोक्तेति भावः। मागुक्तहेतोरित्या गत्तुमतिपत्तिगौरवेणेति बोध्यं।। निषेधेति।। विभाषेत्यनेन पाक्षिकनिषेधविधानमिति भावः। सर्वसूत्रेतिनायदात्स्यस्येत्य र्थः दुर्लभेति। अप्राप्तविभाषात्वस्यैव लाभादिति भावः। नान्यत्र तदधिकारबहिर्भूते चस्वर्थे। केचिदिति।। मतानुयायिनाम् न्याइत्यर्थः। अत्रारुचिबीजं तु सासत्प्रभृतीति सूत्रस्य भाष्यविरोधः। तथा हि चर्तेस्यमतिषेधोवाच्यः लवणीत्यनवाप्रवे णहतत्वादस्यनेन विभाषाप्रवेण नित्या भविष्यतीति भाष्यं। लवणीः सत्येति अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्याचगति संज्ञेष्यते पूर्वेणेति पुनः प्रसंगविज्ञानादिति भावइति कैयटश्च।। पुनः प्रसंगेति।। परत्वाद्वैकल्पिकत्वेपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या नदोषइति भावः। न च प्राप्तविभाषाविषयेवैकल्पिकाभावे नित्यां गौकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिरद्येनेवारितात्यादित्यु नतत्र पुनः प्रसंगेति प्रभृतिरियुक्तमिति वाच्यं इतनचाश्वेति सूत्रभाष्ये घोतस्य तत्रैव यत्र सर्वविधेः परप्रवृत्तिविफलत्वं नतत्र पुनः प्रसंगेति प्रभृतिरियुक्तमितिवाच्यं। इतनचाश्वेतिसूत्रभाष्ये केयटविरोधः भाष्यस्यान्यथापि सुयोजत्वात्। एतभाष्यकैयटविरोधादाचाद्विवचने इत्यत्र भाष्यादिविरोधाच्च तत्रत्यकै यटस्यचिंत्यत्वाच्च।। स्पष्टं चेदं मत्कृतपरिभाषायां तत्र वार्त्तिकप्रत्याख्यायते तत्पेहसंबुद्धिपदमपित्याज्यं।। आस्यानुरोधेतदपि कार्यं अप्राप्तविभाषायां तस्यैवाभावेपि प्राप्तविभाषायां विकल्पानर्थक्यापत्त्या पर्यवसानं एवमुभयत्र विभाषात्वोच्छेदापत्त्या

१२

तत्रपाद्विकभावाभावतात्पर्यकेसनेतिदृष्टांतेभाष्योक्तानंगीकारैतदंगीकारयोरपिसिद्धांतेःनयोरमात्तविभाषात्वेनतुल्यत्वात्।सिद्धस्य
१६९ गतिश्चिंतनीयेतिन्यायेनवैषम्यंतुनापरेत्विताधिनागवेषमाणत्वात्।चारितार्थ्यमुभयोरुभयत्रतुल्यं।अतएवोदिस्यत्यंतोक्ति
साफल्यमितिपूर्वपक्षोयुक्तएवेतितदेतद्ध्वनयन्नप्रकारांतरेणाभूलंयोजयितुमाह।परत्विति।।सज्ञाद्वतंतुतच्चोरीत्रियतइति
भावःननुसंबुद्धिग्रहणसामर्थ्यादेतरंगन्यायाप्रवृत्तिरतआह।संबुद्धाविति।।अन्यथोसंबुद्धावित्यस्याभावेतपाचनिरव
काशत्वात्प्राप्तविभाषैवस्यादितिभावः।नन्वेवमपिविनिगमनाविरहात्तथैवास्तु।।तदननुवृत्तिस्तुव्याख्यानात्।।एवंचपरत्वे
द्वि० युक्तमेवातआह।नित्येति।धाभावेनेति।।उक्तभाष्यरीत्याप्रदेसंज्ञाविधानमात्रंतेन।अभावचपर्यंतव्यापारेमानाभावा
दितिभावः।एवंचेति।सर्वथापरत्वासंगतौचेत्यर्थः।प्रत्यक्षत्वादिति।।निरवकाशत्वेनेतिभावः।एवंचसैवस्यादिति
तात्पर्यं।।ननुस्वार्थोविवक्ष्यातदननुवृत्तिमात्रफलकमेवसंबुद्धिग्रहणं।।अन्यथातत्रैवविकल्पापत्तिः।।एवंच
अोन्यात्रानुस्वपाऽस्यसामान्यत्वेनानपवादत्वेपितत्रोक्तरीत्यांऽतरंगत्वादिष्टसिद्धिरितिचेन्नद्वैध्यर्थमेवतद्ग्रहणं।अन्यथा
पितस्फलसिद्धेः।किंचतदभावेतदनुवृत्तावव्याप्तिसंभवेनतांत्यक्तातिव्याप्तिदानंनिर्बीजमतआह।अोतग्रहणेति।।पुनरोदि
ति।।अोत्त्वाकल्पस्येतिन्यासेनेत्यर्थः।प्रतिपत्तिलाघवेनेतिभावः।आपिःसंबुद्धिग्रहणसमुच्चायकं।तन्निवृत्तीति।।निपातप
दाननुवृत्तीत्यर्थः।एवंचनाव्याप्तिरितिनतद्वारणंनापितन्निवृत्तिस्तस्यमुख्यंफलमितिभावः।वैचित्र्यार्थमेवेति।।स्वार्थ
विवक्षयाअानुषंगिकाव्याप्तिनिरासार्थमेवेत्यर्थः।।अावश्यकत्वमुपपादयति।अन्यथोकइति।।तस्यतत्रासंबंधइत्यर्थत्वा
न्यायेतीति।।अतएवपदोतप्रकरणेप्रक्तेतिभावइत्यपसोमादितिसूत्रभाष्यसंगच्छतेसमासेनितिनेकधेत्याद्यविवेतिभावः।।
२+सद्वारा।अार्थिकतदभि।अोपितदनुवृत्तिनिरासद्वारा।वमिपोइतित्यादेमुख्यातिव्याप्तिनिरा+२नुं

।।खंडनसूत्रत्नाकराघुक्तिंखंडयति।।नचगोभामितिद्विगु।इति।।इयङुङकरणेनतत्त्वस्यैवविभक्त्युत्पत्त्यातदनित्यत्वस्यअोप्पि ९
नेनबोधनादितिभावः।अपवचापिफलसत्तेनेवोऽयुक्तइतिखंडनसूदुक्तिंखंडयितुमाहतदर्थमपाति।।निपातानामनेकार्थत्वमेवोप्यर्थे
इतिभावः।तदेवाहानितरिति।चिनोत्वीति।अग्रेसर्वत्रैवमेवपाठः।चिनोतीतिपाठस्तुलेखकप्रमादात्।अपिरुक्तसमुच्चायकः।खंडनसूद
त्नाकरदंष्ट्राघुक्तंखंडयतिनचैवंन्यासइति।तत्रमानाभावादुक्तान्सहृतइति।।अादिनासन्महदित्यादिः।खंडनसूत्रघुक्तावितन्र
नतामपाकर्तुंवस्तुतस्तुयरोनुनासिकेऽनमुवेत्येवसूत्रंयुक्तमितिदध्युक्तंखंडयति।सर्वोक्तेइति।।तथापिकेवेनेतत्स्यस्यायुक्तप्रायत्वादि
तिभावः।तदुक्तिंखंडयति।विधेयेति।सर्वीक्ता।कमलांभ्विनाथीत्यादि।।ननुकमलादेरनभिधानेनविधेयकोटेतन्निवेशोऽफलएवेति
न्मूलरीत्यप्रमुक्तं।।वस्तुतस्तुपदलाघवाभावात्प्रतिपत्तिगौरवाच्चशेकेवायुक्तेतिबोध्यंतद्ध्वनयन्नाह।यथान्यासमेवसाध्विति।अत्र
अत्र तुखा न्यपेतदुक्तिरंधिकेतिस्पष्टमेववैराग्याप्तिरिति।।एवंचव्यर्थएवतथापाठइतिभावः।त्रियाघामपितत्प्रवृत्तेरनुस्वारस्यासिद्धत्वेन
सन्निपातविधानाभावादितिसमाधेरयुक्ततोध्वनयितुमाह।त्रिपाघामिति।।तथापाठेनेति वयुक्तपाठेनेत्यर्थः।चारितार्थ्यमन्य
त्रफलंचस्पष्टमेवेतिभावः।सुलंदूषयति।इदंचैयटेति।।प्रकाशानुरोधेनेत्यपिवोध्यंमयइतियतइत्यादिः।अत्रत्रुटे।।अन्य
पेविधेयेसवेरयरू।गारुकत्वांगीकारेस्यादितिद्विवचनादावितिभावः।अतएवेहशाइतितत्रनाहशाकारापत्तेरविषयइत्यर्थः
प्रतिपादितेचेतदिकोयणचीत्यत्रअचोर्द्वीत्यादाविवक्वादेर्नाप्यत्वेनाचसंधिरित्ययुक्तमितिध्वनयन्नाह।इतिस्वरेति।।।।
।। ।।इत्यचांसंधिद्वयंसमाप्तं।। ।।अो।।मूलेशोचमिति।स्तीयादित्विति सूत्रस्तमित्यर्थः।लुप्तविभक्तिकंपदंसर्वत्राभि

१५५ न्नमित्यपरे सालिस्यंतुल्ययोगः सचयदिप्रकृतिकभवनक्रियायां तर्हि तयोः पुत्रस्यैवार्थसंबंधापत्तावार्थस्यानिस्त्रापत्यानिवृत्त्याप

तिरतआह। सहितसमिति। तस्माच्छ्रुसोन इत्यादिनिर्दिष्टात्पुत्रेण सह स्थूलो दृश्यत इत्यादाविवार्थप्रधानक्रियान्वयित्वं तस्यत्वगइति

भावः। योगक्रियायामिति। तद्वाच्ययोनन रूपक्रियायामित्यर्थः। नन्वेवं तत्रकरणत्वेन हेतुत्वेन वान्वयोस्त्वितिवाच्यं। अनेन

च स्त्रीपुरुषयोर्योग इत्यादाविव निरूपकत्वादिनान्यस्यान्वयापत्तेः यदि तु स्त्रिया सह पुरुषस्य योग इत्यादाविव तस्यैवार्थत

त्वं तर्हि सहयुक्ते इत्यस्यैव विषय इति भावः योगस्याप्रवृत्तिते पिसत्वादाह। संयोग इति। अत्र बीजमाह सत्याभीम इति वन्निर्देश

इति। सखंडत्वेन विनापिप्रत्ययस्यप्रसक्तेरिति भावः। अव्यवहितेति। सूत्रेरिति भावः इत्तरसूत्रत्वस्याह केवलेति। अनादित्ययेति।

अनंत्यस्य भवेत्पूर्वोच्चस्यापरतो यदि तत्रमध्ययमति स्त्रवर्णः पूर्ववर्णयोरितिनारदीयशिक्षादिपर्यालोचनयेति भावः हृष्ट

तमाह। परेतित द्दित्यर्थः। क्रमेणेवो पेति। उपस्थितक्रमत्यागे मानाभावादिति भावः। योगाभावादिति। वर्णांतरस्योभयोःस्थानेन

मोहृस्यनेन विधानात्। स्थानिवत्त्वं तु नाल्विधित्वादिति भावः नचिदमिति। शिक्षोक्तपरिगणनासंगत्यापत्तेरन्तावजन्त्वाद्विन्या

दिसिद्धिरिति भावः। ननु तस्याइत्यनेन पूर्वोक्तपरिभाषापरामर्शेन तदनुपस्थितौ चितमित्यादिदोषः एवं तस्मृतेरित्यर्थस्तुनयुक्ति

सहात आह। पूर्वत्वांशेति। तथा चोक्तार्थकस्य तस्याइत्यस्यावयवषष्ठ्यंतत्वेनाचयवाकांक्षायामस्थलदृष्ट्यैतद्र्थलाभः सचरा

कारटवर्गीशएवेतिनागमः ज्ञापकस्य योगापेक्षत्वात्। अथवधनाशोपस्थितिस्त्वस्यैवतत्वाचकस्यनेमानाभावात्। तत्परम

स्तेनेतीये वानुकुसेनुमतोऽनुपपत्तिः स्पष्टैव। एतेन सर्वस्त्रामवतौ चितमित्यादौ दोषः तावदंशो बाधेशकारटवर्गीशएवबा

३९

बाधापत्तेर्जडुईत्यादौ बाधानापत्तिरितिजगंन्नाथोक्तस्याप्यवकाशाभावे यां चतइत्यादवतिप्रसंगापत्त्या मूलं चिंत्यमितिरत्नाकरोक्तं वि

शेष्यत्वतत्पूर्वस्य स्थानेदंशविशेषणानुपस्थितिरितिमंदोक्तं चापास्तं। उक्तहेतोर्विभिन्नविभक्तिकत्वेन विशेषणविशेष्यभावाभावाः

। पत्वमितानि जस्यापवादकत्वापवादत्वादिति भावः। तद्यथमिति। षष्ठ्यव्यावर्त्यभावेन टेरितिवच्यीमित्यर्थः एतेन टेःकिमि

तिप्रश्नस्यपरममूलस्य स्याशयोवर्णितः उत्तराशयमाह। यत्वेति नस्यषष्ठस्यानचैवमपिस्यानिवृत्यास्यादिवाच्यं देवदत्तोहंत

हतन्यायेन तदभावादिति भावः। पाठादिति। प्रकाशोप्येवं। तद्ध्वणाननुभवादाह। नर्वेनेतीति। लोपस्तुवैकल्पिकत्वान्नेतिभा

वः। तत्रात्तत्वहृतिकमतुपितात्पर्येयादप्रसंगेषणसमाधातुः अत एव शाक्यमित्यग्रे इति केचित्तन्नमल्लमित्यादवतिप्रसंगादिति

पाठमभिप्रेत्यान्ह घलत्रस्त्यइति वत्वेन तदुपस्थैवासिद्धेरिति खंडनह्रदुक्तिं खंडयति। इतीति। परेति। यत इत्यादि। तदृशभइति

तथा चतन्नालायपदकल्पनानन्तुतदनुवृत्तिरिति भावः। नावमेवेति। उत्तरीत्योपस्थितं परित्यज्येतिन्यायेनेति भावः अंशस्यात्त

रेति। एवंकुमार्परहितस्य निशेषः अतएव पूर्वस्यैतस्यान्वयः। अन्यथा तत्रसावर्ण्येवेतिभावंरेति। तत्र तुमुनपर्संतंतरष्य

कपदमेवमर्पितद्वयसार्थक्यमिति तत्वं बोध्यम। नतुसस्य एवं सवर्णस्तःनस्यश्चरोत्तरीतिलोपएकत्वं तदभावेऽद्वितमन

चीति द्वित्वेत्रिंतं। उक्ते रोग इति भाष्योदाहरणात्सर्वसवर्णनियामकतु स्यमहाप्राणत्वघटितांतर्यस्यानंगीकारात्। अन्ये

तुज्ञापके विशेषापदमिति मूलोक्तरीत्या सस्य षस्तस्यासिद्धत्वाच्चत्वेनेति। द्विपं रूपमाहुः नचैतदप्रामाणिकं चयो द्वितीया

इतिपदे पश्रुतेरवर्ज्यत्वात् इति माधवहरदत्तप्रकाशकृदादयुक्तत्वेन कथमतिरामस्यमतस्तस्यसामान्यपरत्वाद्यनेनत्रि

१६७ तयसाधारणंतत्रहेतुमाह चयोऽभावादिति। आद्यपक्षेमडीत्यातस्येवाभावादसिद्धत्वाच्चतदभावादित्यर्थः अन्येविति। परेत्यस्येवसत्वादसिद्धत्वेपिसस्यत्वाच्चतदभावादित्यर्थः परद्वयेप्युद्भुतेस्यासिद्धत्वेनतदभावादित्यर्थः अतएवचयोर्द्वितीयाद्इत्यस्यभाष्येनादिनात्यत्रपाठेनततस्यासिद्धत्वादितितत्रमान्यानानहेतूक्तिःसंगच्छते। पपक्षेतुतदभावःस्पष्टएवेतिनतत्रहेत्वपेहेतितेषामाकूतं। भाष्यमतेप्यस्यचर्त्वेनचयःसत्वात्तदाशयकोयंग्रंथइतिभ्रमंनिराकर्त्तुंभाष्यरीत्यापिस्यानसिद्धत्वेनचर्त्वेभवत्येवातएवोक्तभाष्यप्रयोगसंगतिःमूलादितुआचामनुरोधेनेतिसिद्धांतंआद्यतृतीययोःचयोऽभावहेतुंचसत्वाच्चपितुमाह। दाघोदिति। एतेनतत्रपूर्वसवर्णतकारस्यासिद्धत्वंशपरत्वाभावोवाहेतुःसचायुक्तः उदस्तकारस्येष्यःपूर्वसवर्णतकारस्यशरोऽस्तःशतिलोपइतिछिपंस्यामितितदाशयात्इतिखंडनकृदुक्तिःपरास्ताउक्तयुक्तेः योगविभागस्याप्रमाणत्वात्तेनानसिद्धत्वमित्यादितदुक्तिस्तुचिंत्यैव। भाष्यसमते इति। एतेननतत्रतथापाठेलेखकप्रमादइतिमंदःप्रत्युक्तः अतएवाद्यद्वितीयपक्षयोःस्तदतिशयहेतुमाहस्मारिति। तयोस्यपरत्वादितिभावः अन्येति। पक्षेमलोक्तदोषापत्तयेतदुक्तप्रक्रियांदूरयति। ततइति। जश्चामवत्तेरिति। एवंचतदुपन्यासःप्रसादस्यनिष्फलइतिभावः एतेनजश्त्वमतिस्त्वीसिध्यादस्येवतुनस्वेःविशेषादितिप्रकाशोक्तंतद्दूषणमयास्तंउक्तयुक्तेः तदु ध्वनयन्नशंकतेनचेति। नमानमिति।। निरवकाशत्वरूपबीजाभावात्। एवंचासिद्धत्वादितिप्रकाशवत्वाच्चेःप्रवादत्वादित्ययुक्तं। अतएवमान्यैर्वस्तुतस्त्वचर्त्वासिद्धात्। अपन्यासएवप्राकेयुक्तः चर्त्वेवैयर्थ्यंतत्करीत्यानेतिव्याख्यातंमंदनापितदेवानुसृतमितिभावः

प्रेनमेति।। तदभासियोगेष्टचारितार्थ्यस्येतन्न्यायबीजत्वस्योक्तत्वादितिभावः। शितेरित्येकवचनेनप्रकाशोक्तेरनैतानानविशेषाऽन्यस्तवेनदनुवादएवेतिसूचितं। तयोरेकविषयकत्वस्योक्तत्वादेवाह एतदेवेति।। तत्काशावशंप्रासिर्वकमुक्तंबीजमेवेत्यर्थः। अपिद्वित्वेसमुच्चायकः वचनोत्तरमिति। तस्यएवोपस्थितनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वादितिभावः। येपाइति। द्वितोत्तरंदिग्पादेशस्यचारितार्थ्यंनतेनतस्याबाधइत्येवंरूपाइत्यर्थः। असंभवएवेति। विरोधस्यतद्बीजत्वादितिभावः। वार्त्तिकेति।। भाष्यस्तादूषितत्वान्नतन्मतस्यलक्ष्यसिध्युपयोगित्वमितिभावः। प्रागुक्तसिद्धांताविरोधायफलितपरिभाषांगीकारंव्युदस्यफलितांतरमाहेवंचेहशइति। अन्यथाविसर्गापत्तौचपदांतरसंबंधासंबंधाभ्यांविसरणरूपविषयेइत्यर्थः। एवंचनपदसंस्कारपक्षव्यावृत्तिः। इणपत्तिरिति। तावतापिप्राचीत्यसंगतेरितिभावः। सविसर्गमपीति। आदेविसर्गस्ततस्तिङंतसंबंधइतिभावः। अपिस्तत्यदोक्तस्तरेफरूपसमुच्चायकः अन्येतुआहुरितिसूचितास्तुचिवजंतुतस्याप्रयोगानभिधानेननतत्रतदनाश्रयणौचित्यमिति।। नन्वर्थपरत्वेयथासंख्यमित्युचितशब्दपरत्वेत्विष्टासिद्धिरतआह।। स्थानेतिकदेशेनेतितयोर्भेदविवक्षयातत्तदनुकरणेनेत्यर्थः। तथाचतद्युक्तसूत्रप्रवृत्तेरितिमल्लार्थः। ननुनपंचमीनिर्देशस्यपरत्वेवैपरीत्यात्प्रधानीभूतागमित्वाश्रयबोधकशब्दयोर्मध्येइत्यतःसीत्यस्यपरत्वेपिकिंचित्करत्वे तस्मिन्नितीतिपरिभाषाणांकार्यकालपदेपिपाठस्तत्परीत्यापादकंचआगमसंनिहितत्वादित्यर्थःतुनतद्युक्तिस्वारस्यमतआह।। तथाचपरत्वादितिनपरिभाषांतर्गतेकिंतुप्रकृताभिप्रायमितिबोध्वंसस्यपरत्वमस्तीतिविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिर्निर्बाधैवेतिभावः अर्थइतिसतीतिशेषः भूतत्वात्। सामछंचेदमन्यत्र। अन्यत्रचारितार्थ्यस्पष्टमुपेत्यविरोधंतद्बीजमुपपादयति कारादिति।।

ग्रीसत्वाच्च॥ एतेनडात्परः सेपरे पूर्वपदस्येतिवाक्यार्थे उभयानुग्रहायसपरादिरेवसस्येत्यादितुफलितार्थइत्यपास्तं। विधेयस्या
विद्यमानत्वेननतद्विशेषणत्वायोगात्॥ परस्येत्यादेः षष्ठ्यंतस्यैवक्रमेणपरिभाषाभ्यामुपस्थानेनतयान्वयासंभवाच्च॥ असंभवेति॥ कार्यितानिमि
त्तयोर्युगपदसंभवेत्यर्थः पर्यायस्तुन आवश्यापत्तेः॥ एतेनडात्परस्यसेपूर्वस्येत्यर्थेपरत्वस्फूर्तिर्नासम्भवात्विरोधाभावेनकथंते
नव्यवस्येत्यपास्तं। उक्तरीत्यातस्यालद्यत्वात्॥ व्यवस्थेतीति। परमहत्त्यापूर्वांप्रवृत्तिरितिभावः अतएवतस्यागमसन्निहितत्वं। अ
न्यथाधुडः सीतिवदेत्॥ संदेहस्तूभयत्रापितुल्यइतिबोध्यं॥ निर्णयइति। तत्प्रवृत्याफलितइतिभावः एतेनषष्ठीप्रष्ठ्ये पिपदस्यदूषितत्वा
त्कथमिदमित्यपास्तं॥ अतएवोपस्थितेत्युक्तं उभयत्र। एवंचतत्कार्योपस्थित्यातान्निर्देशस्यप्रावल्येसिद्धमितिबोध्यं॥ तयोपरत्वा
श्रयणेबीजंध्वनयितुमाह। स्पष्टं चेदमिति॥ मूलाद्युक्तमित्यर्थः अतएवसूत्रपाठापेक्षयापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमितितत्रकेयटः ननु
सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्रयोगापत्तिरत आह॥ षष्ठ्याइति॥ न्यायेनतथापयोगीकारेस्पष्टार्थमित्यादिः इत्यर्थइति। इतितात्पर्यार्थइत्यर्थः नतु
सविवक्षितार्थत्वेनषष्ठीबाधनार्थइतिभावः अतएवेति। तदसिद्ध्यातस्यतथाभावादेवेत्यर्थः साध्यपरामर्शेऽन्वयासंभवादाह चेति॥ एतेन
योगविभागादनेसिद्धत्वेनपक्षेद्वितीयोपि। एतेनधुडभावपक्षेऽस्यठानापत्तिः प्रकाशस्त्वसिद्धांतितत्तडपक्षेप्यापत्तिरभ्रमनोरमोक्तोऽपास्त
तिहरदत्तप्रकाशाशयवर्णकखंडनस्य दृष्टिः परास्ता। उदः स्येत्यत्रदोषोक्तेः। धुक्डइति। एवंचविधेयस्यप्रागुक्तयासंनिध्याचडस्येवा
गमित्वं। एतेनडःसिधुगितिइंग्यक्तमपास्तमितिभावः तदाह। सप्तमीति। ननुतावतापिन्यायप्राप्तिः कुतोनेत्यत आह। परमेति। एतेनपुरूप
प्रथमोपात्तत्वेपितस्याप्यागइतिभावः नन्वेवमपिशक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभेदात्संख्याबोधानापत्तिरत आह। पूर्वेति। एतेनपुरुष
मेदादनुपपत्तिर्नेवेतिविशेषितस्याव्यापकत्वमितिनदोषोचेतिसमाधिरयुक्तस्तस्यकल्पितत्वेनानुपयोगादिसूचितं। अपदेपिदर्शनात्से

र्तिताभावेननतत्र धुडाद्यभावाच्चनावग्रहेदोषइतिभावः सूत्रेष्टतेति॥ धुडइत्यादिः अतएवेति। छत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः अत्र
मान्याः चयोद्वितीयाइत्यस्यप्रातिशाख्यानुरोधेनवेदेऽपदांतेएवप्रवृत्तिरितिहलंतेस्फुटं। एवंचलोकवेदयोरैक्यार्थेलोकेपिव्यव
स्थितविभाषायापदांतेद्वितीयादेशोनेतिवादिनांमतेनेदं प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्तदपेक्षयैवद्वितीयत्वस्यसत्वाच्चद्विती
यपदेनैवाक्षेपात्प्रथमस्यस्थानिकेति अप्रथमपदमन्यस्यानिकप्रथमव्यावृत्त्यर्थमितितद्याख्यातारः। एतेननकेतिन्यासे
पापादकपरग्रंथविरोधइत्यपास्तमिति। एवंचप्रातिशाख्यैकवाक्यता। अतएवद्वितीयस्यापिप्रसंगाच्चेहसनहुतइतिदृष्टान्ति
स्तस्यापिपक्षेप्रसंगाच्चित्यमुक्तमितिरत्नाकरोक्तिश्चिंत्येतिबोध्यं। अत्रारुचिर्भाष्योक्तान्यतासामप्रामाण्यमेकवाक्यतानौचित्यं
चेतिमूलमयुक्तमेवेतिवादिनांमतेनेत्यनेनसूचिता। अन्येतुकः पूर्वांतत्वेनतस्थानिकछुत्वनिषेधाप्राप्त्याछुत्वेपुकस्यचत्वेय
वयंस्मूयेतातस्यपस्तुना। घुत्वइष्ट्याअसिद्धत्वात्॥ नचकुत्वोत्तरंटापत्तिः अतएवपरग्रंथसंगतिरितिवाच्यं। ऊष्मोदयमिति
प्रातिशाख्यैकवाक्यतयाऽपदांतेएवतत्प्रवृत्यापरोक्षेद्वितीयोः पदांतत्वापदांतत्वहुतप्रवृत्तिप्रवृत्तिभ्यांतदापत्तितदसंगत्यो
रभावात्। तस्यभाष्येवत्तौचशशः खुशुरंप्रत्यङ् खस्खमसुपन्। शतक्रतुः पूसरत्विरफुशोगोगतीति॥ ककसामान्यौविशय
संभ्राट्तत्सवितुर्वरणामहे अप्स्वग्नेइतिचोदाहरणप्रत्युदाहरणान्युक्तानि नचसत्यपि खस्खमसुपन्इतितद्भाष्योदाहरणा
संगतिः प्राङ्खपष्ठइत्यादिसिद्धिस्तत्रतदुष्ठेखासंगतिश्चेतिवाच्यं। तत्रापदांतभाजमित्यस्याचर्त्वेभाजमित्यपोपलक्षक
त्वेनादे [redacted] पाते चयोद्वितीयाइतिदृष्ट्याचर्त्वसिद्धत्वलभ्यार्थानुवादइतियावत्पदांतेप्रायोजस्प्रवृत्याविनाचर्त्वेचयो

१६९

लाभात्॥ अत्र तु न्यूनतेन नञ्समर्स्या असिद्धत्वात् चर्त्वे तेन सामर्थ्याद्देव न॥ एवं च प्राङ् खपष्ट इत्यादौ द्वितीयो युक्त एव कुमा दीनां नञ्समस्तं
त्वसिद्धत्वेन तद्प्राप्ति वत् चर्त्वस्य वार्त्तिके इस्याऽसिद्धत्वेनाभावात् न चैवमपि वप्सा अप्सु सरा इति भाष्योक्त वार्त्तिकस्त्रस्यासं
गतिर्मतद्वयेपि॥ अपएवात्सत्तेरलिविदेः स इत्युणादावुक्तत्वेन पतयो स्तत्वानिष्पन्नत्वादिति वाच्य॥ भाष्यप्रामाण्यान्न अपएवेति
प्साध्यातोरसिरद् न लोपश्चापतेः स आदेर्वैइति व्युत्पत्तेरिष्टत्वात् तत्रा चस्य पष्टेनिस्कृते तद्भाष्ये चाद्गुणादेर्भाष्यविरुद्धस्य वेद्कृशा
उपलंभेप्यप्रामाणिकत्वाच्च वस्तुतः पाणिनिसंमता व्युत्पत्तिपदस्यैव भाष्याभिमतत्वेनादोषाच्च एवं च प्रातिशाख्ये कवाक्यतायां
नदोषलेशः अत एवेत्यादि मूलं तु अपदांतभाजमित्यस्य मूलोक्तयपाप्स्तुतापैकवाक्यताशयेनेत्याहुः मम तु प्रतिभाति नास्यत दे
कवाक्यता युक्ता समाख्याबलेन तस्य तत्र छंदोमात्रविषयत्वात् अस्य साधारणत्वात् सिंहस्त्वित्यादौ तु चर्त्वीसिध्या प्राप्तिरेव न अत
एव तथा व्युत्पत्तावपि अक्सरा भाष्योक्त तद्ग्रंथस्य संगतिः एवं च सकललोकवेदसाधारणस्यास्य पदांते ऽपदांते च प्रवृत्तिस्मा चिता
अतएवतैत्तिरीयप्रातिशाख्ये प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयइति प्रथमः स्पर्शः तत्परः स्वर्वर्गीयद्वितीयमापद्यत इति तदर्थः विरप्शिन्न
दादायंतप्षोड्शमवत्सडखसोमो अतिदुत्तः तत्र प्सवितुरित्यादितथा सर्वसंमतशिरा व्याससिद्धाच पदांतस्यापदांतस्य
सवयोः परभूतयोः प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदांतस्य शोत्तरे इति॥ ऊष्मोत्तरे द्वितीयः स्यादादिशः प्रथमस्य तिनिर्चा शपरतो ऽपदांतस्ये
तस्य द्वितीयो भवतीत्यर्थः अत एवावोध्येतत छंयोरित्यादौ हकारः प्रथमादूर्ध्वं तत्स्थाने च चतुर्थकः स्पर्श पूर्वः मा कारस्पहूलेत
स्या प्रोतिलोत्तरः इति हशयोर्ध्वं छयोर्विधानात्तदन्य ऊष्मा ऊष्मोत्तरे इत्यत्र गृह्यते इति तद्भाष्ये व्याख्यातम्॥ शि ष्टं स्पर्शं तत्र त
तस्थाने प्रथमसमानस्थानेकस्य पूर्व इति बहुव्रीहिरेवं लोत्तरस्य विलं तस्थ्येत्यस्य लपरकस्तकारो लकारमेति चेत्यर्थेय दोहितं

तद्गतमुक्तं तत्र तस्योद्यरयोदाहरणमुक्तमेव सपरस्य पदांतस्यापि॥ तस्या पदांतस्य तु इत्स्मए पुस्मेति॥ अपर ऽड्षु धनुदत्तामित्यादिवो
ध्यं॥ एकवाक्यत्वेतु विरप्शिन्नन्नयः स्वदुघघमित्यादन्येषां प्रागुक्तानां वार्त्तिके नासिध्यापत्तिः पदांतत्वादिना लक्षताबछेदकानाक्रांतत्वो
दृष्टापत्तिस्तु उक्तरीत्या कर्त्तुमशक्या॥ एवं च मतद्वयमप्ययुक्तं तत्सवितुरित्यादौ तु दस्यतेन तस्य तेन पत्त्वं च स्तते द्वितीय चतुर्थयोस्तु व्यंजनयोः
पूर्वइति प्रातिशाख्येन द्वित्वापवादेन व्यंजनपरयोर्द्वितीय चतुर्थयोः स्पर्शयोः पूर्वतः स्पर्श समानवर्गीयः पूर्वः प्रथमतृतीययोर्वायपा
क्रममागमो भवतीत्यर्थकेन प्राप्तपूर्वेतो बोध्यः अत एव स्वरपूर्वइत्यत्र द्वित्वं व्यंजनं व्यंजनोत्तर इत्यादि द्वित्वप्रकरणे संधिस्थ
व्यंजनेयन्निमित्तेन द्विवर्णमिति वर्णितं॥ द्वितीय चतुर्थयोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्विति व्यासशिक्षासंगच्छते द्वितीयेति सूत्रस्यांतरं दंतू
पंवेदइवलोकेपि वर्णद्वित्वस्य द्विष्प्रयोगत्वेन तस्यैकोन दस्य द्वित्वं तस्य चर्त्वे प्पाघस्याचर्त्वमिति इत्यघटित रूपप्रमादे चेत्तेनु द्वित्वरूपमि
तिफलविशेषेण पूर्वत्रासिद्धीयमिति प्राप्याद्दस्य चर्त्वे तस्य द्वित्वे न द्वित्वसिद्धौ द्वितीयस्य च योर्द्वितीया इति दुर्वारत्वात्॥ न च तत्र तस्या
सिद्धत्वो प्रागुक्तरीत्या द्वित्वाश्रयकार्यान्यकार्ये पूर्वत्रेत्यपितदप्यंगीकारेण तत्प्रवृत्तेः अत एव सर्वेषां वैलक्षण्यस्य लेशोनैत्तिरी
यकेन स्यत्रो भवेत् काठकेन चेदिति व्यासशिक्षाशिक्षासमुच्चयोक्तिः शपूर्वस्यनकारस्य नकारस्तैत्तिरीयके इति सर्वसंमतशिक्षे
त्त्रिध्वसंगच्छते अन्यथा तैत्तिरीयकइत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॥ एवं चोदरेणाशिम्नाप्साम्नापाध्याता कृतं प्राम्नोमात्याहस्वगाङ्नत्यैस्या
ञ्जतीत्यादौ शनयोगे शादिति स्त्वेनाधेन चुपंचम एवसाधुः विश्नः प्रश्नइत्यादौ लोके ब्रह्मचारिणं प्रश्नीन्नोच्य किंप्रथमाट स
त्रिमप्पाइति सकलं भड्मस्मुतेइत्यादौ काठके च नतद्दिहन॥ एवं च सांहितिकवर्णक्रमबोधनं तेन क्रियते इत्यत्रापि तात्सिद्धि

१७० निं अस्तु लोचिताचचत्वींसिध्यानद्वितीयइत्यादिग्रंथास्तु अद्वित्वमयोगाशयकाः स्पष्टाएवेतिनतद्विरोधः एवंचैतत्प्रकरणस्या
हलंतस्यानच अद्वित्वमयोगाशयिकातदेकवाक्यताशयिकाचजीर्णोक्तिरयुक्तैवेति मूलंसम्यगेवात्रत्यं अग्रिममपिमूलंयुक्तं
द्वित्वमक्रमेणप्रशमाप्यशियेनपरिभाष्याभवतेः सूपपादत्वात् यदितुप्रकाशग्रंथोपि द्वित्वः सद्वित्वमयोगाशयेनयोज्य
इत्युच्यतेतर्हिसंस्तुतथा मूलंतुसर्वथासर्वैद्वित्वमयुक्तमेव। एतेनपरसवर्णासिध्याशरःखयइतितद्वित्वेन द्वात्रिंशत् तस्यद्वित्वाकरणा
तरसर्वत्रासिद्धायमितिना द्वित्वभान्येवतत्प्रवर्तेरिष्टत्वात्। एतेनसस्यशरःखयइतिद्वित्वेद्वात्रिंशदितिमूलमपास्तम् चचोंसिध्यारव
यःपरत्वाभावात्। वस्तुतोंतरंगपरिभाषयानिर्वाहे साव्यर्थैवेतिस्पष्टंकैयटे एवंचात्रलक्ष्ये ऽनुस्वारयोर्द्वित्वेचत्वेपरसवर्णयोःस
तीर्दमासिद्धं बहिरंगमित्यस्याप्राप्त्यापूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वस्यचर्चैवनिर्बोधत्वात्। अतएववचनित्वतासवर्णग्रहणसामर्थ्या
तद्योगधाइत्यादिसिद्धिंमत्वातत्राहतमितिरत्नाकरोक्तमपास्तम् उक्तयुक्तेः त्रैपादिकेतदप्राप्तेः सर्वपदस्यान्यथासार्थक्यस्य
भाष्योक्तेःपरिभाषार्थाज्ञानाद्वेतिदिक्। ननुएवमप्यतएवेत्यादिमूलानिर्वाहस्तदवस्थएवेतिचेत्प्रशृणु। अतएवेत्यस्यानोपी
तिव्याख्यानेनापेवक्ष्यमाणदोषसमुच्चायकत्वेननोत्तरग्रंथविरोधः यद्वापाणिन्याशयवर्णनेसत्त्वरीत्याव दोषसंभवेनतस्येव
दोषस्यप्रागुपस्थितत्वेनचात एवेतियथाश्रुतमेव अग्रेचस्यासंभवेनतथोक्तं एवंचात्रत्यंमूलेनिर्दुष्टमेवेत्यत्रत्यग्रंथे दुरो
स्वरोहलंतस्यशब्दरत्नश्चायुक्तत्वत्यमूलानुयायी अतएव आद्येरत्नपत्त्रविस्तरइत्युक्तोचमूलद्दृताचास्यार्थस्य सत्त्वच
नादित्युक्तो अन्ययोगव्यवच्छेदावकाशार्थः यद्वाप्लुतनिषेधतुगकरणहेतुत्वान्ययोगव्यवच्छेदः सर्वतिकस्त्रितावस्तुतस्तु

धःपरादित्वमित्यारभ्यपौर्वापर्याविच्छिन्नप्रकारग्रंथानुवादः तत्र नीरक्षीरन्यायेनत्यागांगीकारयोः सत्वेपि[illegible]तकुरित्यतए
वेत्यतःप्राक्पठितंमूलद्दृतम्। लेखकप्रमादात्तु अग्रेपठ्यते। एवंचनकोपि दोषइति बोध्यम् तस्मादेकवाक्यताऽयुक्ता अ
तएववक्ष्यहृदंदुरोस्वरोसंगतिरिति। तदेतत्ध्वनयन्नाह स्तोतनिरितिसादिरिति। सकारजइत्याद्यभियुक्तोक्तेरितिभावः बो
ध्यमिति। अयभितिभावः आद्यशास्यामूलयोजनेतद्दस्यापिनासमुच्चयः यद्वेतिरीत्यायोजनेतुतद्वदिदमपिवार्त्तिकसि
द्धमेवचरमशीतोतुतद्वयमपितत्रदोषो बोध्यइतिमान्यानांतावन्मात्रोद्धरायप्रयासोनिष्फलएव अतएववनतद्व्यवहितमि
दंमूलद्दृतोक्तमित्ययुक्तमिति। परामिति। तदर्थफलतो बोधयतीत्यर्थः। अचरितार्थत्वेइति। एवंचोभयनिर्देशइतिन्यायोवाच
निकत्वात्प्रवर्तेतेइतितात्पर्यमिति केचित्वस्तुतःशीतिचषस्यार्थेषस्यपीबोबोधककार्येशइत्येवकार्यमित्यर्थः द्वितीयादेश
जवेलक्षणमितितुसाग्रवद्धो ध्येः ननुछांदसत्वादेवतत्रसिद्धेतद्यर्थमत आह। छांदसार्थमपीति। उभयार्थत्वाद्याकरणस्यास्ये
तिभावः एवंचतथाशयेनतथोक्तं नतुलोकेसद्धत्वप्रयोगस्य सूचनायेतितन्नापिफलसत्वात्तदर्थमत्यावश्यकंतदितितात्पर्यं बहुशर
ति। छंदःआदिपदघटितनत्स्त्रकरणादिति अर्थः इदमेवेति। एवंचयत्तुवदेतीत्यादिनासकारकृतिसिद्धांतानुवादस्तत्याद्विकमि
त्यादिदोषाविर्भावश्चायुक्तएवेतिपादिकपरतया तत्संयंकथंचित्योजयेन्नखड्नक्ष्म जगन्नाथ्यादिः सुतरामयुक्तइतिभावः अ

१७१ सिद्धत्वादिति॥ असिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यनेनेति भावः॥ इति भाव इति॥ अत्रारुचिर्वीजं तूक्तमिति यथाश्रुतप्रकाशमं
पोयुक्त एवेति मूलमेवायुक्तमिति भावः तदेतद्ध्वनयन्नाह इत्याहुस्तावितिमूले॥ परममूले न छावितिः॥ पद्येगुरुकृतप
दचंद्रिकास्वमम्॥ एतेन वचयोर्द्वितीया इति विकल्पेन रूपद्वयाधिक्यात्त्वमिदमिति खंडन दुरुक्तिः परस्तात्तदनुवाद
कत्वात्पयोक्तविकल्पाशयकत्वाच्चननुतत्वेति वा च्येसंज्ञायामिति भ्रामकमनन्वितार्थकं चात आह प्रसीतीति॥ उकारउच्चा
रणार्थ इति भावः॥ यत्तु जगन्नाथः इदं चिंत्यं तस्यां तत्वाप्रसक्तेः न हि तेन संज्ञालक्षण प्रसंगोपि अप्राप्तसेदेति निषेधात् गाङ्मु
द्रितित्सुरुपो बहुव्रीहिर्वा॥ न्यायेशब्दबोधे तात्पर्याभावादेत्येसमुदायग्रहणादिष्टसिद्धेः एवं च तस्य विधेयस्यैवत्वित्वं न तु तस्याः किंच
संज्ञात्वं ङ्मिन तु ङ् मुटि सूत्राप्राप्तेः तस्य नत्वेनाप्रसिद्धत्वाच्च॥ इत्वं ङ्कसमूहस्य एवं च तस्य विधेयत्वं स्य तु न तस्याः नापि तेषामतो
लक्षणैवाश्रयणीयेति तन्न व्यधिकरणबहुव्रीहिस्वापत्तेः सामर्थ्याभावाच्च तेषामनुच्चारणे नोपदेशानेत्यत्वादित्संज्ञानापत्तेश्चे
तिदिक्॥ मध्येरति॥ तयोर्मध्ये इत्यर्थः पङ्क्तौ चेतीति अत्रेवा [redacted] ग्रहणाद्विकल्पानन्नुवत्यारडा योस्त्वयोर्नित्याकित्व
विध्यात्वादग्रहणस्योत्तरार्थत्वं॥ लो पवमनो इत्यत्र पूर्वेति चहत्तमेव सूत्रकृतेति भार वृजमतत्त्रसंगे इत्यर्थः एतेन भाष्य
स्या न्यपरत्व मितिमंदो क्तिरपास्ता न वा से इति पाठः एतेन तत्र भाष्ये ऽनुक्ते रिदं चिंत्यमिति मंदोक्तमपास्तमुखंडन ॥ उक्ता १७१

करदेश्चापुर्नि स्वंडयति॥ नचेति॥ अस्वैवं वचनमिति शंकाशयः॥ न्यायसिद्धत्वान्न तथेति समाधत्ते॥ स्वरितेति॥ स्वानंतर इतिय
त्रानुवृत्याग्निमवाप दंव्यर्थं ततः प्राग् व्यवहितसूत्रे एवेत्यर्थः उक्तार्थमेवस्पष्टयति॥ तस्मादिति॥ विभाषेो पयम ने इति वि
भाषापदस्यात एवास्वरितत्वादननुवृत्तिः एतेनमप्रस्त्विति दायामित्यस्य नित्यत्वेपि स्वधोरित्यादीनां तन्नस्यादिति मं
दोक्तमपास्तम्॥ पूर्वैति॥ अव्यवहितेत्यादिः यत्तु जगन्नाथः ङमुटः परादित्वेन तदप्राप्ताशंका याएव नोत्थितिः पंचमी
समासस्य तुल्यैव पाक्षिकत्वांगीकारे साबाकुलकादीनामिवानिष्टार्थमप्रवृत्तेः अन्यथा क्वाचित्कत्वं निष्फलमेव स्यात्
लल्लस्यादिलोपार्थं न वाप्यवत्तत्वमेवशरणं॥ तस्यात्रिपादीस्थत्वात्॥ संयोगांतलोपेन निर्वाहे तु विगणय्येत्यत्रायादेशाना
पत्तिरुक्तैवेति तन्न मूलहृतोपाष्टमेव तत्र ध्वनयन्नमूले हे त्वंतरं पूरयति॥ पंचमीति॥ नन्वनादेः पदस्येति प्राचोक्तव्याख्या
नस्यदूषयिष्यमाणत्वेन कथं तस्य तत्वमत आह॥ तत इति॥ सूत्रे ङम इति पंचमीपदस्येत्यनुवृत्ते सामानाधिकरण्यान्वया
यपंचम्यंत तया विपरिणम्यते॥ तस्या अनचकोशात्वोत्तर त्रेचुरितार्थाः चीतिषष्ठ्यर्थे सप्तमी॥ तथा च ह्रस्वात्परो यो ङम्
तदंतं यत्पदं तस्मात्परस्या चइत्यर्थो निष्कृष्टः अतो मूलग्रंथ्यापादन्यर्थो पूर्वीत एवक त्वीयो धुग्वत्त्वइति प्रतायतेतन्नात
त्साध्यरूपस्यार्थभेदेनसूत्राद्वेवलाभेन नतेष्टमद्दूरणपात्ततत्र ध्वनयन्नतथैव विपदे मूलाशयमाह॥ ङमइत्यादिभावस्य तेन॥
अन्यथेत्यादिः ह्रस्वात्परस्य ङमः पदावयवस्य ङमुट चीतितु नोक्तं दंडिनेत्यादे दोषापत्तेरिति बोध्यम् अत एव परमसूले पि

ह्रस्वात्परस्मात्पदावयवङमः परस्याचोङमुडिति नोक्तं ह्रस्वेति। स च मन्यामस्त्यात्तदवयवत्व एवेति भावः। दित्वेनाश्रित्यमत्या
१७२ सत्यालवत्वं फलितं स्पष्टार्थमावृत्त्या आह ङम इति। अजादेपद इति॥ आचीति पञ्चम्यन्तमेवापदे इत्यनुवृत्त्या तद
दिविधिः अन्यथापदस्येत्यस्यावृत्त्या संबंधे विसन्नस्यादिति भावः। पूर्वादित्वमेवेति। एवेन प[...]रादित्वव्यावृत्तिः
एवं च परांशमात्रमावर्त्यमिदमिति भावः। ननु नदमानन्दनौदङ इत्यादौ ङमन्तपदस्मुडितं तदवयवो ह्रस्वात्प
रो ङम् पूर्वपदांतनकारस्तस्य परादिवत्त्वेनाजादिपदे परत्वात्तदापत्तिः अधिलिङ् तस्य अनुप्रवृत्तिकशत्वं तेन
कर्मधारयः अंत्येसुप्सुपेति पंचम्यंतेन समास इति चेन्न। सिद्धांते विधेयापत्तिसत्वेन सर्वसमाधेयत्वात्। मत्या
सत्तिन्यायाश्रयणेनेष्टसिद्धेश्चेति भावः। अनन्त्यस्येति। तदनाश्रयणेनेदं। नुडिति। द्वित्वस्याप्युपलक्षणं। कु
निमित्तकत्वस्य तत्रस्य पृत्वादिति भावः। परादित्वमिति [redacted] दित्वमेवचाच्यमिति भावः। इदं च गौ उक्तरीत्या पूर्वो
रवांगीकारे। तदनंगीकारे आह हस्वतीति। अयं च प्रकाशकृन्मते ध्वांतः पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पिकमित्यर्थभ्र
मवारणायाह। कार्यैति॥ अभाव एवेति ननु कदापि प्रवृत्तिरित्यन्वयः एतेनार्धमात्रालाघवेन हानगौरवसहना
नौचित्यमतो हेऽश्चिह्न स्वान्ङम इति न्यासे मात्रालाघवके तात्पर्यं प्रकाशकृत इति खंडनसूत्रप्रयासो निष्फल इ
तिसूचितं। यदीत्यस्योच्यते इत्यत्रान्वयो न तु बोध्यते इत्यत्र एवं च नाद्यार्थेऽसिद्धांतत्वभ्रमः कार्यतेति बोध्यं।
अपिऽमश्चि सगुनायकः अयं भावः आगमीयेन येन धर्मेणागृह्यते तद्गुणीभूतागमानामपि तेन ग्रहणं

सयेन शब्देनागमवत्तेनेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति चेत्तदर्थः प्रकृतसूत्रभाष्यमेवाधार्यमानमिति। इति हेतोः क्वचिदेतस्या
नैनेनेनियावत्। नकाराद्येति। तस्यावयवत्वेऽस्यार्थः। नस्यापीति। आगमनस्यापात्यर्थः साहचर्यपर्यवसितेन वाचनिका
वयवत्वेन वर्णस्याप्यवर्णः कथमवयव इति न शंक्यं। इयं च मुग्विधिसामर्थ्यादनित्या। तेन जहारेत्यादेन दोषः। नतोव
र्णग्रहणे एवाप्रवृत्तिरिति तु न प्रकृतसूत्रे अपानेमुक्सूत्रे च भाष्यतत्रसंचारितत्वादित्यन्यत्र स्पष्टं। एतेनानेन न्या
येन समुदायस्य पदांतत्वेपि केवलागमनस्य तत्त्वाभावे न त्वं तु तस्याप्यवस्येचेति अपास्तं। अनुवर्तते स्य पदस्येत्यस्य
स्ताभिमतविशेष्यत्वाभिप्रायेणाह नहीति॥ उक्तरीत्या पूर्वादित्वस्वीकारे मुल्लोक्तदोषाभावे सतीत्यर्थः। ह्रस्वादिति॥ प
दस्य विशेषणं माभून्यात्॥ ह्रस्वंङम इति॥ पदस्यंतमपि आवर्त्तोपदे इत्यनुवर्तनो च मानाभाव इति भावः। तपासतीति। तस्य वि
शेषत्वांगीकारे सतीत्यर्थः एतेन सान्निध्यात् ह्रस्वादिति ङम एव विशेषणमिति तर्हीत्यादि चिंत्यमित्यपास्तं। प्रागुक्त इति
॥ ह्रस्वाशयवर्णनशंककोक्तेरित्यर्थः। मदनिष्टमिति। अस्ति प्रत्ययड इत्यासुगणीया इत्यादावेवानिष्टं स्यादिष्टस्याले
नैवस्यादित्याख्यास्यति व्याप्तिरूपमित्यर्थः। एवं च मल्लहृदुत्तमवशपर्यमंगीकार्यमिति भावः। सर्वमिति। शंकासमाधानावसरो
त्वमित्यर्थः। अनुसत्त्वेव्यत्वादितीति। एतेन नलोपं प्रति नुटोऽसिद्धत्वान्नुट्स्यादिति मल्लोक्तं। चिंत्यमिति खंडनकारोक्तमपास्तं॥
मकाशोन्यानुवादेनादोषात्तदतत ध्वनयन्नाह इतोग्रे इति भाव इत्याद्यनुक्तेऽपान्तरसांकर्यत्वेन प्रतीयमानत्वादन्यथाप्रफलिते
विहायसिद्धांतेशोधतन्नेति ध्वनयन्नाह॥ वस्तुत इति॥ एवेनोभयव्यावृत्तिः शेरित्यस्येतत्प्रकरणविधेयस्यानिन इत्यर्थः। एतेनैवं
व्याख्यानेतोपादिपरेऽनुनासिकादिकरणं लवचिंत्यमिति खंडनसूत्रदुक्तिः परास्ता। सूत्रस्योपाहरणापानापाह सतयोरिति। छांद

सम्प्रयोगासिध्यर्थमपि सूत्रादिप्रवृत्तेरिति भावः ननु तत्रे पाठात् वनशब्दो दस्यास्याघवांतरशीत्या पूरयति॥ यदि त्विष्यादिनि
१७३ मित्तके इति॥ तरस्थानिके इत्युक्तौ तु परमबुधाविन्यत्र भ्रंशभावापत्तिरतस्तथा सादृश्यमविवक्षितं॥ एवेन नु टिमव्यक्तिभावत्तिः न
ड्भस्वभावविधाविव ऽमुडविभीतत्वेन निमित्ततास्तीति भावः मनेतातितिनिरनुस्वारानुकरणम्॥ नन्वेवमपि ऽमेतयत्पदमि
सुनयानिमित्तको दोषप्रदंत तस्य प्रवेशेनेष्टसिद्धिः किंच प्रसज्यप्रतिषेधेनेष्टसिद्धिः तदा हि प्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाघोरि
त्येवतेन गृह्यतेऽत एव तत्र नातिप्रसंगः अत एव न सूत्र्याघटितवार्त्तिकैकवाक्यता तत आह किं चेति॥ आस्यार्थस्ययप्यालाभ
स्त्याप्यत्रस्य स्पष्टं॥ एवेन प्रकृतलक्षणस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः॥ सिद्धिरिति॥ अन्यथा तस्य तत्र निमित्तत्वेन तत्प्रवृत्त्याऽनिष्टंस्य
ष्टमेवेति भावः॥ अनादेरिति॥ ह्रस्वात्परपदावयवऽमः परस्येत्यादिः॥ एवेन कौमुद्युक्तव्याख्यानव्यावृत्तिः॥ किं चानुवर्त्तस्येवेष्टधि
करणेनान्वयोपपत्तौ विभक्तिविपरिणामे मानाभावात्॥ गौरवाच्च॥ अत एव लक्षणेत्यपि न कर्मणि द्वितीयेत्यादिनियमवे
यर्थ्यापत्तेश्च॥ एवं च पदे इति अंतपदवत्पदाधिकारस्य विशेषणत्वे ज्ञापकं॥ अत एव नवापदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति
प्रकृतसूत्रभाष्यसंगच्छते तदाह॥ स्पष्टमिति॥ तेनेति॥ उत्तरपदत्वे चेति वार्त्तिकोक्तेनेत्यर्थः॥ आस्तामित्यंगीकारे॥ एतेनेत
ज्ञातापकारबाकरदं प्रादयश्चित्याएवेति सूचितं॥ समः सुटीत्यस्यामानमिति प्रागुक्ते दानं च समः सुटीत्येव सूत्रं च समोऽन्य
त्रसुटपरस्यमस्याभावादिति वा ऽयंपदलाघवाभावात् मात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वाच्च॥ मांतस्यपदस्यरोः रूपस्यवा
मस्यवसुटिप्रत्याहारे रुः स्यादित्यर्थापत्तौ सुपुमप्रतामोप्रतामइत्यादेः रूत्वापत्तेश्चेति दिक्॥ यशंकतेन चेति घीः ननुरूपक
रणादस्मेठोलोर्थइत्यादावननुवृत्तिस्पष्टतयाबोधयितुं तत्रपदेन स्यादत आह॥ इदमिति॥ दोषांतरस्यापीति शेषः तदाह

प्रतीति॥ अपि नाविधिपरस्समुच्चयः इत्यर्थेस्येति॥ स्वरसतोपात्तविधेयसंबंधेनैराकांक्ष्येणान्यत्रान्वयादिति भावः॥ वाग्रवृद्व
दिति॥ अनेनोभयथापीति मूलेतत्रशेषः सूचितः॥ सूचितमिति एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तं तत्रार्थेऽतात्पर्यात्तस्यापत्रैवे
तात्पर्याच्च मूलेनूनतां परिहरति॥ विधीति॥ एवमुभयत्रगमकसत्वात् णिनेरुभयमपिमतमिति मूलतोलब्धं तत्रमंत्रयाप्रकाश
मनापिरत्नाकरः विधित्वमेवयुक्तं सवृद्धिधियापारमात्रेणाकांक्षाशांत्यालाघवात्॥ अन्यथोक्तरीत्यातिगौरवमिति वार्त्तिकस्पष्टं द
स्येवप्रवृत्तिरतस्तत्रच्छांदसत्वेनापिनिर्वाहः सुकर इति न सर्वथा तद्विरोधोऽत आह॥ विभाषेति॥ अस्यतत्रपाठेपिनछांदसत्वंतत्र
योगस्योभयत्रेष्टत्वादिति भावः॥ उत्तरत्रे वेति॥ एतदुप्रकरणइत्यर्थकात्रेयग्रहणादिति भावः॥ उत्तरत्रे चेति॥ तत्स्यैवतदर्थत्वात्॥ अ
न्यथा एवमेव पठेत्॥ न च विधिपदेपि पूर्वत्रैवपाठेऽग्रेपाठसामर्थ्यात्तत्रास्य वृत्तिरिति वाच्यं तत्तो लाघवेन तत्प्रदस्यैवयुक्तत्वादिदमे
वध्वनयितुमुचितमिति प्रागुक्तं॥ एवं चागत्योक्तगौरवांगीकार इति भावः॥ सूत्रद्वये भाष्याभावादाह॥ वस्तावितिः इति न्यासे नेति॥ नचैव
मातो दीर्घत्यापित्पेवानुवृत्त्याऽनिष्टापत्तिः इष्टापत्तिस्तु कर्त्तुमनर्हीतद्वैयर्थ्यापत्तेः महाः इडइत्यादेर्दीर्घादटीति रुत्वेऽनेनैव तयोःसि
द्धत्वात् छंदस्यापाघमानरूपाभावात्पाक्षिक दोषाभावादिति वाच्यं छंदस्यापाघमानरूपाभावेन प्रयोगनैपत्येन चैव मापादयितुम
शक्यत्वात्॥ अत्रानुस्वारपरोऽनुनासिक इति न्यासोक्तेश्च॥ समस्तोक्तावपि लक्ष्यानुरोधेनैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेष्टसिद्धेश्चाकं
चिद्व्याख्यायामनुस्वारपाठस्तु छांदसत्वाध्यन्ययेन बोध्यः केचित्तु वेदे विकल्पस्यैवावस्थित्यात सूत्रमेव न्याय्यं॥ एवं च नव्यत्प
त्वकत्यनेतिलाघवमिति न शंकेत्याहुः॥ एतेन वाग्रहणमावश्यकं॥ अन्यथाऽनुनासिकात्परोऽनुस्वारः स्यात् त्वपरलोपपंचम्यां
मानाभावात्॥ न च परपदं व्यर्थं पूर्वइत्येन त्रिचत्वर्थत्वेन चारितार्थ्यात्॥ तस्मादित्युत्तरेत्यस्य तु न प्राप्तिरादेशविभावेन तत्प्रवृत्ते

एवंच सम्प्रसारणसंख्ययोरुपस्थित्या निर्दिष्टत्वात्सम्प्रसारणविकल्पोपस्थितौ तु नगमकं ॥ एवंच वाग्ग्रहणं स्पष्टार्थे
१७५ रतएव परस्येति सार्थकम् किंच स्पष्टं तस्योपस्थित्या निर्दिष्टत्वात् उत्तरग्रन्थासंगतिर्यावर्त्यभावश्चात आह मसिद्धेविति ननु
मितिमूलं चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तममास्तां ॥ अव धारणार्थत्वे उत्तरग्रंथासंगतिर्यावर्त्यभावश्चात अत आह एकदेश इति तत्कस माहात्तरावेति ॥ ननु तत्र स
मंडुकानुवृत्तौ तस्यावसानेपि स्यात् आद्येपानुवृत्त्योस्तुल्यत्वात् अत आह एकदेश इति तत्कस माहात्तरावेति ननु तत्रस
मंडुकानुवृत्तौतस्यावसानेपिस्यात् आद्येपानुवृत्त्योस्तुल्यत्वात् अत आह संहितासंज्ञया बाधात्महासंज्ञया पूर्वपरयोः सन्निकर्ष एव तस्य स्वात
हिताधिकारादेव न तत्र सः अवसानसंज्ञया संहितासंज्ञाया बाधात्महासंज्ञया पूर्वपरयोः सन्निकर्षएवतस्यस्वात
हिताधिकारादेवनतत्रसः अवसानसंज्ञया संहितासंज्ञाभेदेन बाध्यबाधकभावायोगाच्चेति भावः ॥ अतएवेति इत्यत
आह ॥ पूर्वेणेति तमाद्यपतयोः सन्निकर्षस्य सत्त्वात् संज्ञाभेदेन बाध्यबाधकभावायोगाच्चेति भावः अतएवेति दृक्शीत्यात
योः समावेशस्येष्टत्वादेव तस्यार्थः पाठ इति अन्यथा उसे भवद्धक्तिकत्वापत्तिः स्यष्टैवान च तेषु नतद्धिकारः तोलीत्यादो मंडकस्तु
त्वापत्तेः स्पष्टं त्वेदं मत्रभाष्येषत्वाभावेमानमाहाअतएवेति ॥ इणएतत्तरमपाठादेवेत्यर्थः नैतीत्यस्य समानपरेति शेषः दुर्वारमि
ति ॥ नुममहणं तु सुहिंस्नुइत्यादावतिष्टसंपादनेनसफलं व्यर्थमेव वा स्यात् ॥ तत्सामर्थ्यादिमिमनार्थात तस्कल्पनापेक्षयात्विदमेवा
वितमितिभावः ॥ आदिशार्थ इति तथाचाधेय एवाबाधितात्वास्पात् अंत्येतु न अंगतास्मृतिर्षदिका जाघोः प्रथमादिति ययोगित्य
पंगिकारणोभयत आश्रयणात् किंचानुत्वेन व्यपदिशितभावेन तदादित्वापिडितीयालाभावात् ॥ अविधिचिवाच्चाएवंन
तत्र यणिति केचित् अन्येतु विसर्गानुस्वारयोरत्वे घिपि अप्यनव्यथादेशिवभ्द्भावेन तदादित्वादिनामु पमात्वात्वाभावः
परमन्तलोक सिद्धांतव्यास्थानेप्यष्टाद्यायचातत्त्वेधि त्वालाभः हेड्डानेत्सांहेतुवैषम्यमितिनदोषः एवंचोभयत्रापियणेव
एवं सवर्णस्यादिग्रंथोपिकश्चिदितीतोके दशिग्रंथातर्गतइत्याहुः ॥ अतएवेति अस्य अनित्यत्वादेवेत्यर्थः स्थानसयत्वाभ्या

मित्यादिमात्यारत्नाकराधुक्तिस्तुन युक्तेति भावः ॥ झलांजशोंतइत्येतद्दृष्टात्तस्यासिद्धत्वादाह ॥ झलांजशदृशीतीति अन्य
पाऽयोगवाहविदेया अथस्यस्थानभागिन इति शिक्षोक्त्याताल्यत्वेन नकारायन्तिरिति भावः ॥ कश्चिदिति ॥ कौस्तुभबुद्धि
त्यर्थः तत्रनुम्ग्रहणस्य नुम् विसर्जनीयेति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणस्यैव प्रत्याख्यानात्तद्ज्ञापकोंतरस्याभावाच्च भाष्यानु
कत्वाच्चास्यानित्यत्वमप्रमाणं ॥ अभ्यासे च चैत्यादिसाहचर्यादपदांतेएवतत्प्रवृत्तिस्वीकारात्स्थनेन एवमादिशब्दोव्यर्थ
एवेत्यरुचिरनेनलएकस्यपरास्यस्यपुनः प्रवृत्तौ सन्ध्याय इति ध्वनयनयवनयोर्युगपत्क्रमेण वा प्रवृत्तौ एकस्यैव विधान
पत्तिदेइत्यस्यसंरव्यपरत्वेन शब्दद्वयस्योच्चारण सामर्थ्येन तस्युच्चारोत्सावश्यकत्वेनपरइत्यादिषष्ठ्याः कारकवि
भक्तित्वस्यन्याय्यत्वेन चोच्चारणे इत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादितिशंकानिरासायेमाहएकस्येति प्रवेत्रा
सिद्धायत्वेन शास्त्रयोः क्रमेणैव प्रवृत्तेरिति भावः उच्चारणपदेन तत्र द्विष्प्रयोगपरः सूचितः एकेन अचोरहाभ्यामित्य
नेन पूर्वत्रासिद्धमिति तु न फलाविशेषात् परस्परभिन्नस्य पूर्वस्येति यावत् अन्येनयणोमयइत्यनेन ध्वनितंसि
द्धांतभूतवक्ष्यमाणरीत्यापि परमतसंगतेराह मत्यपेति तत्र व्याख्या दर्शितं समानाधिकरण्येनाचेति तस्यासांगत्वं

༢༦༥